
v/; k; &1

t̪ ūkxelavk̪ m i f u " n l a d k l k e W ; i f j p ;

v/; k; &1

tSikxelavkj mifu'lnkakd I keW; ifjp;

Kku ds v{k; I kr vxke v{k mifu"kn~ l kfgR; ea t{u v{k ofnd erkoyfEc; k ds l eLr ekU; rkVka dk o.ku feyrk gA vxke v{k mifu"kn-nkuk gh i frfuf/k x{Fk gA nkuk gh x{Fkka ea v{kRek dh 'kk'orrk dk min{k R; kx] ojXK;] I a e] l k/kukj vxRe&vkjk/kuk v{k eukfuxg dk l nsk i klr g{k k gA v{kpkj dh nf'V l s nkuk gh x{Fkka ea v{fga k] l R;] v{Lrs] c{ap; l vifjxgj Lok/; k;] l eHkkO Hkun; k v{k i kf.kek= dh , drk of. k gA n'ku v{k thou dk v{kpkj v{k fopkj dk Hkkouk v{k d{uk; dk l t{nj l ello; bl l kfgR; ea i klr g{k k gA

ftuok.lh vxke

vxropu vxke dgykrk gA vko'; dpf. kZ ea dgk x; k g&^vxeks .ke v{kko; .k* r{uoKFk; ; ea Hkh vklr ds opu dks vxke dgk x; k gA jkx v{k }sk ekuo ds ?kq 'k=q gA jkx v{k }sk dks thrus okys dh ftu dgrs gA rhFkibjk dk ok.kh bl hfy; s vxkeok.kh dgykrh gS D; k{d os jkx }sk fotrk gA Hkxoku~ egkohj ds l exz v{kpkj ka , oa fopkj ka ds l aq dks }kn'kakh dgrs gA t{u l dfr rFk t{u i jEijk ds ey v{kpkj fopkj ka dk l kr vxke ok³e; gA bl ds l kfk gh l kfk vxke l kfgR; ea v{k; kfRed eW; /kkfed fopkj] nk'kud r{uo] l kelftd] l k{d-frd v{k Hkksxsfydk fooj.k Hkh i klr g{k k gA bl i dkj vxke Kku ds l kr gA

vxke 0; Rifuk v{k v{kz

vxke 'kCn ^vk³* mi l x{z i o{d xe~/kkrq l s ?k'~ i R; ; ds ; kx l s fu"i lu gA vxke 'kCn dk v{kz g&1- vxrkj 2- i klrj 3- mRi Ükks pA vxfr] i kflr v{k mRifuk vxke 'kCn ds rhu v{kz gA bua i kflr v{kz dks y{dj vxke; rs i k; rs v{su bfr vxke% bl foxg ds vu{ kj 1/2 dj .ks ?k'1/2 dj .k v{kz ea ?k'~ i R; ; l s ; g 'kCn cuk gA²

"kCndYin* ea vxke dk v{kz r{U='kkL= fd; k x; k g& v{k³\$xe\$vp-i o{d vxke dk v{kz r{U='kkL= g&

^vxrai 'poD=kRqxr 'p fxsjtkuuA

er 'p okl qoL; rLeinkxeeB; rAA³

JHkqvxke fo'k; dk{k

; FkkFkz Kkrk v{k ; FkkFkz oDrk vxke dgykrs gA mi pkj l s muds opu dks Hkh vxke dgk tkrk gA l ekI foxg i o{d Bvk& vfkofof/kuk l dyJfo"k; 0; kflr: i skj e; kh; k ok ; FkkofLFkriz i .k; k xE; Ur&ifjfPN | Urs

vFkk% ; u l % vlxex% vFkk~ l eLr Jf fo"k; ka l s tks 0; klr g§ e; klnr g§ ; FkkFkz i z i.kk ds dkj.k ft l l s vFkz tkus tkrs g§ og vlxex g§ fu; el kj eadgk x; k g&

**TlI eglxno; .ka i Økoj nk fojfg; a l ØA
vlxefn i fjdfg; arsk nØfg; k gofr rPpRFMKA⁵**

vFkk~ rhFkldj ka ds eqk l sfudyh g§ ok.kh tks fd i Økj j nkjk jfgr vlx 'kj g§ogh vlxex g§ vlx 'ml s rRokFkz dgrs g§

jRudj.Md Jkodkpkj ea vlxex dk vFkz bl i dkj fd; k x; k g&

vlrk KeuUy³; en"VfojkdkdeA

rÙoki nšk-Rl koZ kL=adki FkjkueAA⁶

vFkk~ tks vklr dffkr g§ oknh ifroknh }kj k [k.Mu djus ; kk; u g§ i R; {k vuþku vlfn i ek.kka l s fojkdk jfgr g§ oLrþo: i dk minšk djus okyk g§ l c thoka dk fgr djus okyk gks vlx feF; k ekxz dk [k.Mu djus okyk gks og l R; kFkz kL= g§

/koyk eadgk x; k g&

i Økj jfo#) knØ; l sk nkki grA

| ksd% l oHxokueklR0; lgfrjlxexAA⁷

i Økj jfo#) kfn nkkska l s jfgr vlx 'l Ei vklz i nkFkld ds | ksd vklropu dks vlxex dgrs g§

L; k}kne 'tjh ea l ekl 0; Bi fuki wØl vlxex 'kcn dk vFkz bl i dkj fd; k x; k g&

**vk l keLR; si vullr/kelef'k'Vr; k Kk; lrsocA; lrs thoktholn; %
inFk%; ; k l k vkk vlxex%'kL uA⁸**

ft l ds }kj k l eLr vullr /kele l s fof'k"V tho vthokfn i nkFkz tkus tkrs g§ , l h vklrvkKk dks vlxex dgrs g§

vlxe ijEijk

tü i jEijk ds vuþkj vlxekad s izkjk vFkz i ea rhFkldj vlx 'kcn : i ea x.k/kj dgs tkrs g§ x.k/kj ka us Hxoku-egkohj dh ok.kh dk l kj l # c) fd; kA Lo; a Hxoku- us dN Hkh ugha fy[kka vlpkjka fu; lDr ds vuþkj &

vRFlaHkI b vjgkj l Økaxkler x.lkj k f.km.ka

| kI .kI fg; ek,] rvls l Øka i oÙkbaA⁹

vḡ-vi us vullr Kku v̄l̄ vullr 'kfDr ds vkykd esfo'o n'klu
 dj l R; dks vFk : i ea mnkkfI r djrs ḡ v̄l̄ x.k/kj 'kkl u fgr dsfy; s
 ml s l #: i ea xikrs ḡ og fo'kky xlfk jkf'k l #: k vkxe ds uke l s
 iplkjh tkrh ḡ ulnhl #: esvkxe ds nks: i iklr gks ḡ¹⁰

1- v̄k ifo"V]

2- v̄k ckáA

x.k/kj -r vkxe v̄k ifo"V dgs tkrsḡ v̄l̄ LFkfoj -r vūk
 ifo"V vFk } v̄k cká dgs tkrsḡ rhFkldj ds ed[; f'k"; x.k/kj gks ḡ
 v̄l̄ vll; Je.k tks ; k rks prmpz k iwlz ḡ vFkok n'k&iwlz j ḡ LFkfoj ḡ
 x.k/kj -r v̄l̄ LFkfoj -r vkxek dks v̄l̄ k jk rhFkldj ok.kh gh gks ḡ
 }kn'kakh v̄k ifo"V ḡ bl ds vfrfjDr l Eiwz l kfgR; vūk ifo"V ḡ

vkxekadhl l {; k

vkxekadhl l {; k ds l EcU/k esfnxEcj v̄l̄ 'orskEcj l Eink; eser
 fikkurk ḡ vkxekadhl l {; k ds l EcU/k esbl i dklj dh fopkj .kk g&84] 45
 v̄l̄ 32A oržku esfirntd ijEijk es 45 vkxek dks ekU; rk iklr ḡ rFk
 LFkudokl h̄ rjki lk ijEijk es 32 vkxek dks ekU; rk iklr ḡ vkxe ikek.;
 ds fo'k; ea l Hkh , d er ugha ḡ 'orskEcj esfirntd ijEijk 11 v̄k] 12
 mik] 4 euy] 2 pfydk] 6 Nn] 10 i dhl.kd&bl i dklj 45 vkxek dks iek.k
 ekurh ḡ

'orskEcj LFkudokl h ijEijk v̄l̄ 'orskEcj rjki lk ijEijk doy
 11 v̄k] 12 mik] 4 euy] 4 Nn] 1 vko'; d&bl i dklj 32 vkxek dks
 iek.klk Lohdkj djrh ḡ

fnxEcj ijEijk mDr l eLr vkxek dks vekU; ?kks"kr djrh ḡ
 fnxEcj ijEijk dk fo'okl ḡ fd ohj fuoklk ds ckn J̄ dk Øe'k% gkl
 gksk pyk x; kA Hkxoku~ egkohj ds fuoklk ds 683 o"kl i 'pk̄- gh vkxe
 l kfgR; dk l oEkk yki gks x; kA doy 12 o v̄k nf"Vokn dk gh dN v̄k
 elstn jgk ftl ij i t̄inur v̄l̄ Hkrcfy vkpk; k̄ us "kV{k.Mlkxe dh jpu
 dh v̄l̄ xqk/kjkpk; z us ikpos iwl Kku&ikpn ds v̄k ds v̄l̄ k
 ij&d"kk; i kgM* dh jpu dhA¹¹

vkxelæk ox*ldj.k*

eirzitd ijEijk&45 vkxe

vx	mik	pljey	Nsl w
1- v ^k p ^k j ^k ^x	1- v ^k s i kfrd	1- m ^k jk/ ; u	1- fu'khFk
2- l ^k -rk ^x	2- jkt i tuh;	2- vko' ; d	2- egkf ^k yd
3- LFkkuk ^x	3- thokf ^k xe	3- n'kof ^k fyd	3- ogRdYi
4- l eok; k ^x	4- iKki uk	4- v ^k sfu; fDr	4- 0; ogkj
5- H ^k xorh	5- l ^k Kflr	-	5- n'kkJ ^k Ldu/k
6- Kkrk /keZdFkk	6- pl ^k nz i Kflr		6- ipdYi
7- mikl dn'kk	7- tEc ^k hi i Kflr		
8- vU ^k r-rn'kk	8- dfYi dk		
9- vu ^k jk ^k i kfrdn'kk	9- dYikorfl dk		
10- it u 0; kdj .k	10- if'i dk		
11- foikd	11- i ^k li pfydk		
	12- of".kn'kkA		

nl idh.kd

1- pr ^k kj .k	2- vkrj i R; k[; ku
3- egki R; k[; ku	4- HKDr i jhKk
5- r ^k ngy opkfjd	6- l ^k rkjd
7- xPNkpkj	8- xf.kfo k
9- no ^k nn Lro	10- ej .k l ekf/kA

pfydk

1- uUnhl w]
 2- vuq kx }kjA
 'orkEcj LFkkudokl h ijEijk ds vuq kj nf"Vokn dks NkMdj l Hkh
 vkxe l jf{kr gA

vkxe

1- v ^k p ^k j ^k ^x	2- l ^k -rk ^x
3- LFkkuk ³ x	4- l eok; k ³ x
5- H ^k xorh	6- Kkrk/keZdFkk
7- mikl dn'kk	8- vU ^k rdrn'kk

- 9- vuñjki i kfrd 10- i t u0; kdj .k
 11- foikd

mik^{3x}

1- vñj i kfrd	2- jkt i t u0;
3- thokflkxe	4- i Kki uk
5- tEçhi i Kflr	6- pñnz i Kflr
7- I wZ i Kflr	8- fuj ; kofydk
9- dYikorfl dk	10- i f' i dk
11- i l i pfydk	12- of".k n'kk

ey

1- n'koñkyd	2- mñkj / ; u
3- uñnh	4- vuñkx } kj

Nñ

1- fu'khFk	2- 0; ogkj
3- cñRdYi	4- n'kkJçLdl/k

vlo'; d

LfkudokfI ; kñ ds I eku rjki Fk I ñk dks Hkh 32 vlxekñ dk i tek. ;
 Loh-r gA

**vlxekñ dh Hkññ& ljkj i opu v) ñlx/kh Hkk"kk ea fuc) g§ D; kñd
 rhFlkj v) ñlx/kh Hkk"kk ea /keZ nñkuk djrs FkA I eok; kaxl # ea dgk x; k
 g& Hkxoap .lav) elxgh, Hkl k, /KeekbD[kbA^{*12}**

uñnh ea Hkh dgk x; k g&

1 oëfi fg i opue) ñlxfl/dHkññedel v) ñlxfl/dHkññ; k rHññ-rlansuki dñkñ^{*13}

Hkxorkh I # ea xkñfe Lokeh ds ; g i t u djus ij fd no fdl Hkk"kk
 ea ckyrs gñ mñkj ns s gñ Hkxoku~egkohj dgrs g&

ñlx ek! nñk.la v) elxgh, Hkl k, Hkl fr]

I kñ ; .lav) elxgh Hkl k Hkññ Ttek.kñ fofl LI bñ¹⁴

gs xkñfe! no v) ñlx/kh Hkk"kk ea ckyrs gñ vñj ykd ea ckyh tkus
 okyh Hkk"kkvñka ea v) ñlx/kh Hkk"kk fof'k"V , oa JñV gA

vkxe~~ek~~dk ifjp;

tu I kfgR; ea I cl s ikphu I kfgR; vkxe I kfgR; gA blga on Hkh dgk x; k gA vkxeka dh I {; k ckjg g\$ bl fy; s mlga }kn'kka dgk tkrk gA vacka dh fo'k; oLrq dk o.ku I eok; kak vkj uUhl # efn; k x; k gA budk I fklr ifjp; bl izdkj gA

1- vkpkjka l #

vkxeka ea vkpkjka vkxe dk egRoi wz LFku gA bl fy; s bl vkxe dks vacka dk I kj dgk x; k gA vkpkjka Je.k thou dh vkpkj I fgrk gA bl enks JfLdu/k gA iEke JfLdu/k ea 9 v/u; ; u rFkk frrh; JfLdu/k ea 16 v/u; ; u gA vkpkjka ds iEke JfLdu/k ea vkRek dk fo'kn o.ku mi yC/k gkrk g\$ D; kad vkRero ds Kku ds fcuk rnuply vkpkj.k vI Ehko gA "Mthofudk; ds Lo: i dk o.ku /kul kg dk ifj.ke] vk'kk dk R; kx] iki dez djus dk fu"kk fojDr efu dk Lo: i] I E; d-n'kh dk y{.k} d"kk; R; kx dk o.ku vfgd kj I a e dh I kkuk vkfn dk o.ku dqkhy R; kx] I a e ea ijkøe] pkfj=] ri vkfn dk o.ku fd; k x; k gA cká 'k=q l s; Ø djus dh vi{.k} dke] Økk ek; kj ykk vkUrfjd 'k=q l s tus vkj ml ij fot; ikus dh f'kkk nh x; h gA vkpkjka ds iEkeJfLdu/k ds /ku uked NBs v/u; ; u ea vpysdR dk o.ku gA efu dks mi kf/k R; kx dk minsk djrs gqs dgk x; k gsf fd tks efu vYi oL= j[ukrk g\$ vFkok I oEkk oL=jfgr gkrk gsf ml s; g fplrk ugh gkrk fd ml dk oL= th.kz gks x; k g\$ ml su; k oL= ykuk gA vpys efu 'khrk.k nkk dks I eHkk I s I gu djrk g\$ D; kad bl I s deek dk Hkk gYdk gkrk gA

foekkk uked vkBov/u; ; u ea ijkkg I gu] oL=/kjh dk vkpkj] oL=R; kx ea ri] I ykk dh fof/k I ekf/kej.k vkfn dk ifri knu fd; k x; k gA mi /kuJf uked ukks v/u; ; u eHkxoku-egkohj dh dBkj ri 'p; kz vkj /; ku i)fr dk fu: i.k fd; k x; k gA ykk+nsk ea fogkj djrs gq egkohj us vu ml xkk dks I eHkk I s I gu fd; kA vu ml xkk dks I grs gq 'kjhj dh eerk dk R; kx dj vkRee.k djus okys Hkxoku-egkohj vi us y{; ds ifr vMx jgA

vpkpj kax dk f}rh; Jrlldu/k i kp pfydkvka ea folkkDr gA bl ea
 l k/k&l kf/o; ka ds vkgkj&fogkj l Ecl/kh vpkpj dk folrr o.ku gA bl ea
 fi Msk.kk] 'k, ; Sk.kk] bz Sk.kk] Hkk"ktkrSk.kk] oL=Sk.kk vklfn dk o.ku gA
 vpkpj kax i j Hknckgq us fu; Dr] ftunkl x.kh us pfri.kz vks 'khykd us ofuk
 fy[kh gA

2- I #-rkx I

vixe l kfgR; ea I #-rkx dk nlijk LFku gA I #-rkx dks
 l rxM] l ukdM] vFok l w xMa uke l s Hkh tkuk tkrk gA lole; vks
 ijle; dk Hks crk;s tkus ds dkj.k bl s l w xMa dgk x; k gA bl ea
 l k/k&l kf/o; ka ds vpkpj dk fu; i.k , oa i jfl) kUr dh l ekykpuk dh x; ha
 bl ds nks Jrlldu/k g&i gys ea l kyg v/; ; u vks nlijs ea l kr v/; ; u gA
 bl vixe ds i Eke Jrlldu/k ea i plkkrokn] v}fokn] tho vks
 'kjbj dks vfkku Lohdkj djus okys pkokd erkoyEch] tho dks iq; i ki dk
 vdukkz ekuus oky] i kp egkhhkka ds l kf vrek dks NBk Hkr ekuus okys rFkk
 fd l h fØ; k ds Qy ea fo'okl u djus okys erokfn; ka ds fl) kUrka dk
 foopu gA bl ea fu; frokn] vKkuokn txRdrBookn vks ykdkokn dk
 fujl u fd; k x; k gA

I #-rkx vixe vpkpj dh vi skk fopkj izkku vixe gB D; kfd bl
 vixe ea nk'kud eroknk dk mYs k vks [k.Mu e.Mu vf/kd feyrk gA
 ml l e; ipfyr l Hkh eroknk dk fujl u bl vixe ea feyrk gB tgs
 onkUr n'ku dk izkku fl) kUr g&bl txr-ea l cdN cā : i gB ml ds
 fl ok; vuodRo fn[kk; h nsuk Hke gA l cdN cā gh gs&i "#k , on] l o
 ; Pplkura ; Pp Hkk0; eA* , dkReokn dk [k.Mu djrsqg s bl ea dgk x; k g&

,oexs fük taf] emk vks Hf.KLI ;ka

,xsfdPpk l ;ai koh frOban] [afu; PNbAA

dbz elhefr vKkuh ^vkrek , d gh gs , l k dgrs gB i jUrqfgd k ea
 vkl Dr jgus okys 0; fDr iki dez djds Lo; a vdsy gh nlijk l grs gB nlijs
 ughA , dkReokn dks ekuus i j , d ds }kjk fd; s x; s 'kjk ; k v'kjk dez dk
 Qy nlijs l Hkh dks Hkksuk i Mekk tksfd vupr ; k v; fDrd gA

fofkkku eroknk dh l eh{k dk dj t& fl) kUrkflker nk'kud rUoka
 dh vks vkd"kz k gh bl [k.Mu&e.Mu dk mfs; gA

3- LFkkukax I

}kn'kkach ea LFkkukax dk rrh; LFku gA LFkkukax 'kCn 'LFku* vks
 'vks* nks 'kCnka ds ; kx l s cuk gA vpkpj; l nookpd us fy[kk gs fd bl

vlx e, d LFkku l s ydij n'k LFkku rd tho vlg ipxy dsfofo/k Hkko
 of.kr g bl fy; s bl dk uke 'LFkku' j[kk x; k g ftunkl xf.k egUkj us
 fy[kk g&ftl dk Lo: i LFkkfir fd; k tk; o Kkfir fd; k tk; og LFkku
 g& vlpk; Z gfj Hkn¹⁵ us dgk g&ftl ea thokfn dk 0; ofLFkr : i l s ifriknu
 fd; k tkrk g& og LFkku g& bl vlx ea rUoka ds , d l s ydij n'k rd
 l [; k okys inkfkl dk mYy[k g& vr% bl s LFkku dgk x; k g& bl ea
 l [; kOe l s tho] ipxy vlfn dh LFkkiuk dh x; h g& vr% bl dk uke
 LFkkuk g&

LFkkuk vlg l eok; kax bu nkuk vlxek a l [; k dks izkkurk nh
 x; h g& l [; k ds vkkj i j fo"k; ka dk l dyu fd; k x; k g& dks dh 'ksh
 ea bl vlx dh jpu g g& ; g 'ksh ofnd vlg ck) ijEijk ds xlfkka ea
 Hkh ik; h tkrh g& egkHkkjr ds ouio v/; k; , d l ks pl&hl ea Hkh bl h
 'ksh ea fo"k; ka dk ifriknu fd; k x; k g& ck) xlfk vaxlkj fudk; ea; gh
 'ksh nf"Vxkpj gksh g&

LFkkuk ea n'k v/; ; u g& n'kka v/; ; u , d gh Jrlldu/k ea g&
 v/; ; u miskdka ea folkkfr g& iEke v/; ; u ea l xgu; dh nf"V l s
 fpulu fd; k x; k g& l xgu; vHkn nf"V izkku g& bl fy; s l EiwkZ inkfkl
 dk l kekU; : i l s Kku djuk l xg u; g&

iEke LFkku ds l wka dk oxhdj.k vfLrRoi #] izh.kd l #]
 ipxyin] v"Vkn'k iki in] v"Vkn'k iki foje.k in] vol fizkh&
 mRl fizkh in] prfjokfr n.Md in] Hk; &vHk; fl f) d in] nf"Vi in]
 N".k&'kDy ikf(kd in] y; k in] tEcjh i in] egkohj fuokz k in] noin
 vlg u{k= in ds : i ea fd; k x; k g& bl iEke LFkku ds l wka dh l [; k
 256 g&

f}rh; LFkku ea nks dh l [; k l s l Ecfl/kr] rrh; LFkku ea rhu dh
 l [; k l s l Ecfl/kr] prfjZ LFkku ea pkj dh l [; k l s l Ecfl/kr fo"k; ka dk
 o.ku fd; k x; k g& bl h izdkj n'kka LFkkuka ea nl dh l [; k l s l Ecfl/kr
 fo"k; ka dk o.ku g& bl vlx ea nk'kud ppkZ ds l kfk gh l kfk vlpkj
 l Ecfl/kh o.ku Hkh foLrkj l sf; k x; k g&

nks izdkj ds /keZ dk fu: i .k fd; k x; k g& l kxkj /keZ vlx
 /keA l kxkj /keZ dk vlpkj.k djusokyk Je.kki kl d ; k mikl d dgykrk g&
 Je.kki kl d dh rjg gh Je.k thou ds l Ecfl/k ea bl vlx ea egroi wZ
 l kexh dk l dyu gyk g& Je.k/keZ dh l EiwkZ vlpkj l fgrk LFkkuk l #
 ea nh x; h g& bl ea ikp egkor] v"V ipu ekrkj uo c&p; kfl[r] ijt"kg
 fot;] iR; k[; ku ikp ifjKk] cká vlg vkh; Urj ri] ik; f'puk vkylpuk
 djus dk vf/kdkj] ifrOe.k ds izdkj] fou; ds izdkj] Lok; k; &/; ku]

vui{kk,} vpkpj ds i dkj] l a e ds i dkj] xkpjh ds i dkj] vpkp; &mik/; k; ds vfr'k;] fuxFk vkg fuxFkfu; ka ds fo'k"V fu; e vkn Je.kpkj I Ecl/kh fu; ekj fu; ekj dk o.ku gA

fo"k; l exh dh nf"V l s i Lr vlxo dk cgr eglo gS D; kdk fofo/k fo"k; kdk foopu bl vlxo e i Lr gkrk gA

4- I eok; kx

vxekae l eok; kx dk prfLfkku g&thou foKku] i jek.kqfoKku] l f"Vfo | k| v/; kRefo | k| rlofo | k| rFk bfrgk dk ds eglo i Lr rF; ka dk ; g vuje dksk gA vpkp; z vHk; no us fy [kk g&i Lr vlxo ea tho] vtho vkn i nkFk dk i fJPNn ; k l eorkj gA vr%bl vlxo dk uke l eok; ; k l eokvks gA fl) kJrpOortz vpkp; z useplln us fy [kk gS fd bl ea thokfn l kn'; l kekU; l s fu.kj fy; k x; k gA vr% bl dk uke l eok; * gA uUnhl # ea l eok; kx dh fo"k; oLrqnh x; h g&tho&vtho] ykd] vykd] , oa lol e; i j e; dk l eorkjA , d l s ydij l s rd dh l q; kvk dk fodkl A }kn'kkx xf.kfVd dk ifjp; A

l eok; kx i d. kdk ea Hkh fo"k; oLrq dk o.ku gS tks uUnhl # dh fo"k; oLrq l s vf/kd foLrr gA l eok; kx dh 'kSyh dksk 'kSyh gA LFkkukak vkg l eok; kx dh dksk 'kSyh ck) ijEijk ea vkg osnd ijEijk ea Hkh i Lr gA ck) xHfk vaxkjfudk; ea bl h rjg fopkjka dk l dyu fd; k x; k gA egkHkkjr ea oui ol ds 134 oa v/; k; ea uUnhl vkg v"VkoØ dk l okn bl h 'kSyh ea gA ml ea nkska i {kokys, d l s ydij rjg rd oLryka dh ifjx.kuk djrs gA Lej.k djus dh nf"V l s ; g 'kSyh vf/kd mi ; kxh gA

l eok; kx ea l axgi/ku dksk 'kSyh gks gq s Hkh dbz LFkkukak ij ; g 'kSyh vkn l s vUr rd , d: irk fy; s gq s ugha gA , d k i rhr gkrk gS fd l q; k dh nf"V l s tks Hkh fo"k; l keus vkn; k ml dks l q; k ea fuc) dj fn; k x; kA bl ds vfrfjDr vU; fo"k; oLryka dks nU js : i ea fuc) fd; k x; k gA

l eok; kx ds i Eke l eok; ea thokthokfn rUok dk ifriknu djrs gq vkrEk vukrek n.M] vn.M] f0; k] vf0; k] ykd] vykd] /kekLrdk;] v/kekLrdk;] iq;] iki] clU/k] ekqk] vkl b] l oj] onuk] futjk vkn dks l ag u; dh nf"V l s , d&, d cryk; k x; k gA i Eke l eok; ea vkrEk dk fpUru fd; k x; k gA tU n'ku vkrEk dks ifj.kkeh fuR; ekurk gA n0; dh nf"V l s tho fuR; g\$ i; k dh nf"V l s vfuR; A , d LFkkud l eok; ea vkrEk vullr gks i j Hkh l Hkh vkrEk, a vI q; kr i nskh gks l s pruRo dh vi{kk l s , d l n'k gA vkrEk l ngifjek.k gA vr% vkrEk dks , d dgk x; k gA

I eok; kax ds }kjk ,d] nkj rhu vknfn dks ydj Øe'kk% cf) djrs
 gq s 'kr] I gl= vkj dk/kdkfV rd ds i nkFkk dk vkj }kn'kkax xf.kfi Vd
 dk dFku fd; k x; k gA I eok; kax ea ukuk i dkkj ds Hkn&i Hkn okys tho
 vkj vtho i nkFk of.kr gJ rFkk foLrkj Is vU; Hkh cgr i dkkj ds fo'kk
 rUoka dk ujd] fr; p] eut; vkj nox.ka ds vkgkj] mPNokl] ys'; k] tUe]
 ej.k] mikf/k] onukj mi ; kx] d"kk;] i or dW vknfn ds fo"dkHk 1/okMkbz
 Apkb] dydjkj rhFkdkj x.kjkj okl noks cynoka dkj {ks=ka dk foLrkj Is
 o.ku fd; k x; k gA

5- 0; k[; ki Kflr Hkxork

0; k[; ki Kflr vax : i Isikpok vax gA ; g vxe izukkkj 'ksyh ea
 fu: fir gA 0; k[; k dk vFkZ g&foopu djuk vkj iKflr dk vFkZ gS
 I e>ukA ft I e> foopui odk rUo I e>k; k tkrk gS ml s 0; k[; ki Kflr dgk
 tkrk gA I eok; kax vkj ulnh ea 0; k[; ki Kflr vkj 0; k[; k&; s nkska uke
 feyrs gA

iLrJ vxe dk nUjk uke Hkxork* gA 0; k[; ki Kflr I # dh
 viuh fo'k"Vrk FkA bl fy; s Hkxork bl dk ,d fo'kk.k FkA vc ; g
 fo'kk.k uke cu x; k gA 0; k[; ki Kflr bl I e; Hkxork I # ds uke Is
 i fl) gks x; k gA bl ea n'kk 'kkL=] vpkpj 'kkL=] thofo | k] ykd fo | k]
 I f"Vfo | k] ijk euksoKku vknfn fo"k; k dk xHk jk foopu iLrJ fd; k x; k gA
 Hkxork dh fo"k; oLrq ds I Ecl/k ea I eok; kax ea crk; k x; k gS fd vud
 noks jktkvka vkj jktf"k] ka us Hkxoku~egkohj Is fofo/k i dkkj ds izu iNa
 vkj Hkxoku-us ml dk foLrkj Is mUkj fn; kA bl ea Lol e;] ijI e;] tho
 vtho ykd vkj vykd dh 0; k[; k gA

Hkxork I # izukkkj 'ksyh ea fy[kk gyk vxe gA xkse x.kjk
 Je.k Hkxoku~egkohj Is tU fl) kUr fo"k; d izu iNrs gA vkj egkohj
 mudk mUkj ns gA xdk dk i kjeHk ueLdkj egke= Is gksk gA ckah fyfi
 dks ; gks ueLdkj fd; k x; k gA bl ea de] de] z-fr] 'kjhj] ys'; k] xHkZ kkL= Hk"kk
 vknfn dk foopu gS rhFkdkj ka ds erka dk mYy{k gA fo"k; ofo/; dh
 nf"V Is ; g vxe egRoiwkJ gA bl vxe ea nk'kkud] vpkpj I Ecl/k
 ,frgkfl d] Hkkskfyd vkj I f"V foKku I Ecl/k vud egUoiwkJ tkudkfj; ka
 gA

6- Kkrk/keZdFk

vax I kfgR; ea Kkrk/keZdFk dk NBk LFkku gA bl vxe ea
 mnkgj.ka 1/uk; 1/ ds I kf /keZdFk vka 1/keedgk/ dk o.ku gS bl fy; s
 'uk; k/keedgk vka dgk tkrk gA bl dh o.ku 'ksyh ,d fo'k"V i dkkj dh gA
 foftkku mnkgj.ka n"VUrk mi ekvka vkj ykdipfyr dFkkvka ds }kjk cm

i kko'kkyh vlg jkpd <ak I s ; gka l a e] ri vlg R; kx ds vlpj.k dh f'k{kk nh x; h gA i Lrj vxse ea nks Jrldu/k gA igys Jrldu/k ea 19 v/; ; u vlg nl js ea 10 oxz gA vhl; nol fij us bl ij ofuk fy [kh gA

Kkrk/kežFkk ds i Eke v/; ; u ea jktkJf.kd ml ds i f vhl; dFkj] jku /kfkj.kh ml ds i f eškdekj rFkk eškdekj ds I H; kl dk cMk jkpd o.ku gA fuxFk i opu dh nqkdk crkrs gq s dgk g&bl i opu ea l iZ ds I eku , dklr nV vlg Njs ds I eku , dklr /kj j [kuh gksh gß ykgs ds tks ds I eku bl s pckuk i Mfk gß ckyw ds xtI ds I eku ; g uhj l gß egkunh xak ds i bkg ds fo#) rjs rFkk egk elqz dks Hkqkvka ds }jkj rj dj ikj djus dh rjg ntrj gß rh{.k /kj i j pyuk gß x#rj dk vkyEcu ysk gß vfl /kjkor ds I eku bl dk vlpj.k nldj gA nl js v/; ; u ea /ku; I Fkbkg ml dh Hk; kz Hknk] ckyd nonuk dk o.ku gA rhl js v/; ; u ea e; jh ds v.Ms }jkj /kel nsk fn; k x; k gA pkeks v/; ; u ea nks dNyka ds n"Vklr }jkj /kel nsk fn; k x; k gA bl h izdkj iR; sl minsk l nkpkj dh f'k{kk ij voyfcr gA buea l kolkke I R; ka dh mnHkkouk gq h gA

f}rh; Jrldu/k ea n'k oxz gA bl ea l qekz Lokeh vlg muds f'k"; tEcwLokeh ds izukljk ds : i ea /kežFkkvka dk o.ku gA /kežFkk ds ek/; e I s , frglfi d uxfj; ka dk i rk pyrk g&okjk.kl h jktxg] JkoLrh] dkskkEchA iR; sl /kežFkk dh 'ksh , d tsh gß fdurq fo"k; oLrq iFkd-iFkd-gA I Hkh dkFkk, a vlpkj /kež ikyu dh f'k{kk nrsh gA bl izdkj ukuk dFkkvki voklrj dFkkvka o.kuka vlg 'kcn i z kskka dh nV I s i Lrj vxse cgj egRoi wkl gA

7- mikl dnl k³x

tukxeka ea mikl dnl k³x I kroka vax gA bl vxse ea nl mikl dk dk thou of.kr gA bl hfy; sbl dk uke mikl dnl k³x gA Je.k i jEi jk ea Je.kka dh mikl uk djus okys xglFkk dks Je.kki kl d ; k mikl d dgk x; k gA Hkxoku-egkohj ds vud mikl d Fk i Lrj vxse ea muds nl ierik mikl dk dk o.ku nl v/; ; uka ea feyrk g&

vk.knsdkeno ; xlglorpy.kfirKA

I jknos pYI ; ,] xlglkobdMdky,AA

I kyi i ksegkl ; ,] ufn.kfir ; k yb; KirKA¹⁶

vkulln] dkeno] pyuhfir] I jknos] pYy'krd] dMdkfyd] I kyi i ksegkl] ufnufirk vlg yb; kfir ; snl v/; ; u bl vxse ea gA dghabuds ukeka ea dN vlrj gA nl oav/; ; u yb; kfir dk LFkku ij I kyb; kfir uke Hkh i klr gksh gA

Hxoku~egkohj us efu /kez vls mikl d /kez nkska /kez dk mi nsk fn; k FkkA efu ds fy; s i kp egkorka dk fo/kku vls mikl d ds fy; s i kp v.korka dk fo/kku fd; k FkkA mikl dn'kkx ds i Eke v/; u ea ckjg orka dk o.ku gA Je.kki kl d vkuhn Hxoku~egkohj ds i kl tkdj mikl d /kez dh nh{kx ysk gA ml us /ku] /kkU;] l p.; z [kkn;] xdkk] oL= vkn vuod olriyka ds Hkskks Hksx dk fdsp- ifjek.k fd; kA ml us vakkjdej oudej nrrokf.kT; fo'k; okf.kT;] ; aihMudez vkn i lmg dehkuka dk R; kx fd; kA vi us T; SB i dks dlyc dk Hkj I k d j og dkyk d fluosk dh Kkr{kf=; ka dh i ksk/k'kkyk ea tkdj Je.k Hxoku~egkohj ds /kez dk i kyu djus yxka xgLk voLkk eagh ml s vof/kKku dh i kflr gq hA

njs v/; u ea dkeno mikl d dh dFkk gA dkeno us vuod mi l xl dks l gk ysdru og vi us or dks ugha NkMka Hxoku~egkohj us Hkh ml dh izkl k dh vls mi l xl dks 'kkuri oZl I gu djus dh ij.kk nhA

rhl js v/; u ea ptyf.kfir xgifr dh dFkk gA pkfks v/; u ea l gkno xgifr dh i kpos v/; u ea pty'krd dh NBs v/; u ea dyldksyd dh I kroa ea l ikyi t ddkkdkj dh dFkk vkbos v/; u ea egk'krd xgifr dh dFkk ulba v/; u ea usnufirik vls n'kra ea l kfymghfir dh dFkk dk o.ku gA

vkxeka ea mikl dn'kkx gh , d , k vkxe gftl ea Jkodkpkj dk folrr o.ku gA Je.kkpkj dk o.ku vuod vkxeka ea feyrk gB fdllrq xgLk dk vpkpj /keze[; r%bl h vkxe ea feyrk gA vpkpj 'kkL=h; xdkka ea bl xdkk dk i e[k Lfku gA

8- vlr-í'kk

i lrlr vkxe }kn'kkah dk vkbok vkxe gA I eok; kx ea bl ds nl v/; u vls I kr oxz cryk; s x; s gA uunhl # ea bl ds v/; uka dk mYy[k ugha gA dby vkb oxk dk mYy[k gA vkk; no l jh us nkska ea l keatL; Ldkkfir djus dk i z kl fd; k gA muds vuod kj i Eke oxzeal v/; u gB bl vi gk l s l eok; k a l # ea nl v/; u vls vU; oxk dh vi gk l s l kr oxz cryk; a gA uunhl # ea v/; uka dk mYy[k fd; s fcuk dby vkb oxz cryk; s x; gA fdllrq bl I ketL; dk fuokg vr rd ughgks l dkj D; ksd l eok; kx ea i lrlr vkxe ds f'k{kdky kmisku dkyh nl cryk; s x; s gA unhl # ea bl dh l [; k vkb gA vkk; no l jh us fy[kk gfd miskudkyk ds vlrj dk vkk; ges Kkr ugha uunhl # ds pti kdkj Jh ftunkl x.kh egijk vls ofdkj Jh gfjHknj jh us Hkh; g fy[kk gfd i Ekeoxz ea nl v/; u gksa ds dkj.k i lrlr vkxe dk uke 'vrxMn'kkvls gA bl vkxe ea tue ej.k dh i jEijk dk vlr djus okys Jkodkka dk o.ku gB rFkk bl ds nl

v/; ; u gß bl fy; s bl dk uke vrxMnl kvks gß ^vrxM* 'kñn ds nks I L-
r: i ikrl grs g&vr-r vlj vr-rA vFk dh nf"V I s nkuk e dkbl
vUlj ugla gß fdUrq^xM* dk ^-r* : i Nk; k dh nf"V I s vf/kd mi ; Dr gß

iLrj vkxe dh fo"k; oLrq cMh jkp d gß okl pø -".k vlg muds
ifjokj ds I EcJ/k e bl vkxe ea fo"kn tkudkj feyrh gß okl pø -".k
ds Nk/s HkkbZ xtI døkjy dh nhkk vlg mudh I lkuk dk o.ku cgf gh
jkekpdkj h gß

NBs oxz ea vtjekydkj dh ?kvuk mfYyf[kr gß , d vklfled
?kvuk us ml s gr; kjk cuk fn; k vlg , d iLx us ml s l k/q cuk fn; kA I exz
vkxe ea ri ds fofHku : i nf"Vxkpj grs gß Hkxoku~egkohj us mi okl
vlg /; ku&nkuk dks egRo fn; k FkA ril; k ds oxhdj .k ea mi okl cká ri
vlg /; ku vklrfjd ri gß iLrj vkxe ea /; ku dh viqk mi okl ij
vf/kd cy fn; k x; k gß I kros oxz ea vUj-r fl=; ka dk o.ku gß vkbos
oxz ea vud or] mi okl vlg rikadk mYyf k gß bl vkxe ea vkbdeidks
vkr; flrd : i I s u"V djus okys ucs I k/kdk dk i fo= pkfj= gß tks
v"Vxqkks fl f) dks inku djuseal eFk gß

9- vuñkjki i kfrd n'k

}kn'kkh ea vuñkjki i kfrd I # dk uoka LFku gß bl vkxe ea
vuñkj uked Loxz I ej ea mRi luu gksus okys eju; ka I s I Ecfl/kr nl v/; ; u
gß bl fy; s bl dk uke ^vuñkjki i kfrdn'k gß fot;] ost; Ur] t; Ur]
vijkftr vlg I okEzI) ; si kp vuñkj foeku gß vll; I Hkh foekuka ea JSB
gksus I s blg vuñkj foeku dgk x; k gß vuñkj foeku ea mRi luu gksus okys
vuñkjki i kfrd dgykrs gß vuñkj foekuokl h noek dh ; g fo'kskrk gSfd os
ijhr I dkj gks gß ogka I s P; q gksd , d ; k nks ckj ekuo : i ea
tleyej fuokl ikrl djrs gß

ikphu vkxe ea vlg vlxerj xLFku ea Hkh bl vax ds ckjs ea mYyf k
feyrk gß I eok; kak ea bl ds nl v/; ; u vlg rhu oxz dk mYyf k gß
ullnhl # ea døy rhu oxz dk mYyf k gß LFkukak ea døy nl v/; ; uk dk
mYyf k gß jktokfrd ea iR; d rhfkjd ds I e; ea gksus okys nl &nl
vuñkjki i kfrd eju; ka dk o.ku gß oréku ea iLrj vkxe rhu oxz ea
foHkDr gß iR; d oxz ea Øe'k% nl] rjg vlg nl v/; ; u gß bl i dkj
rshl v/; ; uka ea rshl egku~vkRekvka dk o.ku gß i Ekeoxz ea tkfydekj
dk vlg rshl; oxz ea /k; døkj dk pkfj= foLrkj I s vlg; k gß 'k'k pfj=ka
dk I qki ea o.ku gß

iLrj vkxe ea vud jkt døkj ka rFk rRI Ecfl/kr vud , frgkfl d
i # "ka dk o.ku fd; k x; k gß bl vkxe ea I etV Jf.kd ds 23 jkt døkj ka

ds I k/kuke; thou dk o.ku gA tbi] ck) vks ofnd bu rhuka I kfgfR; d i jEi jkvka ea Jf.kd ds I Ecl/k ea i; klr tkudkjh iklr gkrh gA ; | fi I Hkh xbfkka ea Jf.kd ds I Ecl/k ea fHku&fHkuu fopkj gA ryukRed nf"V I s ,frgkfl d fu"dk iklr fd; k tk I drk gA

10- izu0; kdj.k

izu0; kdj.k vkxel kfgR; dk nl oka egRoiwk vax gA I eok; kak I # vks ulnhl # ea bl dk 'i.gkokxj.kkbä uke feyrk gA LFkkukax ea i.gkokxj.knI kvks uke mfYyf[kr gA bl vkxe ea fgd k vkl oka rFk vfgd k vklfn ikp I ojkadk Li"V vks fo'kn o.ku gS vks I k/kd thou ds eyHkr izuka dh I jyre ,oa I tñjre 0; k[; k iLr# dh x; h gA fnxEcj i jEijk ds t; /koyk uked xbfk ea 'i.gok; j.kä uke feyrk gA

izu0; kdj.k dk vFkZ g&izuka dk 0; kdj.k vFkkr-fuoþpu] mÜkj ,oa fu.kz A I eok; kak vks ulnh ds vuþ kj iLr# vkxe ea vusd izdkj ds izuk# fo | kvka vks fn0; I oknka dk o.ku gA fdlurq oréku ea mi yC/k izu0; kdj.k ea vkl/; kfRed fo'k; ka dh ppkZ gA vfgd k&fgd k ,oa l R; &v l R; vklfn /kekZkez i fo'k; ka dh ppkZ bl xbfk ea gA vkl D I oj ds fu: i.k ds I kfk RRdkyhu nk'kfid er] n.Muhfr] vusd vkl; I vuk; Z ns k xg thou] dyk] m|ks] i{kj} i{kj} Hkkx foykl] f'kYih dedkj] Hkouka ds fofHkuu : i] okgu] I eþz k=k] EyPN tkfr; ka L=h i#k ds y{k.k} ,frgkfl d pfj=k dk o.ku] ; Ø vklfn fofo/k fo'k; ka dk o.ku Hkh dkQh egRoiwk gA ikphu ykdl Edfr dk ,d I tñi"V : i bl vkxe ea ifjyf[kr gkrk gA

bl vkxe ds iEke vkl D [k.M ea vñreñ ds fodkj fgd k] v l R;] Lrs &pk#] vcäp; &dklefodkj] vks ifjxg vFkkr~ ePNkj vkl fDr yñk] r".kk vklfn dk o.ku gA f}rh; I oj [k.M ea vfgd k] I R;] vLrs] cäp; Z ,oa vifjxg ds Lo: i dk ,oa muds I qkn ifrQyk dk o.ku gA fgd k vklfn dks vkl D dgk tkrk gA vkl D vFkkr~ uohu deñdkg dk vklRe ea i fo"V gksus dk }kjA I oj vFkkr~ vklRe {ks ea i fo"V gksus okys deñdkg dk fujkka vkl D I dk dk grq gS vks I oj ekk dkA vkl D vks I oj ds Lo: i dks ftI us I e> fy; k] ml us ,d izdkj ds I k/kuk dk I exz rñlo gh vf/kxr dj fy; kA bl vkxe dh jpuk dk eq; mís; ; gh gSfd I dkj tho gs vkl dk dks gs I e>dj mi kns ¼ ojk# ea i þük gA

11- foikdI

}kn'kkach ea foikdI # dk X; kjgoka LFku gA vkp; Z ohj I s us deka ds mn; o mnkj.kk dks foikd dk gA vkp; Z gfjHknz vkp; Z vñk; no us

ofūk ea fy[kk gS fd foikd dk vfkz g&iq; iki : i dez Qy] ml dk ifriknu djus okyk I # foikd I # gA I eok; kax ea fy[kk x; k gS fd foikd I # I # r vks nldr dek ds Qy&foikd dks crykus okyk vkxe gA

I eok; kax vks uñh ea foikd I # dk ifjp; fn; k x; k gA bl vkxe ea deZ) kUr dk xgu foopu fd; k x; k gA deZ fl) kUr tñ n'ku dk , d iek fl) kUr gA I k kfd tho fofok idkj ds deZ djrs gA ifj. kke dh nf"V I s mñga nks Hkkxka ea cka/k x; k gA 'k k vks v'k k i q; vks ika u døy tñ n'ku ea vfirq ck) n'ku] I k[; n'ku ; kxn'ku] U; k; n'ku] osk'kd n'ku vks mifu"kn~ea bu Hkkxka dk mYy[k gA vudlyrk dk vutko I qk gS vks ifrdlyrk dk vutko nqk gA deZ ds vuq kj tle vks tle ds vuq kj deZ dh vukfn dkyhu ijEijk gA dirdel dk Qy Hkkxs fcuk tho dk Nvdkjk ughags I drkA foikd I # ea iki vks i q; dks mnkgj. kka ds }kj I jy : i ea mn?kfvR fd; k x; k gA Lfkkukak vks I eok; kax ea deZ cl/ku ds ikp dkj.k crk; s x, gA

- 1- feF; kRo
- 2- vfojfr
- 3- iekn
- 4- d"kk;
- 5- ; kxA

deZ dk ds pkj Hkn g&i zdr] fLFkfr] vutkkx vks ins kA idfr vks ins dk cl/k ; kx I s gkck gS vks fLFkfr o vutkkx dk cak d"kk; I s gkck gA Øksk] ek; k vks yk k; s pkj d"kk; dgykrs gA blgka ds o'kHkkur gkdlj tho deZ djrk gS vks cl/ku ea QI rk gA foikd I # ds nks foHkkx g&nqk foikd vks I qk foikdA iEke foHkkx ea nldr deZ djus okys 0; fDr; ka ds thou i k kka dk o'ku gS vks nqk js foHkkx ea I RdeZ djus okys 0; fDr; ka ds thou i k gA deZ vks i pteokn I s I Ecfl/kr vud dFkk, j bl vkxe ea xfQr gA

12- nf"Vokn

nf"Vokn }kn'kk dk vflre ckjgoka vks gA tks bl I e; 0; fPNu gA vud nf"V; kax dh iz i.kk gks ds dkj.k bl s nf"Vokn dgk tkrk gA nf"Vokn ds 0; fPNu gks ds I Ecfl/k ea , d I s vf/kd ijEijk, j tñkxe ea feyrh gA "kv{k. Mkkxe rFkk /koyk ea Hkh 0; fPNu gks dh ckr vk; h gA

X; kjjg vakkas døy Lol e; dk ifriknu g§ fdurqnf"Vokn eaLol e; vkg
ijl e; nkukdk ifriknu g§ nf"Vokn ea l oikkokad dh iz i.kk dh x; h g§
I qki ea; g ikp i zdkj dk g§

1- ifjdez

2- I #

3- iøkr

4- vuq kx

5- pfydkA

ifjdez & ifjdez dk vFkZ g§& l ddkfjr djukA ; g ,d i zdkj dh ikf fed
fofk g§ft l s l # xg.k djus okys l k/kd ea l #xg.k dh ; k; rk l ikfnr
dh tkrh g§ ; g nf"Vokn dks xg.k djuk rFkk l e>us dh izkkyh g§

I # & I # folkkx ea rhfklzdk ds ererkjka dk [k.Mu g§ nØ;] i ; k; vkg
u; kdk ; gkLi "Vhdj.k fd; k x; k g§

iøkr & rhfklzdrz ds l e; rhfklz vius x.k/kja dks l oikfe iøkr
l #kFkZ dk gh foopu djrs g§ bl fy; sbulgaiøz dgk x; k g§

vuq kx & vuq kx dk vFkZ g§&vuq i vfkok vuqly ; kxA bl dk rkri ; z
; g gsf d l # dk vius vfhk/ks ds vuq i l Ecl/k djukA

pfydk & pfydk dk vFkZ g§ pk/hA mDr ; k vuDr vFkZ dk l xg djus
okyh xtifik i)fr dks pfyk dgk x; k g§ nf"Vokn dk tks fo"k; ifjdez l #]
iøz vkg vuq kx ea ughadgk tk l dk ml dk l xg pfydk ea g§

Je.k ijEijk e[; r% t§ i jEijk ea vpkpj i j cgr cy fn; k x; k
g§ vpkpj dh 'k) rk dks yd j t§ /kez ea fo fikkdu l Eink; [kM gks x; A
'orskEcj vkg fnxEcj i jEijk ea e[; r% ifjxg vkg vi fjxg dh 0; k[; k dks
yd j gh Hkn gykA 'orskEcj ka dh 0; koLFkk ds vuq kj ePNklikko gh ifjxg g§
oLrqughA bl dks foijhr fnxEcj i jEijk ea oLrtyka dks ifjxg dgk x; k g§
'orskEcj] fnxEcj] LFkkudokl h] rjki Fkh&; s l c Hkn vpkpj dks yd j gh gq s
g§ vr% vpkpj dh foLrr 0; k[; k dk t§ i jEijk ea gkuk l gt ,oa
Lokhkkfod FkkA vlxeka mudh fu; fDr; k; pf.kz ka rFkk mudh Vhdkvka ea
vpkj ds Aij vr; f/kd foLrkj l s fopkj fd; k x; k g§ t§ i jEijk dk
vpkj 'kkl= 0; ofLFkr] fo'kky vkg cgyk; keh g§ t§ 'kkl=k ea; g vpkpj
'kkl= Jkodkpkj vkg Je.kkpkj ds : i ea 0; k[; kf; r g§

ofnd l kfgR; ,oamifu"kn~

ofnd l kfgR; ea Kku dk.M dh nf"V l smifu"kn~l kfgR; dk fo'k§
egRo g§ fgUnw/kez ds fo'okl ds vuq kj on vi k# "k§ g§ ehek d onka dks
vi k# "k§ ekurs g§ muds vuq kj _"k; %eU=nVkj%_f'kykx eU=k ds nVk

g§ dÜkkz ughA faUrq u§ kf; d onka dks bZ oj i zkhR ekurs gA onka dh fo'k§
0; k[; k ckā.k xBFk vkJ . ; d xBFk gA ; gka rd deBk.M dh i zkkurk
gA mi fu"knka ea deBk.M ds LFKku ij Kkudk.M dks egRo fn; k x; k gA
mi fu"knka dks onkUr Hkh dgk tkrk g§ D; kfd i eBk mi fu"knka oneyld gh gA
onka dks eq[; fl) kUrka dk ifriku mi fu"knka ea gA mi fu"knka ea of.kR i k; %
I Hkh nk'kud vpkpj fopkj ofnd eu=ka ea fn[kyk; h nsrk gA mi fu"knka ea
muds jgL; dks mn?kfvR fd; k x; k gA onka dks gh i ek.k ekudj Lefr
'kkL= rFk I #I kfgR; dh jpuk dh x; h gA ofnd ijEijk dk ftruk Hkh
I kfgR; foLrkj g§ og I c oneyld gA

mifu"kn~dk vFk

ofnd I kfgR; dh eiyruo ifrikndk i LFKku=; h ea mi fu"knka dk
i eBk LFKku gA mi fu"kn~vk; kfRed ekul jkoj g§ tgka l s Kku dh fuey
xak fo'o ds nk'kudka ds ân; ka dks ifo= djrh gbj , fgdkef'ed eay
I k/kuk djrh gbj vkt Hkh vtlz : i ea i okfgr gks jgh gA

mi , oafu mil xz i zd l n~/kkrq l s fu"i lu mi fu"kn~'kCn dk vFk
g&og Kku ; k xlr jgL;] tks x# ds l ehi cBsu l s i klr gksk gA l kdr
/kkrqdk s ea l n~/kkrq dbz vFk l s i z kx dh x; h gA ogka ij 'n~ y
fo'kj.xkR; ol knusq vFk l s i z kx fd; k x; k gA bl dk vFk
Øe'k% 1- tkuk] pyuk] 2- 'kfDrghu gksk Ekyu gksk] f[klu gksk] 3- l [kuk]
'ktd gksk] eqkukj 4- Hkhu djuk] u"V djuk gksk gA¹⁷

Jh enk | 'kodjkpk; Z us dBks fu"kn~ Hkh"; ea mi fu"kn~'kCn dks bl
i zdj 0; k[; kf; r fd; k g&Y nskkz kfoz kj .xkR; ol knukFkL; k fui oL;
fDoli R; ; kUrL; : i ej fu"knfrA¹⁸ mi vkJ fu mil xz i zd fDoi~i R; ; ds
; kx l s l n~/kkrq dk mi fu"kn~ : i curk gA fo'kj.kl xfr vkJ vol knu
vFk l s bl /kkrq dk i z kx gyk gA mi fu"kn~'kCn cā fo|k dk ifriknd
gA tks ekEk dkeh i #k yksdd , oa i k j yksdd fo"k; ka l s fojDr gkdj
mi fu"kn~'kCn okP; cā fo|k dk ifj'khyu djrs g§ muds vfo|k vFk ds ; kx l s ^mi fu"kn~
'kCn l s ; g fo|k dgh tkrh gA

ekEk dkeh i #k dks cā fo|k i j cā ds i kl i gpk nsrh g&bl
i zdj cā ds i kl i gpkus okyh gksus ds dkj.k bl vFk ds ; kx l s Hkh cā
fo|k ^mi fu"kn~ gA

cāfo|k yksdkUrjka ea i p%&i p% i klr gksus okys xHkbkI] tle vkJ
c) koLFk vFk mno l eyg dk vol knu vFk l s 'kSFkY; djus okyh gA
bl fy; s vol knu&f'kFkY vFk l s Hkh bl 'kCn dk i z kx gyk gA mi fu"kn~

'kōn I s x̄lfk dk Hkh ckšk gšk gA fdūrq mifu"kn~ 'kōn cāfo | k eš eq;
ofūk I srFkk x̄lfk ea xkskh ofūk I siž Dr gA

gyk; dkdkšk ea I ekl foxg iñd mifu"kn~ dk fuoþu bl iñdkj
fd; k x; k g&

mifu"kn|rsiH;rscāfo|k vu;k bfrA

mi \$fu\$I n\$fDoi~ds ; kx I s fu"i lu mifu"kn~ 'kōn dk vFkz /keʃ
onkUr'kkL=] Kku] futlu LFkku v̄kʃ on f'kjkkx fd; k x; k gA¹⁹ pkfj=dkšk
ea dgk x; k ḡfd mifu"kn~ mu I t̄dr x̄lfkka dk uke ḡftudk onka I s
cgr fudV dk I Ecl/k gA mifu"kn~ 'kōn dk /kkRoFkz ḡs I ehi xeu] vFkz-
ftuds }jkj cā dk I kehl; iklr ḡk v̄krek dh mi yfC/k gks ogh mifu"kn-
gA

mifu"knkdh I {;k

mifu"knka dh I {;k ds fo"k; ea erHkn gA efDrdkf fu"kn~ ds
vutkj mifu"knka dh I {;k 108 gA v̄kpk; l'kdj usftu nl mifu"knka ij
vi uk egRoiwz Hkk"; fy[kk ḡ os ikphure rFkk ikef.kd ekus tkrs gA
muds uke efDrdkf fu"kn~ea bl iñdkj g&

bZkduBizuqMek.MD;frfukj%

,sj̄s ap NkkHkk;acgnkj.;darFkAA²⁰

bl I e; mifu"knka ds vusd I xg iñdkf'kr ḡs ḡ fdūrq I cdh
I {;k fakku&fakku gA 188 mifu"knka dk I xg mifu"RRI xg% 'kh"kd I s , d
gh x̄lfk ea nks Hkkxka ea txnh'kpUnz 'kkL=h }jkj ekshyky cukj I hnkl
YnYyhj cukj I] i Vukz ds ; gka l s iñdkf'kr ḡyk ḡ ftl ds i Fke Hkkx ea 120
mifu"knka v̄kʃ f}rh; Hkkx ea 68 mifu"knka dk I xg gA ekfI d if=dk
dY; k.k ds mifu"kn~vid Ytuojh 1949½ ea 220 mifu"knka dh I iph nh x; h
gA mifu"knka dh I {;k ds fo"k; ea erHkn gks ds ckotm I Hkk mifu"knka
dk vi uk fo'k'V LFkku gA

on] ckā.kj v̄kj.; d v̄kj mifu"kn-

mifu"kn~ I kfgR; dk v/; u onkj ckā.kj v̄kj.; dk̄ v̄kj mifu"knka
ds i kjLi fjd I Ecl/kka dks tkusfcuk vi wkl ekuk tk; xka eqMdkf fu"kn~ rFkk
dþY; k̄ fu"kn~ea v̄kj fu"kfnd Kku dks Li "V 'kōnka ea onkUr dgdj onka dk
gh v̄flure Hkkx crk; k x; k gA bZkkokL; k̄ fu"kn~ ijk dk ijk ; t̄ph dh
oktI us h I fgrk gh gA bl h iñdkj dbZ mifu"knka&dk̄ khrfdckā. kks fu"kn~ea
ckā.k rFkk ,sj̄s v̄kj cgnkj.; dk̄ fu"kn~ea v̄kj.; dk̄ ds I feJ.k I s ckā.k
v̄kj v̄kj.; dk̄ dk mifu"knka ds I kfk ,dRo dk iñfp; feyrk gA bl hf, y,
Hkkj rh; i jEijk ea ea v̄Fkz~ I fgrkvka ds I kfk ckā.kj v̄kj.; d v̄kj

mifu"kn~I Hkh , d gh oñnd I kfgR; ds vflklu vñ vFkok fo'kky] oñnd o{k
dh foñlklu 'kk[kk,aekus tkrs gñ egf'kz vki Lrc us Li "V dgk gñ fd e= vñ
ckā.k nkuk&rFkk ckā.kka ds vñxñ gñus ds dkj.k mifu"kn~Hkh 'on* i nokP;
gñ A²¹ vki Lrc dh Hkkfir gh ckñkk; u us Hkh xáI # e= e= vñ ckā.k nkuka
dks on cryk; k gñ

mifu"kn~vñ oskñr

orñku I e; ea onkr I s ik; % onkr n'kñ I e>k tkrk gñ ft| e= cñl # vFkkz~mñlkjehedk k ds I kfk onkr ds foñlklu I Eink; ka dk I ekoñk gñrk gñ i jñr q mifu"knka ds vñr% I k{; I s Kkr gñrk gñ fd i kphudky ea mifu"knka dks gh onkr dgrs Fks vñ vñ i kñ Hkh ea onkr vñ mifu"kn-i; kñ okph 'kCn FkA eq Mdkf fu"kn~ds bl dFku I s fd BftUgkus onkr'kkL= }jkj ml ds vFkLo: i i jekRek dks HkyHkkfir fu'p; i ñd tku fy; k gñ rFkk deQy vñ dekñ fDr ds R; kx: i ; kx I s ftudk vñr%dj.k I oFkk 'kñ gks x; k gñ, s I Hkh i z Ru'khy I k/kd ej.kdky ea 'kjñj dk R; kx djds i jcñ i jekRek ds i je/kke ea tkrs gñ vñ ogka i je verLo: i gks dj I ñ kj cl/ku I s I nk ds fy; s eñr gks tkrs gñ²² bl I s mifu"knka dks onkr ekuus dh ikphu i Fkk dk i rk pyrk gñ onkr ea vFkkz~mifu"knka ea i jexá bl fo | k dks i ñdYi ea i fjr fd; k x; k Fkk ft| dk fpñk vr; Ur 'kkur u gks ml i #k dks rFkk tks i #; k f'k'; u gks ml s bl onkr fo | k dks ugha crykuk pkfg,A bl h i dkj vuñ LFkyka ij onkr vñ mifu"kn~I ekukFkñ : i ea i z kx fd; s x; sgñ bl i dkj mifu"knka ds vñr% I k{; I s gh i xV gñ fd mifu"kn~vñ onkr , d gh gñ

mifu"kn~Hkh Jñr gñ

mifu"knñ on&Jñr gñ vki Lrc vñfn I #dkjka us ^e= ckā.k; koñ
uke/ks e*&e= vFkkz~onka ds e=ka rFkk muds ckā.kka nkuka dks on dgk gñ
, s k dgdj bl er dks fLFkj dj fn; k fd ckā.k on gñ rFkk tks vñ.; ea
i <# tkrs gñ os vñj.; d gñ vr% vñj.; d Hkh on gñ tc ckā.k vñ
vñj.; d on gñ rks onka dh rjg nkuka Jñr gñ A D; k bñgha dh rjg
mifu"knka dks Hkh Jñr dguk I ehphu gñ ; g rks fufobkn gñ fd on ckā.k
vñ vñj.; d Jñr gñ mifu"knka ea I s i z kku mifu"knñ ; k rks dkñz onl figrk
gñ dkñz I figrk dk [k.M gñ dkñz fd I h ckā.k ds ; k dkñz vñj.; d ds gh
vñk gñ bl hfy, muds vñk ; k Hkkx Hkh Jñr gñ mifu"knka ea i gyk mifu"kn-
bzkkokL; kí fu"kn~ 'kñy; tññ; ek/; sñu I figrk dk pkyhl oka v/; k; gñ
, sjs mifu"kn~_Xon ds, sjs ckā.k ds f}rh; vñj.; d ds v/; k; 4]5
vñj 6 dk gh I xg gñ dñkñ fu"kn~I keon ds, d ckā.k roydj dk uoe
v/; k; gñ dBkñ fu"kn}; tññ ds rññjñ; ckā.k dk Hkkx gñ eñld

mifu"kn~ vFkoðn I fgrk dk v^æ g^A ekMD; mifu"kn~ Hkh vFkoðnh; g^A NklUnkk; kí fu"kn~ I keon dh , d 'kk[kk g^A cgnkj.; dkis fu"kn~ vknf I s vUr rd ckā.k g^A v^{kj} ~æ ckā.k; koðnuke/ks e~ dsU; k; kuð kj og os v^{kj} Jfir g^A ckā.k vFkok v^{kj} .; d I s bl s i Fkd~ dj ds mifu"kn~ uke nus I s ; g mifu"kn~os I s vU; ughagks I drka

mifu"knka v^{kj} cāl # ds Hkk"; k^a ea vpkp; Z 'k^dj us vud LFkkuk^a ij mifu"kn~ ds okD; k^a dks Jfir dgk g^A bl i dkj mifu"knka ds vr% I k{; I s Kkr g^A fd mifu"knka Jfir g^A

Klu dh ijEijk v^{kj} mifu"kn~

mifu"knka Klu dh Hk.Mkj g^A mifu"knka ea ix&ix ij Klu dk min^{sk} v^{kj} rnudhy v^{kj}pj.k dh f'k^kk feyrh g^A Klu ds vu^lBku I s eu^l; ver^rUo dk mi Hkkx djrk g^A bZkkokL; kí fu"kn~ ea bl dh efgek dk o.klu djrs g^A s dgk x; k g^A fd&

**fo | kap vfo | kap ; Lrn-^{os}Nk; e~I gA
vfo | ; k eR; qrlRok fo | ; k eRe'urAA²³**

vFkk^h- tks eu^l; Klu ds r^Uo dks v^{kj} dez ds r^Uo dks I kf&I kf ; FkkFkk% tku yrsk g^A og dek^{sk} ds vu^lBku I s eR; q dks i kj dj ds Klu ds vu^lBku I s ver r^Uo dk mi Hkkx djrk g^A dBki fu"kn~ ea Hkh Klu dh eguh; rk dk o.klu g^A ; e&ufpdsk I økn ea Klu dks gh J^{SB} ekuk x; k g^A ; e us upfdsk dks vud Hkk^{sr}d I qk I k/kuka dk i ykkuk fn; k^l fdUrq v/; k^l Kkuh upfdsk us I cdks R; kT; ekukA upfdsk ; e ds }jk i kfjr tky ea ugha Ql rk v^{kj} ; g i zfk.kr dj nsrk g^A fd og I kekU; i # "kka dh Hkkfir ugha g^A tks foykl v^{kj} otko ds i Fk dks ân; I s Lohdkj dj yrs g^A Kkuh eu^l; J^s ds ekxz dk oj.k djrk g^A vKkuh eu^l; Hkk^{sk}a ds I k/ku i^s ds ekxz dk oj.k djrk g^A nkska ekxz ijLij vR; Ur foi jhr v^{kj} flklu&flklu Qy nus okys g^A dBki fu"kn~ea dgk x; k g^A

njersfoijhrsfo"ph

**vfo | k ; k p fo | fr KkrkA
fo | KkrkA uaupfdsk I aeU; A**

u Roladkek cgoksykyqurA²⁴

J^s v^{kj} i^s ds ekxz dk vu^lj.k i Fkd&i Fkd~ Qy nus okyk g^A v^{kj} ijLij vR; Ur fo#) g^A ftI dh Hkk^{sk}a ea vkl fDr g^A og dY; k.k I k/ku ea vlxks ugha c<+I drk v^{kj} tks dY; k.kekxz dk i ffkd g^A og Hkk^{sk}a dh v^{kj} n^fV ugha MkyrkA vUr ea ; ejkt dks dguk i M^l fd gs upfdsk! e^f ekurk

grfd rø Kku ds gh vflkyk'kh gø D; kfd cgr I s cM&cMs Hkkx Hkh røgkjø
eu eafdfipplek= Hkh ykk ughamri uu dj I da

cgnkj.; dks fu"kn~ ea Hkh Hkkfrd Hkkcska dks R; kT; rFkk vkl; kfRed
Kku dh egøkk inf'kr dh x; h gø ; kKoYD; eøs h I økn ea vklReKku dks
JøB ekuk x; k gø eøs h vlg dkr; k; uh ; kKoYD; dh nks Hkh; k; gø FkhA eøs h
cøokfnuh Fkh vlg dkr; k; uh I keku; fL=; ka ds I ekuA I ; kl yus ds i dk
ea ; kKoYD; us vi uh I Ei fuk nkska fL=; ka ea ckua dk i Lrko fd; kA eøs h
us vi us i fr dh I Ei fuk dk vkl; kfRed Hkkx puk vlg dkr; k; uh ds eøk I s
dN fudyk gh ugh D; kfd og i % dkfeuh Fkh] ml /ku eagh ml dk I kjk
I [k fufgr Fkh] fdørges h Fkh J % dkfeuhA ml us dgk&

[^]; luq e b;a Hoxkø I oø i Foh foøkø i wL; RdFla rsakerk
L; Mefra²⁵

[^]; fn /ku I s Hkjh gø h ; g I EiwL i Foh ejh gks tk; rks D; k eøs vej
gks tkøkñ* ; kKoYD; ckyø yku I s vejrk dh vkl'kk rks ugha dh tk
I drh] I Ei uu i # kka dk tø k Hkkxe; thou gksk gø os k gh røgkjø gks
I drk gø* bl ij eøs h us dgk&

[^]; skgaukerk L; kafdegarsu dq kæ²⁶

ft I I s eøs vej ugha gks I drh] ml s yød j eø D; k d; økA eøs rks
og Kku nift; s ft I I s eøs vej gks I dø eøs h dh mRdV Kku fi i kl k
nøkdj Hkxoku~ ; kKoYD; us ml s cøKku dk minsk fd; kA bl i dkj
; kKoYdh; dk.M ea Kkukpkj dk foopu gøk gø tud&; kKoYD; I økn
Hkh Kkukpkj dh JøBrk ij i dk'k Mkyrk gø

mi fu"knø ea I økn 'kyh ds ek/; e I s Kkukpkj dk mRd"kz fn[kk; k
x; k gø D; kfd Kku gh efDr dk I k/ku gø bl fo"k; ea

[^]rsKkuklu efDr% Kkukno døY; e]

[^]vFkrq; sU; Fkrksfonju; jktkuLrs{k; ykdk Hofur]

cgr I h Jør; ka i øk.k gø Kkukpkj I s gh vklre I k{kkRdkj gksk gø
rnulrj I dkj vlg I dkjcl/ku dk vr; UrkHkkø gksd j I oø v'kø&fo'kø
'kø; , d fpnkuln?ku I ükk gh jg tkrh gø

; gh Kkukpkj dk i klrø; gø bl i dkj ik; % I Hkh mi fu"knø ea
Kkukpkj dk gh I tønjo foopu fd; k x; k gø

vkxe vlg mi fu"kn~

vkxe vlg mi fu"kn~ nkska dk y{; gø I R; dh [kksA tø
erkoyEch ds fy;s I R; dk vklkj gø vkxe rks nøjs ofnd erkoyEch ds
fy;s I R; dk vklkj gø ofnd I kfgR; A ofnd I kfgR; ea vkj.; d] mi fu"kn~

jkek; .k] egkHkkj r] Lefr; k] I # l kfgR; vlg xhrk vlfn xHfkks dks i e[krk l s fy; k tkrk gA tlu vlxr l kfgR; Kku&foKku ,oa vlpkj dk v{k; dksk gA tho&txr} nØ; &xqk] vkrEk&i pxy vlfn ds l Ecl/k ea foLrkj ds l kfk vuokfurd nf"V l s ; gka fopkj fd; k x; k gA vlxeka ea vkreruo ds Åi j fo'kn-foopu fd; k x; k gB D; kfd vkrE ruo dks tkusfcuk l RdeZ ea i dfuk ughagks l drh&

i<eauk.larvlsn; k²⁷

i gys Kku fQj rnudly vlpkj.k vlxr dk ; g mn?kkk gA i k'pkR; txr~ea Hkh bl ckr ij cy fn; k x; k gA egku-nk'kud l pjkr us Hkh dgk gS 'Virtue is knowledge' Kku gh l nxqk gA l pjkr dk ekuuk Fkk fd tks 0; fDr Kku gS og vuifpr vlpkj.k ugha dj l drk D; kfd ml s vPNs vlg cjs dk Kku gkrk gA ft l s vPNs vlg cjs dk Kku gh ugha ml ds vlpkj.k ds cjs ea dN ughadgk tk l drkA

tlxeksa ea Je.k ds fy; s crk; h x; h vlpkj l fgrk ea i k.kkfrikr foje.k dk l oI fke LFku gA vlpkjka vlxr dk i k'Ehk gh vkrE l cdkh ft Kkl k l s gksk gA vlpkjka ea dgk x; k gSfd vkrEk i utle /kelz gA tks bu fn'kkvka vlg vuifn'kkvka ea vuif pjk.k djrh gB tks l c fn'kkvka vlg l c vuifn'kkvka l s vldj vuif pjk.k djrh gB og e gA vkrEn'kh vfgd d gksk gB D; kfd og vi uh vkrEk ds l eku gh l Hkh i nkFkk ea vkrEk dks ns[krk gA tho dh l ekurk gh Kku dk l kj gA Kku ehf ds fy; sLo vlg ij dk Hks l ekir gks tkrk gA vlpkjka dk gknz ; gh g&^ts vk; k l s foluk; k ts foluk; k l svk; kA²⁸ bl l Ecl/k ea l Hkh vlxeka dk Loj , d gA l # -rkka ea Hkh ; gh dgk x; k g&^, ra [kqulf.k.Hs l kja tau fgfr fdp.k Klfu; k dks Kku dk l kj ; gh gSfd og fd l h Hkh i k.kh dh fgk u djz l cdks l eku l e>A tks l eLr i kf.k; k dks vi uh vkrEk ds l eku l e>rk gSml s iki deZ dk cl/k ugha gkrkA l enzVk i k.kh dks deZ dk cl/k ugha gkrkA og ty ea deyny dh Hkkfir fufylr jgrk gA

I eRo dh Hkkouk o vfgd k

I erk Je.k ijEijk dh , drk dk elsyd grq gA Je.k 'kgn dk i kdr : i kUj.k gS l e.k'A tks l c thoka dks l eku ekurk gS og l e.k* gA ft l i dkj egs nfk fiz ugha gSml h i dkj l Hkh thoka dks ; g fiz ugha

g&* bl I kE; Hkko I s tksfdI h i k.kh dk c/k u djrk g& u djokrk g& og viuh I exfr ds dkj.k I e.k dgykrk g&

**tg ee u fi ; and [latkf.k; , eo I oothok.kA
u g.kb u g.kob ; I ee.kbZrsk I ks I e.kA²⁹**

Je.kka dh ; g I erk vfg&k ij v&/kkfjr g& bl i&dkj I erk v&
vfg&k ; s nkska r&lo v&xe ds eyk/kkj g& Hkxoku-egkohj dk thou bl
ckr dk i&k.k g& m&lg&us thou ea vud d"Vka v& ijh"kg&k dks I eHkko I s
I gu fd; kA fo"ke ifjfLFkfr; ka ea Hkh os fopfyr ugha gks FkA os 'kjhj dk
fol t&u dj fn; s Fk& os v&Rek ds ifr I efi& Fk& bl fy; s m&lg&us vR; Ur
d"Vnk; h I Hkh mi I x&k dks I eHkko I s I gu fd; kA t&s dop i&guk g&k
; k& k I a&e&'kh"kl ea fopfyr ugha gks k] os s gh I &j dk dop i&gus g& s
Hkxoku-egkohj d"Vka dks >syrs g& s v&ReLFk Hkko I s fopfyr ugha gks Fk&

**1 jks I zke I hI so& I eMs&RFk I segkohjA
ifMI oek.ksQ#I kb& vpyshxoajh&RFkAA³⁰**

v&xek& dh rjg mifu"knka ea Hkh vfg&k I erk v&ReftKkI kJ
Hk&frdrk ds ifr vukd"klk dk min&k in&ins feyrk g& mifu"knka ea
vfg&k dks i je /kez ekuk x; k g& v&Reu%ifrdy&fu ij&au I ekpjs& dk
mn?Hk& rFk& ^W; uo | fu de&L.k r&fu I for0; fu] uksbrjk.kA³¹ I & kj ea
tks funk&kde& g& m&lg&ha dk r&g&a I ou djuk pkfg; } mul s fHkju tks nk&k; Dr
fuf"k) de&g& mudk dHkh Hkydj&Lolu ea v&pkpj.k ugha djuk pkfg, A

mifu"knka ea I gvflrRo v& ij&Lifjd ie dk v&Hkri&z o.ku
mi y&k gks k g& mifu"knka ea x& f'k"; ds ek/; e I s ekuo ek= ds fy; s
I gvflrRo v& r&tLoh Kku dh mi yf&k dh ij.kk nh x; h g& v& fu"kfnd
fopkj/kkj k ea gea tksfrd mi yf&k; ka ds jE; , oa v&kd"kl d& kuka I s fuj&rj
Åij mBus dh ij.kk feyrh g& tks eu&; Hk&kska ea v&k Dr gkdj mudh
ikflr ds I k/ku : i vfo | k dk&fofo/k i&dkj ds de&dk vut&Bku djrs g& os
mu de&ds QyLo: i v&Kkukl&kdkj I s i&fji&w& fofo/k ; kfu; ka v& Hk&kska dks
gh ik&lr gks g& os eu&; t&le ds pje v& ij& y{; Jh ije&oj dks u
ikdj fuj&rj t&le&e&R;q : i I & kj ds i&dkg ea i&M& g& fofo/k rkik& I s
I r&lr gksjgrs g& bl ds v&frfjDr tks eu&; u r&ks v&lr% dj.k dh 'k&) ds

fy; s dÜkkj u ds vflkeku I s jfgr dekj dk vuBku djrs g§ vks u
 food&ofKK; vlfn Klu ds iFfed I k/kuk dk gh I ou djrs g§ ijUrq
 døy 'kkL=ka dks i <+I qdj vi us ea Klu dk vkjki djds Kkukflkekuh cu
 cBrsg§ , s feF; k Kkuh eu; vi us dks Kkuh ekudj] 'gekjs fy; s dkbz Hkh
 dÜK; ugha g§ bl i dkj dgrs g§ &dÜK; dekj dk R; kx dj nrs g§ vks
 bflnz ka ds o'k ea gkdj 'kkL= fof/k I s foijhr euekuk vkpj.k djus yxrs
 g§ bl I s os yks I dke Hko I s deZ djus okys fo"k; kI Dr eu; ka dh vi {kk
 Hkh vf/kdrj vU/kdkj dks i 'k&i {kh} 'kdj&cdj vlfn uhp ; kfu; ka dks vks
 ?kkj ujdka dks i klr gks g§

I Hkh mi fu"knä vKku] vukpj] vI RdeZ dh g§ rk vks Kkukpj]
 I nkpkj vks I RdeZ dh vuB§ rk dk ifriknu djrh g§ bZkkokL; ki fu"kn-
 I d kj dh I Hkh oLryka dk R; kx i oB§ mi Hksx dh f'k{kk nsrk g§ oLr%; s
 Hkk; i nkFk fdI h ds Hkh ugha g§ eu; Hky I s gh buel eerk vks vkl fDr
 dj cBrk g§ vks n[k i klr djrk g§ ; g pjpkjkRed txr~bjoj I s 0; klr
 g§ bl fy; s fo'o: i bjoj dh intk dsfy; s dekj dk vkpj.k djuk pkfg; A
 ; gh dY; k.k dk ekxzg§

mi fu"knä ds fo"k; ea ikphudky I s ydj vc rd cgr dN fy[kk
 x; k g§ vks fy[kk tk jgk g§ fdUrq I cea uohurk g§ ofnd I fgrkvks ea tks
 Klu viR; {k g§ ml s mi fu"knä ea 0; Dr] ixV vks Li "V fd; k x; k g§ I Pps
 vFkjeam i fu"kn~oska ds mís; vks fl) klr dks fo'kn djus okys onkUr g§
 mi fu"knä dk e[; mís; ekuo dks ; g rF; ân; æe djk nsrk g§ fd og
 ngflnz I kkr eR; ZkekZ i k.k ugha g§ cfYd og ver cā gh g§ vks vius
 bl Lo: i dk Klu vks I k{kkr~vutko djus I s gh 'kk'or I [k vks 'kk'or
 i k I drk g§ ; g vks fu"kfnd thou ekxz g§ os] ckā.kxHk] vkj.; d]
 mi fu"kn} jkek; .k) egkHkjr] xhrk] Lefr] ijk.k rFk vU; ofnd I kfgR;
 vkpj.k dh ifo=rk vks I nkpkj dk gh ?k. V?kksk djrs g§

e[; mi fu"knavks mudk ifrik]

ofnd i jEijk ds vuB k j mi fu"knä oska dk vflre Hkkx g§ Klu dh
 xfjek I s ef.Mr mi fu"knä dks gh onkUr uke I s vflkfgr fd; k tkrk g§
 mi fu"knä dh I [; k ds I EcU/k ea i ; klr erHk g§ ofnd i jEijk ea pkj
 i dkj dh e[Dr; ka dk mYy[k g&I k: l;] I kykD;] I kehl; vks I k; T; A ; s
 pkjka i dkj dh e[Dr; ka Hkxon~mikl uk I s i klr gks g§ bul s i Fkd~dSY;

e^oDr gkrh g^A ml ds fy; s dgk x; k g^S fd bl dh i^kftr ek.MD; ki fu"kn~ l s gks tkrh g^A; fn ek.MD; l s fl f) ugha gkrh g^S rks nl ka mi fu"kn~ i <us dk fun^S k fn; k x; k g^A; s nl ka mi fu"kn~ fuEufyf[kr g^S ftu ij H^Kxoku- 'kodjkpk; l dk i fl) H^K"; g[&]

bZkdsidBizuqMek.MD; frfukj%

,sj̄s ap Nklhkk; acgnkj.; dan'kAA

; s nl ka mi fu"kn~ i kphu rFkk l oFkk i kfk.kd Lohdkj dh x; h g^A bl ds vfrfjDr dkskrfd mifu"kn} 'orsk'orj mifu"kn~ rFkk e^Sk; .kh; H^Kh i kphu ekuh tkrh g^S D; k^d 'kodjkpk; l us cāl H^K"; eanl ki fu"kn~ ds l kFk dkskrfd v^k 'orsk'orj dk H^Kh mY^Sk fd; k g^S fdUrq ml ij H^K"; ugha fy[kk g^A bl i dkj; s rjg i kphure mi fu"kn~ g^A

i k'pkR; fo}ku~ jkcVz vuLV °; Robert Earnest Hume US The Thirteen Principal Upanishads uked viuh i^krd ea rjg i kphu mi fu"kn~ dk Øe bl i dkj fn; k g[&]

1- cgnkj.; dk ^s fu"kn~	2- Nklhkk; ki fu"kn~
3- r ^S ukjh; mifu"kn~	4- ,sj̄s ki fu"kn~
5- dkskrfd mifu"kn}	6- dks ^s fu"kn~
7- dBki fu"kn~	8- bZk ^s fu"kn~
9- eqMalki fu"kn~	10- i ^S uki fu"kn~
11- ek.MD; ki fu"kn~	12- 'orsk'orj ki fu"kn~
13- e ^S h mifu"knA	

i fl) H^Kkrh; fo}ku Jh jkeplnz nÜkk=s jkukMs us 'mi fu"kn~ n'k^u dk jpuRed l oFk.k* uked viuh i^krd ea H^Kh rjg i kphu mi fu"kn~ dk i fjp; fn; k g^A mUgkau^s mifu"kn~ dh fo"k; oLrq v^k H^K"kk l EcU/kh fo'y^S.k ds v^kkk ij mi fu"kn~ dh i kphurk dk tks Øe fu/kk^jr fd; k g^Sog bl i dkj g[&]mUgkau^s fy[kk g^S b; fn ge fofo/k mifu"kn~; ok=e; ds Lrjk^s ij fopkj dj^S v^k i^R; d^s mifu"kn~ ds fuelz^k eiyd r^So dh bdkbz^s ds v^kkk ij mudk foHkktu dj^Sarks mifu"kn~ dk dkyØe fu: i.k dN nq g gks tkrk g^A fdUrq ; fn ge mifu"kn~ ds bu fofo/k Lrjk^s dks NklMdj mu ij l kefgd n^oV l s fopkj dj^Sarks rjg mifu"kn~ fuEu i k^s l e^S eafoHkkftr fd; s tk l drsg[&]

- 1- cgnkj.; d v^k Nklhkk; A
- 2- bZk v^k d^s A
- 3- ,sj̄s] r^Sukjh; v^k dkskrfdA
- 4- dB] eqMd v^k 'orsk'orjA
- 5- i^Su] e^Sh v^k ek.MD; A

þoñnd I kfgr; vñj I dfr* uked iñrd ea vñpk; z cyno
 mi k; k; us bñk] dñ] dB] iñu] eqMd] ek.MD;] rñkj;] , sjs] Nkñk;]
 cgnkj.; dñ 'orsk'orj] dñkñrfa] eñh ; k eñk; .kh bu rñg mifu"knk dñ
 I kfk egkukjk; .kñ fu"kn} ck"dyell=kñ fu"kn} Nkxyñ kñ fu"kn} vñkñ kñ fu"kn}
 'kñdkñ fu"kn~ dh Hkñ x.kuk dh gñ bl iñdkj buds vuñ kj ikphure
 vñBkjg mifu"knñ gñ vñ; mifu"kn~ os.ko] 'kñDr] 'kñ rFkk ; kñfo"k; d
 ijEi jkvñl s l Ecflkr gñ

iñf[k mifu"knk dñk fo"k; foopu&

1- bñkkol; kñfu"kn~

bl mifu"kn~ ea 18 ea gñ mifu"kn~ ds iñke 'ykd ds vñ/kkj i j
 bl dk ukedj.k bñkkol; kñ fu"kn~fd; k x; k gñ bl dk iñke 'ykd gñ

bñkkol; fena I oñ ; fñdñp txR; la txrA

rñ R; Drñ Hñtñk ek x/kñdl; fñon-/kueAA

bl mifu"kn~ ea Kku dh nf"V I s deñ dh mikl uk dk jgL;
 I e>k; k x; k gñ bl mifu"kn~ ea vñfjxg iñd thus dh dkeuk dh x; h
 gñ bl mifu"kn~ dh I cl s cMñ fo'kñrk gñdeñ vñj Kku dk I ello; A
 ijeñoj dh vñpñR; 'kfDréñkñ rFkk 0; ki drk dk o.kñ bl mifu"kn~ ea
 feyrk gños ijeñoj pyrs Hkñ gñ vñj ugha Hkñ pyra , d gh dky ea ijljij
 fojkñkñ Hkñko] xqk rFkk fØ; k ftueñg I drh gños gh rks ijeñoj gñ ; g
 mudh vñpñR; 'kfDr dh efgek gñ bñoj tks vi us fnØ; ijeñke ea vñj
 yhyk /kke ea vi us fiñ HkñDrñ dñks I ñk iñpñus ds fy; s l xqk I kdkj : i ea
 iñV gñdñ yhyk fd; k djrs gñ ; g mudk pyuk gñ vñj fuxñk: i ea tks
 I oñk vpy : i ea flFkr gñ ; g mudk u pyuk gñ bl h iñdkj os J) k iñ
 I s jfgr tukñ dñks dñkñ n'kñ ugha nñ muds fy; s nñ I s nñ gñ vñj iñ dh
 iñdkj I ñrs gh ftu iñh tukñ ds I keus pkgs tgkñml h {k.k iñV gñ tks
 gñ muds fy; s os I ehi I s I ehi gñ bl ds vñrñfjDr os I nk I oñ ifjiñk
 gñ ; g mifu"kn~ vñdkj ea Nkñk fdñrñq Hkñkñea cgnxñ Hkñkj fñpñru dñks I eñ/s
 gñ s gñ

2- dñkñfu"kn~

; g mifu"kn~ I keññ ds 'roydkj ckñ.k* ds vñrxñ gñ bl
 mifu"kn~ ds iñjñfHkñd ell= ea 'dñ* 'kññ vñk; k gñ bl fy; s bl dk uke
 ^dñkñfu"kn~ iñMñ gñ f'k"; xñ I s iñNrñk gñ

~duskrairfr ifkraeu%du ik.k%iEke%ir ; Þr%
duskrlaokpeelaonflur p{M%Jls=ad m noks ; qfDrAA³²

bl ell= ea pkj itu gA bues izdkjkUrj ls ; g iNk x; k gS fd tM+ i vllr%dj.k i k.k ok.kh vkn deUnz ka vkj p{kq vkn KlusUnz ka dks vi uk&vi uk dk; Z djus dh ; kx; rk i nku djus okyk vkj mlga viu&vius dk; Z ea i oÜk djus okyk tks dkBZ , d lozlfDreku pru gS og dks gS vkj dS k gS

duki fu"kn~ea pkj [k.M gA nks [k.M i | ea gS vkj nks [k.M x | ea gA bl mi fu"kn~ea vkkRerUo dk eukokl bud fo'yk.k feyrk gA iEke [k.M ea mikL; cā rFkk fuxik cā ea vllrj cryk; k x; k gA nlijs ea cā ds jgL; kfRed : i dk l odr gA bl ea dgk x; k g&tks tkurs gS os okLro ea pjel R; dks ugha tkurs vkj tks ugha tkurs os gh tkurs gA* bl ls vkl; kfRed vKs okn dh >yd i klr gkrh gA rhl js vkj plks [k.M ea mek georh ds jkpd vkl[; ku }kjk i jca dh l oZlfDreÜkk rFkk nörkvka dh vYi 'kfDreÜkk dk l tñj fun'klu gA ; g mi fu"kn~cká vkj vklrfjd nkska l Ükkvka ea fo | q ds vkykd vkj eu dh ixfr ej ml h , d pje l R; dk Lo: i nskus dk minsk nsh gA

3- dBki fu"kn-

dBki fu"kn-d".k; tøh dh dB 'kk[kk ds vllrxr gA bl ea ; e vkj upfdsk ds l økn: i l scā fo | k dk l ck k vkj l jy : i l so.kl fd; k x; k gA rUoKku ds xHkkj foopu ds l kfk gh l kfk upfdsk ds pfj= vkj vkpj.k dk vuje vkn'kz Hkh bl mi fu"kn~ea i l r gA upfdsk us tc nkk fd fo'oftr ; K ea firk oktJok ckā. kks dks th.kz kh.kz xk; anku eans jgs gA rks mul s u jgk x; k vkj firk ls iNk fd&r̄r dLeS eka nkL; f1 A vki efsfdl dks nkk dbbkj iNus ij firk us ml ls efsrps eR; q dks nkk* , k dk gkA firk dh ckr f'kjkk; Z djds ckyd upfdsk ftl dk 'kjhj ; ejkt dks nku fn; k tk pølk Fkk vr% vc ml ij ; ejkt dk gh iwk vf/kdkj Fkk mudk rks l cl s i gyk dÜk; ; gh Fkk fd os ml s ; ejkt dks l k nkk bl hl s os HkkstukPNknukfn dh fpUrk NkMøj ; ejkt ds }kj ij gh i MjgA rhu fnu i 'pkr-tc ; ejkt vks rks ml gkns rhu oj nws dk opu fn; kA

bl i dkj tc ; ejkt us n[kk fd os yksdd vks i kjkfdd Hkska
 I s I oEkk mnkl hu g[muea i wkl food fo | eku g[muea 'kenekfn I k/kuka I s
 I oEkk I Ei uu g[muea rhoz e[efkk dh ip.M vflu /k/kd jgh gS rks mlg[m
 ml dh 'kkfUr ds fy; s Kkuker dh o"kkz djuh i MhA ; g Kkuo"kkz gh I Ei wkl
 ykdk dk dY; k.k djus dsfy; s vkt Hkh dBk[fu"kn~ds : i e[fo | eku g[A

4- izuki fu"kn~

izuki fu"kn~vFkobn d[si li ykn 'kk[kh; ckā.k Hkkx ds vUrxr g[A
 bl mi fu"kn~ea f[li ykn _f"k us Hkj }kt i[ef I p[sk] f'kfod[ekj I R; dke]
 xxl xks= ea mRi uu I k[kz kh] d[kskynsh; v[oyk; u] fonHkk fuokl h Hkkxb
 vks dR; ds i i k[d[clu/kh bu N% _f"k; ka ds izuka dk m[ukj fn; k g[A izuka
 ea fuc) gksus ds dkj.k bl mi fu"kn~dk uke izuki fu"kn~ g[A izuka dk
 fo"k; v/; kRe&txr~ dh ekU; I el; k; a g[A _f"k; ka ds izu g&i[tk dh
 mRi f[uk dgk[l s gkrh g[A fdrus nor[i ztkvka d[ks /kkj.k djrs g[A d[ksu budka
 i d[kskr d[ksk rFkk d[ks I oU[SB g[A i k.ka dh mRi f[ukj 'kj[hj ea vlxeu
 rFkk fux[eu d[ss gkrk g[A eu b[unz ka rFkk b[unz ka dh fo"k; xg.k'khyrk ds
 I EcU/k ea rFkk funk[tkxj.k , oa Lolu ea d[ks n[uk g[A vksdkj dh mikl uk
 fof/k vks ml dk i f[.kke rFkk "kkM'k dyk I Ei uu i[f"k fo"k; d izu bl
 mi fu"kn~ea fd; s x; s g[A v/; kRe&oo[kk f[li ykn _f"k us I Hkh izuka dk
 m[ukj nsdj I Hkh d[ks I UrV fd; kA vpkp; Z f[li ykn I scā dk minsk i kdj
 mu Ngk[_f"k; ka us fili ykn dh i[ck dh vks dgk&Hkkout vki gh gekjs
 okLrfod fir g[A ftUgk[us geabl I d[kj I e[ps ds i kj i gpk fn; kA

5- eqMdka fu"kn~

; g mi fu"kn~ vFkobn dh 'kk[kk ds vUrxr g[A I Ei wkl
 mi fu"kn~rhu eqMdka ea vks i R; d[eqMd nk&nks [k. Mka ea foHkDr g[A ; g
 ef.Mr I H; kfl ; ka d[ks y{; dj jph gq h mi fu"kn~g[A bl mi fu"kn~ I s Kkr
 gkrk g[A fd nor[vks ea I cl s i gys cāk i xV gq s vks mlgk[us vi us I cl s
 cMs i[ef vFkokZ d[ks cāfo | k dk minsk I oU[Eke fn; kA bl mi fu"kn~ea ijk
 vks vijk fo | k ds ckjs ea crk; k x; k g[A vijk fo | k ds vUrxr _Xon]
 ; t[ph] I keon] vFkobn] f'k{k} dYi] 0; kdj.k] fu#Dr] NUn vks T; kfr"k g[A
 rFkk ijk fo | k og g[A ftI fo | k I s v[ouk'kh ijcā rUo tkuk tkrk g[A
 ijcā ds Lo: i d[ks crkrs gq bl ea dgk x; k g[A fd ijcā ijeoj
 Kku[unz ka }kjk tkuus ea ugha vks vks u g[A de[unz ka }kjk i d[Ms ea gh
 vks g[A os vR; Ur I e[0; ki d] vUrkRek: i I s I c ea QSys gq s vks dHkh
 uk'k u gksus okys I oEkk fuR; g[A os I Hkh i k.f.k; ka ds mRi f[uk LFku g[A I Ei wkl
 I d[kj mul s ml h i d[kj mRi uu gkrk g[A t[s edMh I s tky[i Foh I s

vkskf/k; ka vksj thfor i#k I s dsk vks jks a mri uu gks gA ; g mifu"kn-
v}fonkUr I Eer gA cA I s iFkd~ bl txr~ dh I Ukk ugha gA ; g
uke: iKRed txr~cA dk gh ifrhkki gA

bl mifu"kn- eA ; Kks ds egRo muds I Eiknu dh fof/k dk o.ku
fd; k x; k gA fdUrq tks I k/kd I dkekkko I s budk I Eiknu djrs gA mlgs
fu% ng ckjekj o) koLFkk vks ej.k ds nqk Hkkus i Mfes gA bl eA deZk.M
dh ghurk rFkk cA Kku dh JSBrk ifrikfnr dh x; h gA cA Kku I Ei uu
I k/kd vfo | k tfur xkB dks [ksy Mkyrk gA ân; : i h xQk eA fNis gq s
vU; kEh i ješoj dks tks tku ysk gB og bl eu; 'kjhj eA gh vfo | k dks
u"V dj nrk gA I c idkj ds I ak; vks Hke I s jfgr gkdj ijcA
iješoj dks ikr gks tkrk gA bl mifu"kn- eA jgL; kRed cA fo | k dk
minsk fn; k x; k gA

6- ek.MD; ki fu"kn-

ek.MD; ki fu"kn- eA ckjg ell= gA bl mifu"kn- eA vksdkj dk egUo]
prti kr~ vksRek dk o.ku vks pS; dh pkj voLFkkvks tksfjr] Lolu]
I kks rFkk rjh; koLFkk dk o.ku fd; k x; k gA i jekRek ds I exz : i dk
Kku djkus ds fy; s bl eA muds pkj i knks dh dYi uk dh x; h gA igyk i kn
osokuj gS; g tksfjr LFku gA ; g cfg"iK gS vFkkz-ck°; txr~eA Qsy
gwk gA cA dk f}rh; i kn rftl gA ; g Lolu LFku gA ftl i dkj Lolu
eA fujkyEc i nkFkk dh i rkfr gks gS ml h i dkj I ve txr~ bl dk LFku
gA cA dk rrh; i kn i kK gA ; gh I kks LFku gA ; g ?kuHkkr foKku
Lo: i gA ; g vksLns dk HkkDrk gA cA ds prti kn ds : i eA i Ypk 'ke
v}f'ko dh fLFkfr ekU; gA ; g u rks Hkhrj i Kokyk gB u cfg"iK gS vks
u rks mlk; r% iK gS; g vn"V] v0; ogk; } vxtká vy{k.k} vfpUR; vks
v0; i ns; gA I kjs i ipka dk tgka vR; UrkHkko gS, k ; g prti kn gA³³
ijcA i jekRek vksdkj uke I s vFkkLs gA bl mifu"kn- eA vI he i wkl cA
i jekRek ds pkj i knks dh dYi uk muds LFky] I ve vks dkj .k&bu rhuka
I xqk : i ka dh vks fuxjk fujkdkj Lo: i dh , drk fn[kkus ds fy; s dh
x; h gA

7- rSukj; &mifu"kn-

; g mifu"kn- d".k; tjk; rSukj; 'kk[kk ds vUrxz rSukj;
vkJ.; d dk vks gA rSukj; vkJ.; d eAnl v/; k; gA muea I s I kro
vksBoa vks uo a v/; k; ka dks gh rSukj; mifu"kn- dgk tkrk gA
rSukj; ki fu"kn- eA rhu ofYy; ka g&iEke oYyh f'k{kk oYyh} f}rh; cAkuLns
oYyh rFkk rrh; HkxopYyh gA i R; d ofYy; ka vuopdkas eA foHkkftr gA

f'k{kkoyh e; g f'k{kk nh x; h g\$fd f'k{kk ds vuq kj vi uk thou
 fcrkus okys eut; bl ykd vkj i jykd e; l okke Qy i klr dj l drs g\$
 vkj cāfo | k dks xg.k djus e; l efkl gks l drs g\$ bl h Hkko dks l e>kus ds
 fy; s bl dk uke f'k{kk oyh j [kk x; k g\$ o.kj Loj] ek=kj i z Ru] o.kk dk
 l eofuk l smppk.k vkj l #/k dks f'k{kk; k dgk x; k g\$

cākulnoYh e; cā ds Lo: i dks crkrs g\$ s dgk x; k g\$&l R; a
 Kkueullra cāA ijcāi jekrek l RLo: i g\$ fd l h Hkh dky e; mudk vHkko
 ugha gksk rFkk os KkuLo: i g\$ mues vKku dk ysk Hkh ugha g\$ vkj os
 vuur g\$ vFkk~nsk vkj dky dh l hek l sjfgr g\$ i jekrek vfuopuh; g\$
 eu ds l kfk ok.kh ml su i kdj ykj vkrh g\$ ml cā ds vkuln dks tkuus
 okyk i #/k dHkh Hk; ugha djrkA

r\$ukjh; kis fu"kn-dh rrh; oyh HkxphYh ds uke l s ifl) g\$ Hkxq
 o#.k ds i #/k o: .k us vius i #/k Hkxq _f'k dks ft l cāfo | k dk minsk
 fn; k Fkk ml h dk bl oyh e; o.ku g\$ bl dkj.k bl dk uke HkxphYh g\$
 vius fir k ds ikl tkdj Hkxq _f'k us i #/k dks ft l cā dk r\$uo l e>k; A rc o: .k us
 Hkxq l s dgk Ykr! vlu] i k.k] us] Jks] eu vkj ok.kh ; s l Hkh cā dh
 miyfc/k ds }kj g\$; s i #/k fn[kk; h nusokys l Hkh i k.kh ftul smriuu gks
 g\$ mriuu gks ft l ds l g; kx l } ftudk cy i kdj ; s l c thrs g\$ vkj
 egkiy; ds l e; ftueafoyh gks tkr g\$ og r\$uo cā g\$ tks eut; bl
 r\$uo dks tku ysk g\$ og oréku 'kjhj l s vyx gks i j mu i jekulnLo: i
 ijcā dks i klr gks tkr g\$ bl mifu"kn- e; vlu;] i k.ke;] euke;]
 foKkue; vkj vkulne; vkrk ds uke l s ml r\$uo dk o.ku fd; k x; k
 g\$³⁴

8- ,sj\$ kifu"kn-

_Xonh; ,sj\$ vkj.; d eanu js vkj.; d ds pkf\$ i kpos vkj NBs
 v/; k; ka dks ,sj\$ mifu"kn- dgk x; k g\$ bu rhu v/; k; ka e; e#; : i l s
 cā fo | k dk o.ku fd; k x; k g\$ bl dkj.k bl gha dks mifu"kn* ekuk x; k
 g\$ bl e; rhu v/; k; g\$ i Eke v/; k; e; rhu [k.M rFkk f}rh; vkj rrh;
 v/; k; e; ,d&,d [k.M ds g\$ i Eke v/; k; e; i jekrek ds l f"V jpuk
 fo"k; d i Eke l dYi dk o.ku g\$ fgj.; xHkz i #/k dks mriuu djds ml ds

v^z mi kaka dks 0; Dr djus ds m^z; I s tc i jekRek us I dYi : i ri fd; k
 rc ml ri ds QyLo: i fgj.; xHkz i # "k ds 'kjhj ea I oñEke v.Ms dh
 Hkkfir QWdj e[k fNnz fudykA e[k I s okd~ bfln^z mRiUu g^z v^z okd-
 bfln^z I s ml dk vf/k" Bkr` nørk vfxu mRiUu gykA fQj ukfI dk ds nkska
 fNnz gq } mues I s i k.kok; q ixV gyk v^z i k.kka I s ok; q nørk mRiUu gq A
 fQj vka[kka ds nkska fNnz ixV gq } mues I s us=fln^z v^z us=fln^z I s ml dk
 nørk I wZ mRiUu gykA fQj dkuka ds nkska fNnz mRiUu gq } mues I s
 Jks=fln^z ixV g^z A Jks=fln^z I s fn'kk; a ixV gq hA bl ds ckn Ropk ixV
 gq hA Ropk I s jke mRiUu gq } jkeka I s vkskf/k; ka v^z ouLi fr; kamRiUu gq hA
 fQj ân; ixV gyk ân; I s eu v^z eu I s plnek mRiUu gykA fQj
 ukflik ixV g^z ukflik I s vikuok; q v^z vikuok; q I s xpk&bfln^z dk
 vf/k" Bkrk eR; q nørk mRiUu gykA fQj fy^z ixV gyk ml ea I s oh; Z v^z
 ml I s ty mRiUu gykA³⁵

f}rh; v/; k; ea'kjhj dh vfuR; rk fn[kkdj ojkk; mRiUu djus ds
 fy; s _f"k okeno dk n"Vklr fn; k x; k g^z del v^z iutde dh dYiuk
 ,sj^z mifu"kn- ds bl v/; k; ea fuf'pr : i I s iLQVr g^z g^z rhl js
 v/; k; ea v}f fl)klr dh 0; k[; k iLr^z dh x; h g^z I Eiwk I pru v^z
 vpru I Ükkvka ea, d gh I keku; rüo p^zU; dh vfhk0; fDr gksjgh g^z

9- NKUnK; ki fu"kn-

NKUnK; ki fu"kn~ I keon ds roydkj ckā.k I s I Ecfl/kr g^z bl ea
 rüoKku v^z rn^z; kxh del rFkk mikl uk dk cMk fo'kn v^z foLrr o.ku
 g^z bl mifu"kn- ea vkB v/; k; g^z i gys ikp v/; k; ka ea I f"V foKku] del
 v^z mikl uk dk o.ku g^z v^z vflre rhu v/; k; ka ea Kku v^z ek^z fl)klr
 dk o.ku g^z

bl mi fu"kn- ea mikl uk v^z Kku nkska gh fo"k; ka dk o.ku g^z
 nk'kud v^z vpkj I Ecfl/kh fl)klrka dks I e>kus ds fy; s txg&txg
 v^z ; kf; dk; a Hkh iLr^z dh x; h g^z ft I s vud f'k{k; a feyrh g^z bl ea
 v^z dkj dh mikl uk dk egüo crkrs g^z dgk x; k g^z fd tks mikl d v^z dkj
 dh mikl uk djrk g^z og I Eiwk dkeukvka dh ikflr djus okyk gkrik g^z
 ml v^z k j I s Xonkfn =; h fo|k iDÜk gksj g^z i fke v/; k; ds ckjgoa
 [k.M ea, d 0; akRed fp=.k g^z bl dk fo"k; Hkkfrd mnns; i w^z ell=&xku
 g^z, d ckj cdnkYH;] ft I s Xyko&eS; Hkh dgrs g^z Lok/; k; ds fy; s
 ,dkUrLFku ea x; A muds I ehi , d I Qn d^z k ixV gykA ml ds i kI

n̄l̄ js d̄l̄k̄a us v̄kdj dgk&H̄kxout ge ȳks H̄k̄ks ḡ gekjs fy; s ell= cy l̄ s
 v̄lu m̄Ri lu dj nhft; A l̄ Qn d̄l̄ks us n̄l̄ js fnu īkr%dky v̄kus dks dgkA
 cdnkYH; vxys fnu 'oku l̄ Eesu n̄kus v̄k; kA l̄ H̄k̄ 'oku ogka bdVBs
 ḡ A ftl īdkj ; K ds l̄ e; c̄kā.k ; K dk m̄lkjh; īdMēj ell=xku
 djrs ḡ s ofndk dh ifjØek djrs ḡ ml h īdkj os 'oku H̄k̄ , d n̄l̄ js dh
 īN īdMēj ōdkdkj ?keus yx A fQj c̄Bdj ; g ell= xku v̄kjEH̄k fd; k&Åj
 ge [kkrs ḡ] Åj ge īhrs ḡ Åj n̄rök ge H̄kst u n̄l̄³⁶ H̄k̄srđ m̄s ; ka dh īfirz
 ds fy; s ell= l̄ k/kuk djus okyka dks y{; djds ; g igl u l̄ k īhr gr̄k
 ḡ bl ea deblk. M dh fulnk dh x; h ḡ f}rh; v/; k; ea v̄ud jgL; kRed
 ckr̄ crk; h x; h ḡ /kez ds rhu LdU/k crk; s x; s ḡ; K] v/; ; u v̄k̄ nku
 īgyk LdU/k ḡ ri n̄l̄ jk LdU/k ḡ v̄pk; b̄ly ea jgus okyk c̄apkjh tks
 vi us 'kjhj dks vR; Ur {kh.k dj nrk ḡ&rhl jk LdU/k ḡ ; s l̄ H̄k̄ īq; yksd
 ds H̄kxh ḡks ḡ v̄k̄ verRo dks īkr ḡks ḡ rrh; v/; k; ea c̄ā dks fo'o
 dk l̄ w̄z dgk x; k ḡ xk; =h ds }jyk gh ml dk fu: i .k fd; k tkrk ḡ
 xk; =h gh; s l̄ c H̄k̄ & īkf.koxZ ḡ tks H̄k̄ ; s LFkkoj t̄ake īk.kh ḡ os xk; =h
 gh ḡ bl ds vfrfjDr 'kfk.MY; & l̄ w̄] fo'o&eat H̄k̄ n̄odhullnu d".k dks
 v̄k̄xj l̄ dk minšk, d fo'kky v.Ms l̄ s l̄ w̄z dh m̄Rifūk̄ mikl uk fo/fk v̄kfn
 v̄ud fo"k; bl v/; k; ea l̄ ekfgr ḡ 'kfk.MY; fo | k uked v/; k; ea
 v̄}s onkūr dk ifl) fl) kūr 'l̄ ō [kYona c̄ā] rTtykfufr 'kkurejkl hr-
 of.kr ḡ³⁷ pr̄fkl v/; k; ea jDo dk mik[; ku] l̄ R; dke tkcky v̄k̄ ml dh
 ekr̄ dh dfkk̄ mi dksky dks l̄ R; dke tkcky l̄ sc̄āKku dh īkflr dk o.ku
 ḡ īpe v/; k; ea v̄kRek ds xeu ,oa īR; kxeu dk fu: i .k gyk ḡ NBS
 v/; k; ea v̄k: f.k dk vi us ī 'ordsq ds ifr minšk dk nk'kud o.ku
 ḡ 'ordsq us īnk fd H̄kxou-&ftl ds }jyk vJ̄ J̄ gks tkrk ḡ ver
 er gks tkrk ḡs v̄k̄ vfoKku fo'k̄ : i l̄ s Kkr gks tkrk ḡ og vknšk d̄s k
 ḡ v̄k: f.k us ī zu dk m̄lkj n̄s ḡs dgk&ftl īdkj , d efūkdk ds fi .M
 ds }jyk l̄ Eiwk̄ efūkdk dk dk; l̄ eoy tku fy; k tkrk ḡ fd fodkj d̄oy
 ok.kh ds v̄kJ; H̄k̄ ukeek= ḡ l̄ R; rks d̄oy efūkdk ḡsm l̄ h īdkj īkjEH̄k ea
 d̄oy vf}rh; l̄ r̄gh Fkk ml h l̄ s l̄ H̄k̄ oLryka dh m̄Rifūk̄ ḡ A dkj.k l̄ r̄
 ḡ dk; l̄ rks dkj.k dk fodkj ḡ l̄ ire v/; k; ea l̄ uRd̄ekj rFkk ukjn dk
 orkūr ḡ ea fon ukjn v̄kRefo | k dh f'k{k ds fy; s egf'k̄ l̄ uRd̄ekj ds
 īkl v̄krs ḡ v̄kRefo | k dk Kku īkradj ukjn 'kkd l̄ s ēdr gks tkrs ḡ
 v̄kBos v/; k; ea v̄kRekuH̄k̄ ds fy; s mi ; kxh rFkk m̄uke 0; kogkfjd l̄ k/ku
 crk; s x; s ḡ bu l̄ k/kuk l̄ s l̄ k/kd c̄ayk̄ dks īkr djrk ḡs v̄k̄ fQj ugha
 yk̄/rkA*

10- cgnkj.; dki fu"kn~

cgnkj.; d mi fu"kn~; tøħi dh dk.o 'kk[kk ds okt l us ckā.k ds vllrxl għ ; g mi fu"kn~ vll; mi fu"knka dh vi sk cgn~ għ vj.; ea v/; u djus ds dkj.k bl s vkj.; d dgrs għ bl iżdkj cgn~ vlk vkj.; d għxus ds dkj.k bl s cgnkj.; d dgrs għ bl ea N% v/; k; għ Hkk"; dkj Hkxoku~ 'kđj us ifjek.k ds vkkj ij bl dh cġu kk dk mYykk fd; k għ fdlur qokfrizzek L jidher qokfha; Z vFklr% Hkk bl dh cġu kk Lohdkj dħi għ cgnkj.; da ere A bl iżdkj ifjek.k vlk Hkkoxk Hkk; Z nkukka gh nf"V; ka l s; g cgn~ għ bl dk Hkkoxk Hkk; Z bl h ckr l s Li "V għs tkirk għfd ; għal-fil v'oeħk K dh ckr dgh x; h għoġ v'oeħk l k kfjd v'o ds }jkj ughha l Ei lu għirk għ fdlur qog i kdfra l s ifjdfi r v'o l s l Ei lu għirk għ t's kfd dgħk x; k għ fd m"kk gh v'oeħk; v'o dk fl j għ l wż-ml dk p{kq għ ok; q ml dk i k.k għ oħokuj vflku ml dk [kyk għixek għiġi l oħri j ml dk vkk'rek għ | yekd ml dk i hB għ vlfajjek ml dk mnji għ i Foh i j għ kus dk LFkku għ pljaka fn'kk; a ml dk i k' oħkkx għ volvurj fn'kk; a i l fy; ka għ ċaravax għiġekl vlk v) ġekl i ol vFklir l fu/LFkku għ fnu vlk jkf= i fr"Bk vFklir i kn għ*³⁸ bl iżdkj i kdfra l k/kuka l s cuk għixk v'o v'oeħk dk vkyEcu għirk għ vlk bl s voyEcu cukdj f'd; k għixk ; K vlf/Hkkdfra l q'k (e) ds l kfk& l kfk vlk; kħreld 'kkflur i nku djus okyk għirk għ bl fy; s yekodd ?kkm's ds vlk/kkj i j v'oeħk dh ckr djuk Hkklur ds fl ok; vlk dñi ughha għ v'oeħk ds vlk; kħreld Lo: i dks tkudj tħalli l k kd v'oeħk dh miklu uk dżirk għoġ og e;r; qta għs tkirk għ*³⁹ bl ds vfrfijDr v0; kdr dkj.k cge l s txr-dh mri fu lk txr~ vlk cā dk vħikk] oreħekk k] vf/knien klu vlfan dk o. klu fd; k x; k għ

f}rh; v/; k; ea nħar ckykfd xkk; Z vlk v tħkar' k=q dk l oħkn għ cā ds nħi : i ka dk o. klu] ; kKoYD; e f-h&l oħkn vlk e/ kipu | k dk o. klu għ ; kKoYD; ds nħi i fRu; ka Fkh& e f-h vlk dħi; k; uhA e f-h cā okfnuh Fkh vlk dħi; k; uh fL=; ka ds l ēku cfi) oħyha dħi; k; uh i s % dħfeuh Fkh vlk e f-h Jis % dħfeuhA tc ; kKoYD; dh bPNK l 8; kli yas dh ggħi riks mligħ kau nkukka fl=; ka ea vi uk /ku ck/ us dk i tħalli fd; kA e f-h us dgħk ^ fn /ku l s Hkj h ggħi ; g l k jh i Foh eejh għs tk; riks D; k e f-vej għs tkA xxa* ; kKoYD; cky&/ku l s l Ei lu i f-kk tħalli k Hkkse; thou fċr; k tk l drk għ vejr k dh vkk ughha dh tk l drħA rc e f-h us dgħi ftill l s e f-vej ughha għs l drħi ml s yad D; k d; xha e f-s riks oħi ckr crkb; s ftill l s e f-vej għs l dha⁴⁰ e f-h dh mRdV ft KKL k n f-kdji Hkxoku~ ; kKoYD; us ml s cā kku dk minn k fd; kA

e/kfo | k ds i^z a e^a crk; k x; k gS fd iFoh ty] vfxu] ok;)
 vldk'k] I w] pln^z fo | r vks fn'kk vlfn I Hkh i nkFkZ pkjkaHkura ds dk; Z g^s
 rFkk Hk^r muds dkj.k g^A bl i^zdkj ijLij mudk mi dk; Z mi dkj d I EcU/k
 gS vks bl fy, os, d n^l js ds e/k^g rrh; rFkk prfikZ v/; k; ka e^a tud
 rFkk ; kKoYD; dk vks[; ku g^A v/; k; ds i^kEhk e^ajktk tud ds cgr
 nf{k.kk okys ; K dk i^z a g^A ml ; K e^a; kKoYD; us vi uh JSBrk fl)
 djrs g^s s nf{k.kk Lo: i nl I gl= xk; ka dks i klr fd; kA vUr e^axkxh[kMh
 g^s hA c^aokfnuh xkxh[us bl ykd I s vksEhk djds i R; d dkj.k dk Hkh
 dkj.k i NKA vUr e^atc c^aykd dk Hkh dkj.k i Nk rks ; kKoYD; us ml s
 jkd fn; k] D; k^d ; g vfr i tu FkkA bl ds i 'pkr~ xkxh[mijr gks x; hA
 bl ds vfrfjDr ; kKoYD; vks#f.k I okn] ; kKoYD; 'kkdY; I okn ds ek/; e
 I svkRek vks c^a dh , drk rFkk deZ fl) kUr dk foopu g^A

prfikZ v/; k; e^a tud vks ; kKoYD; dk I okn g^A bl v/; k; ds
 ipe ck^a.k e^a dkr; k; uh rFkk e^s h dk vks[; ku i^u% of.k^r g^A bl ds
 vfrfjDr ulfr fo"^k; d] i jykd fo"^k; d rFkk I f"V fo"^k; d nk'kud i tu
 bl e^aof.k^r g^A

ipe v/; k; e^a vu^s i^zdkj dh mikl ukvka dk o.ku g^A i^kEhk e^a
 gh , d jkpd I okn g[&]iztkifr ds i^z no] vI j vks eut; viusfir k ds
 ?kj jgdj c^ap; Z dk I ou djrs g^s vks iztkifr I sminsk djus dh i kfuk
 djrs g^A iztkifr us mu rhuka dks , d gh vksj ^* dk minsk fn; kA bl
 minsk I s Hk^r i zku nor^k I e>rs g^s fd iztkifr us geabf^un^z neu djus dk
 minsk fn; k g^s Oj i^zfr ds vI j I e>rs g^s fd iztkifr us gean; k djus
 dk vkn^s k fd; k g^s vks vFk^rkyⁱ eut; I e>rs g^s fd iztkifr us geanku
 djus dh vkkk nh g^A bl i^zdkj viuh&viuh i^zfr ds vu^s kj mi ; Dr
 minsk i kdj os dirdR; gks tks g^A bl ds vfrfjDr ân; LFk euke; i^u"k
 dh mikl ukj ik.kk^s kl ukj xk; =h mikl uk vks ml dk Qy bl e^aof.k^r g^A

NBs v/; k; e^a bf^un^z ka ds foockn }jkj ik.k dh mRd"Vrk fn[kk; h
 x; h g^A f}rh; ck^a.k e^a 'ordsq vks i^zdkj g^A dk i^z a g^A ; g i^z a
 NkUnk; k^s fu"kn~e^aHkh of.k^r g^A rhl js ck^a.k e^aJheUFk vks pks ck^a.k e^a
 i^zefUFk dek^s dk o.ku g^A i^zpos ck^a.k e^avkp; Z i jEijk of.k^r g^A I esdr
 nf"V I s n^lkus i j cgnkj. ; dks fu"kn~e^avkreruo dh gh i^zkkurk g^A

11- 'orsk'orjki fu"kn~

'orsk'orjki fu"kn~ d".k ; tøh ds vUrxt gA bl ds oDrk 'orsk'orj _f"k gA 'orsk'orj _f"k us ijekRek dh iż Urk I s cā dks tkuk vkJ i jekd I H; kfl ; ka dks bl dk minsk fd; kA bl mifu"kn~ ea iż akuk kj I k[;] ; kx] I xqkj fuxqkj }f] v}f vlfn dbz iżdkj ds fl) kUrk dk mYy{k gyk gA bl xHfk dk ijkEHk I f"V&ehedk I s gyk gA txr~dk dkj.k D; k gA ge dgka I s mRiUu gqA fdI ds }jkj ge thou /kkj.k djrs gA dkf u gekjk vkkj gA fdI dh ij.kkk I s ge I qk&nqk dk Hkkx djrs gA _f"k; ka us txr~ ds dkj.k dh ehedk djrs gq s dky Lohkkokfn ykdifl) dkj.kka ij fopkj fd; kA fdUrq mudh vkl; kfRed ftKkI k 'kkUr ughaq hA vUr eamllgkns /; ku; kx ds }jkj ; g vuHko fd; k fd bzoj dh Lo: i Hkkur ek; k gh txr~dk dkj.k gA bl mifu"kn~ea /; ku dh fof/k] /; ku ds ; kx; LFku) vkJ /; ku ds Qy dk I qnj o.ku fd; k x; k gA i pe v/; k; ea{kj] v{kj] vkJ bu nkuk ds ijd i jekRek ds Lo: i dk Li "Vhdj.k gyk gA NBs v/; k; ea i jekRek ds Lo: i vkJ egRo dk ifriknu djrs gq sml h ds Kku I s I eLr nqkka dh fuofuk cryk; h x; h gA

'orsk'orjki fu"kn~ ea 'kø rFkk I k[; fl) kUrk dk ifriknu gA idfr vkJ ml ds xqkka dk fu: i .k rFkk i#k ; k vkrRek dk o.ku bl ea fd; k x; k gA

vtledkaykgr"Hyd". Mac°oh%izt%I tekual : iKA

vtks°; dks tIek.ksuqks tgkR; ulahDr HksketksU; %A⁴¹

bl ea ds }jkj I k[; erkoyEch idfr vkJ ml ds rhuk xqkka I Ro] jt vkJ re dh fl f) djrs gA bl ds vfrfjDr ^_fiaid wadfiya; Lrexk bl ea ds vkkj ij I k[; okfn; ka us i jef"k dfi y dh ikphurk vkJ ikekf.kdrk fl) djds I k[; fl) kUrk dh i f"V dh gA fdUrq vpk; z 'kadj bl dk [k.Mu djrs gq s 'dfi y* 'kcn dks dudo.kz fgj.; xHkZ dk okpd crk; k gA bl iżdkj 'orsk'orjki fu"kn~I f"V foKku ds nk'kud fl) kUrk dk ifriknu djrh g§ ftI ea I eLr 'kfDr dk vlfndkj.k I oZkfDreku ijcā gA

12- dkskrfd mifu"kn-

mifu"kn~ dk e[; ifrikn~ cā gh gA ; g fojkV~fo'o ml vn'; cā dk n'; Lo: i gA cā lcea vkrirk gA ml dh lÙkk 'kfDr vkj 0; oLFkk ds vu[kj l kjs dk; z py jgs gA ; K&; kxkfn fØ; k; a Hkh cā dh ikflr dk ek/; e gA dkskrfd mifu"kn~ dk ikjEHk ; K dh ifØ; k l s gvk gA xxz ds i k[egf"lfp= ; K djusdk fu'p; dj v: .k ds i[mnnykd dks i e[k _fRod-cuk; kA mnnykd ml ; K eau tkdj vius i['ordsrq dks HkstKA 'ordsrq l s fp= us itu fd; k fd bl fo'o ea l koj.k vkj fujkoj.k LFkk dks&dks gA bl itu dk mÙkj 'ordsrq rFkk ml ds firk mnnykd nkuk u ndj i q% fp= dh ; K 'kkyk ea igpA fp= us dgk ; Kkfn JSB dek[ds vutBkrk bl ykd dk tc R; kx djrs gA rks os plnnykd ea gh tkrs gA muds ik.kka l s plnek dks cy feyrk gA fdUrq Loxlykd l s iq; {kh.k gksus ij v/k% ru gksus ds dkj.k Loxlykd dks yd[e[D; k d: ak\ , s k fu'p; djus ij vejRo iklr djkus okys cāKku dh ikflr ds fy; s ogka fopkj foe'k gvkA bl i[dkj bl dFkkud ds ek/; e l s mifu"kn~ dk gknZ tks cāKku gS ml dh vkj gh l ds fd; k x; k gA ; gka iKk rFkk ikl dh egUkk dk fo'kn foopu gvk gA vius dek[ds vu[kj tho ukuk yd[ka l s gksk gvk A/o[re ykd cāykd dks iklr djrk gA rrik; v/; u ea bUnz ds ikl jktk irnlu ds minSKFKZ tkus dk mYyek gA bl ds vfrfjDr dkf'kjkt vtkr'k=q , oacykfd dk nk'kud l økn cā ds Lo: i Kku dh ikflr ea cgr l gk; d gA cgnkj.; dks fu"kn~ ea Hkh ; g l økn of.k[gA

13- e[; .k mifu"kn-

bl mifu"kn~ ea l kr i[kb[d gA i[trg xjk dk ifrik| fo"k; ikphu mifu"kn~ rUo fl)kUr dh l eh(kk gA e[h _f"k bl mifu"kn~ fl)kUr ds i[Drk gA cgnfk uke dk jktk vius T; SB i[dks jkT; dk Hkkj l k[dj riL; k djus ds fy; ou ea pyk x; kA ou ea 'kkdk; u _f"k ds ikl tkdj mul s rUoKku ds fy; s i[Flk fd; kA 'kkdk; u us e[h _f"k l s tks dN Kku iklr fd; k Fkk og l c jktk cgnfk dks fl [kk fn; kA 'kjhj l s l ep[tkr rFkk viuh gh T; kfr l s T; kfrr fo'k) vkrrek dk fu: i.k bl ds vUrx[gA HkkRrek ds o.ku ds i[k[ea bl ea ; g crk; k x; k gS fd l r- rFkk vI r-dek[ds i fj.kkeLo: i og t[etl[ekUrj ds pØ ea ?kerh gA xqkka ds o.ku ds i[k[ea l Ro] jt vkj re xqkka rFkk muds dk; k[dk o.ku gA bl mifu"kn~ ea e[gk;] mnkl h funkj vkyL;] {k[kk} di .krk] Økk] vKku] vI w[funz rk vflkeku rFkk p[pyrk rekxqk ds dk; z ekus x; s gA bPNk i[dk] vkl fdr] l i/kk] vflFkjrk yk[b"V l s i[; s l c jktl xqk ds

vñrxñ ekus x; s gñ bl mi fu"kn~ea: i d ds ek/; e I s vñrek vñ 'kjñj ds I Ecñ/k dñks crk; k x; k gñ fo'kñ vñrek 'kjñj dk I pkyd gñ ftl dh ij.kk I s 'kjñj dññdkj ds pkyd dh Hñññr xfr djrk gñ bl ea Knuññz ka dñks yxke] deñññz ka dñks v'o] 'kjñj dñks jFk] eu dñks I kjFk vñ 'iñññ dñks pkcd ekuk x; k gñ bl ds vñrfjDr I vñ kñ kl uk] T; kñr"k fo"k; d fopkj] fuxñk rFk] I xqk cñ dk Lo: i] vñdkj dk egññj i k.kk; ke] i R; kgkj] /; ku] /kj.kk] rdñ vñ 'kññ ; kñ dk o.kñ fd; k x; k gñ

iññk mi fu"knñ ds vñrfjDr vñ; I Hññ mi fu"knñ ea Hññ vñpkj 'kkL= dk fof/kor ifriknu gñ ijortñ mi fu"knñ I Eink; fo'kñ I s I Ecñ/kr gñrs gñ s Hññ vñpkj ds I kñññed : i dñks iññV djrh gñ mi fu"knñ ds vñrfjDr vñ; ofnd xññFkka ea Hññ vñpkj dk I q; ofLFkr Lo: i ifjyf{kr gñrk gñ Lefr; kñ ijk.kk] jkek; .k] egñññkjr rFk] vñ; ijortñ xññFkka ea vñpkj ds fofHññ : i kñ dk o.kñ gñ

fu"dkñ

tñ i jEijk ea vñxe* rhññdjkñ fn"V vñFk ds Kki d x.k/kjka I s I flñfo"V 'kññkRed xññFk jkf'k gñ buds }jkj gh ekuo vñkRed fodkl djrk gñ ikf.kek= dk mís; nññk dh vñR; flñrd fuñññ rFk] ml I qk dh dkeuk gñftl I qk dñks iññr djus ij iññ%ññjs I qk dñks iññr djus dh dkeuk u jgñ 'kññkñrj I s bl voLFk dñks ekñ dgk x; k gñ pkcd ds vñrfjDr iññ; d nññkñ ea ekñ dh ifjdyi uk ml dk Lo: i rFk] ml s iññr djus ds mik; crk; s x; s gñ bl voLFk rd iññpus ds fy; s ftu dñññ; delñ dk vññBku fd; k tkrk gñ os gh deñ tññxekä vñ 'mifu"knñ ea ifrikñr gñ mi fu"kn~ofnd i jEijk ds I okñd"V xññFk gñ vñ vñxe tññ i jEijk ds I okñd"V xññFk gñ mi fu"knñ dh Hññ"kk I ññdr gñ vñ tññxekä dh Hññ"kk vññkx/kh iññr gñ bl I Ecñ/k ea tññ I Eink; ds fnxEcj vñ 'orskEcj i jEijk ea ijkLifjd erHññ gñ 'orskEcj i jEijk ds vññ kj vñxe }knñññkñ ds : i ea iññ; kr gñ fdññq fnxEcj i jEijk vñxekä dk mPNññ ekurh gñ vñxe dh Hññ"kk dñks 'orskEcj i jEijk ea vññkx/kh ekuk tkrk gñ ogññ fnxEcj i jEijk ea ml s I kñl sññ iññr ekuk x; k gñ bu erHññka ds okotññ bl ea dññkñ erHññ ugññ gñ fd rhññdjkñ us yññdññ gñ ds fy; s iññr Hññ"kk ds ek/; e I s vius ftu minññka dñks 0; Dr fd; k ogh minññ x.k/kjka }jkj I ññ: i eaftyfic) dj fn, x, A ofnd i jEijk ds ekñ; xññFk mi fu"knñ ea 'kññ dh iññkurk gñ ; s 'kññ vñfn vñ 'ks gñ D; kñd onka dh i jEijk vñfnñdky I s vñfopNññ : i I s vñfjñrj pyrh vñ jgh gñ bl dk dññkñ dññs gñ vñt rd ; g ckr vñfokkr gh gñ ftl iññk j?kññkñ dññkñ I Eññko vñfn xññFkñ ds jpf; rk ds : i ea dññfynkñ dh Lefr cjkñcñ cuñ

jgrh g§og ckr on vkJ mi fu"knka ds ckjs ea ugha g§ bl fy, ofnd fo}kuka
dk dfku g& **bosk** vi k% "ks k% l Ei nk; **MoPNs** fr vLe; **žek.kdrždRokrAA** on
bl fy; s vi k%"ks g§ fd mudh ijEijk vulfncky I s vkt rd vfofPNju
: i I s pyrh vk jgh g§ fdUrqbl dk dÜkkz dksu g§ bl ckr dk irk fdI h
dks ugha gA bl i zdkj ofnd ijEijk ea 'kCn dh i kefk.kdrk I okfj fl)
gksh gA bl ea I üng ugha fd eut; dr oLrq I nkšk gksh g§ D; kfd eut;
Hke] i ekfn nkškka I s xLr gksh g§ bl fy; s ml dh dfr I oEkk funkšk gks, s k
ugha dgk tk I drkA ftI oLrq dks eut; us ugha cuk; k tks i jekRek ds
fu%okl ds I eku g§ tks vdf=e g§ ogka nkšk dk i zu gh ugha mBrkA bl
i zdkj mifu"knka ekuodr u gks ds dckj.k funkšk gA

ftI i zdkj vkeka dks I e>us ds fy; s ml ij 0; k xUFk
fu; fDr vlfn fy[ks x, ml h i zdkj onka vkJ mi fu"knka dks I e>us ds fy,
Lefr; k§ i jk.k) egkHkkjr vlfn xUFk fy[ks x, A bfrgkI vkJ i jk.k ds }jk
on dsjgL; dks tkuuk pkfg, A tks yks vYi K g§ cgwfr ugha g§mul s on
Mjrk g§ fd dgha; s eqs u"V u dj nA dkbz Hkh dF; 'kCn ds fcuk I EHko
ugha gA bl fy; s tgka vFk dh i zkkurk ekuh tkrh g§ ogka 'kCn dk vfLrUo
Lor% fl) g§ D; kfd 'kCn ds fcuk vFk dh i rhfr ugha gkshA bl h i zdkj
tgka 'kCn dk i k/kU; g§ ogka vFk dk ckšk rks gksh gh g§ D; kfd dkbz
i kkkoku~0; fDr fujFk 'kCnka dk i zks dHkh ugha djrkA okLro e rks 'kCn
vkJ vFk dk rknlRE; I Ecl/k gA 'kCn I s vFk dh mi fLFkfr dk gks vkJ
vFkL LFkki d : i ea 'kCn dk i zks djuk ; g I oekU; fl) kU gA

'kCn I s vFk dk ckšk ml h i zdkj gksh g§ftI i zdkj Kkuññz ka I s
muds fo"k; ka dk ckšk vukfn dky I s gksh vk jgk g&

bflñz k. MaLofo"k; Šoukñ; k; rk ; FKA

vukñjFk"Kñkula I EcWks ; k; rk rFKA⁴²

Hkkjr o"kZ ea vpkpj vkJ 0; ogkj dh rhu Hkk"kk, a i kyh] i kdr vkJ
I kdr i kphu dky I s gh i zks ea vkrh jgh gA ck§ I kdr dk ipkj
i k j i kfy Hkk"kk ea fd; k x; k rks t§ I kdr dk ipkj i k j i kdr Hkk"kk ea
fd; k x; kA ; s nkuka Hkk"kk, a rkRdkfyd tuHkk"kk, a FkhA tuHkk"kk ds ek/; e I s
ipkj djuk cgwu fgrk; ds fy; s gksh FkA ofnd ijEijk ds xUFk dh
I kdr Hkk"kk FkhA I kdr ok³e; cgfr fo'kky gA

t̄sukxeka ea Hkxoku~ "k̄hk dks i Eke rhFk̄dj dgk x; k ḡA _Xon ea
 Hkxoku~ "k̄hk dk ukek̄ȳs̄k ḡyk ḡA fdllrq mudk vFk̄ i fforū dj nus l s
 os foonkLlin gks t̄krs ḡA⁴³ ofnd noh n̄orkv̄a v̄k̄ vorkj̄a ds o.k̄u ds
 i t̄x ea Hkxoku~ "k̄hk dk ukek̄ȳs̄k Hkxorkfn xt̄Fk̄a ea Hkh cM̄ vknj̄ ds
 I kFk ḡyk ḡA ogla dgk x; k ḡfd egf"k̄z k̄ }kjk Lr̄fr fd; s t̄kus i j Hkxoku-
 fo".k̄ i t̄l uo gkdj ckys fd ukflik dk fiz djus ds fy; s ēegkjkuh e: noh
 ds xHk̄ l s fnxEcj l t̄; kl h v̄k̄ Å/oj̄sk efu; k̄ dk /kez i xV djus ds fy; s
 'k̄) l Uoe; foxg l s ixV gk̄AakA bl i zdkj dgdj Jh Hkxoku~ Lo; a
 "k̄hk ds : i ea l Uoxqk l Ei l uo gkdj ixV ḡA Hkxoku~ "k̄kno ; | fi
 i je Lorl̄= gks ds dkj.k Lo; a l ozh gh l c i zdkj dh vuFk̄ ijEijk l s
 jfgr] døy vkuUnkuLko Lo: i v̄k̄ l k̄kkr~ bzoj gh Fk̄ rks Hkh vKlfu; k̄ ds
 l eku dez djrs ḡs m̄lgks dky ds vuq kj iklr /kez dk vkpj.k djds
 ml dk r̄lo u tkuus okys ykska dks ml dh f'k{k nhA l kFk gh l e] 'kkUr]
 l qn~ v̄k̄ dk#f.kd jgdj /kez vFk̄ ; 'k̄ l Urku] Hkox&l qk v̄k̄ ek̄k dk
 l xg djrs ḡs xgLfk̄je ea ykska dks fu; fer fd; kA vi us T; SB i ꝑ Hkjr
 ds Åij iztkikyu dk Hkij noj os i oT; k xg.kd j fy; A m̄lgangk/; kl Hkh
 ugha Fk̄a muds i kl vklk'kxeu] eukstfoRo] vUr/; k̄l i jdk; i ošk] nj̄ dh
 ckra l ꝑ ysk v̄k̄ nj̄ as n"; n̄k ysk vklf n c i zdkj dh fl f); ka l oFk̄z
 mi fLfk̄ ḡh fdllrq; s l c m̄lgagLo; a f)) Fk̄A⁴⁴

bl i zdkj ofnd rFk̄ t̄s nkska i jEijkv̄a ea Hkxoku~ "k̄hk dk
 plkj= cgr foLrkj l s feyrk ḡA dN oSHU; gks i j Hkh nkska l Adfr; k̄ ea
 vnl̄k̄ l keatL; n̄kus dks feyrk ḡA t̄s l kfgR; earks; g Li "V ḡgh fd
 Je.k /kez ds vklf i oT Hkxoku~ "k̄hk Fk̄a bl l s Li "V ḡfd Je.k i jEijk
 dk mnxe Hkxoku~ "k̄hk l s ḡyk ḡA t; ?k̄sk ckā.k us fuxJFk fot; ?k̄sk l s
 i Nk&/kez dk ēek D; k ḡs fot; ?k̄sk us m̄lkj fn; k&/kez dk ēek dk'; i
 "k̄hk ḡA⁴⁵ ofnd l kfgR; ea onks dks /kez dk ēek dgk x; k ḡA euLefr ea
 Li "V : i l s dgk ḡfd /kez fo"k; d ftKkI k ds l ek/kku ds fy; s Jfr gh
 i ek.k ḡA on /kez dk eny v̄k̄ l eLr Kku l s ; Dr ḡA pkj̄a o.k̄ rhuka
 yk̄l pkj̄a vklf] Hk̄ or̄ku v̄k̄ Hkfo"; bu l cdk ifjKku on l s gksk
 ḡA

~ullnt* ea vlxo ds nks folHk̄x feyrs ḡA- v̄k̄ i fo"V 2- v̄k̄ ckg; A

v^ux ifo"V dh Jskh ea os vlxr g^u tks x.k/kj dr g^u x.k/kjka
}kjk izu fd, tks ij rhFkj^{dj} }kjk ifrikfnr gkrk g^u tks /k^u&'kk'or
I R; ka I s I EcflU/kr gkrk g^u I ph?k^ukyhu gkrk g^u, s J^r dks v^ux ifo"V
dgrs g^u bl ds vfrfjDr tks Lfkfojd^r gkrk g^u tks izu iNsfcuk rhFkj^{dj}
}kjk ifrikfnr gkrk g^u tks py gkrk g^uRkRdkfyd ; k I kef; d gkrk
g^uml J^r dk uke v^ux cká g^u v^ux ifo"V v^uk^u v^ux cká ea Hkn djus dk
e[; gsrq oDrk dk Hkn g^u ftl vlxr ds oDrk Hxoku~egkohj g^u v^uk^u
ftl ds I dyf; rk x.k/kj g^u og eiy J^r g^u bl fy, ml s v^ux ifo"V dgk
x; k g^u oDrk rhu i^udkj ds gkr^s g^u1- rhFkj^{dj} 2- J^r d^uyh
3- v^ukjk; A v^ukjk; v^ukpk; k }kjk jfpr vlxr v^ux cká ekus x; sg^u

vxr Hxoku~egkohj dh ok.kh ds : i ea I dfyr g^u fdUrq
mifu"knka dk dÜkkZ dk^{bz} i^u"k fo'k^u ugha g^u _f^uk; ka us ftu ea ka dk
I k^ukkRdkj fd; k ogh mifu"kn~ g^u vlxeka v^uk^u mifu"knka ea bl fo"k; ea
I KE; gSfd vlxeka ea of.k^u I R; dk Hxoku~egkohj us I k^ukkRdkj fd; k v^uk^u
mifu"knka ea of.k^u I R; dk _f^uk; ka uA nkuka ijEijk, a 'kk'or I R; dk gh
ifriknu djrh g^u

I UnHxxtFk I ph

- 1- vko'; d pf.kz i "B 28
- 2- okpLiR; e~i Eke Hkkx] i "B 614
- 3- 'kCndYin ] i Eke Hkkx i "B 165
- 4- JhfHk{qvkxe fo"k; dksk] i "B 80
- 5- fu; el kj@ey] 8
- 6- jRudj.Md Jkodkpkj] 9
- 7- /koyk 3@1
- 8- L;k}neatjh] 'ykd 21] i "B 262
- 9- vko'; dfu; Dr] 92] vko'; d pf.kz i "B 8] 1@1
- 10- ulnhl #] 43
- 11- /koyk i @ 1] i Lrkouk i @ 71
- 12- I eok; kx 34@22
- 13- ulnhl e o0 i0 83
- 14- Hkxorh I # 5@4@20
- 15- fr"BUR; fLeu- ifrik | r; k thokn; bfr LFkkue--LFkkus LFkkus ok thok%
LFkk; Ur} 0; ofLFkrLo: i ifriknu; fr an; eA
ulnhl #] gfjHknh; kofuk] i0 79
- 16- mikl dn'kkvkj i Eke v/; ; u] I xg.kh xkgk 1
- 17- I Ldr /krapkjk] i "B 129
- 18- dBki fu"kn} 'kjdj Hkk";] i "B 12
- 19- gyk; dkdkk i "B 175
- 20- eDrdkf fu"kn} 1@30
- 21- ea=ck .k; ko uke/k  e&vki LrEc&24@1@31
- 22- onklUrfoKkul quf'prkfk% I #; kl ; ksk | r; % 'kj I Rok%
rs c ykskq i jkrdkys ijkerk% ifjer; flr I o 
&eqMdkf fu"kn~3@2@6 rFkk d Y; kf fu"kn~1@4
- 23- bZkkfn ukSmif fu"kn&bZkkokL; kf fu"kn~ell= 11
- 24- bZkkfn ukSmif fu"kn&dBkf fu"kn&1@2@4
- 25- cgnkj .; dksf fu"kn~2@4@2
- 26- r=b&2@4@3

- 27- n'koðlfyð&4@10
 28- v̄kpkjhxHkk"; e} 1@5@5
 29- n'koðlfyð fu; [Dr] xkFkk 154
 30- v̄kpkjkaHkk"; e~9@3@13
 31- rðlkjh; ki fu"kn~1@11
 32- d̄uk̄i fu"kn&ell= 1
 33- uklr% K%u cfg"iz---prEkkell; Urs I v̄kRek I foKs %
 &ek.MD; ki fu"kn} ell=& 7
 34- rðlkjh; ki fu"kn} cYyh 3] vuþkd 10
 35- , r̄js ki fu"kn& 1@1@4
 36- Nklunkk; ki fu"kn~1@12@5
 37- Nklunkk; ki fu"kn~& 3@14@1
 38- cgnkj.; dk̄i fu"kn& 1@1@1
 39- r=b& 1@2@7
 40- I k ḡokp efs h ; ulgaukerk L; ke-fdegaru d̄q kl; no Hkxoklun rno
 es cgnkjA &cgnkj.; dk̄i fu"kn~& 2@4@3
 41- 'orsk'orjk̄i fu"kn~4@5
 42- o\$ kdj .kHkk.k] 'kfDr idj.k 6@37
 43- _xon 1@24@190@1] 2@4@33@15] 5@2@28@4] 6@1@1@8
 I Idfr ds nks i okg] v̄kpk; Uh egki K
 44- JhenHkkxorijk.k &5@4] 5
 45- ykEek.ka dkl oks egða m̄lkjlk/; u I #& 25@16

v/; k; &2
vkpkj dh ifjHkk vkg ml dh 0; ki drk

v/; k; &2

vkpj dh ifjHkk'k vkj ml dh 0; ki drk

Hkkj ro"kl vkpj i zku nsk gA ; gka vkpj dh egUkk ikphu dky l s gh ekU; jgh gA vkpj l EiUu 0; fDr dk gh thou ifj"dr , oa 0; ofLFkr gkrk gA vkpj ds vkkj ij voyfcr fopkj thou dk ifj"dkj d gkrk gA osnd vkj tS i jEijk ea vkpj fo"k; d xEHkkj fpUru rFkk vkpj l fgrk dk fo'ySk.k ipj ek=k ea i k; k tkrk gA

vkpj dh ifjHkk'k

f'k"V 0; fDr; ka }jkj vupekfnr , oa cgekU; jhfrfjoktka dks vkpj dgrs gA vrhridky ea vkpj 'kcn fcuk fdI h fo'kSk.k ds Hkh JSBRe vkkj.k ds fy; s izDr gyk gA 'kkfCnd nf'V l s vkpj dk vFkz gA&vkpj.Ke~vkpj%A eu; dk tks vkkj.k gS ogh vkpj gA ; g l nkpkj dk |krd gA osnd rFkk tS l krgR; nkska ea vkpj dk egUo HkyHkkf n'kLk x; k gA vkpj 'kcn vk\$pj\$?kY~ds ; kx l s fu"iUu gS ft l dk vFkz gS vkkj.k vFkok vuBkuA gyk; dk dksk ea Hkh bI h i dkj dh 0; Bi fuk nh x; h gA ; gka 0; ogkj] pfj=] pkfj=] ouk] 'khy] vkpj&fopkj vkn dks vkpj ds vUrxk xf.xf.kr dj fy; k x; k gA ekud fgUnh dksk ea vkpj dks ifjHkkf"kr djrs gq s dgk x; k gA&vkkj vkkj.k vFkok 0; ogkj dk og ifj"dr usrd : i gS tks dN fu; ek : f<+k fI) kUrka vkn ds vkkj ij fLFkr gkrk gS vkj ft l dk vuq j.k ; k ikyu ykd ea vko'; d l e>k tkrk gA&2 vflk/kkjktBnz dksk ea Hkh vkJ~iBd pj~/kkrq l s Hkko ea ?kY~iR; ; dj ds vkpj 'kcn dh 0; Bi fuk fn[kk; h x; h gA vkJ~e; ; kkk; ka pj.lapkj% e; ; k k dkyfu; ekny{k.k; k pj%vkpj% A e; ; kkk ea jgdj 0; ogkj djukj e; ; kkk iBd vkkj.k djuk vkkj dgykrk gA tS Bnz fI) kUr dksk ea Bvi uh 'kfDr ds vuq kj fuey fd; s x; s l E; Xn'kukfn ea tks ; Ru fd; k tkrk gSml s vkkj dgk x; k gA3 Jh fflk{q vkkxe fo"k; dksk ea 'kL= fofgr vkkj.k ekk dsfy; s fd; s tkus okys vuBku dks vkkj dgk x; k gA4

mi ; Dr dks kh; 0; Bi fuk ds vkkj ij vkkj 'kcn dk l kekU; vFkz ; gh gS fd eu; dk vkkj.gh vkkj gA ; g vkkj vuBku fuoR; kRed HkkokHkkko: i gkrk gA vuBku HkkokRed gkrk gS vkj dnkpj fuoR; kRed gkrk gA l nkpkj dk fojk kh dnkpj gA l nkpkj ; fn vuBjs gS rks njkpj gS gA njkpj ekuo ds iru dk i e[dkj.k gA bl fy; s ; g l oRkHkkos R; kT; gA l nkpkj l seu; i s ds l kfk&l kfk Jjs dks i klr djrk gS fdUrq dnkpj l s fdI h i dkj. i s dk ykk gks Hkh tk;] rks Hkh og v/kkxfr dk eydkj.k gkrk gA l nkpkjh vkkj dk ikyu djrs gq s Jjs l ~dks i klr djrk

g§ vlg vlr ea i jexfr dks i klr djrk g& vlpjR; Reu%J§ Lrrks; Kr i jka
 xfre A mifu"knka ea Hkh J§ vlg i § dk o.ku g§ fdUrq J§ dks J§ Ldj
 ekuk x; k g§ J§ vlg i § nkuka gh eut; ds l keus vkr s g§ c§) eku-eut;
 mu nkuka ds Lo: i ij HkyHkkir fopkj djds mudks i Fkd&i Fkd-l e> yrk
 g§ c§) l Ei Uu eut; ijedY; k.k ds l k/ku J§ dks gh J§B l e>dj xg.k
 djrk g§ ijUrqeun c§) eut; ylkdd ; lk{ke dh bPNk l s Hkkska ds l k/ku
 : i i § dks vi ukrk g§

fofHku ijEijklaavlpkj

Hkkjr ikjEHk l s gh fofHkuurkvka dk n§k jgk g§ fdUrq ; gka dh
 l kldfrd mnkukrk ds dkj.k buea , drk dk gh Loj eckj jgk A ; gka dh
 nks i jEijk, a cgr gh ikphu g&osnd vlg Je.kA Je.k i jEijk dk l Ecl/k
 ck§ vlg t§u l Eink; l s g§ osnd] ck§ vlg t§u bu rhuka i jEijkvka dh
 viuh&viuh l kldfrd igpkv g§ iR; d i jEijk dk nk'kud vlg vlpkj
 l Ecl/kh nf"Vdk k Hkh fHkuu&fHkuu g§ , d gh n§k ea vlg , d gh LFkku ij
 mri Uu] fodfl r vlg OyHkkir gks ds dkj.k , d n§j s ds rUoka dks Hkh bu
 /kekus xg.k fd; kA buea l s dk§i kphu g§ vlg dk§i vokphu ; g foonk dk
 fo"k; g§ i zu foonkLin bl fy, cuk fd Je.k i jEijk ds l eFk d
 Je.k i jEijk dks ikphu iekf.kr djrs g§ vlg osnd i jEijk ds l eFk d
 osnd i jEijk dkA Mkw y{e.k 'kkL=h us osnd l kldfr dks Je.k l kldfr dk
 eiy ekuk g§ mudk vflker g&Bt§u rFkk ck§ /kez Hkh osnd l kldfr dh
 'kk[kk, a g§ ; l fi l kekU; eut; blg§ osnd ugha ekurkA l kekU; eut; dh
 bl HkkUr /kk.kk dk dkj.k g§ fd ; l kldfr; ka on fojk§k g§ l p rks ; g g§
 fd t§uka vlg ck§ ka dh rhuka vflure dYi uk, a deZ foikd] l d kj dk cl/ku
 vlg ek§k vUrrksRok osnd gh g§ mlugks vksxsfy [kk g&t§u rFkk ck§ /kez
 vlg fu"kfnd fopkj /kkj dk ds fodfl r : i g§

jk"Vdfo fnudj ds vu§ kj osnd deZdk. M thou ds pje y{; ds
 l k/kd ugh gks l dr§ D; kfd Kku ds }jk gh eut; vius y{; dks i klr
 djrk g§ bl fy; mifu"knka ea bl dh egUkk crkbz x; h g§ mifu"kn~osnd
 /kez ds dkE; LoxZ dks v; FksV crkdj KkuekxZ dk min§k nsrh g§ fojk§k
 dk ; g Loj bl k l s 600 o"kk i oZ rd vkdj osnd /kez ds f[kykQ [kys
 fonkg dks tle fn; k ft l dk l d kfBr : i t§u vlg ck§ /kez ea ixV
 gvkA⁶

t§ukpj vlpkj; Dh egki K dk vflker g§ fd ftu rUoka ds vklkj
 i j osnd l kldfr dks Je.k l kldfr l s ikphu ekuk tkrk g§ os rUo eiy
 voosnd g§ deZoi kd] l d kj dk cl/ku vlg ek§k l oFkk voosnd g§
 mifu"knka ds _f"k Hkh Je.k l kldfr l s iHkkfor FkA t§u /kez osnd /kez ds

fØ; kdk.Mka ds i fr fonkg djus ds fy; s l eñi lu /kez ughagS vkg vk; Zkez ds i g#)kj ds : i ea Hkh ml dk mn; ughagvk gA l p rks ; g gS fd Je.k vkg osnd&nkska ijEijk, a LorU= : i l s mnklu gA nkska , d l kfk jgus ds dkj.k , d nñ js dks i Hkkfor djrh jgh gA Je.k ijEijk ds vusd l Eink; Fk fdUrqdky ds vfojy i vkg ea tñ vkg cks &; s nks cp} 'kSk l c foyhu gks x; A dN feV x,] dN tñ ijEijk ea fey x, vkg dN osnd ijEijk eafl eV x, A

I l dfr dk , d ek= mís; ekuork dh HkykbZ gA l d kj ea Hkkjr h; I l dfr] ; jksh; I l dfr vkn ftu&ftu foftku l l dfr; ka ds uke l gus tkrs gA mu l c eage mu i z Ruk dk l ekosk i krs gA tks l e; &l e; ij ekuo 0; fDrRo ds fodkl dh fn'kk ea fd, x, A bl nf"Vdksk l s l d kj ea , d gh l l dfr gS vkg og g&ekuo l l dfrA

; g ekuo l l dfr Hkkckfyd nf"Vdksk l s vusd l l dfr; ka ea foHkkfr gks tkrh gA gekjs Hkkjr nsk dh vpkpj&fopkj ijEijk ftl us 'krkfCn; ka i oZ l s ekuo dks ,gyksdd l qk'kkfir ds l kfk i kj yksdd l qk'kkfir dk ekxz Hkh izklr fd; k] og Hkkjr h; l l dfr vFkok vk; l l dfr dgykrh gA Hkkjr h; l l dfr dh nkska /kkjk, a oñnd vkg Je.k dk vpkpj fopkj v/; kRe dh uhd ij fLFkr gA

on vkg osnd xtFkaeavpkpj

onka dk izkku y{; v/; kRefo | k ; k cPefo | k gh gS fQj Hkh ; gka vpkpj i{k dh mi qk ugha dh x; h gA D; kfd dgk x; k g&vpkjoku~ i # "ks onA vFkk~ vpkpjoku~ i # "k gh l E; d~Kku dks i klr dj l drk gA onka ea vpkpj i{k dk foLrr fu: i .k fd; k x; k gA onka ea ftl vpkpj i{k dk o.klu gS og fd l h , d /kez ; k l Eink; ds fy; s u gkdj ekuoek= ds fy; s gA ; g 0; ki d nf"V gh onka ds vpkpj i{k dks l kolkce cuk nrh gA nqjkka l s fuofuk vkg l nxqkka ea i oñfuk gh osnd vpkpj l figrk dk y{; gA i oñfuk vkg fuofuk dk e[; l kku eu gA bl hfy, onka ea eu ds }kjik f'ko vkg l R; l dYi dh ckuek dh x; h gS Tles eu%f'ko l dYieLrt i fj .kkeLo: i eut; ds l kjs vpkpj vkg 0; ogkj 'k] vkg ifj"dr gks gA vpkpj gh usrd thou dh vkkjf'kyk gA usrd dÜk; ka ds i kyu l s gh thou mñur vkg fodfl r gksk gA l nkpkj l s gh vklrdrk l Ppfj=rk] ekufl d i l uirk vkg vklred l qk dh vutkfir gksk gA bl ds vHkk oavukpkj] i ki Hkkoukj fgk k] vr; kpkj vkg vuñrdrk dk okrkoj.k rs kj gksk gS vr, o on dk vkn sk gS fd i jekrek dks l oD; ki d ekurs ggs l nk'kk dez djka onka ea txg&txg nqjkka l s nj jgus vkg l nxqkka dks i klr djus ds ekxz crk; s x; s gA onkdr vpkj.k djus l s ekuo i ki ka vkg nqjkka l s cprk gS

vks I nxqkka ea i dük gksk gA I nkpkj I qkh thou dh vkkkjf'kyk gA ftI
 i dkj uho ; k vkkj ds fcuk Hkou ds I fLFkjrk dh dYiuk ugha dh tk
 I drh] ml h i dkj vkpj.k dh ifo=rk ds fcuk I qkh thou dh dYiuk ugha
 dh tk I drhA vr,o dgk x; k gS fd&V Urks, o i f"l; ijafu/Hue*
 I Urks gh I cI s cMk /ku gA Hkksrd oLryka ea vkl fDr nqkks dk eydkj.k
 gS bl fy, vkl fDr dks NMej R; kx dh Hkouk I s gh I kd kfjd Hkksxka dks
 Hkksuk pkfg, A bl h ea l qk 'kkfur vks vkuln gA

thou dks ixfr'khy] i dkk'ke; vks I qkh cukus ds fy; s on gh
 , dek= I k/ku gA vr,o euq us dgk gS **onksf[kyks/keElye*&I kjs/kek dk**
 ey on gA onka ea 0; fDr] I ekt] ifjokj jk"V' vks fo'o ds fy; s vkpj
 I fgrk nh x; h gA tks budk ikyu djrs gA os thou ea l nk I Qy gks gS
 mllur gks gS vks I qke; thou 0; rhr djrs gA onka ea /keZ dk I kj fn; k
 x; k gA onka ea I cds dÜkD; ka dk mYs[k gA tks osnd f'k{k ds vuq kj
 dk; Z djrk gS og bl yksd ea dfrz ikrk gS vks er; q ds ckn fn0; I qk
 i krk gA

onkaeaof.kr vkpj

on fo'o ds ikphure xÜfk gA vks; k dh I H; rk] I dfr /keZ vks
 vkpj.k dh : ijek tkuus, oa l e>us dk , d ek= I k/ku on gh gA ijEijk
 I s Jf ¼ yk gyk½ gks ds dkkj.k on dks Jf dgk x; k gA Hkjr; I ukru
 /keZ ds ftrus'kk= glos I c on eyd gA ikr%dky I s ysdj jkf= ea 'k; u
 i ; fr fdI &fdI i dkk 'kjhj d pÜkvks ds djus I s 'kjhj dh ; FkkFkZ mlufr
 vks ml ds }jkj ekuf d vks vks; kfRed mlufr gks I drh gS ; g fuR; dk
 I nkpkj gA euq ds vuq kj cäkoÜkZ nsk ea ckä.k] {kf=;] oS;] 'kmz rFkk
 vokUrj tkfr; ka dk ijEijkxr vkpj gh I nkpkj dgykrk gA bl fy; s
 ckä.k] {kf=;] oS;] 'kmz rFkk vokUrj tkfr; ka dks viu&vius o.kZ rFkk
 tkfr ds /ke&deZ dk ikyu djuk pkfg, A , d k djus I s 0; fDr vks I ekt
 rslOh curk gA bl hfy, onkaea l kolké I ekurk dh ckr dgh x; h gA

I xPN/oe~I on/oj I aokseukk tkurkA

nok Hkxa; Fkk i w I dkkuk%mi k rA

eut; ka dks feydj pyuk pkfg; } feydj cksyuk pkfg,] ijLij
 fopkjka dk vknku&inku djuk pkfg, A bl I s l nk mlufr gks gA _Xon ea
 I erkoknh I ekt dh dYiuk dh x; h gA on dk dfku gS fd i jekrek us
 I Hkh dks I eku I fo/kk; anh gA ekuo dk dÜkD; gS fd og mu I fo/kk dk
 Bhd mi ; kx djds viuh vks I ekt dh mlufr djA 0; fDrxr vks
 I keigd mlufr dk ey g&oþkj, drkj Hkoukvks dk I ello; vks

fØ; kdyki ea , d: irkA bl ds fy, gh I Hkk vkJ I fefr dk xBu fd; k x; k FkKA _Xon ea bl h fopkj dks bl i dkj ixV fd; k x; k g&

I ekukseU=%I fefr%I ekuh

I ekuaeu%I g fpÙkeSkE-

I ekua eU=eflk eU=s o%

I ekus oksfo'k tgkeAA¹⁰

; fn I ekt ds I Hkh oxkA ea , d: irk jgsh rks fuf'pr : i I s I ekt mlufr djxkA _Xofnd I ekt ekuo ek= dh I ekurk okyk I ekt FkKA ogka I ekt ea Hkn&Hko ugha FkKA on i kf.ek= dk dY; k.k dS s gÙ bI dk exz i zklr djrs gÙ eut; ek= ds dÜk; dk fu'p; djrs gÙ I kfk gh , gykÙdd thou dh I kfkdrk ds fy; s I RdeZ djus dh ij .kk nrss gÙ bI hfy; sonka ds ifrik fo'k; ka ea eut; dh fnup; kÙ thoup; kÙ I keku; /ke] fo'ksk /ke] o.kkUe/ke] I Ldkj] vpkpj]&fopkj] ; e&fu; e] nku] Jk) rizk i «pegk; K] Lok/; k;] I RI x] vffffkI okj noksi kl uk I //; kouhu] ; K] orksi okl] defoi kd] ik; f'pr] i "#KKFk&prV; /ke&vFk&dke&ekskÙ HkfDr vkJ v/; kRe Kku vkn fo'k; I ekfgr gÙ fof/kenyd vkJ fu"kekyd dÜk; ka dk o.ku onka ea gÙ on ea i kfkuk dh x; h g&Rifj ek xsnqpfjrk}WkLok ek

I pfjrsHktA mnk; lk Lok; WkLHeerlavuAp

'gs no! vki I c ds fu; Urk gÙ eÙs nÙpfj= I s i Fkd-dj&vkj I c vkJ I s I nkpkj dk Hkkxh cuk; A es vej noka dk vudj.k d: arFk mÙke vkJ; q , oa 'kdku thou ydj Åij mB tkÅ* I nkpkj gh Åij mBkrk gÙ njkpkj rks uhps fxjkus okyk gÙ vkJ; q dks {kh.k djus okyk gÙ onka ea dgk x; k g&^_rl; i Ufka u rjflr nÙdr%a vFkk~njkpkjh I R; ds exz dks i kj gh ugha dj I drA I R; gh ijcä gÙ I Hkh i ki ka dks u"V djus okys I k/kd gh cä in dks i klr djrs gÙ I q idr cuus ds fy; s I nkpkj dks thou ea i eÙk LFku nsuk gh i MkkA ; gh thou dk pje y{; gÙ

I nkpkj dh j{k I okfj vkJ I okfr'k; dfBu I k/kuk gÙ tks bl I k/kuk dks thou ea i k/k yss gÙ tks bl I k/kuk ea i f f) i klr dj yss gÙ os I R; dks i klr dj yss gÙ I R; Lo: i ea i fLkr gkdj fo'o ea I R; vkJ I nkpkj dh T; ksr txexkrs gÙ I nkpkj I qk'kkflr dk nk; d gÙ vFkobn ea dgk x; k g&

~vuor%fir%i qsek=k HorqI eukA

tk; k i R; se/kerh okpaonrq'kurokeAA¹¹

i firk dh vkkk dk ikyu djA ifr iRuh ijLij 'kkfUrnk; d opuka dk i zks djA Hkkb&HkkbZ I s }k u djA cgua Hkh cguka I s Lug djA

rFkk ijLij dY; k.k vlg I qknk; h opuka dk i z kx djA l eLr izt k Hkh
ijLij e/kj opuka dk 0; ogkj djA

onka dk dFku gS fd i R; d eu; l dYi djs fd es dHkh fd l h
ik.kh dks d"V nus okyk dk; Z u d: A og i kika l s eDr gsr bzoj dh
mikl uk Hkh djA

iki dk vFkZ ekufi d cjk; ka gA vr%eu l s 'k) jguk l nkpkj gA
onka ea vpkpj ds fofHku i {kka dks mn?kkfVr fd; k x; k gA onka dks ; fn
l nkpkj dk gh xJFk dgk tk; rks dkbZ vr; fDr ughagkchA

onkaepkjao. Hdk vpkpj

I ekt dks l q afBr vlg l q; ofLkr cukus ds fy; s o.kD; oLFkk dh
ijEi jk _f"k; ka }jk pyk; h x; hA ; g o.kD; oLFkk dfvifir ugha gS bl dk
eyk/kkj osnd Jfir gh gA o.kD; oLFkk ds vfkfn l kr on gh gA _Xon ea
i #k& l Dr ds vfrfjDr vU; = dgahackA.k {kf=;] os; vlg 'kn&pkj ka o.kk
dk mYs[k ughafeyrkA døy i #k l Dr ea l ekt ds Lo: i dks ,d 'kjh
ds l eku ifrikfnr djrs gq spkjka o.kk dk mYs[k fd; k x; k gA _Xon ds
vuq kj ckA.k l ekt ds e[k g] jktU; 1/2{kf=; 1/2 Hkqk, a g] os; t2kk, a o i /
gS vlg 'knz i gA i #k l Dr dks vklfud fo}ku-i jorhdky dh jpuk ekurs
gA _Xon ea vU; = ckA.kka vlg {kf=; ka dk mYs[k vo'; givk gS ij os;
vlg 'knz 'kn døy i #k l Dr ea gh vk; s gA bl l s Kkr gksk gS fd
_Xosnd dky ea o.kD; oLFkk c) ey ughafkA

mUkj osnd dky ea o.kD; oLFkk fodfl r gks pph FkhA vFkobn
jktU;] os;] 'knz vlg vk; Z bu pkj l kekftd folkkxka dk Li "V mYs[k
djrk gA ; gka vk; Z l s dnfpr-ckA.k o.kl dk ckA.gksk gA _Xon ds i #k
l Dr dh Hkkdr vFkobn usHkh ; gka {kf=; o.kl ds fy, jktU; * 'kn dk i z kx
fd; k gA rskjh; ckA.k dk dFku gS fd ckA.k dks cl Ur e] {kf=; dks
xh'e ej os; dks 'khr ea vlg jFkdkj dks o.kkdky ea vfxugk= djuk
plfg; A mUkj osnd dky ea ckA.kka dh l EekU; rk c<+xbZ FkhA ckA.k fn0;
o.kl FkkA og i Foh ij i R; {k norlk FkkA ml ea l eLr norlk fuokl djrs FkhA

I kekftd i Hkjk vlg ifr"b k ds fy; s ckA.kka vlg {kf=; ka dh
ifrLi /kZ Hkh bl dky ea i kjeHk gks x; h FkhA dnfpr-bl h ds ifj.kkeLo: i
'kri Fk ckA.k ea , d LFkku ij ckA.k dks {kf=; l s Åpk crk; k x; k gS vlg
nU js Lfkku ij {kf=; dks ckA.k l s ÅpkA¹² bl h ifrLi /kZ l s i fjr gkdj
{kf=; ka us fo"k; v/; ; u vlg yxu ds }jkj mifu"kn&dky rd ckA.kka ds
l eku gh l EekU; rk i klr dj yh FkhA mudh fo}rk l s i Hkkfor gkdj Lo;a
ckA.k Hkh muds l ehi v/; ; ukFkZ tkrs FkhA 'ordsrq vkg.ks us i vkg.k
t6fy {kf=; l s f'k{kk i k; h FkhA bl h i zdkj ckA.k xlX; Z us dkf'kjkt vtkr

'k=q ds l ehi v/; ; u fd; k FkkA i pklxufo | k dks rks {kf=; ka us gh tle fn; k FkkA

Bra g fpja oI R; Kki ; kYpdkj ra glkpo ; Fkk ek Roa xlfeonks ; Fls a u i kd~RoUk% ijk fo | k ckā. KkxPNfr rLeknq I ollq ykdq {k=L ; b izkl ueHmfr rLeSglkpoA¹³

ml s ^; gka fpj dky rd jgk^ , h vkkk nh] vlg ml l s dgk&gs xkse! ftl izdkj rpus ep l s dgk gS iDdky ea rpl s igys ; g fo | k ckā. kks ds i kl ugha x; hA bl h l s l Ei wkl ykdka ea bl fo | k }jk {kf=; ka dkk gh vuqkkl u gkx jgk gA mukjofnd dky ea {kf=; o.kz dk egJlo vf/kd gks x; k FkkA

Xon ea i#kI Dr ds vfrfjDr oS; * 'kcn dkk i z kx fn[kk; h ugha nsrkA mukj ofnd l kfgR; ea bl dk i z kx feyrk gA mukjofnd dky ea bl o.kz dks vU; L; cfydr* dgk x; k gA rdkjh; l fgrk dk dFku gSfd oS; l enpk; i k&ikyv vlg vluukrifuk djrs gA, rsj s ckā. k ml dh egUkk dks Lohdkj djrs gq s dgrk gSfd nodez vFkok ; kfKd deZ ea oS; l enpk; dk l g; kx vko'; d gA

i#kI Dr dks NkMedj Xon ea dgha Hkh 'kmz kcn dkk i z kx ugha feyrkA i jUrq mukj ofnd dky ds l kfgR; ea bl 'kcn dkk i z kx vud cly gvk gA ; gh ugha bl l e; rd 'kmz l enpk; ea vudkuoxZ gks x; s Fk&pkMky] i kYdI] fu"kn] mx} ekx/k bR; kfnA bl ds vfrfjDr vud tkfr; ka dkk mYy[k mukj ofnd l kfgR; ea feyrk gA

ckā. k , oavkj.; d xlFk vlg vlpkj

^ell= ckā. k; koñuke/ks e^ ds fl) kwrkuq kj onks ds ell= vlg ckā. k ; s nks foHkkx gA oLr% ckā. k xlfk ; K vlg deZdk. M ds vkkj xlfk gA fd l h Hkh /keZ dh fo'kskrk deZdk. M dk fO; kRed : i gh gkx gA ell= vlg ckā. k , d nli js ds i jd gkx gA ^ell= ckā. k kRedks on% ds vud kj ell= vlg ckā. k feydj on dgykrs gA ckā. k xlfkka ea fof/k] vFkbn vlg mi fu"kn&; s rhu [k. M gA fof/k Hkkx ea deZ dk fo/kukRed Hkkx gS tcfd vFkbn ea ijkpuRed vlg mi fu"kn-ea rUokfHk; fDr dk fo"k; i frifknr gA ckā. k xlfkka ea ei[; r% ; K deZ dh egUkk dk ifriknu gvk gA ^; Kks os JkBrea deZ vFkbn~ ; K gh JkB deZ gS vlg ; gh vlpkj gA tks dN Hkh

I d kj ea deZ gks jgk g§ ml dk mÙkelak ; K gh gA ; K I sekuo dk dY; k.k
gks k gA ; K I s i ki k dk fouk'k gks tkrk gA

ves; losi#ns ; nuraonfr* ckā.k xÙFkka ea >B ckyus okys dks
vifo= dgk x; k gA ckā.k xÙFkka ea I R; ij cgr vf/kd cy fn; k x; k
gA I R; ckyukl I R; I dYi ea yhu jgukl I R; deZ djuk ckā.k xÙFkka dls
mí§; g§ vI R; Hkk"k.k dhus okys dk rst u"V gks tkrk gA }§ djus okyk
Hkh i kh ekuk x; k gA pkjh djukl gr; k djuk vlfn nÙdekd dh Jskh ea vkr
gA ckā.k xÙFk ekuo thou ds fy; smikns gA I nkpkj ds fu; e bu xÙFkka
ea I xghr gA ckā.k xÙFk Hkkj rh; I dfr ds vkkj vks Kku ds vfkkg
I kxj gA vpkj I EcU/kh I qe I s I qe fopkjka dk o.ku bu xÙFkka ea gA

ckā.k xÙFkka dh Hkkir vks.; dk dh Hkh egÙkk osnd I kfgR; ea ekU;
gA ckā.k vks vks.; d xÙFkka dk vU; k; I EcU/k gA ckkk; u /ke] # ea
vks.; d xÙFkka dks ckā.k xÙFk Hkh dgk x; k gA mnkgj. kkFkZ dk.o ek/; fnu
'kri Fkctā.k vks cgnkj.; dk fu"knA bl ea mi fu"kn} vks.; d vks ckā.k
rhuka I fefyr gA vks.; d xÙFkka ea jgL; kultfir dk fo'ksk ifri knu fd; k
x; k gA bl hfy; s blgajgL; xÙFkka dh Hkh I Kk nh x; h gA okuiLFkkolFkk ea
futu taks ea fuokl dhus okys _f"k efu; ka us ft I dk x#vks I s v/; ; u
fd; k Fkk vks v/; kReKku dk I xg ftu xÙFkka ea fd; k os gh vks.; d xÙFk
gA e[; r%ou ea i <k; s tkus ; k; gksis I smudk uke vks.; d gvk&^vj.;
,o i kB; Roknj.; dferh; hA* ft I izlkj xglFk thou ds fy; s vpkj.kh;
dk; k dk fo'yks.k ckā.k xÙFkka ea g§ ml h izlkj okuiLFk vks Jeokfl ; k ds
fy; s; K] egkor vlfn dk fo'yks.k vks.; d xÙFkka ea gA

vks.; d xÙFkka ea o.kkje 0; oLFkk dk i wkz fodkl fn[kk; h nsrk gA
; Kkultfir dh nk'kud 0; k[; k vks.; dk ea ik; h tkrh gA vks.; dk ea
I dke deZ ds I kfk gh deDy ds ifr J)k ds Hkk dk vHkk gA Lox[k;
gksis ds dkJ.k I r} fpr~ vksln dk ey Jks deZ I kfuk ea ugha g§ cfYd
Kkuekxz gh ml dk , dek= I kfuk ekuk x; k gA vks.; dk ea vafijr gkdj
KkudeZ dk I okp fl) kJr mifu"knka ea i Yyfor vks ifir gvk g§ tks
vpkj dk vkkjHkk rUo gA

I nkpkj dk jgL; kRed fo'yks.k vks.; dk ea feyrk gA
cgnkj.; dk fu"kn- ea I U; kI I cdkh I nkpkj dk egRoiwkZ o.ku g&^, reo
fofnRok efuHofrA , reo idftuks yldfePNur% idzfurA , r) Le os
rRi w fo} k % i zka u dke; Urs fda i z; k dfj"; kels ; skaus ; eRek; a ykd
bfrA*14 vksrek dks tku yus i j I kfkd efr gks tkrk gA caykd dh dkeuk

djus okys I H; kI ekxz ij vkr s gA i kphu fo}ku-iztk dh bPNk ugha djrs
vkj dgrs gS fd vkrEk gh mlgs b"V gA

bl izdkj ckā.k vkj vkj.; d xHfkka ea l nkpkj dk pMkUr fodkl
gjk gA yksddrk l sijs tks vkpj.k gksk gSogh l nkpkj gA ; g vpkpj gh
vkrEdY; k.k dk , d izklr ekxz gS ftl dk vkpj.k djus ij ekuo
yksddrk l s=k.k ik tkrk gA l nkpkj ds vyksdd l wka l sonka dk Hk.Mkj
Hkj gyk gA l nkpkj l sfcl h Hkh tkfr ; k nsk dh l Adfr dk fuekZk gksk
gA l nkpkj ds vHko ea l Adfr dk dkbs Lfkf; Ro ugha jgrKA l d kj ea
Hkkjrh; l Adfr v{kq; jgh gS D; kfd ; g l nkpkj fu"B vks vkpj.k izku
l Adfr jgh gA

ckā.k vks vkJ.; d onka ds vftklu vks gA ; gh dkj.k gS fd bu
xHfkka ea ftu 'kk'or l nkpkj ds fl)kUrka dk ifriknu fd; k x; k gS os
vkt Hkh ekSyd vks vupj.kh; ekus tkrs gA Hkkjrh; l Adfr l nkpkj ds
bllghavioZfl)kUrka l s xghr vks l mftkz gA

mifu"knka ea vpkpj

mifu"knka ea dgk x; k gS fd tks nqpfj= gS ftudk eu v'kkUr
vks fof{klr gS os iKku }kjk Hkh cā dks ugha i klr dj l drs gS , s ykska
dks ckj&ckj bl Hkol kxj ea tle vks ej.k ds cl/ku ea c/kuk i Mjk gA
'kkL=ka }kjk ifrikfnr l nkpkj.k , oa HkxoPpj.kka dh i nt k rFkk HkfDr i fo=
djus okyh gS vks l Hkh izdkj ds i kikak dk uk'k djus okyh gA

I kekU; r; k ikraty; kxI # ea i kp ; eka vks i kp fu; eka ea l Hkh
izdkj ds l nkpkj dk vUHkkb gks tkrk gS fOj Hkh vf/kd Li "Vrk , oa eepfkk
ds fy, ikyuh; orka dh fuf'prrk ds fy; s 'kkf.MY; kfn mifu"knka ea budh
l {; k nl &nl crk; h x; h gA buds vuq kj vfgd k] l R;] vLrs] cāp;]
n; k] l jyrk] {kek} /kfr] ferkgkj vks 'kfrk&; s nl ; e gA rFkk ri]
l UrkSk] vkfLrdrk] nku] bzoj i nt u] 'kkL=h; fl)kUr dk Jo.k] yTtk efr]
ti , oa or ; s nl fu; e gA ckā.kks fu"kn~ds vuq kj 'khrkS.kkgkj] funk ij
fot;] l ohk 'kkfUr] fu'pyrk rFkk fo"k; \$Unz fuxg&; s ; e gA rFkk x#HkfDr]
l R; ekxkLujfDr] euksuofUk] l [kxr oLrq%cāh dk vUk] l UrkSk] ful arkj
, dkUrrok] deQy dh vftkyl"kk dk u gksk rFkk ojkk; &; sfu; e gA

l nkpkj ds: i ea ikyuh; /kek dk o.k] vkJ e) vks;] volFkk] tkfr]
fyx vkrn Hks l s o.ku fd; k tk l drk gA l R; fu"Bk] l R; or , oa
l R; kpk.j. ds vHko ea l Hkh or] deZ , oa ^vkpj.k* fu"Qy gks tkrs gA
cgnkj. ; dks fu"kn~ds vuq kj l R; * gh cā gS l R; gh /keZ gA bl l R;

/kez I s c<ej dN ugha gA tS s i Foh ds uhs nch gq h | Ei fuk dk Kku mDr Hknsk ds Åij ?keu&fOjus okys 0; fDr dks ugh gksk bl h izdkj fuR; I kdr n'kk ea cā ds I ehi tkus okyh iztk dks Hkh vi us ân; ea vUr; kkh: i I s okl djus okys cā dk Kku vI R; I s vPNkfmr gks ds dkj.k ughagkska

I R; cāfo | k dk vk; ru gA I R; ea cāfo | k fuokl djrh gA tks I R; dk vpkj.k djrk gB ml h dh fot; gksk gB >B dh ughA no; ku dk foLrkj % R; * ds }kjg gh gyk g&

¶ R; ea t; fr ukural R; si iUFforrksno; ku%*

I R; thou dk eiy gA thouo{k dks I Ecf/kh djus okyk jI gA tks >B clyrk gB ml dk thou I eiy 'kld gks tkrk gA cāykd mlgha dks iklr gksk gB ftues I R; ifrf"Br gS rFkk tks ri , oa cāp; l dk iwkz isk ikyu djrs gB vuBku djrs gA I R; /kez dk I k{kkRdkj djus ds fy; s i R; sd oLrq ea fusgr fuHkr 'kD] I R; dks tkuus , oa ikus ds fy; s ckgj I s vki krr% je.kh; , oa fgrdj fn[kk; h nsus okys i nkFkz : i k dks ifr vkl fDr rFkk ykk dk ifjR; kx vifjgk; l gA : i dks pdkplk I s je.kh; rk , oa ykk".kk I s I R; dk e{k vPNkfmr gks tkrk gA bl vPNknu dks nj fd; s fcuk I R; dk n'kk ugha gks I drkA I R; ea ok; jI wkhn nork ifrf"Br gA I R; ea gh ok.kh dh ifr"Br gA I R; ek{k dk i jel k/ku gA I R; dks vfrfjDr ri] cāp; l bzojkfiZ de] I E; XKku] J)k , oa fuR; kikl uk Hkh e{qkds }kjg vuBku dks ; k; i e{k I nkplj or gA

i jkfo | k Hkh I R;] ri] onkUrKku] cāp; khn I sgh iklr gksk g&

,oa: ik ijk fo | k I R; si ri lki pa

cāp; KnfHkleyH; k onkUroRezhAA¹⁵

NkUnk; ki fu"kn~ea ri] nku] vktb] vfgk k , oa I R; dks vpkj.k dks vkrE; K dli nf{k.kk crk; k x; k gA bl mifu"kn~ds vuq kj /kez i h o{k dks rhu e[; LdU/k gA i Eke LdU/k gB; K] v/; ; u , oa nkuA f}rh; LdU/k g&ri vkJ rrh; LdU/k g&u"Br cāp; A ri dks I Ecl/k ea egukujk; .kk fu"kn~ea vu'ku dks vfkok /kez uBku dks fy; s dk; DySk I gu dks rFkk cf) , oa fpUk dli fueyrik rFkk I aekfn dks ri dgk x; k gA eqMdkj fu"kn&^L; Klue; ari% dgdj I ohk p&U; Hkko I s ; Dr jgus , oa I R; Kku ea flFkfr dks rri* Lohdkj djrh gA vpkj dks ifr mi dkjd gks dks dkj.k _r] I R;] onKku] izkkUrfpUkrk] 'ke] ne] nku] ri , oa ; K dk fo'ksk egRo g&

**_rari%IR;ari%Jqari%'KkariksneLri%'keLriksnkuariks
;KariksHm%l qcañsnqkLoSuki%**

mifu"kn̄ ea ri dks cgr eḡo inku fd;k x;k ḡA r̄sūkjh;
mifu"kn~ ds vuñ kj _r] IR;] ri] ne] 'ke] ;K ,oa vfxu&gk=] vfrffkl okj ekuodY; k.k ds de] I rku ikyu oñk dh j{kk ,oa cf) v̄kfn I Hkh ri% de] dks djrs gq s Lok;/k; rFkk iñpu dk fuR; ,oa fu; fer vH; kl djuk pkfg,A

r̄sūkjh; mifu"kn~ ea Lukrd f'k"; dks minsk ns;s gq dgk x;k g&Y R; ckykA /keZ dk v̄kpj.k djkA Lok;/k; Is iñkn u djkA x# ds fy; snf{k.kk ds : i ea mudh : fp ds vuq i /ku ykdj ieñod nsuk fQj mudh v̄KKk Is xgLFkkje ea iñsk djds Lo/keZ dk ikyu djrs gq I rku i jEijk dks I jf{kr j[kukA IR; Is iñkn ugha djuk pkfg,A /keZ Is iñkn ugha djuk pkfg,A ,so; Z ns;s okys ekayfd de] ,oa I Eink I akg Is iñkn ugha djuk pkfg,A Lok;/k; ,oa iñpu Is iñkn ugha djuk pkfg,A nñdk; Z ,oa fi rdk; Z Is iñkn ugha djuk pkfg,A v̄kpj.k dh f'k{kk ns;s gq s x# f'k"; Is dgrs ḡ fd r̄p ekrk ea nñcf) j[kuk] firk ea no cf) j[kuk] v̄kpj; Z ea nñcf) j[kuk] rFkk vfrffk ea no cf) j[kukA I d k j ea tk&tks funklik de] ḡ mlgha dk r̄fga I ou djuk pkfg,A mul s fHkluu tks nk̄k; Dr&fuf"k) de] ḡ mudk dHkh Hkaydj&Lolu ea Hkh v̄kpj.k u djuka x#tuka ds v̄kpj 0; ogkj ea tks mñke&'kkL= ,oaf'k"V i#kka }kjik vuqkfnr v̄kpj.k ḡ ftuds fo"k; ea fdI h iñkj dh 'kdk dks LFkku ugha ḡ mlgha dk nñdk s v̄kpj.k djuk pkfg,A tks dks Hkh JSB&o;] fo |k] ri] v̄kpj.k v̄kfn ea cM&rFkk ckā.k v̄kfn iñ; i#k ?kj ij i/kkj mudk ik| v/; } vkl u v̄kfn inku djds I c iñkj Is mudk I Eeku rFkk ; Fkk; k; I ok djuh pkfg,A viuh 'kfDr ds vuñ kj nku djus ds fy, I nk rRij jguk pkfg,A tks dN Hkh fal h dks fn; k tk;] og J)kiñd fn; k tk; A vJ}kiñd ugha nuk pkfg,A yTtkiñd nuk pkfg,A tks dN Hkh fn; k tk; &og foodiñd] ml ds i fj.kke dks I e>aj fu"dketHko Is dñk; de] I e>aj nsuk pkfg,A I nkpkj ds ; seye= ḡ budks thou ea mrkjuk gh fl f) ḡ¹⁶

mifu"kn̄ ea ; g Hkh I dñr ḡ fd euñ; dh iñdr ea ftI nk̄k dh iñkurk gks ml s nj djus ds fy; s vius ea mDr nk̄k ds foi jhr xqkks dks c<kus dk iñ kl djuk pkfg,A dkfylI kizkku 0; fDr dks ne ¼ a e½ dk]

Øj i dfr okys dks n; k dk ,oa/ku yksyj 0; fDr dks nku dk vH; kl djuk
 plfg, A bu rhuks i dkj ds 0; fDr Øe'k% no] vI j vks ekuo tkfr dh
 i dfr dk ifrfuf/kRo djrs gA bl rF; dks cgnkj.; dks fu"kn~ea iztkifr
 }jk vius i k%no] vI j ekuok dks døy ,dk{kj ñ* ds }jk minsk nsus
 dh y?kplFkk ea Li "V : i I s ifriknr fd; k x; k gA oLr% noqkka ea dke
 Øksk ,oa yksk I cl s vf/kd i cy gA JhenHkon-xhrk ea blgaujd ds rhu
 }jk crkdj budk ifjR; kx djus dk minsk fn; k x; k gA ; s I nkpkj ds
 'k=qgA

mifu"kn~ døy vkreriyd i jykd 'kkL= gh ugha g§ i R; q bues
 fufnV I nkpkj ds ikyu I s ekuo ,gyksdd thou ea Hkh vius 0; fDrxr
 thou] dlyic thou] I ekt thou ,oa jk"V thou ea egku mRd"k i klr dj
 I drs gA I r; qk =sk vkn ; qk ea I ekt I nkpkj dh nf"V I s vr; Ur
 mllur FkkA jktk iztkfgr dh nf"V I s jkT; dh 0; oLFkk bl i dkj I s djrs
 Fks fd iztk Loo.ksje/keZ dk fu"Bk I s ikyu djus okyh ,oa fo|k rFkk
 I nkpkj I s I EiUu gkrh FkkA dds; nsks ds jktk v'oifr oSokuj fo|k ds
 Kkrk FkkA bl fo|k ds I h[kus ds fy;s vks, gq _f"k; ka I s mUgkau Li "V : i
 I s dgk Fkk fd ejjs jkT; ea ,d Hkh pkj] e|i] d'i .k] vfo}ku} vukfgrkfxu
 % K] gk u djus okykk ,oa 0; flikpkjh i "#k ; k L=h ugha g§

u esLraks tuinsu dn;k u e | i% ukukfgrkluuk Tok u LoSjLoSj.kh dq%A

vkt ds ; qk ea ,s fo|k /keZ ,oa I nkpkj I s I EiUu jkT; dh
 dYi uk Hkh vfo'ol uh; yxrh gA fdUrq I nkpkj I EiUu Hkkjr ,d fnu bl h
 dkj.k Hkk&jr* FkkA mifu"kn deDy ea fo'okl djrh g§ rFkk ; g ekurh g§
 fd eut; 'kkkpkj.k ds }jk muke ; ksu ea rFkk dflr r vkpj.k ds }jk
 fufnhr ; ksu ea tle xg.k djrk gA eut; dh m/okfr ; k v/kkfr ml ds
 gh I dfr ,oa nldr ij fullkj gA

egkukj;k; .kks fu"kn~dk dguk g§ fd t§ s ifir o{k dh I qd/k dk
 nj I s gh irk yx tkrk g§ bl h i dkj iq; deZ dk Hkh nj I s gh ml dh
 I Rdhfrz dh xU/k }jk Kku gks tkrk gA JSB i "#k iki kpkjh vFkk~nli jka
 dk vfgr djus okys i kf.k; ka ds i ki deZ dk ifrl j.k ugha djrA os muke
 I nkpkj I s foHkkkr jgrs gA I nkpkj gh I Ri q "kka dk Hkk.k gA vr%, s
 muke I nkpkj dh j{kk djuh plfg, A ; gh mifu"knk dk ellr0; gA

oñnd I kfgR; ds i 'pkr~I ≠ xJFkka ea pkj ka o.klā ds vpkpj dk o.kū
 iklr gksk gA mi fu"knka ds i 'pkr~ckā.k I kfgR; dk ,d cgr cMk Hkkx
 I ≠ &: i eafy[kk x; kA de I s de 'kcnka ea vf/kd I s vf/kd ckr dg nsuk
 I ≠ I kfgR; dh fo'kskrk gA I ≠ I kfgR; rhu i ñdkj ds g&1- JkS I ≠ 2-
 xá I ≠ 3- /kez I ≠

1- JkS I ≠ & JkS I ≠ dk fo"k; ; K gA bl ea ikphudky I s pyh vokusokyh
 ; kfKd fØ; kvka ds vkkkj] i ñdkj] fof/k] fu"ksk vknfn dk o.kū gA budk
 Lo: i deðdk.Mh; gA

2- xáI ≠ & xáI ≠ dk i eafk fo"k; xgLFk thou gA buea eufl; ka ds vpkpj]
 dÜk;] mÜkjnkf; Ro] nñud mikl ukj ; K] I ñdkj vknfn ds I Ecl/k ea
 fofo/k fu; e gA

3- /kez I ≠ & xáI ≠ vkj /kez I ≠ ea cgr dñ fo"k; I KE; gA bl es fo'ksk
 vUkj ; gh gS fd tgk xáI ≠ xgLFkthou ds fof/k fu"ksk dk I foLrkj
 o.kū djrs gA ogka /kez I ≠ vr; Ur I f(klr : i ea mudk mYy[k djrs gA
 ijUrq xáI ≠ dk dh vi{kk mi u; u] foog vknfn I ñdkj] cāp; kWe] Jk)]
 v/; u vknfn /kez I ≠ ea vf/kd foLrkj ds I kfk of.kj gA

, frgkfl d nf"Vdksk I s I ≠ ñdkj ka ea xkjre I cl s ikphu i rhr gks
 gA ckjk; u /kez I ≠ ea xkjre dk I oñEke mYy[k feyrk gA bl I s ixV
 gksk gS fd xkjre ckjk; u I s i ñq s FkA buds vfrfjDr ckjk; u] vki LrEc]
 ofl "B vknfn ifl) I ≠ ñdkj qg sgA

I ≠ I kfgR; dh vko'; drk

I ≠ I kfgR; dk jpukdky NBh 'krkcnh bD i Ø I s i Eke 'krkcnh bD
 i Ø rd ekuk tkrk gA ; gh I e; ck) vkj tñ /kez ds mn; dk Hkk ekuk
 tkrk gA ck) vkj tñ /kez ds i knkk vkj ipkj us ckā.k /kez dh ekU; rkvka
 i j dBkj?kk fd; kA vr%; g vko'; d gks x; k Fkk fd bu Ø; oLFkkvka ds
 fojk sk e ckā.k i q% vi uh Ø; oLFkk I ñfBr vkj i frf"Br djra , dk i rhr
 gksk gS fd I ≠ I kfgR; dk ,d cgr cMk Hkkx ck) vkj tñ ipkj ds
 i frfØ; k Lo: i gvkA on i tek.;] nñh o.kØ; oLFkk ckā.k JÙBrk] prjkJe
 Ø; oLFkk fuofÙk ekxh fopkj /kkj ds fojk sk ea xgLFk vkJe dh i fr"bk
 tkr; ñd"kk, oa tkr; i d"kk pkrøZkz Ø; oLFkk ds Hkkj o.kz I ñdkj ka dk I ñBu]
 ; K] deðdk.M vknfn dks yødj I ≠ ñdkj ka us i q% I ekt dks , dI ≠ ea ckjkus
 dk eguh; dk; z fd; kA ck) vkj tñ /kez us ckā.k /kez dh ftu ekU; rkvka
 i j vkj?kk fd; k Fkk] mñgha dks I ≠ ñdkj ka us fQj I s i frf"Br fd; kA

I ≠ I KgR; vkg Lefr I KgR;

I ≠ I kfgR; dh ijEijk dks Lefr I kfgR; us Hkh thfor j [kkA I ≠ ka dh Hkkfir gh Lefr; k&euLefr] ; kKoYD; Lefr vkgf us Hkh /kfezd , oa I kekftd 0; oLFkk dk ifriknu fd; k gA ijUrq fQj Hkh nkska I kfgR; ea vUrq gA I ≠ I kfgR; dk i kJHk Lefr I kfgR; ds i oZ gA A I ≠ I kfgR; x | vkg i | nkska ea gB ijUrq Lefr I kfgR; , d ek= i | ea gA Lefr I kfgR; eaekuo vkg I ekt ds vkgf vkg fu; e ifrikfnr gA

Lefr I KgR;

Lefr; ka dk mís; eult; ka dks vkgf 0; ogkj vkg 0; oLFkk dh f'k{kk nsk FkkA nū js 'kCnka ea dgarks Lefr; ka ea Lefrdkjka us oñnd fl) kUrka dks fØ; kRed vkg 0; kogkjfd : i fn; kA ; fn eult; cāKku] v/; kRe vkg n'kuka ds fl) kUrka dks tku tk; } ij muds vuply vkgf.k u dj} mlga dez i ea ifj.kr djds u fn [kkos rks ml dk Kku vkg foKku I h[kuk fujFkd gA rc ml Kku dk u rks dkbo egUo I e>k tk; sk vkg u mi; kfxrk gh gkxh] oju-, d k eult; , d nf"V I s ml egku Kku HkkMkj dks Hkh fujFkd vkg mi {k.kh; cuk nsckA

Lefr 'kkL= dks /keKkrk euhf"k; ka us rhu Hkkxka ea ej; : i I s foHkkfr fd; k g&vkgf 0; ogkj] ik; f'pr vFkok n.MA ; s rhu fo"k; , d s g&ftuds fcuk 0; fDr vkg I ekt dk u rks fodkl gks I drk gS vkg u eult; I eLr i kf.k; ka ds epl/ef.k dh mPp i noh dks i klr dj I drk gA ; fn ekuo thou dk y{; [kkuk&i huk Hkkx vkg i ztuu gh I e> fy; k tk; rks ml dh fLFkfr vU; i 'kyka I s dñN gh fHkkU gks I drh gA , d h voLFkk ea ; fn og viuh cf) dk i z kx djds oKkfud fo"k; ka ea mUfr Hkh dj yrsk] mRifÙk] j{kk vkg mi Hkkx ds I k/kuka dh cf) djds 'kkjhfd I dk dk ekxz i z klr djus ea I eFkZ gks tkrk rks Hkh ml dh fLFkfr dks fo'kSk Li g.kh; ugha dgk tk I drk gA , d h Hkkx i z kku I H; rk dks vkg jh* gh dgk tk I drk gB D; kfd tc rd eult; ka dh ekuf d ofÙk; ka dk I qkj u gk vkg/; kfRed xqkka dk fodkl u gk rc rd vkg/HkkfRd Hkkx fodfr; ka gh mRi Uu djrs g& vkg mul seult; iru ds xrz eagh tkrk gA

bI rF; dh I R; rk dks ân; ae dj Hkkjrh; _f"k; ka us vi us on Kku ds I tej.kk fu"d"ka dks Lefr 'kkL= ds : i eaekuo I ekt ds fgrkFkZ

i xV fd; kA ftI l s os Hkkxokn dh vkl jh/kkj e a u cgdj vkrEdY; k.k dk l o Eke /; ku j [kavkj vFkz rFkk dke ds l kFk gh /keZ vkj ekjk ds l k/ku ds fy; sHkh i z Ru'khy jga

Lefr; kadsruh e; foHkk

Lefr; ka ea eu; : i l s ftu rhu fo"k; ka dk o.ku fd; k x; k g§ mues i Eke g&vkpkjA

1- **vkpkj&eu;** dk vkl; kfRed fodkl rHkh l EHko g§ tc og viuk vpkj.k 'k§ j [ks vkj l a e fu; e dk ikyu djrk jga bl ds fy; s Lefrdkjka us l kyg l ldkjka dk fo/ku cuk; k g§ ftI ea eu; dks tle l s ej.k rd viuk jgu&l gu 'k§ vkl kfRod j [kdj efyurk] vifo=rk l s nj jgus dk vkn§k fn; k x; k g§ efyurk vkl vifo=rk pkgs cká gks vFkok pkgs vklrfjd] eu; dks mPpHkkoka dks u"V djds ml s iki dek dh rjQ ifjr djrh g§ bl fy; s Lefrdkjka us ekuo dks l ldkfjr cukus dks m§; l s vu§ fu; e cuk; } ftI l s os vu§kli u] e; khk] usrdrk vklfn dh f'k{kk iklr djds okLrfod eu; rk dk fodkl dj l dA tle ds l e; eu; rFkk vU; i kf.k; ka ea fo'k§ vUrj ugha gksk] oju~; fn n§kk tk; rks eu; dk uotkr f'k'k§ vU; i 'k§ka ds cPps dh vi§kk vf/kd vI eFkz vkl vI gk; fLFkfr eaghk g§ dN cMk gksus ij Hkh og Lo; adkbzu; h ckr dj l dus eavl eFkz gksk g§ ifjokj vkl l ekt rFkk vius prfnd okrkoj.k l s og cgr dN l h[krk g§ bl fy; s t§ s l ldkj ml ea Mkys tk; aks o§ k gh vpkj.k og l ekt eadjsKA

Lefr; ka ea ftI vpkpj dh f'k{kk nh x; h g§ ml s o.kkje fl) kJekka ds vkkj ij folkkftr fd; k x; k g§ orzku l e; ea o.kkje 0; oLFkk vR; Ur fodr gkdj ik; % vW pph g§ vkl bl l e; tks ylk vius dks cká.k] {kf=;} o§; vkl 'kmz dgrs g§ ; k cäp; } xglfk] okuitfk] l ; kl vklfn vkJekka dk uke yssg§ ml dk adkbz fo'k§ egRo ugha g§ Lefr; ka ea tks pljkao.kk vkl vkJekka dk folkktu fd; k x; k g§ vkl muds tks dÜk; dek cryk; s x; s g§ ml dk , dek= y{; l kekftd l ; oLFkk vkl 0; fDr dh 'kkjhfd] ekufd d] ck) d {kerk dk Øe'k% fodkl gh g§ ml ea iR; s 0; fDr vkl l epk; dks ml dh i dfuk ; k; rk vkl {kerk ds vu§kli gh dke djus dh ij.kk nh x; h g§ ftI l s l ekt dh 0; oLFkk fuckZk : i l s l pkfyr

gks I dA vkt dy ; fn dkbz Lefr; ka ds FkkMs cgr 'ykska dk mnkgj .k n̄dj
 mu ij i{ikr] fujFkdrk] v0; ogfjdrk dk vki kij djrk ḡs rks ml ds Hke
 dk dkj .k okLro ea Lefr; ka ds eyLo: i vki vklrfjd eJr0; ij fopkj
 u djds døy 'kcnka ds i hNs nkMuk gh ḡ

Lefr; ka ds vkn̄s kka dk LokFkha 0; fDr; ka us fdI i dkj vFkz dk vuFkz
 fd; k] ml ds fy; s ; gh , d mnkgj .k i ; klr ḡsfd tgkaLefr; ka ea ckā .kka ds
 fo'ksk vf/kdkj] I Eeku] i t k] vpzuk] vkn̄ dk fo/kku crk; k x; k ḡs ogka
 ckā .kka ds y{k .kka vki dÜk0; ka dk Hkh foLrkj i oöd foopuk fd; k x; k ḡs
 Lefr; ka ds eyf fl) kür mudk y{; ekuo tkfr ds fy; s fgrdkjh ḡs ijUrq
 tS & tS s ns k] dky] 'kkl u vki I kekftd 0; oLFkk ea ifjorzu gks x,
 m̄lgha ds vuq kj Lo: i Hkh cnyrk x; kA ifj .kke ; g gyk fd dñN dky
 chrus ij tc ykska us m̄lga u; s : i ea ns k] vki mues muds eyf m̄s;
 'l oz Hkr fgrjrk% ds fo#) vusd crkak dk I ekošk ik; k rks mu ij I s J)k
 dk gkI gks yxk vki vlr ea ,d k I e; vki x; k tcf d mudk ckā : i
 gh 'ksk jg x; k ftI I s I ekt 'kkfuir vki I q; oLFkk j[kus okyh f'k{k k I s
 ospr gks x; kA Lefr; ka I nkpkj ds ,frgkfl d i{k dks iLrq djrh ḡs
 vpkp; Z euq us I nkpkj dks i fjHkkr djrs ḡs dgk g&ftI ns k dky o
 I ekt ea vpkp; k dh tks ifo= ijEijk; apyrh jgrh ḡs og I nkpkj ḡs

rfLeu-n̄sks ; vkiplj%ikjEi ; Øekxr%

o. Kūka I Klrjkykula I nkpkj mP; rAA

I nkpkj ,d ,d k 0; ki d I kolkfe rüo ḡs tks ns k dky dh I dh.kz
 I hek I s vkc) ugha fd; k tk I drk&tS s I wZ dh jf'e; ka I kjs I d k j ds
 fy; s mi ; ksh gks h ḡs ml h i dkj I nkpkj Hkh i kf.kek= ds fy; s mi ; ksh
 gks h ḡs bl hfy; s vpkp; Z euq us bl ns k ea mRi Uu f'k'V ykska I s I d k j ds
 I Hkh euq; ka dks vi u&vi us pfj= dks I h[kus dh f'k{k nh ḡs

, r̄iski I wL ; I dk'Knxztleu%

Lo&Loapfj=af'k{kjUi fFI0; ka l ožkuokA

egkHkkj r eaon0; kl us Hkh ; gh dgk ḡsfd I Hkh vlxek a vpkp; gh
 i zku ḡs **1 olkekula vkiplj% i Eka i fjdYirA** vkiplj I s gh /kez dh mRi fük
 gks h ḡs vkiplj /kez dk e#n.M ḡs ftI ds fcuk /kez fVd ugha I drka
 vkiplj dk i kyu djus okyk ekuo I Hkh i kf.k; ka ea JSB ḡs **xpacā rfnnna**
czfel ufg ekukr-JSBrafg fdfrprA fo'o ea ftrus Hkh i k.kh ḡs mu I Hkh
 ea ekuo JSB ḡs I Hkh ekuoka ea Kkuh JSB ḡs vki I Hkh Kkf; ka ea vkiplj oku-
 JSB ḡs JSB vkiplj gh efDr dk }kj ḡs

v_kp_{kj} dh i fr"Bk ds fy; s eu v_kj ok.kh dh , d : i rk ijeko'; d g_A, rjs k_i fu"kn-ea eu v_kj ok.kh dh i fr"Bk i j cgr cy fn; k x; k g_A v_kp_{kj} dh i fr"Bk ds fy; s I R; dk vutBku ijeko'; d g_A I R; dh i fr"Bk v_kj fu"kn ijEijk I s i klr g_A /kez ds vu_d I k_{ka} ea I s I nkpkj , d g_A bI dks /kez n_{ka} ea 'khy] I ke; kpkfjd vFkok f'k"V_kp_{kj} dgk x; k g_S v_kj Lefr; k_a ea v_kp_{kj} , oa I nkpkj A

ofl "B /kez n_{ka} ea f'k"V dh i fjhkk"kk nh x; h g&f'k"V% i p_uj dkekRek* f'k"V og g_S tks LokFk_e; dkeukvka I s jfgr g_A vdkekRek dk gh v_kp_{kj} i ek.k ekuk tk I drk g_A v_kp_{kj} ikyu ea ; fn fdI h fo'k_{sk} ifjfLFkfr ea f}fo/kk mRi luu gks tk; rks , d b fLFkfr ea m_Uke fopkj j [kusoky] I r~ijke'kz ea d_qky] I nkpkj ea rRij i kf.k; ka I s i e i o d 0; ogkj djus okys Hknz f"k t_s k 0; ogkj djrs gkaos k gh 0; ogkj djuk pkfg, A

f'k"V_kdk Lo: i ck_{kk}; u usbl i zkj cryk; k g&

f'k"V_k% [kyq foxreRI jk% fujg_{dkj}k% d_Hh/ku; k vykyik nEHniz yMkg ØksfootT_kA¹⁷

'bZ; kMkg I s jfgr] vg_{dkj} foghu] ykyijrk jfgr] ik[WW] ekg v_kj Øksk I s tks foek g_S os f'k"V dgykrsg_A f'k"V tu }jk v_kpfjr v_kpj.k gh I nkpkj dgykrk g_A euq dk vkn_S g_S fd on rFkk Lefr ok³e; ea ifrikfnr vius fofgr dek_{ea} /kez yd I nkpkj dk fujkyL; Hkk I s ikyu djuk pkfg; A I nkpkj ds ikyu I s , gyl_{dd} rFkk ikyly_{dd} dY; k.k dh i kflr g_A v_kpj; leuq dk ; g vkn_S fo'o ds I Hkh I Eink; k_a ea fdI h u fdI h : i ea Loh-r g_A fo'o ea , d k dk_{bZ} Hkh I Eink; ugha g_S ftI ea I nkpkj dks vuqkn_S ekuk tk_{rk} gk&pkgs og I Eink; t_u g_S ck_o g_S fl D[k g_S i k j l h g_S bZ kbZ gks ; k efLye v_kfn tks Hkh g_A I nkpkj dh vkn'kz i ea ik; % I oZ vf/kekJ; rk g_A og uhfr ; k i ofuk tks thokRek dks rel ~ I s T; kfr dh v_kj eR; q I s ver dh v_kj v_kj I a kj I s ca dh v_kj xeu djus ea ey i jd g_S I nkpkj g_A "kM_{ak} on] v'k_{sk} Lefr; k_j i jk.k t_ukxe] ck_o f=fi Vd] x#x_uFk I kg_C ckbfcy , oa djku v_kfn fo'o ds I eLr ok³e; I nkpkj dh gh f'k{k ns g_S v_kj rf}ijhr dnkp_{kj} ; k njkpkj dks ifJR; kT; crykrs g_A njkpkj h i#k ykd ea fuflnr g_kr g_S n_{ek} i klr djrk g_S v_kj vYik; pkyk g_kr g_S euLefr ea dgk x; k g&

njkpkjlsfg i "#ksyksHofr fuflnr%

n_Hhoch p I rrar0; k/krlsYik; jo pA¹⁸

eut; dks vi uk v_kpj.k I n_b 'k_o] i fo= v_kj funk_{kk} j [uk pkfg; A Lefr; k_a ea 'kkjhffjd eyka v_kj x_unxh dh rjg ekufd eyka dk g_kuk Hkh ?kf.kr v_kj R; kT; cryk; k g_A dke] Øksk elog v_kj ykk_{kk} ekuo ds v_kurfjd

nqđk gA bu nkška dk fujkdj.k dјus dsfy; s Lefr; k ea l ddkjka dk fo/kku fd; k x; k g§ ftl l seutl; dksf'k'Vrk vkJ l nkpkj dk vH; kl gks tk; A

vkpkj.k dh i fo=rk 0; ogkj ea i fijyf{kr gkuh pkfg; A ekuo l ekt dh , d i e{[k bdkbz gA l ekt eajgrs gq s iR; sd 0; fDr dksfur; ifr vU; eutl; k ds l Ei dZ es vukuk i Mfk gA ml s vko'; drkud kj ijLij yu]nju] Ø; &foØ;] okn&foon] [kku&iku vlfm vuul i dklj ds dk; l dјus i Mfs gA , s vol j ij vuul 0; fDr U; k; &vU; k;] mfpr&vupr dk fopkj u j[kdj vi us LokFkz dks gh izkkurk nrs gA ; kKoYD; Lefr ea jktk ; k 'kkl d dk l ožzku dÜØ; iztk ds ikyu rFkk l j{k dh ; Fkkfpr 0; oLFkk djuk dgk gA bl ds fy; s l ož l k/kj.k dks U; k; ekxz i j pyukuk vkJ ml ea fo?u ck/kk Mkyus okys nVka dk fuxg djuk vko'; d gA vdsyk jktk bl dk; l dk fujh{k.k rFkk fu.k ugha dj l drkA vr% ml s /kez kkl= ds Kkrk rFkk i {ki kr] ykyp] vkJ Hk; l s iHkkfor u gkus okys fo}kuka dks vi uk l HkkI n fu; Dr dјds l eLr jkt; ea /kez Dr 0; ogkj ds vuul kj vlpkj.k dјus dh 0; oLFkk djuh pkfg; A 0; ogkj ea fdlh ds l kfk HknHkkko ; k i {ki kr ughagksuk pkfg, A ftl i dklj l wZ dk i dkl'k l cdsfy, l eku gksk g§ l c vi uh bPNkuu kj ml dk mi; kx djs g§ ml h i dklj n.M vkJ ijLdkj ea fdlh ds l kfk Hkn Hkkko ughagksuk pkfg, A

2- ik; f'pÜk&Lefr; k ea i k; f'pÜk dk Hkh fo/kku gA l kozfud rFkk fdlh 0; fDr fo'ksk ds i fr fd; s x; s vijk/kka ds fy; s jktm.M vkJ l kekftd n.M dh 0; oLFkk dh tk l drh g§ ij ftu 'kkjifjd ; k ekufl d i ki ka dks vU; ykska dh tkudkjh ds fcuk fd; k tkkrk g§ mudk Lo; a gh i k; f'pÜk dјus dk fo/kku Lefr; k dh , d cgr cMh fo'kskrk gA fdlh Hkh i ki deZ dks 0; fDr ; k l ekt l sfNik; k tk l drk g§ fdllrqvi uh vkrEk l s ughafNik; k tk l drk D; k d vkrEk l cdk nVk gA cjs deZ dsfy; s vkrEk eutl; dks f/kDdkjrh jgrh g§ vkJ nbh n.M dk Hk; fn[kykrh jgrh g§ ftl l sekuo mf}Xu jgrk g§ vkJ 'kkfUr [kks nsk gA , s h i jffLFkr dsfy; s Lefr; k ea i k; f'pr&fof/k cryk; h x; h gA ftl s Lo; a gh n.M Lo: i l gu djdseutl; ekufl d Hkkj rFkk l Urki l s Nvdkj ik l drk gA

3- 0; ogkj&vkpkj vkJ 0; ogkj dks 'kø cukus ij tkj nrs gq s Lefrdkjka us vkrEdY; k.k dk minsk fn; k gA l eLr dek dk vflure mís; vkrEk dk mRFkk vkJ m)kj gh ekuk x; k gA vkrEk l eLr dekunz vkJ Kkuñunz rFkk mudsfo"k;] eu] vgoalkj] cf) vlfm l s Hkh ijs gA ; g l eLr i dfr , d {ks g§ vkJ vkrEk {ks K gA vkrEk ds clku eDr gkus ds fy; s 'kkL=k ea l H; kl vkJ ; kx ds ekxz dk fu; i .k fd; k x; k gA ij tks xgLFk Lefr; k ea i nf'kñ nku] vfrffk l Rdkj] fur;] usfukd vlfm dÜØ; k dks

gkfnđl Hkkko I s ijk djrk gS vks I R; vpkj.k ij n<+jgrk gß og Hkh
fuLl ung eDr dk vf/kdkjh gksk gA

I kekftd v0; oLFkk ,oa I kekftd n0; bLFkk I s cpus ds fy, gh
vkpk; Z euq us I Ei wklz ekuo thou dk vks ml ds I exz 0; ogkj dk ns'k
dky] voLFkk] xqk deZ rFkk i fjlFLkfr ds vuq kj oxhdj.k dj fn; k gS vks
i R; d oxz rFkk i R; d Lrj ds ykska ds fy, ufrd vuqkkl u I s fu; fu=r
vpkj I fgrk dh 0; oLFkk dj nh gA bl h izdkj I R; Hkk"k.k] cMka vks Nkska
ds i fr 0; ogkj ,d s vuq dk; Z gß ftuds fy, gekjs okfpd] ekufi d vks
'kkjhfjd] I nkpkj dh vko'; drk gA ;k ds vuq kj /kez ds gkl &fodkl dks
ekurs gq Hkh euq ^vpkj* ij vf/kd cy nrs gA mudk er gS fd /kez dh
xfr ; | fi vfr rho} xEhkj rFkk v[k.M gksk gß ekuo I k/kkj.kr; k ml ds
I kfk vuq n pyus ea vl eFkz I k jgrk gß rFkkfi og ; fn vi us o.kz rFkk
vkje dh ijEijk I s iklr vpkj dk ikyu dj} rks /kez ds gkl rFkk fodkl
I s ml dks dkbZ gkfu ughagks I drhA bl fy, os vkrEoku~ds fy; s vpkj dks
ije/kez ekurs gA vkrEoku~'kcn dk vFkz gS ftrfUnz A tks ftrfUnz ughagß
, d k vpkj HkV 0; fDr on ds Qy I s ofpr jg tkrk gA I nkpkj vkrExqk
gß bl ds }kjk ân; elFku I s tks I R; i xV gksk gß og gS thou dk verA

ofnd ijEijk dh Hkkdr tñ ijEijk ea Hkh vpkj dks cgk egJlo
fn; k x; k gA tñukxeka ea vpkj ds fo"k; ea vuq nf"V; ka I s fpulu fd; k
x; k gA tñ 'kkL=ka ea vpkj dks Je.kkpkj vks Jkodpkj ds : i ea
foHkDr djds fopkj fd; k x; k gA }kn'kkach ea mikl dn'kkak ds vfrfjDr
'kks vlxeka ea Je.kkpkj dk foopu gA vlxeka ea mikl dn'kkak gh , dek=
, d k vlxek gS ft I ea Jkodk dks vpkj dk o.ku iklr gksk gA vpkjka
vlxe ea I k/kyka ds vpkj dk o.ku gA vpkj ikyu ea vfgd k dks I cl s
vf/kd egJlo fn; k x; k gA vpkj dks eDr dk I k/ku ekuk x; k gA
I #Nrkak ea dgk x; k gS fd Kku vks vpkj.k I s eDr iklr gksk
g&^vkgd q foTtkpj.ka i el0[ka Kku I Eifuk vks vpkj.k I Eifuk ds fl ok
vks dkbZ, d h I Eifuk ughagß tksfdI h fHk{kq dks njkpkj I scpk I dA

vfgd k ds egJlo dks crkrs gq s dgk x; k gS fd vfgd k ds I eku
dkbZ /kez ughagß ^vkgd q foTtkpj.ka i el0[ka Kku dks Kku dk I kj ; gh gS fd
og fdI h Hkh i k.kh dh fgd k u djA vfgd d fdI h Hkh i k.kh dks d"V ugha
nsrkA vi uh vkrEk ds I eku gh nñ js thoka dks I e>rk gA

Lfkukak I # ea Jp/kez vks pkfj= /kez ds : i ea bl ds nks Hkn fd; s
x; s gA rùokFk# ea I E; d-n'ku] I E; d-Kku vks I E; d-pkfj= ds : i ea
rtu Hkn fd; s x; s gA¹⁹ mÙkj k/; u ea Kku] n'ku pkfj= vks ri ds : i ea
vpkj dks pkj Hkn fd; s x; s gA Lfkukak ea Kkukpkj] n'ku pkfj= pkfj=kpkj]

ri l kpkj vlg oh; kpkj bl : i eavkpkj ds ikp Hks fd; s x; s gA l q; kks
gks ds cktm l S kflrd nf"V l s bl ea , drk gh i rhr gkr gA , d ckr
dks vuod i dkj l s l e>ku ds fy; s Hks dh i fjdYi uk dh x; h gA tskpkj
ds ey eavfgd k dh mnkj Hkkouk jgh gA vfgd k ds vklkj ij gh tsk
vlpkj dk fodkl gyk gA

vlpkj kak ds mi/kkul eavHxoku-egkohj ds ri l kpkj dk l E; d-
fu: i .k gyk gB ftl dk ey vfgd k gA vfgd k dk l E; d- i dkj l s ikyu
dhus ds fy; s ; g vko'; d gS fd xglFkkJe l s vyx gks tk; k tk;] D; kfd
xglFkkJe eajgdj vfgd k dk iwlz i l s ikyu ugh fd; k tk l drka
doy ?kj dk R; kx djuk gh i ; klr ugh gS cfYd ?kj ds ifr tks ek; k
eerkj okl uk br; kfn gS mudk R; kx djuk vko'; d gA ftl l s vfgd k dk
iwlz ikyu gks l dA tsk vlpkj ijEijk ds fuokg ds fy, Je.kpkj
vlg Jkodkpkj dk i Fkd&i Fkd-funlk fd; k x; k gA viu&vius vlpkj
ikyu ds }jk ekuo vius y{; dks i klr djs; gh vlpkj 'kkL= dk mIS;
gA

tsk ijEijk eavkpkj rlo

tsk ijEijk eavkpkj rlo ij vf/kd cy fn; k x; k gA bl ijEijk
eavHxoku ds fy; s ip egkor vlg Jkodka ds fy; s ikp v.kpr dk fo/kku
fd; k x; k gA ; g l e>dj fd falk{kyka dh Hkkfir xglFk vfrdBkj orka dk
ikyu u dj l dks bl fy; s xglForka dh dBkjrk de dj nh x; ha
vfgd k l R;] vlr] cäp; l vlg vifjxg&; s ikp vlpkj.k l Ecl/kh fu; e
gA Hxoku-egkohj Lokeh }jk i frikfnr tsk /kez vlpkj l s l efloor gA
mlgks Li "V : i l s ; K; kxkfn dk fojk sk fd; kA cká 'kq) , oadedk. M dks
fujFkdl crkdj mlgks fo'kq) vlpkj.k dh ifr"bk ij cy fn; kA mudk
fopkj Fkk fd tks pfj=kpkj ds xqkka l s l aDr gS tks l okike l a e dk
ikyu djrk gS ftl us l eDr vkl dka dks jksd fn; k gS ftl us dek dk uk'k
dj fn; k gS og foiy muke vlg /kpxfr ekSk dks i klr djrk gA²⁰ tsk
ijEijk tlet o.k&0; oLFkk dks vLohdlkj djrs gq dezl ds vklkj ij ml dh
0; k[; k djrh gA dezl l s gh dkbl cká.k gkrk gS vlg dezl l s gh {kf=; A dezl
l s gh eut; oS; gkrk gS vlg dezl l s gh 'kmA tks vfxu eavridj 'kq) fd,
x; vlg f?kl s x, l ks dh Hkkfir i ki ey jfgr gS vlg tks jkx&} Sk vlg Hk;
l seDr gS og cká.k gA tks u vftkekuh gS vlg u nhuofukokyk gS ftl dk
intk izkak ea mlur Hkko ugh gS vlg u fullnk ea vour Hkko gS og
tikk dks i klr l a eh i kika l s fojDr gkdj l a e dk ikyu djrk gA
l a e dh l k/kuk l s vkrrek dk eyki gj.k gkrk gA tS &tS s dek dk {k;
gkrk gS vkrrek A/oZkeh gkrk gA dezl ds i jek.kj vkrrek ij fpi ds jgrs gS
ftl l s vkrrek dk 'kq) Lo: i ugha ixV gkrkA vlpkj&fopkj dh 'kq) rk vlg

I æ ds i kyu I s vkrEk dk 'kþ Lo: i ixV gkrk gA vkrEkku gh vkrpkj
dk QfyrkFkz gA

flik{& thou vkr; flrd: i I s fu; fer vks vuðkkI u'khy gkrk gA
Jke.; e thou i; Dr foJke ugha gA ; g xqkka dk egku~ Hkkj gA Hkkjh
Hkjde ykgHkj dh Hkkfr bl smBuk cgr gh dfBu gA flik{kq i wkl% vukl Dr
jgrk gA og fdI h i dkj dk 0; ki kj 0; ol k; vks fdI h i dkj dh I Eifuk
ugha j [krkA I hfer vks I a r flik{kkoFuk gh ml dh thfodk gA flik{kkuu Hkh
I eLr flik{kkyka ea ckA/dj gh xg.k fd; k tkrk gA ; g fu; e tI I sk ds
I kefjd thou dk , d mnkgj.k gA

nl ofdkfyd I #²¹ ea flik{kq dks vVBkjg vI RdekkI scpus dk mi nsk
fn; k x; k g&1- fgk 2- vI R; Hkk{k.k 3- pkjh 4- vcāp; 5- ifjxg 6-
jkf=dkyhu Hkk{k.k 7- f{kfr 'kjhjh tho ihMu 8- ty 'kjhjh tho ihMu 9-
vfxu 'kjhjh tho ihMu 10- ok; q 'kjhjh tho ihMu 11- okuLifrd tho
ihMu 12- txe tho ihMu 13- oftR oLrq 14- xgLfkka ds ik=k ea Hkk{k.k 15-
iyk] pkj i kb&dI h vlfn dk iz kx 16- foLrj rfd; k vlfn dk iz kx 17-
Luku 18- vydj .KA

cká vkrpkj ds I kf&I kfk tI /kez us flik{kkyka ds vUr% vkrpkj ij Hkh
cgr tkj fn; k gA flik{kkyka ds fy, vko'; d gS fd os vius Hkkfrd vkk dk
R; kx] riL; k I s neu djA vkrEk ds }jkj vkrEk dks thr* dk tI /kez dk
mn?kkSk ekuoh; i #kFkz dks irf"Br djrk gA flik{kkyka dks eul k] okpkj
deZkk i wkl% vfgd kor/kjh gksu dh f'k{k nh xbZ gA iR; d uokxUrd tI
flik{kq fdI h u fdI h vutkoh flik{kq ds fujh{k.k ea f'k{k iklr djrk gA vr%
tI I sk ea x#&ifr"Br dk cmk egUo inf'k r gA x# pkgs vkk; q vks f'k{k
ea Nks/k gh D; kau gk fQj Hkh og vknj I Rdkj dk ik=gA vkkxeka ea dgk
x; k gS fd tks x# ds ifr fou; djrs gA much f'k{k ml h Hkkfr
Qyrh&Qyrh gS tI s ty I s I hpk gyk i kkkA²² tks x# ds ifr fou; ugha
djrk ml ds xqk ml h i dkj Hkkle gks tkrsgA tI s vfxu I s dk'B I ega

tI eju dh I Ei wkl fØ; k, a I E; d-jhfr I s gkuk pkfg, A bl ds fy,
vkkxeka ea 'I fefr* dk fo'kuu gA tho fgk dk ifjgkj djus ds fy; s Hkys
i dkj I s vkkuk tkuk] I EHkk{k.k djuk] xg.k djuk] ekuu djuk I fefr gA
eu dh ,dkxrkj fo'kþ rk] I æ dh n<rk ,oa pkfjf=d fodkl gsrq
I fefr; ka dk vkkj.k vko'; d gA pkfj= ,oa l a e dh i pfuk ds fy, I fefr
ds i kp Hkn g&1- bZ kI fefr] 2- Hkk{k.k I fefr 3- , "k.kk I fefr 4- vknku
fu{k. k I fefr 5- 0; BI xZ I fefrA²³

**1- bZ kI fefr&xekxeu fo"k; d ; Rukpkj vFkk~{kpnz tho Hkh i gka
ds uhp vldj ej u tk;] , k i z Ru djukA dk; bl fnu ds I e; vFkk~**

I wZ ds i dk'k ea i k'k d ekxz I s pkj gkFk i fje.k. k Hkk dks vks nks gq s thoka dh fojk/kuk cpkrsgq] I a e i wZ xeu djuk bZ kZ I fefr gA

2- **Hkk I fefr&eykpkj** ea Hkk"kk fo"k; d I a e dks Hkk"kk I fefr dgk x; k gA vFkkz~fdl h dks ej's opu I s i hMk u i gip\$ bl m1\$; I s i Skd;] gkl] dd]] ijfuUnk] vReizkd k rFkk jkx}sko/kd fodFkkvka dk R; kx djds Loij fgrdkjh opu ckyuk Hkk"kk I fefr gA Je.k dks o\$ h dkBZ Hkh Hkk"kk ugha ckyuh pkfg, tks iki i dfUk ; D; fulnktud] dd]] xlr eeZ dks [kkyus oky h gk Hkys gh ; g I R; D; ka u gA

3- , "k.kk I fefr&mnxe kfn nk\$ k jfgr vkgkj xg.k djuk , "k.kk I fefr gA tBjkfku ds nkg dks 'keu djus ds fy, fcuk Lkn fy; s n\$ k dky rFkk 'kfDr vknf I s ; D; vfufuhr mnxe] mRiknu] , "k.kk I a kstu] i ek.kj dkj.kj vakkj] /k vkj iR; ; bu uo dkfV; ka l s 'k) vluu dks xg.k djuk , "k.kk I fefr gA vFkkz~cukhl vUrjk] fN; kfyl nk\$ k jfgr fcuk vkl fDr I s 'k) kglj xg.k djuk , "k.kk I fefr gA eykpkj ds vuq kj vkgkj I s I Ecflu/kr mnxe nk\$ k mRiknu nk\$ k rFkk vkgkj xg.k djus ea gk us oky v'ku nk\$ k bul s jfgr Hkkstu] mi kf/k vkj 'k; k dh 'k) djus oky Je.k ds , "k.kk I fefr gk gh gA

4- **vknku fu{ki .k I fefr&Je.k dks vi uh I EiwZ I kexh dk mi ; kx djrs I e; ; g n\$ k ysk pkfg, fd ml ds }kjk fdl h tho dh fgk k rks ugha gk gh A eykpkj ea dgk gS fd 'kkL= vknf : i Kkukf/k] fifPNdk : i I a ekf/k] 'k) rk gsr de. Myq : i mif/k rFkk bl h rjg dh vU; I Urj vknf mif/k dks xg.k djrs ; k j[krs I e; mi dj.kk dk mi ; kx djuk vknku fu{ki .k I fefr gA**

5- **0; BI xZ I fefr&tgka ij LFkoj ; k txe thoka dh fojk/kuk u gk , s futUrq LFku ea eye# vknf dk fol tlu djuk 0; BI xZ I fefr gA eykpkj ea dgk gS fd Je.k dks eye# dk fol tlu , s LFku ij djuk pkfg, tgka, dkUr gk gfr ouLifr rFkk =I thoka I s jfgr gk , s {k= ea eye# dk R; kx djuk 0; BI xZ I fefr gA**

i kp I fefr; ka ds vfrfjDr rhu xlr dk vkpj.k Hkh Je.kk ds fy; s vko'; d gA xlr dk 'kkfnd vFk gS xki u djukA eu opu vkj dk; dh vdqk y i dfUk; ka I s j{k vkj dky i dfUk; ka ea I a kstu gh xlr gA BI a kjdj. Meuks xki ua Hkfr I k xlrAp²⁴ ftl ds cy I s I d k j ds dkj .kka

I s vkrEk dh xki u vFkkr j{kk gkrh g§ og xfir g§ n§; I æg Vhdk ea xfir dk y{k.k djrs g§ s dgk x; k g&l gt 'kø vkrE Hkkouk: i xir LFkku ea l d kj ds dkj .k Hkr jkxkfn ds Hk; I s vi us vkrEk dk tks fNikuk] i PNknu ; k j{k.k g§ og xfir g§ eykpkj ea eu] opu o dk; dks l ko | fØ; kvk l s jkduk xfir dgk g§

i kp I fefr; k vkg rhu xfir; k dks ftu 'kkl u ea v"V&i opuekrk dgk tkrk g§ v"Vi opuekrk Je.k thou dk vkkj g§ bl ds vkkj ij Je.k thoup; kZ dk l E; d~ i dkj I s ikyu gks l drk g§ tks Je.k i opu ekrkvk ds ikyu djus ea iwl tkx: drk j[krk g§ ml dk l epk vpkj fo'kø jgrk g§

/kez dk ik.krRo g§ vpkpjA ftl /kez ; k l Eink; dh vpkpj ijEijk ftruh l p<+jgrh g§ og /kez mruk gh fpjLFkk; h gkrk g§ vpkpj dh L[kyuk I s/kez dk gkl gkrk g§ vpkpj dks ydij gh tñ l Eink; ea foHkkU ererkUrj gq A 'oskEcj vkg fnxEcj ijEijk dk foHkktu Hkh vpkpj ds vkkj ij fn[kk; h i Mfk g§ 'oskEcj vkg fnxEcjka ea e[; r% ifjxg vkg vifjxg dh 0; k[; k ea vUrj ik; k tkrk g§ 'oskEcj dh ekU; rk ds vuñ kj ePNkkko gh ifjxg g§ olrqughA fnxEcj ijEijk ea olryk dks ifjxg dgk x; k g§ tñ vpkpj iEijk ea l pyokn ds ey ea ifjxg gh e[; g§ LFkkud okl h vkg rjki UFk dk Hksn fgk vfgk dh 0; k[; k gh jgk g§ 'oskEcj] fnxEcj] LFkkudokl h vkg rjki Hkh&; s l c Hksn vpkpj dks ydij gh e[; : i ea ipfyr g§ g§ vr% vpkpj dh foLrr 0; k[; k tñ ijEijk ea gksk l gt ,oalokHkkfod Fkka

i kf.k; k dk cká txr ds l kfk l Ecl/k bflñz k ds ek/; e I s gkrk g§ bl bflñz fo"k; yksd dks ePNkred dgk x; k g§ ekg I s vkr{klr fpÜk okys eutl; k ds ePNkZ l gt gkrh g§ ml ds mnñhi u ea bflñz fo"k; fufelÜk curs g§ ePNkZUu g§ vkg bflñz fo"k; fHkkU g§ nkska ea Hksn gksus ij Hkh nkska , d nñ js ds l Ecl/k ds grq curs g§ ePNkZ dk vFkZ g&jkx }sk dk ifj.kkeA tks ckj&ckj bflñz fo"k; k dk vklOkn ysk g§ vI a e dk vpkj.k djrk g§ iek gkrk g§ og i#k xgR; kxh gksd j Hkh olrq% xgokl h g§ l a e ea Je djus okyk l k/kd Je.k dgykrk g§ ; fn vñrelkUl ea dke Hkkouk, a vaxMkb; kays jgh g§ rks Je.kRo ughajg l drkA vpkpj ds ikyu I s

I a el k/kuk es l fLFkjrk vkrh gA Kku] n'klu] pkfj=] ri vks oh; Z vpkpj ds e[; fcJnqgA

Je.k vdsyk jgrk g§ ml dk u dkbz fe= gksk g§ vks u dkbz 'k=A og I Hkh I EcU/kka I s eDr gksk gA og v;/kRe dh dyk dks dHkh thfodksktlu dsfy; siZ Dr ughadjrkA og I nk ftrfhu jgrk gA

tukxeka es Je.kka ds vpkpj dh rjg Jkodka ds vpkpj dk Hkh o.klu gA Jkod ogh g§ tks 'kkL=kpr vpkpj&fopkj dk ikyu djrk gA 'tks vpkpj fl) kUr vks Lo: i* es dgk x;k g§ fd dkbz 0; fDr MKDVj ds ?kj mRiUu gks i j MKDVj ughacu tkrik cfYd ml ; k; rk dks /kj.k dhus ds okn gh og MKDVj curk g§ og ,d ,s k xqk g§ tks tletkr i kUr ugha gksk vftk djuk i Mfk gA

vfgk k] I R;] vLrs] cäp; Z vks vifjxg ;s ikp or vpkpj ds eyk/kkj gA budk ikyu Je.k vks Jkod nkska djrs gA I cdh viuh&viuh e; kkh gksk gA e; kkh ds vuq kj vpkpj dk ikyu nkska djrs gA vpkpj I EiUu 0; fDr dk thou gh I qkh thou gA tks tlerk g§ og vo'; gh ejrk g§ fQj pkgs jktk gks ; k ja] L=h gks ; k i #KA ej.k ds I eku nlijk dkbz Hkh; ughagA bl I a kj ea doy /kez gh ,d ,s h oLrqgS tks=k.k nsI drh gA tS k dgk Hkh g&^, Dclsqq/Keksujno! =k.ka /kez gh =k.k nsI drk gA /kez dsfl ok nlijk dkbz j{kd ughagA

vpkj ds izkj

tukxeka es vpkpj fo'kj) ij cgq cy fn; k gA vpkpj gh I k/kuk dk i k.k gA tukxeka es vpkpj ds ikp Hkn fd; s x; sg&

nA .k uk.k pfj=srovk; kjs ; ofj ; k; kja
, I ls Hkok; kjs i pfogks gk; uk; OksA²⁵

vpkj ds ikp Hkn&1- n'klu vpkpj] 2- Kkukpj 3- pkfj= vpkpj 4- ri vpkpj 5- oh; Z vpkpj A

dgh&dgha Jr/kez vks pkfj= /kez ds : i es vpkpj ds nks Hkn gA dgha I E; Xn'klu] I E; XKku vks I E; d~ pkfj= ds : i es rhu Hkn gA dgha Kkukpj] n'klu vpkpj] pkfj=kpkj vks ri l kpkj ds : i es pkj Hkn fd, x, gA LFkkukax es Kkukpj] n'klu vpkpj] pkfj=kpkj] ri l kpkj vks oh; kpkj & ; s ikp Hkn fd; s x; sg& vpkpj ds Hkn&i Hkn vpkpj ds foftkluu i{kka dks I e>us dsfy, fd; s x; sg&

1- Kkukpj&u; vks i ek.k I s gks okyk thokfn i nkFkA dk ; FkkFkZ ck;k I E; XKku gA Kku ds }kj k oLrq ds Lo: i dk Kku gksk gA Kku ds

cln rnudly vkpj.k gkrk gA bl fy, vkpj.k ; k vpkj ekuo dk fØ; kred i{k gA leps Kku dk l k vpkj gA Kku i k i dkj dk gkrk g&

**rRFkai pfogauk.la l q avkHfuolg; A
vkhuk.la rb;a e.kuk.la p døyAA²⁶**

Jr] efr] vof/k] eu% i ; k] vks døy&; s Kku ds i kp i dkj gA Kku ds i kp Hkska ea døy Jr Kku gh vkpj.k dk fo"k; g] ogi Kku 0; ogkj kred gA fu'khfk Hkk"; ea l gknkl x.kh us Kkukpj ds vkB i dkj crk; sg&

**dkysfo.k; scgeku& mi /kusrgrk vf.k.go.k
oat .kvRFkrnkk,] vefo/k .kk.ek; kjkkA**

- 1- dky&ftl dky ea tks dk; z fufnV g] og dk; z ml h dky eadjuKA
- 2- fou; &Kku i klr djus dsfy; s fouerki wkl I nØ; ogkj djukA
- 3- cgeku&vUrekul ea Kku ds i fr vuujkx gkuKA
- 4- mi/kku&`kk= i <us ds l e; fofo/k i dkj ds rri dk vutBku djukA
- 5- vfuao&ftl x# l sv/; ; u fd; k g] ml x# ds uke ds u fNikukA
- 6- 0; atu&l # dk okpu djukA
- 7- vFk&vFk dks l e>ukA
- 8- I wFk&I # vks vFk dk l kfk ea ck&k djukA
- 2- n'kukpj&ftl xqk vFkok 'kfDr ds fodkl l s rÙo vFkk~ l R; dh i rkfr g] vFkok ft l l s gs] Ks , oamikns rÙo ds ; FkkFk food dh vflkk; fp g] og l E; Xn'klu gA l E; Xn'klu nks i dkj dk g&1- uspf; d 2- 0; kogkfjdA

uspf; d l E; Xn'klu dk l Ecl/k døy vkrk dk vkrfjd 'k) ; k l R; dh vkrFkk l s gkrk gA 0; kogkfjd l E; Xn'klu dk l Ecl/k l g] x.k] ; k l Eink; l s Hkk gkrkA l E; Xn'klu ds vkB vx g&

- 1- fu%kdr&ftukdr rÙo] no] x#] /ke] g] ; k 'kk= vkrn ea nskr% ; k l or% 'kdk dk u gku l E; Xn'kukpj dk i Fke vx gA
- 2- fu"dk(kr&dk(kkjfgr gku fu"dk(kr l E; Xn'klu gA

- 3- **fufopfdRI k&fofpfdRI** k ds nks vFkz g&1- /keDy ea l vng djuk vlg 2- tkl k&?k.ka f}rh; vFkz dk vlg'k; g&jRu=; ea i fo= l k/k&l kf/o; ka dks efyu n[kd] ?k.ka djuk ; k l qo] l qf] l kez vkn dh fuUnk djuk Hkh fofpfdrI k gA fofpfdrI k l sjfgr gksuk fufopfdRI k gA
- 4- **vernf"V&ekfk** dk vFkz g&elge; h nf"VA npekf] x#ekfk 'kkL= ekfk ykdekrk vkn elge; h nf"V; ka l sjfgr gksuk ver+nf"V gA
- 5- **micg.k&l E;** Xn'ku dh i f"V djus dks micg.k dgk tkrk gA ol pfln us mi og.k ds LFkku i j mi xgu* ekuk gA ml dk vFkz g&izkno'k gq nkkska dk ipkj u djuk o vius xqkka dk xki u djukA vpk; l verplnz us mi xgu dks micg.k dk ,d izdkj ekuk gA muds vuq kj vius vRexqkka dh of) djuk rFkk ijk; s nkkska dk fuxgu djuk&; s nkska micg.k ds vax gA
- 6- **fLFkjhdj.k&l E;** DRo vFkok pkfj= l s pyk; eku gks jgs 0; fDr; ka dks i p% ml h ekxz i j fLFkj dj nukl ; k ml s vFkkn dk l g; kx nsj /kez ea fLFkj djuk fLFkjhdj.k gA
- 7- **okRI Y;&vfg kfn** /kez vFkok l k/kfezdka ds ifr gkfnbl ,oa fu%lokFkz vujkx] ORI yHko j [uk rFkk l k/kfezd l k/kpxz dh ; k Jkodoxz dh l ok djukA
- 8- **i Hkkou&i Hkkouk** dk vFkz g&jRu=; l s viuh vkrEk dks Hkkfor djuk] /kez ,oa l zk dh mlufr ds fy, fpulu rFkk exye; h Hkkouk djukA n'kukpkj ds ; s vkBkavax l R; dh vklFkk ds | krd gA
- 3- **pkj=kpkj&vkpkj** dk rih; Hkn pkfj=kpkj gA pkfj=kpkj dk vFkz g\$ l fefr&xflr : i vpkj.kA l fefr dk vFkz g\$ l E; d~ i dfukA tks i dfuk vfg k l s ; Dr g\$ og l fefr g\$ vlg xflr dk vFkz g\$ fuorzuA l fefr vlg xflr l q; k ea vkB gA blg v"V i opu ekrk dgrs gA ikp&l fefr; ka vlg rhu xflr; ka dk if.k/kku l eLr pkfj= ds mki knu] j{k.k vlg fo'kksku ea vull; l k/ku: i gA budk ikyu djus l s l k/kd dk pkfj= l Qy gkrk gA
- 4- **ri l kpkj&tlu vlg ofnd nkska l kfgR; ka eari dks cgr eglo fn; k x; k gA tlu l k/kuk ds vuq kj ri dk vFkz doy dk; Dysk ; k mi okl gh uglo Lok/; k;] /; ku] fou; vkn Hkh ri gh gA ri nks izdkj dk g&ckA vlg vkh; UrjA vu'ku] Åuknjh] fkh{kpo; k] ji i fjr; kx] dk; Dysk vlg ifrl yhurk ; g Ngakc;k; ri dgykrs gA buds vpkj.k l s ngk/; kl Nw tkrk gA bl ds vpkj.k l s eu ntdeZ ea i dUk ugha gkrkA vkh; Urj ri ds Hkh Ng Hkn g&ik; f'puk] fou;] o\$ koR;] Lok/; k;] /; ku vlg 0; qI xA bul s l k/kuk ea tkx; drk ijLijk xg dh Hkkouk] ekufl d ,dkxrk o bfUnz**

fuxg dh {erk c<rh gA bl e@ vUrj@ ifj.kkeka dh e[; rk jgrh g@ tks
LoI Eos] gA bl I s thou fo'k@ curk gA

5- oh; kpkj&vi uh 'kfDr dk xki u u djrs g@ s Kku] n'ku] pkfj=]
ri dh vkj/kuk e@ ijkØe djuk oh; kpkj gA n'kodkfyd fu; fDr e@ dgk
g&

vf.lxfigrcyfofjvls ijDdefr tk tglkekmUka

t@b ; tglkeka .k; Oks ofj ; k; kjkA²⁷

oh; kpkj ds NÜkhI i dkj g&Kku ds vkB vpkpj] n'ku ds vkB
vpkj] pkfj= ds vkB vpkpj] ri ds ckjg vpkpj A vpkpj thou e@Dr dk
I k/ku gA t@ euhf"k; ka us ftI i dkj rÜok@ dh I fere Nkuchu dh gSml h
i dkj vpkpj dk I fere fu#i .k Hkh fd; k gA vpkpj ds nkuk@ i {kk&orkRed
vpkj vkj 0; ogkjRed vpkpj dk o.ku vlxeka e@ n'kuh; gA orkRed
vpkj vfg@ k gS vkj 0; ogkjRed vpkpj & i jLjkuqg gA

ck@ ijEijk eavpkpj rÜo

ck@ /kez fuofuk ekxh@ /kez gA ck@ /kez dk I Ec@/k egkRek c@ ds
fopkjka I s gA fo'k@ ck@ /kez ds f1) k@r f=f1 Vd ds e@y v@k e@ I fufgr
gA f=f1 Vd@ ds v/; ; u I s Li "V gks tkrk gS fd egkRek c@ us vi us /kez
dh fdruh vf/kd ufrd 0; k[; k dh FkhA bl hf@; s ck@ /kez dks ; fn vpkpj
'kk= dgk tk; rks dkbz vR; fDr ugh gkschA

egkRek c@ dk vpkpj I Ec@/k nf"Vdksk vR; Ur 0; kogkfjd FkkA og
ekuo ds pjekd"k dk I k/ku FkkA og bgykd vkj i jykd dh I exz
ek@; rkvka dk eki n.M FkkA mudh nf"V e@ /kez gh eu@; ka e@ J\$B g@ bI
t@le ea Hkh vkj i jt@le ea HkhA og thou dk fo"k; g@ er; qdk ughA /kez dk
vpkj.k bl h thou e@ fuok@k fnykrk gA egkRek c@ ds vpkpj I Ec@/k
nf"Vdksk e@ vU/kfo'okl ka vkj vU/k ijEijkvka ds fy; s dkbz LFku ugh FkkA
egkRek c@ us dkyke {kf=; ka dks I Ec@/kr djrs g@ dgk Fkk fd dkyke@ u
re J@ ds dkj.k fd@ h ckr dks ekul@ u rdz ds dkj.k u oDrk ds
vpkj&fopkj I } u vi us fpj&fopkj@ er ds vu@ly gks I s vkj u
bl fy, fd ^je.k gekjk x# g@ ; g I kp@dj cfYd dkyke@ tc re Lo;a
gh tkuk@ fd ; s ck@ vPNh@ funktkj foKka I s vfuf@hr g@ xg.k djus e@
fgrdj g@ rc re mlga Lohdkj djka²⁸

Hxoku- c@ dk vpkpj I Ec@/k nf"Vdksk e/; e ekxh@ FkkA ; g
e/; ekx@ nks vUrka dk ifj@; kx gA bu@ i fke vUr bf@n@ ; k dke I qk e@
yhu gks gA ; g I qk e@ i w@k vkj fDr gA bl s Hxoku~us ghu] xkE; vkj
vuk; I vu@kdkj@ cryk; k gA n@ jk vUr vi us dks d"V nsuk gA ; g n@k
vuk; I vkj vu@k I a@r gA ; g fojDr gksd@ vrf@n@ ; I qk dh dkeuk

djuk gA ; g I d k j dk I oEkk R; kx gB i jUrq ; g fuokZk ds fy; s mi ; ksh
 ughA bu nksuka vUrka ds chp dk ekxz e/; e ekxz gA ; gh n[ck] n[ck] I ep;]
 n[ck fujk&k vkj n[ck fujk&k ekxz uked pkj vk; z I R; ka dk ekxz gA bl
 e/; e ekxz dk gh mi nsk Hkxoku-us fd; kA bu vk; z I R; ka dk Kku vg-
 voLFkk ea gh i wk : i I s gksk gA tle c) koLFkk jks] eR;] vfi z I s
 I a ks] fi z I sfo; ks] bfPNr oLrqd h vi kflr] I Hkh n[ck gA f}rh; I R; ea
 r".kk I s n[ck dh mRifluk dgh x; h gA ; g r".kk txr-ds I eLr fonks rFkk
 fojk&k dh tuuh gA bl h ds dkj.k jktkj jktkj I s yMfk gB {kf=; } {kf=; } I s
 yMfk gB ck&.k ck&.k I s yMfk gB ekrk i f I s yMfk gSvkj yMfk ekrk
 I s yMfk gSvkfNA I eLr i ki dek dk funku ; gh r".kk gA r".kkeyd ; g
 I d k j gA r".kk gh n[ck dk dkj.k gA bl h dk I ePNn djuk i R; d ik kh
 dk d[ck]; gA

rrh; vk; z I R; ea n[ck fujk&k dh f'k{kk nh x; h gA ftI izdkj
 I d k j ea n[ck gB n[ck I ep; gB ml h izdkj n[ck fujk&k vFkk~ n[ck I s
 N[ck dkj k Hkh I EHko gA ; g vk/; kfRed vuuko dh vtre voLFkk gA
 tjk&ej.k dk funku gh fuokZk gB ftI dh [kst eaegkRek c) us I d k j dks
 N[ck rFkk egkfHkf"Oe.k fd; kA ckjg o"Z rd dBkj I k/kuk dhA ; g
 Hkoclu ku dk I oEkk fouk'k gA bl s i klr djus I s gh tle dk I ksr clu gks
 tkrk gA I ksr ds clu gks I s I d k j I ohk ds fy, N[ck tkrk gA fuokZk
 fuoh dh voLFkk gA tle clu/ku ds fouk'k I s n[ck dk Hkh vUr gks tkrk gA
 Hkxoku~ c) us Lo; a dgk g&flik{ky kA /; ku nk efs ver dks ik; k gA efs
 ml dk minsk rfiga djrk gA vc efs ver dh n[ck ctkA kA vc ver
 ds }kj [ky x; A bl dk iku ftI us dj fy; k og vej gks tkrk gA vr%
 fuokZk ^'k&k ykHk] ^ije 'kkflr*] ^ije I f[k* vkj ^ije f'ko dh voLFkk gA²⁹
 prfjk&k vk; z I R; n[ck fujk&k ekxz gS vFkk~fuokZk i kflr dk ekxz gA
 bl ds vkB vax gA bl fy; s bl s v"Vkixd ekxz dgrs gA

- 1- I E; d-nf"V
- 2- I E; d-I adYi
- 3- I E; d-okdz
- 4- I E; d-dekR
- 5- I E; d-vktho
- 6- I E; d-0; k; ke
- 7- I E; d-Lefr
- 8- I E; d-I ekf/k

1- I E; d-nf"V&vfo | k ds clkj .k gh feF; k nf"V mRi luu gks h gA feF; k nf"V ds clkj .k gh vfur;] n[kn] vukRe i nkFkk dks fuR; I [kn v[ks vukRe; i ekuk tkrk gA feF; k nf"V dk fuokj .k gh I E; d-nf"V gA I E; d-nf"V I s gh d[ky rFkk vd[ky vkpj .k dk Kku I EHko gA I E; d-nf"V vkpj ekxZ dk iEke v[ks gA ck) /keZ es d[ky rFkk vd[ky dek dk foHkk tu bl iZkj gA

vd[ky

d[ky

1- fgA k 1/1. kfr i kr1/	vgd k
2- plj h 1/vnUkknu1/	vplkz
3- 0; flikpj 1/eF; kpkj1/	v0; flikpj
4- vur 1/e"kkopu1/	ve"kkopu
5- pkyh 1/i 'kpopu1/	vfi 'kpopu
6- dVopu 1/#"kopu1/	vi "#"kopu
7- 0; Fkpu 1/ i yki1/	vi i yki
8- ykk	vykk
9- i frfgd k 10; ki kn1/	vifrfgd k
10- vi R; Kku 1/eF; k nf"V1/	vfeF; knf"V 1/ E; d-nf"V1/
- bu dek dk Kku rFkk pkj vk; Z I R; ka dk Kku gh I E; d-Kku ; k I E; d-nf"V gA

2- I E; d-I dYi&tks I dYi dkeuk v[ks fgd k I seDr gksk gS ml s I E; d- I dYi dgrs gA

3- I E; d-okd&tks ok.kh I R;] fouerk v[ks enpk I s I effor gks h gS ml s I E; d-okd- dgrs gA ftu opuka I s n[ks ds ân; dks pkv i gp} tks opu dVqgk n[ks jka dh fulnk gk ml s dHkh ughadguk pkfg, A

4- I E; d- dekk&fgu[nw /keZ ds I eku ck) /keZ es Hkh deZ fl) k[ur dks vR; f/kd eg[lo fn; k x; k gA eu]; ds I nxfr ; k n[ur dk dkj .k deZ gh gA deZ ds dkj .k gh tho bl ykd es I [k&n[ur dk vutko djrk gA ck) /keZ es i kp dek dk vkpj .k eu]; ds fy, vfuok; Z gA blghad h I Kk g&i p'khyA i p'khy ; s g&vfgd k] I R;] vLrs] c[ap; I jk&es vkn eknd i nkFkk dk

vI ouA bu dek dk vkpj.k l cds fy; s fofgr gA budk ifjR; kx djus
 oky k 0; fDr /kein ds 'kcnka ea eya [kufluk vfluk~viuh gh tM+
 [kknrk gA /kein es dgk x; k gS fd vkrk gh viuk ukfk lokeh gA
 vius dks Nkmelj viuk lokeh nlijk ugha gA vius dks neu dj yus ij
 gh nylik ukfk&fuoklkh dks tho ikrk gA bu l koztuhu dek ds vfrfjDr
 ikp dez vls g&vijkgu Hkstu] ekyk/kj.k] l xhr] l φ.kz rFkk veW;
 'k; k dk R; kxA blg g h nI 'khy dgk tkrk gA fhlk(kyka ds fuoflk izku
 thou dks vkn'kz cokus ds fy; s c) us fou; fi Vd ea vU; dek dks Hk
 vko'; d crk; k gA

**5- I E; d~ vktb& thfodk fuokg ds fy; s mfpr ekxz dk vut j.k rFkk
 fu"k) ekxz dk R; kx gh l E; xktho gA ikfyxHkka ea ikp idkj ds
 fu"k) ekxz dk o.ku fd; k x; k gS ftI dk mi; kx thfodkiktlu ds
 fy; sughadjuk pkfg; D; kfd ; sfgd k ip.k gkis l sv; k; g&&**

- 1- l RFk of.kTtk vFkk~'kL= dk 0; ki kj
- 2- l uk of.kTtk vFkk~ik.kh dk 0; ki kj
- 3- ed of.kTtk vFkk~ekd dk 0; ki kj
- 4- eTt of.kTtk vFkk~e| dk 0; ki kj
- 5- fol of.kTtk vFkk~fo"k dk 0; ki kjA

**6- I E; d-0; k; ke&'kik fopkjka dk xg.k rFkk v'kik fopkjka dk ifjR; kx djus
 ds fy; s i z Ru gh l E; d-0; k; ke gA bflnz ka ij l a e] cjh Hkkoukvka dks
 jkolu vls vPNh Hkkoukvka ds mRiknu dk i z Ru] vPNh Hkkoukvka ds
 dk; e j [kus dk i z Ru&; s l E; d-0; k; ke gA**

**7- I E; d~ Lefr&bl dk rkri ; gS fd 'kjhj] onuk] fpulk vls /keZ ds ; FkkFkZ
 Lo: i dks l e>ukA budk l rr Lej.k gh l E; d~Lefr gA l E; d~Lefr
 dk egUo Hkxoku-c) us vflre {k.k rd cryk; k g&vli eknu l Ei knek
 vFkk~vi ekn l s budk vkpj.k djuk pkfg, A budk vkpj.k djus l s
 fpulk vulk Dr gkdj ofk; dh vls c<rk gS rFkk , dkxz gk gA**

**8- I E; d~ l ekf/k&ck) vkpj 'kL= ea l ekf/k dk l oL fj egUo ifrikfnr
 gA l ekf/k fpulk dh , dkxrk gA ck) /keZ ea l ekf/k ds pkj vA crk; s x; s
 gA /; ku dh i gyh voLfk gA l k/kd , dkxfpulk gk ck°; fo"k; ka l s /; ku
 dks gVkdj dby vls l R; ka ij gh fpulu djrk gA nlijh voLfk gA
 l k/kd ds l ng nj gks tkrs gA vls vls l R; ka ds ifr J)k dk mn; gk**

gA rhl jh voLFkk ea l k/kd dk /; ku vkuun I s Hkh gV tkrk gSrFkk mI ds eu ea mi\$kk Hkko dk mn; gkrk g\$ ijUrq nfgd I f{k dk Hkku jgrk gA plFkk voLFkk ea /; ku tU; vkuun] nfgd I f{k vkn fdI h dk Hkku ugha jgrkA ; g I f{k&n{[k I s jfgr] i wkl 'kkfUr] i wkl fojkx rFkk i wkl fujkx dh voLFkk gA

v"Vlkxd ekxz ck\$ /kez dh vpkpj ehekdk pje l k/ku gA bI ekxz ij pyus l s i R; s l k/kd vi us n{[kks dks i wkl; k "V dj nsrk gSrFkk fuokz i klr dj yrsk gA bl hfy, ; g I eLr ekxz ea J\$B ekuk x; k gA

ck\$ /kez ds vuq kj i Kk] 'khy vks l ekf/k; s rhu e{; l k/ku ekus x; s gA v"Vlkxd ekxz bl h l k/ku=; dk iYyfor : i gA ck\$ /kez ea vpkpj dh izkkurk gA Hkxoku- c\$ us fuokz i kflr ds fy; s rUoKku ds tfVy ekxz ij pyus dh f'k{k dHkh ugha nh] i R; rUoKku ds fo"ke izuka ds mUkj ea os ekukoyEcu J\$ Ldj I e>rs Fkk vpkpj gh mudk izku y{; Fkk vpkpj: i ea ifjofr k Kku gh l Ppk Kku gA ft l Kkuh dk thou vpkpj dh n<+fHkfUk ij voyfEcr ugha g\$ og vkl; kfRed y{; dh i kflr ughadjs l drkA

vU% 'k)

ekuh; mRd"kz ds fy; s egkRek c\$ us l Hkh ck\$; vkmEcjk dk ifjR; kx dj , dek= vU% 'k) ij tkj fn; kA mudk dguk Fkk fd Bt\$ s ikuh ea i M\$ gq l [ks dkB dks xyk; k ugha tk l drk] doy FkdkoV vks i hMk dh vutkfr gksh g\$ o\$ s gh jktdejkj tks Je.k ckā.k dk; k }jkj dkeokl ukvka ea yku gks fopjrs g\$; fn mudh dke fi i k l k Hkhrj I s Nwh ugha g\$ 'kfer ugha g\$ rks i z Ru'khy gksus ij Hkh os Je.k&ckā.k rhoz n{[k dk vutkfr djs gA rFkkxr us ckg; ; Kk vks gouk dk fojkx djrs gq s vU%; = Hkh dgk Fkk&ckā.k! ydM\$ tykdj 'k) er ekuk; ; g ckgj dh pht gA bl I s 'k) ugha gks l drkA es nk#nkg R; kxkj Hkhrj dh T; kfr tykrk gA vkrk ds neu djus l s i #k dks T; kfr i klr gksh g\$³¹

deZ

ck\$ /kez ea deZ dk vFkz ofind deblk.M u gkdj eut; dh l eLr dkf; d] okfpd vks ekufi d p"Vkvka l s gA deZ gh eut; ds I f{k&n{[k dk nkrik gA ck\$ /kez deZ izku /kez gA tks egUo vkrLrd /kez esbzoj dk g\$ ogh egUo ck\$ /kez ea deZ dk gA egkRek c\$ dk dFku gS fd ^tkfr er i Nk vkpj.k i Nk uhpdy dk Hkh i #k /kfreku} Kkuoku- vks i kijfgr

eſu gks l drk gA tks l R; l s nku neu; Dr on ds vU r dks i gprk gS vkJ
 ft l us cAp; z ijk fd; k gJ mls; K ea ikr ; K&miohr dgka* dez ds
 vkJ i j gh egkrek cJ us pkjka o.kkJ dh 'kj) dk ifriknu fd; k Fkk
 mudk minsk Fkk fd tks Hkh euJ; pkgs og ckA.k gkJ {kf=; gkJ os; gks
 vFok 'km] l E; d~dez djxk rks og ekf dk vf/kdkjh gkokA i kf.k; ka dh
 foHkkurk ds ckjs ea izu fd; s tkus i j Hxoku~cJ us dgk Fkk fd Bi k.k
 deLod gj de&nk; kn] dez ; ksu] de&cu/qvkJ dez i fr'kj.k gA dez gh
 i kf.k; ka dks bl mukerk vkJ ghurk ea foHkDr djrk gA³² rFkkxr dk ; g
 mukj debkn vkJ vpkj.k dh 'kj rk dk ifriknd gA bl izkj ge nks
 gJ fd vU r% 'kj) vkJ l E; d~dez ds Aij tkj nqj egkrek cJ us lekt
 eaufrd vkn'kbn LFkkfir djusdh psvk dhA

vkJud fpUrdakdser eavkpkj

ri%r egf"kj ka dh ; g Hkjrhie l nk l s fpUru izku jgh gA ; gha
 ij U; k;] osk"kd] l h[;] ; kx] ehed k] onkUr vkn osnd n'kuka dk rFkk
 ck)] tS s voJnd n'kuka dk i kntkkb gykA bu n'kuka ea vkrE fo"k; d
 vkJ txr~fo"k; d fpUru dh tks i jkdk"bk mi yCk gkJ gJ og vU; = nyBk
 gA opkjd erHkn gkus i j Hkh bu n'kuka ea rUo dk fo'ySk.k cgr l (e
 jhfr l s fd; k x; k gA fpUru dh ; g i jEijk ; gka dHkh vo#) ugha qg hA
 xaki okg ds l eku fujUrij xfr'khy nk'kjud fpUru&i jEijk vkt Hkh bl
 nsk ea ml h xfr l s i okgr gkJ gA vkJud Hkjrh; fpUrdak dks e[; r%
 nks Hkxka eacka/k tk l drk gA

1- 'kL=h; fopkjed&os fopkjed] ftUgkus mPpLrjh; f'k{k.k l Lekku ea
 fof/kor~f'k{kk xg.k dj mu fo"k; ka ds v/; ki u ea l ayku jgA

2- Lokuhreyd fopkjed& os fopkjed ftUgkus LorU= v/; u rFkk
 os fDrd l k/kuk ds vkJ i j vi uk thou n'kuka fodfl r fd; ka

bl izkj ds Hkjrh; fopkjed ea Lokeh foosku[n] jfoosku[n] Fk
 Vxkj]] egkrek xk[kh] MKW jk/kkd".ku~vkJ vpk; Zegki K dk uke mYy[; gA
 Hkjrh; i jEijk ea vfga k] l R;] vLrs] cAp;] vi jxg tS s vkJ; kfRed
 vpkj ds rUo l nqj l s fo l eku jgs gA vkJud fopkjed ds er ea Hkh bu
 rUo dk ogh egUo gJ tks i kphudky ea FkkA

Lokeh foodkuln

vk/fjufd fopkj aks eafoodkuln us vpkpj ds Åij cgf gh xEhkjrk
I sfpuru fd; k gA vpkpj dk {kf cgf foLrr gA tle I s yd j eR; i ; Br
tks Hkh I r~fØ; k,a dh tkrh gS mudk I EcU/k vpkpj I s gh gA vpkpj ds
nkuka i {k vklrfjd vkg ckg; ekuo ds I okh.k fodkl ds fy, vko'; d
gA I R; vfgd k] vLrs] cäp; l vkg vifjxg dk ikyu djus I s ekuo dk
plkfjf=d fodkl gkrk gA ekuo tks Hkh vpkj.k djrk gS og deblk.M vkg
: f<+ka I s i Fkd~gkuk pkfg; A foodkuln dk dguk Fkk fd Lohkkor% Hkkouk
vYi thoh gkrh gS vkg ; fn og vLoLFk Hkh gk rks Hkh ml I s gkus okyh {kfr
mruh cM ugh gks I arh ftruh : f<+tU; {kfr] tks /khj&/khjs funz rki oZl
, d jk"V" dh ik.k'kfDr dks xl ysh gA mlgks dgk Fkk fd ftI /keZ dh
tMs i Fkk vkg #f<+ea gkrh gS og hñplunkjh dk /keZ gkrk gA tgka rd
Luku I s deblk.M dk I EcU/k gS ; fn ml s ekuo fy; k tk; rks I cl s igys
LoxZeeneNyh i gpxh D; kfid og rks gj I e; Luku gh djrh jgrh gA³³

foodkuln vpkpj ds deblk.Mh; i {k dks vf/kd egUo ugha nrs FkA
os vpkpj ds ekuorkokn hnf"Vdksk dh gh f'k{kk nrs FkA

jfolhukFk VSkj

jfolhukFk VSkj dk Hkh vpkpj I EcU/kh n"Vdksk ekuorkokn I s
vks i k FkkA jfolhukFk i k Ehk e a cäl ekth FkA muds Åij cäl ekt vkg
fgUnw fopkj/kjk dh Nki Li "V gA /keZ ds I EcU/k e a mudk er gS fd 'keZ
thou I s Hkkxuk ugh gS ; g rks thou gS vflrRo gA I Hkh ipfyr /keZ ea
Hkh thou e a jgus ds fu; e rFkk vuqkkl u gh crk; s x; s gA VSkj dk fopkj
gS fd /kfeZ I k Fkkvka , oa I Eink; ka us 'keZ dks fodr dj fn; k gA , i k
djds os /keZ dks ml dh ik.k'kfDr I s vyx dj nrs gS rFkk doy ml ds
cká i {k ij cy nrs gA tcfd I Pps /keZ ea Lor% mleDrrk LorU=rk gS
I KEinkf; d /keZ 'keZ dks I k Fkk dk nkl cuk nrs gA I Pps /keZ ds ckjs ea
mudk dguk gS fd vklrfjd Lo: i dh vfhk0; fDr ml oLrq dk /keZ gS
tyUo ty dk /keZ gS rFkk tykuk vfxu dk /keZ gA ml h i dkj eu; ds
vklrfjd Lo: i dh vfhk0; fDr ekuo /keZ gA VSkj vkrer; kx ds ek; e I s
vkrE pruk dh mi yfc/k ij vf/kd cy nrs FkA VSkj ds fooj .kka ea thou]
y;] I kkn;] I keatL;] 0; oLFkk I aBu] i e] vkuln] I ahr vkrn ds Hkkc M
I hñj <k I s0; Dr gq gA ; s I c ekuoh; vpkpj ds rUo gA

eglRek xlkh

xkakhth ds vpkpj | Ecl/kh fopkjka ij Hkkjrh; I kldfrd eW; ka dh Nki Li "V : i Is ifjyf{kr gkrh gA xkakhth us ufrd eW; ka dks Lo; a thou ea mrljk vlg ckn ea ml dk minsk fn; kA bu eW; ka dks os 'kg) thou dk vfuok; Z vax ekurs FKA os s bu I nxqkka ds ukedj.k; k ekfyd Lo: i ea dkbz uohurk ugha gS mudk mYyek Hkkjrh; ijEijk ea I nk Is gkrk jgk gS fdUrq xlkh us bu ij vi us <ak Is , d u; k fpulu fn; k] rFkk buesufgr ufrdrk ds i {k dks mHkkjka

Hkkjrh; ulfr'kkL= ea ikp idkj ds I nkpkjka dh x.kuk gq h g&vfgd k] I R;] vLrs] cAp;] vifjxgA xkakhth ds vuq kj bu I nkpkjka dk ikyu doy ckg;: i Is gh ugh cfYd eu] opu vlg deZ I s Hkh gksuk pkfg,A

xkakhth ds ufrd fopkjka ea vfgd k I oIedk gA os ml s ije /keZ 1/vfgd k i jeks /keZ ekurs FKA vfgd k dk bruk vf/kd egJuo bl fy; s gSfd I R; ftI s xkakhth bZoj ekurs gS fd vuHir i e vlg vfgd k I s gh gks I drh gA xkakhth ds 'kCnka ea Btc vki I R; dks bZoj ds : i ea tkuuk pkga rks ml dk , d ek= mik; gS i e vlg vfgd kA³⁴ HkkoukRed i {k ea vfgd k i e gS vlg fu"kkRed i {k ea vfgd k fdI h tho dh gR; k u djuk gA

xb/kth us I R; dks bZoj dgk gA I R; dks tkuus dk eryc gS bZoj dks tkuukA eut; ds Hkhj dke] Øksk] en] yHkkjokl uk vlg vI R; ; s N% 'k=qg tks I nbo ?k.kk] nHkkbukl bZ; kZ vlfn mRiUu djrs gA ftI I sekuo I R; dk ; FkkFkZ n'klu ugha dj ikrkA xlkh th ds vuq kj I R; Hkk"k.k djuk pkfg,] yfdu vfiZ I R; ugha ckyuk pkfg,A bl fy; s I R; Hkk"k.k ea Li "Vrk ds I kfK enqk Hkh gksuk pkfg,A

vLrs ds I Ecl/k ea xkakhth ds fopkj nks : i ka ea nsks tkrs gA vLrs dk I kekU; vFkZ g&pkS bflk dk fuji u*A bl 'kCn dk , d vlg foFk"V vFkZ Hkh gA bl ea ^vLrs * dk vFkZ gks tkrk gSfd , d h gj oLrq dk R; kx ftI dh ge vfuok; Z vko'; drk u gkA xkakhth us nkska vFkZ ea vLrs dk iZ kx fd; k gA

vifjxg dk vFkZ gS miktZu djus dh ofUk ij jkdA nli js 'kCnka ea bl s ge ^ UrkSk dgrs gA ftruk gSml h ea I UrkV jgukA i f jxg dh ofUk gh I kekftd cjk; ka dh tuuh gA bl h I s fo"kerk i hik gkrh gA bl fy; s i f jxg ofUk dk R; kx vlg vifjxg dk vpkj.k gh I nkpkj gA

^cāp; Z ds I Ecū/k ea xkākh th dk er Fkk ^eu vlg bfūn̄ ka i j i wkz
fu; #.kA* bl ds fy; s vko'; d ḡ fd ge vi us dks bl : i ea vuqkkfI r
dj̄ fd ge bfūn̄ ka ds nkl u gh cfYd bfūn̄ ka gekjs i wkz fu; U=.k ea jgA

bu I nkpkjka ds vfrfjDr dN vlg I nkpkjka dk mYyek xkākhth us
fd; k g&vHk;] b̄oj ds ifr vklfk] I ekurk vlg vLi'; rk dk R; kx
vkfnA

I oī Yyhjk/kd".ku~

vl/qud ; k ds i zek fopkj dka ea jk/kd".ku~ dh x.kuk gksh gA
jk/kd".ku ekuo thou ea usrd vuqkkI uka dks cgr egūo ns s FkA usrd
vuqkkI u gh vkpkj gA usrd vuqkkI u dBkj iz RuKA dk ekxz ḡ ftl ea
dÜk; ck̄k rFkk dÜk; ikyu nkuk fufgr gA vkpkj dk I Ecū/k gekjs
0; ogkj vlg dÜk; I s gA dÜk; dks i fjHkkf'kr djrs qg jk/kd".ku~ dgrs ḡ
fd ; g , d , k ck̄k ḡ ftl ds QyLo: i eu; dks vi us 'Lo* I s Åij mB
txr~ ea fodfl r gksh dk vol j feyrk gA usrd nf"V I s vuqkkfI r
thou dk vFk ḡ fd eu; vi uh bfūn̄ ka i j fu; U=.k dj̄ vgdkj ds LFkku
i j fouerk vi uk,] ifrjk ds LFkku i j {kek'khyrk dks vi uk, vlg I dh.kz
?kjka I s Åij mB I koikkE n; k , oa d#.kk dks vi ukus dh p̄v k dja , s
vkpj.k dk vFk ḡ 'LokFkjfgr* rFkk R; kx ds Hkko ds I kfk I koikkE i e*
mRiUu djas dk iz RuA ; gh usrd thou dk vkn'k gA

usrd thou I Eiwkirk dh ikflr ds fy; s cgr vko'; d gA usrd
vkpj.k ds fcuk thou ds y{; dks ugha i klr fd; k tk I drkA vkpkj ds
egūo dks i jh rjg ekuus ds dkj.k gh jk/kd".ku~ vkpkj vlg /keZ ds chp
?kfU"V I Ecū/k ekurs gA i xfr'khy 'kfDr ds : i ea /keZ dh tM* I nk gh
usrd fu.kz ea jgrh ḡ vlg I okp usrd drk I nk eu; ka ds eu ea txr-
ea i fj; klr b̄ojRo dh vlg ifjr djrh gA ^ fn usrd fp̄ru xgu gks rks
og usrd drk dks fo'o; kih mīs; i nku djxkA usrd pruk ea vkn'k dh
I R; rk ea fo'okl gksh vko'; d gA ; fn vkn'k dh I R; rk /keZ ḡ rks
usrd ekuookn deZ i /keZ ds vfrfjDr vlg dN ughgA ekuo thou dk
vkn'k usrd vkpj.k ea gA thou , d ḡ vlg ml ea /kfeZ vlg /keZuj i {k
ds chp dk bZ Hkko ughA /keZ vFk vlg dke I kfk&I kfk gh pyrs gA* nsud
thou dk I nkpkj okLro ea i jesoj dh I ok gh gA jk/kd".ku~ Hkxonxhrik

ds vkn'kz I s cgr i Hkkfor FkA bl h dkj.k mudk dguk Fkk fd ^gea I d kj
ds R; kx dh ugha eu ds rVLFkrk dh vko'; drk gA vfr'k; ojK;] tks
vkrrei hMu] dBkj cāp; Z rFkk vU; mxz vkn'kk es ixV gkrk gS thou
i fØ; k dsfo#) ; Ø ?kkSk. kk ds I eku gA

jk/kkd".ku~ds vuq kj vfgd k ekuo thou dk , d vifjgk; Z vA gA
xkakh th ds fopkjka I s i Hkkfor gkus ds dkj.k jk/kkd".ku~vfgd k dks tks i e
dk gh , d i{k gS usrd thou dh I cl s 0; ki d vkg I koHkfed dl ksh
ekurs gA tc rd gekjh nf"V i e I s fl Dr ugha gkh rc rd I R; vkg
vI R; døy veñz /kj.kk,a ek= gA {kek} R; kx] I fg".kj[k] 'kkfUrfiz rk] /kz z
vkfn I Hkh i e ds foHklu : i ek= gA I q laHkfjrk] I [k] f'k"Vrk] I Uryu
dk i e vkg I Ppkbz ds I kfk I ello; gkuk vko'; d gA jk/kkd".ku~thou ds
vk/; kfRed vkg Hkkfrd nkska i {kka dks mllur cukus ij cy ns;s FkA mudk
dguk Fkk fd ^thou dks vf/kd HkO; cukus dh i fØ; k ea os I c i z kl Hkh
I fEefyr gkus pkfg, ftudk y{; ml s vf/kd I e)] vf/kd I Ei wq vf/kd
vkullniwq fuf'pUr 'kkfUriwq vkg xfje k Ei lu cukuk gA Hkkfrd I fo/kkvka
dk migkl djuk vko'; d ugha vkg I H; rk ds Qyka dks ftue foKku vkg
i ksl kbxdh }kj k i Lrø Qy Hkh 'kkfey gS vkkkj i ož Lohdkj djuk pkfg, A
vkpk; Z h egki K

vk/kfud ; k ds fpUrdks es vkpk; Z h egki K dk uke cMs I Eku ds
I kfk fy; k tkrk gA os , d i e k nk'kud vkg fopkj d gA vkt dh
I eL; kvka ds I Ecl/k es mudk fpUru ekuo dks , d u; h fn'kk ns I drk gA
muds fopkjka es tgka , d vkg nk'kud xgjkbz nqkus dks feyrh gS ogha
nli jh vkg vkpkj vkg 0; ogkj dks ifj"dr dijus okys I HkhA

Kku vkg vkpkj&vkpk; Z h egki K Kku vkg vkpkj es Hkn djrs gA
muds vuq kj ^vkneh dh dFkuh vkg djuh es cgr vUrj gA vkneh dk
dguk , d i dkj dk gS vkg vkpkj &0; ogkj nli jh i dkj dka tkuuk Kku dk
dke gA ; g vkoj.k gVkrk gS ft I s tkuus dh {kerk i shk gks tkrh gA tks
Hkhrj es Fkk og i dV gks x; kA ij Kku gks tkuuk fol afrik ugha feVrhA
Kku døy i dk'k ns I drk gS fØ; k ugha ns I drkA i dk'k nsuk , d ckr gS
vkg ml ds vuq kj vkpkj.k djuk nli jh ckrA Kku vkg vkpkj.k ds chp , d
nji g&J) k vkg fo'okl dka tc rd ; g nf"Vdksk dh njh I ekir ugha

gk^{rh}] rc rd Kku vkpj.k dks i^{kk}for ugh^{rh} dj I drkA thou dh I Qyrk
ds fy; s vko'; d gS Kku] n'k^u v^k pkfj= dh nj^h dks feVuk] ml e^a
I keatL; LFkfir djukA*

**thou foKku v^k i^{kw}; ku&vkpk; Z^h egki K thou foKku v^k
i^{kk}/; ku ds v^kfo"dl^{kk} g^A; g i) fr v^kRekoykdu dh , d i^fØ; k g^A
v^kRekoykdu r^{kh} gks I drk gS tc eu^h; vi us v^kpkj&fopkj dks I a fer
djA muds vuq kj i^{kk}/; ku dk ?kk^h g&v^kRek ds }jk^h v^kRek dks n^{kk}* ; g
, d nh?dkfyd i^fØ; k g^A bl ds fy; s I ^e tkuk iM^rk g^A 'okl ds
LiUnu] 'kj^h ds LiUnu] 'kj^h e^gks okys j l k; u] 'kj^h dh fo | r^jak^h dks
LiUnu&; s I kjs I ^e g^A I k/kd vH; kl ds }jk^h budks i dM^rk g^A budks
tkuus ds ckn fQj /kj^h&/kj^hs og deZ LiUnuka dks i dM^rk i k^hEhk djrk g^A
bu I kjs LFky] I ^e I ^eerj v^k I ^eere LiUnuka dks i dM^r&i dM^rs og
pruk rd i^{gp} tkrk g^S v^kRek rd i^{gp} tkrk g^A; g i^fØ; k gS v^kRek ds
}jk^h v^kRek dks n^{kk}us dhA ; g i^fØ; k 'okl ds i f^lLiUnuka ds xg.k I s i k^hEhk
gk^{rh} gS v^k /kj^h&/kj^hs p^hU; ds LiUnuka rd i^{gp} tkrh g^A; g ekx^z g^S
v^kReck^h dk] v^kRe n'k^u dka**

**v.kpr v^k v^kpkj&ekuo dh bPNk, a v^kdk'k ds I eku vullr g^A
ml dh i^firZ ugh^{rh} dh tk I drhA , d bPNk dh i^firZ gks i j n^h jh bPNk dk
t^{le}A bl h i^{dk} ; g Øe pyrk jgrk g^A bPNk, a r^{lr} ugh^{rh} gks I drhA rflr
dk , d fc^{ln}g^og g^S o^gkk; A ml h ds i f^li k'ol ea vfg^h k] I R;] vpk^h I
c^{ap}; Z v^k vi f^lxg dk fodkl g^ukA bu ork^h dk uke gS v.^kpr^hA v.^kpr^h
u^{fr}drk dk og eg^loi^u v^k; ke gS ft I s vi ukdj I k^h kfjd thou dks
I Qy cuk; k tk I drk g^A v.^kpr^h pkfj=d fodkl ds fy; s fd; s tku okys
i^z Ru dk uke g^A vullr v^kdk'k gS v^k vi k^h i^{nk}fk^h g^A eu i j dk^b
fu; U=.k ugh^{rh} g^A; g [kj^h n^{kk}+eu^h; dks Hk^{rh}] fg^h d v^k Øij^h cuk ns^h
g^A Øjrk I s v^kdk'k gks eu^h; us I k/; ds ckj s ea I k^hpkA v^kur ea ml us tku
fy; k fd thou dk I k/; gS 'kkf^hurA ; g v.^kpr^hka ds }jk^h gh thou ea v^k
I drh g^A**

v.^kpr v^k v^kpkj dh , d gh Hk^{rh} g^A n^{kk}ka dh fn'kk,a , d
g&d#kk] I eku^h k^hkuoh; , drk i^{ekf}.kdrk] ; FkkFk^h fpUru] dFkuh v^k
djuh ea I eku^h Hk^{rh} I a e] eeRo&efDr buds v^kkkj i j gh ork^h dh jpu^h
g^h g^S v^k budks gh v^kpkj.k ea mrkjuk v^kpkj g^A bl i^{dk} v.^kpr^h v^k
v^kpkj n^{kk}ka dk y{; g^Sekuooh; xq^{kk}ka dk fodkl] ft I I s vfg^h d I ekt dh
I jpu^h gks I dA

i'pkR; fpuru vkJ vklkj

fpuru {ks ea i'pkR; fopkj/kkj k Hkkfrd I qk&l k/kuka dks I oLo ekudj vks c< gA bl fy; s i'pkR; fopkj/kkj ij Hkkfrdrk dk i Hko Li "V nf"Vxkpj gkrk gA i'pkR; fpurdk dh nf"V v/; kReijd u gkdj ckaknekh gA vkrEk dks tkuus dh vi{kk Hkkfrd olryka ds vlošk.k vkJ fo'yšk.k ij i'pkR; ka dk fpuru vf/kd FkkA i'pkR; fpuru dk tle xhd ea gyKA xhd fpurdk us i gys tM+xr~ dk foopu fd; k] fQj vUrrekh nf"V I s pru vkrEk dk fo'yšk.k fd; kA Hkkjrh; vkJ i'pkR; fpurdk ea vklkj ds I Ecl/k ea eq; Hkn ; g gS fd Hkkjrh; fopkj d vklkj dks vkrE'kq) dk I k/ku ekurs gA tcfd i'pkR; fopkj dks vklkj dks Hkkfrd I qk&l Ei Urk ds vFkZ ea 0; k[; kf; r fd; k gA

i'pkR; fopkj dka ea I ož Eke I qjkr dk uke fy; k tk I drk g\$ D; kfd budk vklkj fo'k; d nf"Vdksk vU; i'pkR; fpurdk ds fy; s i j .kk Jksr cukA I qjkr ds i vud nk'kudk us vi us fopkj 0; Dr fd; s gA i jUrq mu I cdh nf"V Hkkfrdoknh gA I qjkr dk mīs; Fkk fd i R; s 0; fDr vi us thou dks I e>A bl hfy, mlgkus Kku dks vf/kd egJlo fn; k mudk dguk Fkk fd I nxqk Kku gS vkJ I Ei R; ; ka ds }kj k iklr gkrk gA virtue is knowledge, and knowledge is through concepts. mudk fo'okl Fkk fd ; fn 0; fDr dks I nxqk dk Kku jgs rks og vo'; gh vPNk vklkj.k djxkA mlgkus U; k;] 'kHk] vkrE I a e bR; kfn dk thou Hkj minsk fn; k vkJ rnudiy vklkj.k Hkk fd; kA mudk mīs; ekuo dks vklkj n'kū dh f'k{k k muk FkkA I qjkr dk Kku I k/kkj.k 0; kogkfjd Kku ugk mudk Kku vkrE a e I smRiu vkrE Kku gA bl hfy, vi uh vkrEk dks tkuuk gh I Ppk ufrd Kku gA mifu"kn-n'kū ea Hkk ; gh dgk x; k gS fd tks 0; fDr vius dks tkuuk gSogh ; FkkFkZ Kku gA

I qjkr ds f'k"; lyks ds vklkj&n'kū ea 'kHk dk i R; ; I okfj gA I a kj dh i R; d olrq 'kHk I s I pkfyr gks jgh gA 'kHk dks iklr djus ds fy, ufrd vklkj.k dh vko'; drk gA lyks dk fpuru døy Kku fi iklk dks 'kHk ugha djrk gA budk eq; mīs; gS fd ekuo vi uh pje xfr dks iklr djs ft I s ekuo nōRo dks iklr dj vej gks tk; A lyks ds fpuru dk I kj ; g gS fd ekuo I nxqk gks vkJ vi uh vejrk dks iklr djA lyks ds fpuru ea 'kHk dk ogh LFkku gS ft I s iklr dj yus ij fd I h Hkk rūo dks iklr djus dh bPNk ugha gks hA

i'pkR; fpurdk ea vjLrw dk vklkj i{kh; nf"Vdksk e/; ekxhZ gA vjLrw Lohdkjrs gA fd I qkkn I gh fl) klr ugha gA ij I qk dh vogsyuk

ughā dh tk l drhA l qk vpkpj ea eVj gs vkg cf) QkeA cf) ds }jk
 l gt i dflk vkg cflkk ds l pkpyu ea vkuun i klr gskr gA bl fy; s vpkpj
 ea l qk dks fu%js l ~ ughā Lohdkjk tkrk gA vkuun gh vpkpj dk fu%js l ~
 gA ij vkuun i klr ea l qk i fj. kke% i klr gks tkrk gA vjLrwus crk; k gS
 fd u rks okl ukvka dh l nf"V dks usrdrk l e>uk pkfg, vkg u rks
 i k'kfod ofuk; k dks mlewyu dks usrdrk dguk pkfg, A nkuka ds e/; e ekxZ
 dksgh l gh usrd l nxqk l e>uk pkfg, A

xhd; qk ds ckn fpulu /kjk ea dN ifjorlu ifjyf{kr gskr gA
 e/; qk ds vkr&vkr b1 kbz /kez n'klu dk i kko l o= 0; klr gks x; kA bl
 ; qk ea J) k cyorh gks x; hA cf) vkg rdz dk i kko de gks x; kA e/; qk
 ds ckn fpulu/kjk i jh rjg cny x; hA oKkfud vko"dkjk dks
 i fj. kkeLo: i u; h&u; h fopkj/kjk, a l ekt ea i ui jgh FkA cf) okn vkg
 vutkookn ds : i ea mudk i kko l ekt ea 0; klr gks jgk FkkA cf) oknh
 MdkV fLi ukst k vkg ykbcfur Kku dk l kr cf) dks eku jgs Fk tcfid
 vutkooknh ykd] cdlys vkg g~e us Kku dk eiy l kr vutkoo dks ekuA
 nkuka dk vpkpj n'klu Hkh ftkuu&ftkuu FkkA

cf) okn vkg vutkookn dk l ello; fd; k vklkfud ; qk ds i e[k
 nk'kfud dk. V uA dk. V dk vpkpj i {kh; nf"Vdksk xhrk ds fopkj ka l s l kE;
 j[krk gA dk. V l ello; oknh fopkj d FkkA dk. V us l qkokfn; k dks rjg
 usrdrk dk eV; kdu u rks i fj. kke ds vklkj ij fd; k vkg u gh l qk dks
 thou dk y{; eku k vfirq mudk ekuuk Fkk fd ; fn ge ckf) d gS rks
 l Ppfj= gkx ; k; gkx l Ppfj= gkx rks l qk vo'; feyskA

dk. V bfln &fuxg vkg bPNk&fu; l=.k ij vf/kd cy nsrs Fkk
 mudk dguk Fkk fd ^A goodwill is a will which wills nothing vFkk~ l fnPNk
 , d , l bPNk gs tks fd l h dh bPNk ughā djrhA dk. V dh bl mfDr dks
 0; k d ifji qk ea nqk tk l drk gA ^dUk; ds fy, dUk; dk fl) klr
 bl h ij vklkj gA bl i zdkj ds dUk; ds i hNs 'k) l kfrod Hkkouk gks
 gA ; gka u dkbz iz kstu gskr gs vkg u dkbz ij. kka ; g xhrk ds fu"dk
 dez tsk gh gA dUk; ds fy; s dUk; dk fl) klr dk. V ds n'klu ea
 fuj i qk vknk gS tks fcuk fd l h vi qk ds Lor% ?fVr gskr gA bl i zdkj
 i k'pkR; fpulu ea Hkh vpkpj dk ogli eglo gs tks Hkkj rh; fpulu ea vlrj

døy bruk gSfd Hkkjrh; fpuru eabl dk vkl; kfRed eW; gSvk i k'pkR;
fpuru eA; kogkj d eW; vf/kd gA

vkpj vkl ekt 'kL=

vkpj vkl ekt 'kL= dk ?kf" B I Ecl/k gA ekuo dh vf/kdkk
fØ; k, a l ki gA fui gkjd ekuo u dN l kp l drk gSvk u dN dj
l drk gA bl hfy, dgk x; k gB , d ds l kfk l c vkl l c ds l kfk , dA
bl viwkirk us gh l ekt dh vo/kk .kk mRiuu dh vkl l ekt fufeL gVka
0; fDr vkl l ekt dk l cak viwkirk l s iwkirk dh vkl i Lfku djuk gA
ekuo dh vko'; drkvla dh i ffrz ds fy; s l ekt cukA ekuo l ekt eA jgrk
gA ijLij l cak&nFk dk l Eonu djrk gSD; kld og , d ck) d ik.kh gA
l onu] l gkullfir vkl l g; kx&; s rhu rUo 0; fDr vkl l ekt dh l gh
0; k[; k i Lrj djrs gA l Eonu o\$ fDrd gkrk gA l g; kx vkl l gkullfir
o\$ fDrd ughagksj]; s nksuka l ekt dh l hek eA vkl tkrs gA ekuo dk vkpj
vkl 0; ogkj l ekt eA inf'kL gkrk gA mi fu"knka vkl tskxeka eA vkpj
vkl l ekt 'kL= ds l Ecl/k eA vud l # mi yCk gftudsfo'y sk.k l s nksuka
ds l Ecl/k dks Li "V fd; k tk l drk gA

mi fu"knka us u døy vkl; kfRed dY; k.k ds fy; s ufrd fl) kUrka
dk ifriknu fd; k gB vfi rq mlglaus l kekU; vkl fo'k'V dÜk; ka dh vkpj
l figrk Hkh i Lrj dh gA mi fu"knka ea os l kjs dk; l ufrd ekus x; s gftuea
eult; jkx& }sk l s eDr gkrk gB tgka U; k; vkl ; fDr dh izkkurk gkrh gB
tgka eult; vi us {knz LokFk dk vfrøe.k djrk gB tgka ykdeky gh ijid
'kfDr gkrh gS vkl tgka 0; fDr vU; kkh l o; kih l Ükk }jkj fu; Dr
fo'o&l pkyu dh ; kstuk eA vi us dks l gdkjh l e>rk gA bl ds foi jhr
l kjs vkpj.k vufrd gA l a ej mnkjrk vkl n; k l nxqk gA /; ku] nkuj
'khy] vfgd k] l R; l nkpj ; se[; vkpj ekus x; sgA

mi fu"knka ea ftu ufrd xqkka ij cy fn; k x; k gS os døy
R; kxkRed vkl fu"kkkRed gh ughagB fØ; kRed Hkh gA l Rdet nkuj vklfrf;
dh ; gka izkdk dh x; h gA mi fu"knka ea l Hkh l nxqkka dks ri dh l Kk nh x; h
gA_r ri gB l R; ri gB Jf ri gB 'kflur ri gB nku ri gB ; K ri gA

bl izkj mi fu"knka ea , d vkn'kz l ekt dh 0; oLFk dh x; h gA
vk/kfud l kekftd vkn'kz ds ey l s mi fu"kn~l kfgR; eafO | eku gA
tskxeka ea Hkh vkpj dk l kekftd nf"Vdksk mi yCk gkrk gA ; gka
0; f"V l s l ef"V dh vkl pyus dh ckr izku : i l s crkbz x; h gA l ef"V
0; f"V dk l egi gB bl fy, l ef"V eA l qkj ds fy; s i gys 0; f"V dk l qkj

vko'; d gA bl h ckr dks nf"Vxr dj vpkp; Z ryI h us dgk&l qkjs 0; fDr] I ekt 0; fDr I s jk"V^a Lo; a l qkjxkA³⁵ tS vpkpj 'kkL= ea l oEke 0; fDr dks I qkjus dh ckr dgh x; h gA 0; fDr ds I qkjus I s I ekt dk I qkj gkxk vkj I ekt dk I qkj gkx i j jk"V^a dk I qkj gkxkA bl fy, 0; fDr gh og egUoi wkJ bdkbZ gSft I ds I qkj I s I ekt vkj jk"V^a dk I qkj I Ekkko gA

oržku 'knh I ektoknh vo/kkj.kk dh 'knh gA QyLo: i I Hkh fn'kkvka I s LoLFk I ekt jpuik dh dYiuk I keus vk jgh gA v.kor dks nf"Vdksk i zku: i I s 0; fDr fuelz vFkok pfj= fuelz dk gA bl I qkj ds i eqk I # g&nW jka ds vFLrRo ds ifr I oou'khyrk ekuoh; , drk I g vFLrRo dh Hkkouk I KEinkf; d I nHkkko] vfgd kRed ifrjkkj 0; fDrxr I xg vkj Hkkoski Hkkos dh I hekj 0; ogkj ea i kckf.kdrk I kku&'kj) vkj vkk;] rVLFkrk vkj I R; fu"Bk bl h I s LoLFk I ekt dh dYiuk dh tk I drh gA

tS /keZ dk I ekt'kkL=h; nf"Vdksk I erk i j vkkfjr jgk gA bl /keZ ea ; g 0; oLFkk nh x; h fd eut; tle I s ughacfYd dez I segku gkxk gA tS /keZ dh ; g ij.kk eut; dks i # "kkFkZ cukrh gS vkj LoLFk I ekt I jpuik dh ij.kk nsrh gA tS vpkpj 'kkL= ea ckg; 'kj) , oa deZdk.M dks fujFkZ crkdj fo'kj vpkpj.k dh ifr"Bk i j cy fn; k x; k gA tS I kk ea Hkh fl) KJrr% tkfr Hkm ds fy; s dkkZ LFkku u FkKA I eLr tkfr; k ds fy; s i dT;k dk }kj [kjyk FkKA bl i dkkj I nkpkj ds }kjg gh LoLFk I ekt cu I drk gA

fu"dk"

tS vkj ofnd nkuka i jEijkvka ea vpkpj dh egUkk Lohdr gA vpkpj 'knh dk vFkZ vpkpj .kekpkj% tks I r~f0; k dh tkrh gS ml s vpkpj dgrs gA bl dk I EcU/k eu vkj ok.kh nkuka I s gA eut; tS k I kprk gS of k cksyrk gS vkj tks cksyrk gS ogh djrk gA bl rkjE; c) f=iVh dks gh vpkpj I kk nh x; h gA ; g gks I drk gSfd fdI h ds eu ea I n-fopkjka dk mn; gks vkj fdI h ds eu ea vI n-fopkjka dk mn; gkA I nkpkj vkj dnkpkj nkuka fHkku&fHkku gA I nkpkj eut; dk mluuk; d gkxk gS vkj dnkpkj ml ds v/k% ru dk dkj.k gkxk gA bl fy; s I nkpkj dh egUkk I okj fj ekuh tkrh gA I nkpkj ds fy; s I r~'kkL= dk v/; ; u] x# I kfuu/; rFk dk i jEijk I s vkrk gyk I kfUod vpkpj ; s rhuka vifjgk; Z gA tks 0; fDr vpkpjghu gkxk gS og ykd ea fuflnr gkxk gh gSog i jykd ekxz I s Hkh P; q gks tkrk gA

vpkj dk I EcU/k ckg; f0; k dyki ka I s Hkh gS tS s fuR; Lukukfn f0; k iDZ I U; k kI ulfnde] nqkjlk/ku] vfrfFkI Rdkj] 'kkL=k dk fu; eiDZ v/; ; u] ekrk&fir k rFk x# ds ifr J) k dh ifo= Hkkouk vfkfnA bu ckg; vpkpj dk i je i z kstu vUr%dj.k dh 'kj) gS D; kdk tc rd vUr%dj.k

elfyll; kis jgsxk ml ea I n~fopkj dk mn; gks gh ugha I drkA vfgd k
 I R;] vLrs] cāp; l vks vifjxg dks vpkpj dk esn.M ekuk tkrk g
 fdUrqftI vUr%dj.k ea nqkuk, a Hkjh g ogka ij I R;] vfgd k
 vlfn dk mn; dFkefi I Eko ugha gA bl fy; s vUr% 'kj) ds fy; s i gys
 cká 'kj) vko'; d gA bl fy; s cká 'kj) dh mi qk ugha dh tk I drhA
 tks I Edfr cká 'kj) dks xksk ekurh gS vFkok ml dh mi qk djrh gS ml s
 ; g ugha Hkyuk pkfg; s fd fcuk ckgz kpkj ds vUr% 'kj) dFkefi I Eko ugha gS
 vks vUr% 'kj) ds fcuk I n-fopkj dk mn; gks ugha I drkA I nfopkj vks
 vUr% 'kj) dk vfovHkkko I EcU/k gA bl fy; s jkx} jfgr gkdj 'kL=fofgr
 I rdekuBku tks ckgz kpkj ds ifjok ea vkrk gS ml ds }jk eykPNkfnr
 vUr%dj.k dks LoPN djuk ijeko'; d gA ftI izdkj eyfgr nizk ea
 i frfcEckyfC/k gkrh gS ml h izdkj fu"dyek vUr%dj.k ea gh I n-fopkj ka
 dk ikdVz gkrk gA eDrrk fu"kn-eacká 'kj) ij vf/kd cy nrsqg dgk
 x; k gS fd vius ng fd v'kj p xU/k Is ftI i#k dks fojkx ugha gkrk gS
 ml ds ojkk; ds fy; s vU; fdl oLrq dk dFku fd; k tk;] vFkkz~vius
 'kj h dk ey] eif ijkLFk izDr tks v'kjprk gS ogi bl ng ds ifr
 fojDrkk dk mnHkkfodk gA ng rks vR; Ur efyu gS vks ngi vFkkz~vkkRek
 vR; Ur fuey gA , d h fLFkr eang dh efyurk dks nj djuk rFkk ng I s
 vuvi Dr jguk vko'; d gA vkkRek dh 'kj rk dh ckr djuk rks vFkkhu gh
 gS D; kfd og rksfuR;] 'kj c) I rko: i gS³⁶

vpkpj ds I EcU/k ea tskxeka ,oa vks fu"kn- ijEijk ea cgr dN
 I ekurk,a rFkk fofHkkurk,a nqkus dks feyrh gA tskxeka ea of.kr ip
 egkorka dks 14 R;] vfgd k vLrs] cāp; l vks vifjxg; Fkkor Lohdr
 fd; k x; k gA x#vks ds ifr vklFkk vkkj/; ds ifr i; c)] vlxeka ds
 ifr vklrrk ftI izdkj tskxeka ea ekU; gS ml h izdkj ofnd ijEijk ea
 Hkh ekU; gA mUkjk/; u dh vpkpj eyyd xkFkk dk I KE; egkHkkjr ds 'ykad
 ea of.kr rF; I snzV0; gA

uki eksokxjsfdp] ieksok ulky;ao,A dkqavI PpadpT k /kjst k fi ;efli ;AA³⁷

fcuk iNs dN Hkh ugha ckyuk pkfg,] iNs i j vI R; ugha ckyuk
 pkfg, A Økdk dks fu"Qy dj nuk pkfg, vks fiz rFkk vfiiz nkuk dks I gu
 djuk pkfg, A

uki "V%dl;fpn~cylkr} ukl;U;k; si iPNr% Kluokufi eskkoh tMer~ I ejko'ksAA³⁸

fcuk iNs fdI h I s dkBz ckr u cryko\$ vU; k; I s iNus ij Hkh u dg\$ tkurs gq Hkh eskkoh tM+ds I eku vkpj.k djA

tukxeka ea of.kr ip I fefr; ka dk vnkHr I ello; eufr ds , d 'ykd ean\$kk tk I drk g&

bfj ; HkkI \$.Hkk.k\$ mPpkjs I febzB; A³⁹

vFkkj~bZ k\$ Hkk"kk] , "k.kk] vknku vlg mPpkj I fefr ; s ikp I fefr; ka vlxeka ea of.kr gA bu rF; ka dk ifriknd ; g 'ykd eufr ean\$V0; g&

n"ViwaU; I Ri knaoL=iwatya fiorA

I R; iwa onsekpa eu%wal elpkjsAA⁴⁰

I keus n[kdj i§ j [kuk pkfg,] ikuh dks Nkudj iuk pkfg,] I R; I s i fo= ok.kh ckyuh pkfg, vlg eu I s i fo= vkpj.k djuk pkfg, A

I k/kq ds vpkpj ea tS vlg ofnd ijEijk ea i ; kJr erHkn n[kus dks feyrk gA tS ijEijk ea I k/kq ds fy, vnlur/kkou] vLuku] d\$kypu] Lontd"Vijh"kg] cká'kj] ds ifr mi{kkkkko vknf dks vpkj.kh; ekuk x; k gA ofnd ijEijk ea I k/kq ds fy, bl dsfoijhr vpkj.k dk fo/kku gA ofnd ijEijk ea I k/kq ds fy; s 'k\$pkpkj] Luku }jk 'kjhj 'kj]) nUr /kkou fu; ekuj kj dskdrz vknf dk fo/kku gA

Hknka ds gkrs gq Hkh R; kxh efu dk fp=.k ftI iZkj mÜkj/; ; u ea feyrk g\$os sgh egHkkjr ea Hkh feyrk gA

I q k.ks I tuxkjso#D[keysO , xvka

vdBdyksful h,Tt\$ u ; foÜkl , ijAA⁴¹

'e'kku ej 'k; kxkj ea vFkok o{k ds ey ea ,dkdh efu vpi yHkk0 I scB\$ vkl i kl ds vU; fdI h Hkh i k.kh dks =kl u nA

bl ds I ekukFkZ 'ykd egHkkjr ea bl iZkj g&

vfuds% ifjriu- o{keykJ;ks efu%

v;kpd%l nk ;kxh I R; kxh i kFkZ fH(kp%AA⁴²

efu fcuk ?kj dk gk\$ g\$ d"Vka dks I grk g\$ o{kks dk ey gh ml dk vkJ; g\$ nhuoflk I s og ;kpuh ugha djrk] ;kx ea fLFkr jgrk g\$ R; kx gh ml ds thou dk I oLo gA

bl iZkj nkuk gh I tdfrr; ka R; kx iZkku] vkl; kfRed n"Vdksk dks eg\$o inku djrh gA

I mHz

- 1- fgūnñw/kez dks k&Mk- jktoyh i k.Mş] i "B 74
- 2- ekud fgūnh dks k&i Eke [k.M] fgūnh I kfgR; I Ees] i z kxA
- 3- tñññz fl) kJr dks k] Hkjrh; Kui hB] Hkjx&1] i "B 240
- 4- Jh fHk{q vlxo fo"k; dks k] tñ fo'o Hkjrh ekU; fo-fo-] ykMu] i "B 85
- 5- osnd I Idfr dk fodkl] i: 15
- 6- I Idfr dskj v/; k;] fnudj] f}rh; I Idj.k] i "B 102
- 7- I Idfr ds nks i ñkg] vpkp; Uh egki K V Eke I Idj.k] i "B 4
- 8- NkUnkX; ki fu"kn&6@14@2
- 9- _x& 10@191@2] vFkoz 6@64@1
- 10- _x&10@191@3] vFko&6@64@2
- 11- vFko&n&3@30@2
- 12- 'kr i Fkckä.k 14@4@1@23
- 13- NkUnkX; ki fu"kn-5@3@7
- 14- cgnkj. ; dks fu"kn~4@4@22
- 15- i k'kj rkis fu"kn-m0 dk0 32
- 16- rñkj h; ki fu"kn-1@11
- 17- ckñkk; u /kez I # 1@1@5
- 18- euñefr&4@157
- 19- rñokFk] # 1@1
- 20- mñkj k/; u& 20@52
- 21- n'koñkfyd] 6@8
- 22- r=ñ 9@2@12
- 23- 'bfj; k HkkI . kknk.ks mPpkjs I febz b; A* mñkj k/; u 24@2
- 24- nñ; I ñg xkFkk 35 dh Vhdk
- 25- n'koñkfyd fu; Dr 86
- 26- mñkj k/; ul # 28@4
- 27- n'koñkfyd fu; Dr 91
- 28- vñkj fudk; 5@6@5

- 29- fou; fi Vd egko^{kh} ½fT>efudk; 1@3@6½
 30- vax^{kh} j fudk;] 5
 31- I tnfjdHkj }kt I tjk ¼ a Ørfudk; ½
 32- efT>efudk; 3@4@5
 33- vkl/fud Hkj rh; fpulu&fo'oukfk ujo.kj i "B 111
 34- ; a bf.M; k& xkdkhth
 35- v.kpr LoLFk I ekt jpu^k dh vpkj I fgrk&v.kpr vu^{kk}Lrk Jh ry^l h
 i- 13
 36- Longk' kipxu/ku u fojT; r ; % i çkuA
 fojxdkj.ka rL; fdell; nifn'; rAA
 vR; Urefyuks ngks ngh pkR; Urfuely%
 mHk; kjUrja KkRok dL; 'kkpafo/kh; rAA
 eØrdki fu"kn~2@66] 67
 37- mÙkjk/; ; u 1@14
 38- egkHkj r 'kkflri ož 287@35
 39- mÙkjk/; ; u 24@2
 40- eu^{kh}efr 6@46
 41- mÙkjk/; ; u 2@20
 42- egkHkj r 'kkflri ož 12@10

v/; k; &3

vkxekavkj mi fu'lnkaeavkpkj dsfofHlu : i

v/; k; &3

vlxekavkj mi fu'lnkaeavpkj ds foHku : i

vlxfed vkj vkj fu"lfnd ijEijk ea vpkpj ds foHku : i ka ij i dkl'k Mkyk x; k gA vpkpj ds l Hkh i{kka ij l okkh.k : i l s ; gka fpulu fd; k x; k gA vpkpj kx tks tsi vpkpj dk enyHkr xtlfk g§ ml ea l oñ Eke vkrEk dh ppkz dh x; h gA vkreryk dk fl) kür vpkpj kx dk dñnh; rüo gA bl ea ifrikfnr g§fd&

"I Obs ik.kk I Obs Hark I Obs thok I Obs I Ülk .k gröök .k vTtlos öök .k ifj?kröök .k ifjrkos öök .k mios öök1** fd l h Hkh i k.kh] Hkr] tho vkj l üo dk guu ugha djuk pkfg,] mu ij 'kkl u ugha djuk pkfg,] mlga nkl ugha cukuk pkfg,] mlga ifjrk i ugha nsuk pkfg,] mudk i k.k fo; kstu ugha djuk pkfg, A ; g vfgd k /kez 'k)] fur; vkj 'kk'or gA vfgd k /kez vkrEk i #kka }jkj ifrikfnr gA vfgd kor dh vuikyuk ea tks ck/kk, g§ tc rd mudk ifjgkj ugha gksk rc rd ml dk vuikyu l Hko ugha gA ml ea i Eke ck/kk g&n"VA n"V dk vfkz g&'kñ] : i] xdk j l] Li 'kA tks 0; fDr bfñnz fo"k; kse vkl Dr g§ og vfgd k dk ikyu ugha dj l drka bl hfy, vfgd d dks bfñnz fo"k; k l sfojDr jguk pkfg, A ft l sbl vfgd k /kez dk Kku ugha ml s vU; rüoka dk Kku dgka l s gkskA ng ds i fr vukl Dr eu; gh /kez dks tku l drk g§ vkj /kez dks tkuus okyk gh _tq gksk gA tks _tq gksk g§ ml dh fo'k) gksk gA /kez 'k) 0; fDr ea gh vofLkr gksk gA Hkxoku~egkohj dk minsk g§ fd nñk fgd k l s mri uu g§ bl fy, fgd k dk ifjR; kx djuk pkfg, A epeqk i #k deZ dks l c i dklj l s tkudj ml dk ifjR; kx djA nñk dk gsrq g§ deA nñk dk {k; djus ds fy, deZ foos vko'; d gA deZ Qyoku~gksk g§ os voll; gksk gA mlga vo'; Hkxuk i Mfk gA mñkjk/; u ea dgk g&^dmk.k dEek.k .k elø[k vfrfka² fd, gq dek dk Qy Hkxks fcuk Nydkjk ugha gkskA vPNs vpkj.k l s vftk dek dk Qy 'klik gksk g§ vkj cjs vpkj.k l s vftk dek dk Qy v'klik gksk gA bl fy, Kkuh i #k dek l sfojR gksk gA

ft l i dklj tsi 'kkL=ka ea vpkpj ds egüo dk ifriknu fd; k x; k g§ ml h i dklj ofnd xtlfka ea Hkh vpkpj dk egüo ifrikfnr gA JhenHxon-xhrk ea dgk x; k g§fd&

**rLeknI Dr% I rrä dk; ñdeZ l ekpjA
vI Drksz kpojUdeZ i jeñukr i #kAA³**

vkl fDr I s jfgr gkdj deZ djrk gyk eut; ijekrek dks i klr gks
 tkrk gA vrek ea je.k djus okys vks vrek ea rlr vks I rV jgus okys
 i#k ds fy; s dkBz dUK; ugha gA osnd xtFkka ea deZ ds R; kx dk ugha
 cfYd deZ ea R; kx dk minsk fn; k x; k gA vuI Dr Hko I s fd; k x; k
 deZ cl/ku dk dkj.k ughacurk gA

vlxeka ea of.kr vfgd k dk vpkj.k djus I s Je.k ftI idkj
 I k j I kxj I seDr gks tkrk gS ml h idkj osnd xtFkka ea Hkh vfgd k dk
 foLrr o.ku feyrk gA ; gka **vfgd k ijeks /kez** vfgd k gh ije /keZ gS
 dgdj vfgd k dk t; ?kks fd; k x; k gA vfgd k gh vpkpj dk i Eke I # gA
 osnd xtFkka ea eul k opk vks deZk vfgd k ds ikyu dk funsk gA
 ; kxn'kk ea egf"l ir tfy us vfgd k I R;] vLrs] cAp; z vks vifjxg
 dks; e dgk g&**vfgd kl R; kLks cAp; kifjxg%; eka** egf"l ir atfy us; e
 ds vLrxz vfgd k dks ifjxf.kr djds bl ckr dh vks I rs fd; k gS fd
 vfgd k dh i fr" Bk vks fu" knd i jEijk I s i klr gA

tskxeka vks mi fu" knka nksaka xtFkka ea vpkpj ij 0; ki d nf"V I s
 fopkj fd; k x; k gA i Lr v/; k; ea vpkpj ds fofHku i{kka ij tskxeka
 vks mi fu" knka ds vud kj fopkj i Lr gA

I vpkpj

Hkkjrh; I dfr vpkpj izku I dfr gA bl I dfr ea vpkj.k dh
 ifo=rk ij ftruk vf/kd cy fn; k x; k gS mruk fdI h vU; ij ugha
 vpkpj ds cy ij ekuo nork ds I eku i tuh; cu tkrk gA Hkxoku-cq]]
 Hkxoku-egkohj]] Jhenk | 'kdkjpk; z tS s egku~ 0; fDrRo dk uke vknj ds
 I kfk bl hfy, fy; k tkrk gS fd blgkus vi us vpkpj.k ds }jk I k j dks, d
 u; h fn'kk nhA tS i jEijk ea I k/q dks efu] ; fr] vuxkj] Je.k I a r]
 egkorh vlfn ukek I s tkuk tkrk gA Je.k ijEijk ea Je.k thou dks
 I oJ\$B ekuk x; k gA I k/kuk ds vuply okrkoj.k iks ds fy, osk ifjorlu
 djuk gksk gS vks xgokl &R; kx Hkh vko'; d gA doy xg dk ifjR; kx
 djus I s vuxkj ugha gksk vuxkj , d egku~ /keZ gA vR; Ur I tx vks
 I rdzjgdj bl /keZ dh vks k/kuk vks I k/kuk dh tkrh gA doy ckg; I a
 dk R; kx gh i ; klr ugha gS Hkhrj I s vI a gksk vko'; d gA tc rd ng
 vlfn ds i fr jkxkfn I EcIk jgrk gS rc rd I k/kd Hkhrj I s vI a ugha cu

I drkA ftI 0; fDRk d̄s ân; ēs dkeukvka dk okl ḡs ogka l̄ k̄j ḡs vuxkj
 dkeukvka l̄ s Åij mBk ḡrk ḡs bl̄ fy, og vI x̄ ḡrk ḡA t̄s I dfr ē
 Je.k dk ē[; m̄s; ḡ&fotkk o l̄ s gVdj Lohkk o ēs je.k djuk] ijHkk o l̄ s
 gVdj Lohkk o ēs vukul̄ in'ku ugh̄ vkrEn'ku djukA ; gh̄ dkj.k ḡs fd og
 d̄oy vkrEfodkl̄ d̄sfy, iD̄; k̄ xg.k djrk ḡA

t̄s v̄kxe l̄ kfgr; ēj ml̄ d̄s 0; k̄[; k̄ l̄ kfgr; ēs v̄kj v̄ll; v̄kpkj
 I EcU/kh l̄ kfgr; ēs Je.k thou I EcU/kh v̄kpkj v̄kj fopkj dk cḡr gh̄
 foLrkj l̄ s o.ku ḡA t̄s l̄ k̄q dh̄ ik=rk d̄sfy, ; ḡ vko'; d̄ ḡs fd ml̄ s
 l̄ k̄j dh̄ vI k̄jrk dk fof/kor~ Kku ḡA iDfr l̄ s 'kkur] v̄kpk; z̄ d̄s iFr
 n<J) koku} foue} /kez d̄s iFr tkx: d̄] 'ke&ne&frfr{kkI EiUu]
 d"VI fg".kj vfḡ dlofuk l̄ EiUu 0; fDr gh̄ t̄s l̄ k̄q cuus dk v̄f/kdkjh ḡrk
 ḡA tks 0; fDr eul k̄ opk] deZkkj fdl h̄ Hkh iDkj l̄ s fḡ k̄ ofuk okyk ḡs
 fof{kkr ḡs dkeukvka l̄ s xLr ḡs fo"k; ykyj ḡs og 0; fDr t̄s l̄ k̄q cuus
 dk v̄f/kdkjh dFkefi ugh̄ ḡA bl̄ fy, t̄s eju d̄sfy, l̄ a e gh̄ vknkuh;
 ḡA Je.k fḡ k̄ d̄s iFj.kke dks l̄ ehiphu nf"V l̄ s l̄ e>dj l̄ a e dh̄ l̄ k̄kuk ē
 l̄ ko/kku gks tkrk ḡA v̄kpk; Z Hknckgq us Li "V 'kCnka ēs dgk ḡs fd ēD̄r dk
 v̄l; kck/k l̄ qk ikl̄ d̄jus dk eiy v̄kpkj ḡA v̄kka dk l̄ k̄jrl̄o v̄kpkjka ē
 dgk x; k̄ ḡA ek̄k dk l̄ k̄kkr~dkj.k v̄kpkj ḡs bl̄ fy, v̄kpkj iDpu dk
 l̄ k̄j ḡA v̄kpkjka d̄s l̄ E; d̄-Kku d̄s fcuk dk bZ Hkh Je.k v̄kpk; Z i n dks ugh̄
 ikl̄ dj l̄ drkA bl̄ fy, ml̄ga i k̄Ehk ēs gh̄ v̄kpkjka] n'ko&kfyd v̄kfn
 v̄kxe ka dk v̄l; u djkjdj mudh fu"bK dks iFj Do dj fn; k̄ tkrk ḡA , d̄ k̄
 HkO; tho l̄ Hkh iDkj d̄s iFjxgka l̄ s ēD̄r v̄fjxgh cudj Lug l̄ s jfgr]
 'kjbj l̄ Dkj dk l̄ oFkk d̄sfy, R; kxdj ftuHn Hkxoku-}kj k̄ i#fir /kez dks
 vius l̄ kFk yd̄j pyrk ḡA tks n'ku Kku v̄kj pkfj= bu rhuk ēs, d̄ l̄ kFk
 v̄k: <+ ḡs , dkxrk dks ikl̄ ḡs ml̄ dk Jke.; iFjiwkl̄ ḡA bl̄ iDkj tks
 Je.k l̄ nk Kku v̄kj n'kukfn ēs iFrc) rFkk eiyxqka ēs iZ RuiD̄l̄ fopj.k
 djrk ḡsog iFjiwkl̄ Jke.; oku~ḡA

I k̄qdsxqk

t̄s 'kkL=k̄ ēs Je.k dks v̄ekbl eiy xqkka l̄ s foHm'kr crk; k̄ x; k̄ ḡA
 eiy dk v̄Fk ḡs ^izku* v̄kj xqk dk v̄Fk ḡs ^v̄kpj.k fo'k̄k*A bl̄ fy, eiyxqk
 dk v̄Fk ḡy k&iZku v̄kpj.kA eiyxqk dk v̄hdk ēs dgk x; k̄ ḡ&^ey 'k̄n%
 iZku%ifjx°; rs rFkk xqk'k̄nksfi v̄udkifit; | fi or̄s rFkk; k̄pj.ko'k̄s
 or̄ku%ifjx°; rA' eiyxqkka dks /kjj.k d̄jus l̄ s ftudk pfj= fuey gks p̄pk
 ḡsos l̄ a r dgykrs ḡA eiyxqkka ah l̄ q; k̄ bl̄ iDkj ḡA

ip ; eglo; kbaI fentvls ip ft.lo#fíéla
 ipfóin; jlk Nfl ; vlokI ; k ykskAA
 vlpseyde.gk.la f[kfnl ; .kenr?ld .la pøA
 fBfnHks .ks HÜla eyxqk vëohl k nAA⁷

ikp egkor] ikp I fefr] ikp bflnZ ka dk fujkk] Ng vko'; d]
 ykp] vlpseyD;] vLuku] f{kfr'k; u] vnür/kkou] fLFkr Hkstu vks , dHkDr
 ; svékbI eyxqk ftuñhno us; fr; ka dsfy, dgsgA

1- ikp egkor&fg1 kfojfr ½fg1 k½ I R;] vnükifjotu ½Lrs ½ cäp; l
 vks I xfoeDr ½ifjxg½; s ikp egkor g&

fg1 kfojnh I PpavnÜkifjoTt.kap cñaA
 I xfoeikh ; rgk eglo; k ip i..kAA

2- ikp I fefr&bz kZ I fefr] Hkk"kk I fefr] , "k. kk I fefr] fu{ks knku rFkk
 eyewkfn dk ifr"Bki u I E; d~ifjR; kx ; s I fefr; ka ikp izkj dh g&
 bfj ; k Hkk k , I .kk f.ID[ksknk.ks I fentvls

ifnBkof.k; k ; rgk mPpkjkh.k ipfogkAA⁸

3- ikp bflnZ fujkk&p{kl Jks] ?k.k] ft°ok vks Li 'klu&budk fujkk&
 pD[kwI kma?k.kaftHk Qkl ap bñ; k ipA
 I xl xfo'k, fgrksf. kjk g; ok I ; k eñ.k. kAA⁹

4- Ng vko'; d&l kelf; d] Lrfr] olnuk] ifrØe.k] iR; k[; ku vks
 0; lI x&; s Ng vko'; d fØ; k, ag&

I enk Flks; om.k iMMDde.kargo .knoA

iPpD[k.k fol Xxks dj.k; lokI ; k Nfl iAA¹⁰

5- I kr vU; eyxqk&dskypu] vlpseyD;] vLuku] f{kfr'k; u] vnür?k"kk
 fLFkr Hkstu vks , dHkDrA

; svékbI eyxqk Je. kpkj dh vkkjf'kyk gA Je. kpkj dk ikjEHk
 blgha eyxqkka l sgksk gA

o{keyy ds I eku eju ds ; svékbI eyxqk gA bua u rks dHk
 U; wrk gksk gS vks u vf/kdrkA tks Je. k bu xqkka dk Nndj ckg; ; kx
 djrk gS eyxqk foghu ml I k/kqds I Hkk ; kx fdI h dk ds ughagksA

'orkEcj ijEijk ea xqkka dh l q; k bl l s fliklu gA l eok; kx l # ea
 Je.kka ds l Ükkbl xqkka dk mYy[k gA vr; Ur l tx vkg l rdl jgdj bl
 /kez dh vkg/kuk dh tkrh g&1½ i k.kkfrikrfoje.k] 12½ e"kkoknfoje.k] 13½
 vnÜkknu foej.k] 14½ efkf foje.k] 15½ ifjxg foje.k] 16½ Jksfln; fuxg]
 17½ p{q bflhz fuxg] 18½ ?k.ksfhz fuxg] 19½ j l usfhz fuxg] 110½
 Li 'klsfln; fuxg] 111½ Økskr; kx] 112½ ekuR; kx] 113½ ek; kR; kx] 114½
 ykR; kx] 115½ Hkkol R; 1/UrjkRek dh ifo=rkq 116½ dj.k l R; 110; k dks
 l E; d~ i dkj l s djuk½] 117½ ; kx l R; 1eu opu vkg dk; k dk l E; d-
 i drl½ 118½ {kek 119½ ojk;] 120½ eu l ekgj.k 1eu dk l dkpu½ 121½ opu
 l ekgj.k] 122½ dk; l ekgj.k] 123½ Kku l Eillurk] 124½ n'ku l Eillurk] 125½ pfj=
 l Eillurk] 126½ onuk vfkl gu] 127½ ekj. kflurd vfkl guA¹¹ Jh 'kkflur l fjdR
 vÜkj; ; u cgnofük ea Hkk vuxkj ds l Ükkb] xqkka dk mYy[k g&

'o; NDdfeñ; k.lap] fulxglsHko&dj.kl PpapA

[ke; k fojkx; k fo ;] e; elbZkaf.kjkgls pAA

dk; k.kNDdtlkfse] tjk; k cs .kfg; kl .k; kA

rg eln.kr; fg; kl .k; k ,..lxkj xqkAA¹²

fdUrq ; gka Øksk) eku] ek; k vkg ykR&bdck R; kx] ; kx&l R;]
 Kku&n'ku vkg pkf= l Eillurk&l eok; kx ea LohÑr bu vkb xqkka dh
 x.kuk u djds jkf= Hkkstu R; kx] i Foh vi} rst l } ok; j ouLifr] =l &bu
 "kVekf; d thoka dk l a e vkg ; kx ; Drrk ; svkb xqk Lohdr fd; s x, gA
 vU; xqkka dk o.ku l eok; kx tS k gh gA

ijEijkHkn ds vuq kj fnxEcj vkg 'orkEcj nkuka l Ein k; ka ea
 ipfyr enyxqkka ea vUkj Li "V gA fQj Hkk nkuka ijEijkvka ea ikp egkor]
 ikp l fefr] ikp bflhz fuxg budk l eku fo/kku gA dskypu] vLuku]
 fLFkr Hkkstu budk enyxqkka ds : i ea mYy[k 'orkEcj ijEijk ea u gksq
 Hkk bu xqkka dk ikyu Je.k l eku : i l s djrs gA tS ijEijk ea tks
 vpkj l fgrk g§ ml ds ihNs vfgkj vifjxg vkg cäp; z dk n"Vdksk izkku
 gA tks flk{kq orka vkg l fefr; ka ds ikyu ea rFkk bflhz fo"k; ka ds ifjgkj ea
 l nk i z Ru'khy jgrk g§ og l a kj ea ughajgrkA

Je.k dks ikp egkorka dk ikyu] bZ k fefr l s xeukxeu vkg
 ipfuz fo"k; ka l s fuofük vko'; d gA

or

tS l Adfr orka dh l Adfr gA 'or* 'kCn o~oj .ks /kkrq l s vrp-
 iR; l s fu"llu gA fo"rs bfr] def.k vrp~l p fdrA Je] ri vkg R; kx

izku Je.k l dfr ea vk/; kfRed eW; ka dh egrh ifr"Bk gA
vk/; kfREkd thou ds mRd"kl dks fujUrj xfr'khy cuk; s j [kus ds fy, or]
fu; e vlfn ds ikyu vkj e; kik l svius vpkj dks l okuk vko'; d gA

or dk vFkz g&fga kurLrs kc?eifjxgH; ls fojfrzeA fgak l R;]
pljh] efkj vu jfjxg l s fuoul gkuk bul s fojfr gkukA fojfr vFkk-
tkudj vkj iktr djds bu dk; lk dks u djukA ifrKk djds tks fu; e
fy; k tkrk gS og Hkh or gS ; g djus ; lk; gS vkj ; g djus ; lk; ugha gS
bl izdkj fu; e ysk Hkh or gA bl izdkj fgak vlfn ikp iki ka ds nkshka
dks tkudj vRekd"kl ds mis; l s budk R; kx ; k bul s fojfr dh ifrKk
ydj i p% dkh mudk l ou u djus dks or dgrs gA vfgak l R;] vLrs]
cäp; l vkj vifjxgl ; s tc e; klnr : i l s xg.k fd; s tkrs gA rc v.kpr
dgykrs gA v.kpr dk vf/kdkjh xgLFk gkuk gA og fgak vlfn dk l oFkk
ifjR; kx ugha dj l drkA tcfid l k/kp l koh oxz dk thou xgLFk ds
mukjnkf; Ro l s edr gkuk gA og i wkz vkracy ds l kfk i wkz pkfj= ds i Fk
ij vxz j gkuk gA vr%bu vLRdfuk; ka l s , dnsk fuofuk dks v.kpr rFkk
l ohskfuofuk dks egkor dgk tkrk gS

vkpjrkfu egfnHk; Pp egkra i l k; LR; FkA

Lo; efi egkru ; Leku-egkorkulR; rLrkfuAA¹³

oLrp%or vius vki ea v.kq; k egr~ughagks ; g foHkktu vkj ; s
fo'ksh.k or ds ikyu djus okys dh {erk i j fuHkj gA tc l k/kd vius
vkracy l s l ohsk : i ea orka ds /kkj.k vkj fujfrpkj ikyu ea i wkz l eFkz
gks tkrk gS rc ml ds or egkor , oa og egkor Je.k dgk tkrk gA

vl a e ds fufeuk l s gkuk okys uohu dez l egi dk fuokj.k : i
egku-i z kstu dks l k/kus ds dkj.k blgagkor dgk tkrk gA egku-i # "kka ds
}jkj budk vpkj.k fd; k tkrk gS bl fy, ; s egkor gA ; s Lo; a egku-gS
vr%blgagkor dgk tkrk gA egkorka dh l ; k i kp gS

vfga l Ppap vrsk.lap] rUks; cHavifjxgapA

iMofTt; k ip egb; k.k pfjTt /Keast.knsI ; foAAA

vfgak l R; vpkz l ; k vLUs] cäp; l vkj vifjxg bu ikp
egkor dk ikyu eju dks djuk pkfj,A D; kfd ; s ikpka egkor ohrjlx
mifn"V gA

ikp egkor

1- fgak fojfr ; k vfgak & vfgak tsk vpkj 'kkL= dk dñh; rUo
gA vlxeku vkj rnj thoh ik; % l Hkh xbfka ea vfgak dh eguh; rk dk o.ku
fd; k x; k gA tsk Je.k vfgak dk l oZSB l k/kd gA og eu] ok.kh vkj
dk; l s fgak ugh djrk u djokrk gS vkj u fgak djus okys dk vuñksu

gh djrk gA vpkjkak ea vfgA k dk eyl # iklr gksk g&^! oos ik.kk l oos
Hark l oos thok l oos l uk .k gr0ok .k vtthok ool .k ifj?kr0ok .k
ifjrkos ool .k mios ook* fdI h Hkh ik.kh Hkr] tho vlg I Uo dk guu
ugha djuk pkfg,] mu ij 'kk u ugha djuk pkfg,] mlga nkl ugha cukuk
pkfg, A ; g vfgA k /kez 'kq] fuR; vlg 'kk'or gA vgirkas vfgA k /kez dk
l cds fy, ifriknu fd;k gA fdI h Hkh ik.kh dk guu ugha djuk
pkfg, &^! oos ik.kk .k gr0ok*&; g J) kuy{kk okyk jkpd l E; xn'ku gA

Kuh i#^k dk ; gh muke Kku gS fd os fdI h tho dh fgA k ugha
dj; vfgA k dk rkri ; z gh gS fd fdI h tho dh fgA k u djuk A ftI s bl
vfgA k fI) klr dk Kku ugha gS ml s fdI h vU; rUo dk Kku ugha gks
l drka Hxoku~egkohj ds idpu eal cl svf/kd cy vfgA k ij gh Fkk&

rffkeia i<ea Bk.kb egkohjsk nsl ;A
vfgA k sum.ik fnel l ob HwI qI atekAA
tkofr ylk ik.kj rIk vnq FkoyIA
ra tk.letk.la oI u g.kb u g.ko,AA
I oos thok fo bPNfr] tkomph u ejfTTtmA
rEgk ik.koga?Mij fuXhikk oTt;fr .MA¹⁴

rhFkj Hxoku~egkohj us Je. kkpj ea iEke LFkku vfgA k dks fn; k
gS D; kfd vfgA k dks mlgaus l fe: i l s nEkk FkKA muds vuq kj l Hkh thoka
ds i fr l a e j [uk vfgA k gA ykd ea ftrus Hkh =l ; k LFkkoj ik.kh gS
l k/q; k l kohj tkurs ; k vtkurs mudk lo; aguu u djavlg u gh nI jka
l s guu djkoj rFkk guu djus okys dk vuqknu Hkh u djA l Hkh tho
thuk pkgrs gI ejuk ugha bl fy, fuxFk l k/q; k l koh ik.kc/k dks ?kkj
tkudj ml dk i fjk; kx djA

i eluk; kx l s ik.kka dk 0; i jki .k&fo; kx djuk fgA k gA d"kk; l fgr
vkrek dk i fj.kke i eluk dgykrk gA bl i eluk dk ; kx vfkki~d"kk; l fgr
i fj.kkeka l s eu] opu] dk; dh fO; k dk ; kx i eluk; kx gA l Hkh thoka ij
n; kj d#.kk dk Hkko gksuk vfgA k egkor gA vfgA k vi us vflrRo ds i fr
tkx: d jguk gA l kf&l kf nI js thoka ds vflrRo ds i fr tkx: d gksuk
Hkh gA ; g tkx: drk vkRenyk ds fI) klr l s fodfl r gkrh gA vkRenyk
dk vfkz gS vi us l eku vU; thoka dks l e>ukA Hxoku~egkohj us dgk&^; , a
rye.. kI a vkRenyk dk vuoSk.k djka l a kj ea i R; d ekuo dks l qk&nI
dk l Eonu i R; {k gksk gS bl fy, l qk&nI k lo l Eonu i R; {k gA nI js ds
l qk&nI k dh vuHkfr lo l Eonu ds vkkj ij gkrh gA tS s vi us dks l qk

fiȝ vik n̄ik vfiȝ ḡ os sgh n̄ik jka dks l̄ik fiȝ vik n̄ik vfiȝ ḡ ; g
vlergyk dk Kku fga k fojfr ; k vfga k dk voyEcu curk ḡ

vfga k , d egku~ekxz ḡ gj dkbz euȝ; bl ekxz ij ugha py
l drkA tks ijkøeh] ohj gks ḡ os gh bl egku~iFk ds iffkd curs
g& i.k; k ojik egkofigā ohj i"k egki Fk ds ifr l efi k gks ḡ vfga k
dk; jka dk ekxz ugha ḡ ; g ijkøe'kkfy; ka dk ekxz ḡ 'kkfūr dh vkk/kuk
djus okys ftrus egki "k gq ḡ os l c bl egki Fk ij pys ḡ pyrs ḡ
vik pyKA fQj Hkh ; g l adh.kz ugha gksA bl fy, ; g egki Fk dgykrk ḡ

vfga k l s rkri ; z g&i Foh] ty] vfxu] ok;] ouLi fr vik =l & ; s
Ng dkf; d tho] bflnz] xqkLFkku ekxz kk dly] vik; q vik ; ksu&buea l c
thoka dks tkudj mBu] cBu] Bgjus vknf l Hkh fØ; kvka ea fga k vknf dk
R; kx djuk vfga k egkor ḡ

egkorka ea i k.kkfrikroje.k izku eyxqk ḡ vfga k i je/kez ḡ
'kklegkor vfga k dks fof'k"V cukrs ḡ vr% Øe dh nf'V l s vfga k dk
i Fk LFkku ḡ vfga k ds egRo ds dkj .k gh bl s vkrEk dgk x; k ḡ

fu'p; u; dh nf'V l s vkrEk gh vfga k ḡ vik ogħa fga k ḡ tks
vi euk ḡ og vfga d ḡ tks i euk ḡ og fga d ḡ

fu; el kj ea i Fk egkor vfga k dks i kfjHkkf"kr djrs gq dgk x; k
g&

dyt k thoeXk.k&Bk. k qtk.kÅ.k thok.k

rLI kja Hk.k; Ùk.k&ij. kels għo i BeonAA¹⁵

tho ds dly] ; ksu] ekxz LFkku vknf dks tkudj thofga k l scruk
gh i Fk ; k vfga k ḡ

tukxeka ea vfga k dks thou dk i; kżekuk x; k ḡ thou ds
i R; d fØ; k dyki ka ea vfga k dh ifr/ofu l uk; h i Mfħ ḡ pkgs pyuk għ
pkgs cBuk għi pkgs ckyuk għi pkgs [kkuk għ&l Hkh ea vfga k dk t; ?kkk għ
jgħi ḡ

tħu /kez dk eyk/kkj gh vfga k ḡ fga k dħkk Hkh /kez ugha għks
l drħA bl fojkV~fo'o ea ftrus Hkh i k.kh ḡ os pkgs Nkhs għa ; k cMs għi
i 'kq għa ; k ekuo għi l Hkh tħfor jgħuk pkgrs għi dkbz Hkh ejuk ugha pkgrka
vfga k ea l Hkh i kf.k; ka ds dly; k.k dh Hkkouk fuqgr għi itu 0; kdj.j.k ea
dgħi x; k g&=l] LFkkoj l Hkh Hkurfudk; kalkk exy dju's okyh vfga k ḡ

eut; fgā k D; kā djrk gā fgā k dk dkj.k D; k gā bl ižu dk
 mūkj vpkpj k³x ea fn; k x; k gā fgā k dk iefk dkj.k ekuo dk vKku
 g&vēs yks ifjtq.ks n̄l̄ aks vftk.k,* r̄lo I s vuflkk gks ds dkj.k
 eut; fo"k; d"kk; vkn̄ ekufl d nk̄ka I s ihMf gā bl fy, og fgā kred
 idfūk djrk gā Hxoku~egkohj us Ng thofudk; kā dh iz i.kk dh gā buea
ifflo; l̄stok; quLir; L=L k'p^{*16} iFoh vi]rst l } ok; j ouLifr vks =I
 dh iz i.kk dh x; h gā tc rd tho dk Kku ugha gks rc rd fgā k I s
 Nvdkj ughafey I drkA ; gh ckr vfgā k ds fo"k; ea Hkh gā bl fy, I c
 I s i gys tho ds fo"k; ea Kku djuk pkf, A bl txr ea tks eut;
 iz kstu o'k ; k fu"iz kstu tho o/k djrs gā os Ng tho fudk; kā ea I s fdl h
 dk o/k dj ns gā

I d kjh tho nks i dkj ds g&=I vks LFkojA mūkj k/; ul # ea dgk
 x; k g&

I k̄ Lf̄k m ts thok n̄pgk rsfo; k fg; kA
r̄lk ; Fkojk po Fkojk frfogk rfgAA

=I vks LFkoj thoka ds nks Hksn gā ^L; fl̄r mf}+fl̄r bfr =I k%
 viuh j{kk ds fy, Lo; a pyus fQjus dh 'kfDr j[kus okys tho ; k
 =Lr&Hk; Hkhr gkdj xfr djus okys tho dks =I tho dgrs gā

LFkoj ukedelz ds mn; okys, dfl̄nz dks LFkoj tho bl fy, dgk
 ḡ fd og , d ek= Li 'kfl̄nz ds }kjk gh tkurk ḡ n̄krk ḡ [krk ḡ
 I oudjrk ḡ vks ml dk LokfeRo djrk gā /koyk ea dgk x; k g&

tk̄fn iLI fn H̄fn I sfn ikl̄fn .k ,DdskA
dqk̄n ; rLI keūla Fko# ,d̄fnvks rskAA¹⁷

LFkoj ukedelz ds mn; I s mRiUu ḡbz fo'k̄krk ds dkj.k
 i Fohdkf; d vkn̄ i kpk̄ LFkoj dgykrs gā I a eh 0; fDr bu tho fudk; kā ds
 i fr fgā k dk vpkj.k ugha djrkA vpkpj kā ea dgk x; k ḡ fd eskkoh eut;
 Lo; a Ng thofudk; dk I ekjEHk u dj̄s n̄l̄ jka I s ml dk I EkjEHk u djok,
 rFkk ml dk I ekjEHk djus okys fdl h dk vuēkn̄ Hkh u djA "kv-
 thofudk; I Ecljkh fgā k iki kpkj ḡ, d k tkuuokj eju ifj Kkrdekl̄ gks
 gā

thoka ds I kfk Hksn&Hko I ekir dj] I Hkh ds I kfk I erkeny d 0; ogkj
 djuk I eRo; kx dh , d egku-mi yfc/k gā fu'p; u; dh nf"V I s I Hkh

v̄k̄Rek, a l̄ eku ḡl̄ l̄ Hkh es , d̄ gh r̄jg d̄h pr̄uk ḡl̄ l̄ Hkh ds xqk&/kez Hkh
 l̄ eku ḡl̄ l̄ Hkh dks l̄ q̄k n̄l̄k d̄h v̄ut̄k̄ir Hkh l̄ eku gh ḡkr̄h ḡl̄ l̄ erk d̄h
 l̄ k̄kuk d̄jus okȳk l̄ k̄kd̄ gh v̄fḡl̄ k̄rk̄ ḡl̄ egk̄rk̄ d̄h īfr̄Kk l̄ s īn̄l̄
 "KM̄thofudk; k̄a d̄s l̄ E; xKku v̄k̄l̄ m̄uea l̄ E; d̄~J)ku d̄h egr̄h v̄ko'; dr̄k
 ḡkr̄h ḡl̄ l̄ k̄kd̄ egkor̄ d̄s mi LFkku u d̄s ; k̄x; r̄Hkh ḡkr̄k̄ ḡl̄ tc og
 "KM̄thofudk; dks īgys l̄ E; d̄~īdk̄ l̄ s tku ȳl̄ ml̄ d̄s v̄fLrRo d̄s fo"k; ea
 ml̄ s n̄<+J)k fo'okl̄ ḡks tk̄; v̄k̄l̄ ml̄ d̄h īrl̄fr̄ d̄sfy, "KM̄thofudk; k̄a d̄s
 īfr̄ n.MI Hkk̄Ehk̄ dk eu&opu&dk; k̄ l̄ s r̄Fk̄ dr̄&d̄lk̄fjr̄ v̄uēksnr̄: ī l̄ s
 fof/kor~R; k̄x dj n̄A

oLrq%fḡl̄ k̄ v̄fḡl̄ k̄ u r̄ks tM̄+ēḡkr̄h ḡs v̄k̄l̄ u tM̄+oLrq d̄s d̄kj.k̄
 ghA mudh m̄Ri fūk LFkku o d̄kj.k̄ n̄kska gh̄ pr̄u ḡl̄ vr%fḡl̄ k̄&v̄fḡl̄ k̄ dk̄
 l̄ EcU/k̄ u d̄oy n̄l̄ j̄s īk̄.k̄; k̄a d̄s thou&ej.k̄ l̄ q̄k&n̄l̄k̄ ek= l̄ s gh̄ ḡl̄
 v̄fi r̄q v̄k̄Rek ēa m̄Ri Uu ḡksus okys jkx] }sk̄l̄ ekḡ īfj.k̄k̄eka l̄ s Hkh ḡl̄ tkudj d̄s
 tho fḡl̄ k̄ d̄juk v̄k̄l̄ v̄utk̄us ēa tho fḡl̄ k̄ ḡks tkuk bu n̄kska d̄s īfj.k̄k̄eka ēa
 v̄Ulj ḡl̄ fd̄l̄ h tho d̄h fḡl̄ k̄ ḡks tkus īj īR; d̄l̄ d̄ks dez dk̄ cU/k̄ , d̄ t̄s k̄
 ugh̄ ḡkr̄k̄ fd̄Urq ml̄ 0; fDr̄ d̄h d̄"kk; d̄h rhork&elhrk v̄k̄l̄ Hkk̄/kkjk̄ d̄s
 vuq ī gh̄ dezU/k̄ ḡkr̄k̄ ḡl̄

tho ejs ; k̄ th; } bl̄ l̄ s fḡl̄ k̄ dk̄ d̄kbz l̄ EcU/k̄ ugh̄ ḡl̄ ; Rukpkj̄
 foghu īeUk̄ ī#k̄ fuf'pr̄: ī l̄ s fḡl̄ d̄ ḡl̄ v̄k̄l̄ tks īz Ruoku-, oa vīeUk̄
 I fefr̄ ijk; .k̄ ḡl̄ mudks fd̄l̄ h tho d̄h fḡl̄ kek= l̄ s dezU/k̄ ugh̄ ḡkr̄k̄
 Je.k̄ d̄s eu ēa fd̄l̄ h tho d̄h fḡl̄ k̄ dk̄ Hkk̄ ; fn̄ ugh̄ ḡl̄ v̄k̄l̄ dnkfpr̄-
 v̄utk̄us ēa fd̄l̄ h tho d̄h fḡl̄ k̄ ḡks tk̄; r̄ks Hkh īfj.k̄k̄eka ēa eljus dk̄ Hkk̄ u
 ḡksus d̄s d̄kj.k̄ n̄B; &fḡl̄ k̄ ḡks ḡq Hkh dez dk̄ cU/k̄ ugh̄ ḡkr̄k̄A jkx}sk̄fn̄
 v̄'k̄k̄ īfj.k̄k̄eka dk̄ eu ēa m̄Ri Uu u ḡksuk gh̄ v̄fḡl̄ k̄ r̄Fk̄ bu īfj.k̄k̄eka d̄h
 m̄Ri fūk gh̄ fḡl̄ k̄ ḡl̄

v̄fḡl̄ k̄ d̄h l̄ k̄kuk d̄jus okȳk Je.k̄ jkx&}sk̄ d̄ks dek̄ dk̄ cht
 ekudj̄ n̄kska ēa l̄ ēHkk̄ j̄k̄k̄ ḡl̄ l̄ erk l̄ s v̄k̄Rei KE; d̄h fuez̄ n̄"V īk̄r̄
 ḡkr̄h ḡl̄

v̄fḡl̄ k̄ d̄s : ī

v̄fḡl̄ k̄ d̄h fofHkk̄ īfj Hkk̄"kkv̄ka d̄s v̄k̄/kkj̄ īj bl̄ d̄s n̄ks : īka īj īdk̄'k̄
 īM̄f̄k̄ ḡl̄&fu"kskkRed v̄k̄l̄ fo/k̄s k̄RedA fu"kskkRed : ī ēa fd̄l̄ h Hkh tho d̄k̄
 r̄hu d̄j.k̄ v̄k̄l̄ r̄hu ; k̄x l̄ s fḡl̄ k̄ u d̄juk v̄fḡl̄ k̄ ḡl̄ v̄fḡl̄ k̄ fḡl̄ k̄ dk̄

vHkkko gA vfgA k dk vFkZ g&fgA k dk u gksuk fgA k dh Hkkouk, a vks fga k
 tU; fØ; kvks dk vHkkko gksukA vfgA k dskl h vFkZ eA Y oñk. kkrifkr foje.k*
 'kCn dk Hkh iZ kx gyk gA bl dk vFkZ gS Y Hkh iZdkj dh thofigA k l s
 fuofukA ; g vFkZ vfgA k dsk fu"ksk eyd i{k dks ixV djrk gA oLr%
 vfgA k døy fu"ksk eA gh ugla vfi rq fo/ks : i eA Hkh gA vfgA k dks iWkZ i
 l s l e>us ds fy, ml dsk fo/ks kREkd i{k dks Hkh l e>uk gkska
 iZu0; kdk .k&l # eA vfgA k dsk l kB uke feyrs gA vfgA k dsk dk; Z vks vFkZ
 dsk vkkj ij ml dh 0; ki drk fn[kk; h x; h gA mues l s vf/kdkA vfgA k dsk
 fo/ks kRed i{k dks ixV djrs gA tS &fuokZk l ekf/k] 'kkfr] n; k] {kkfr] l E; DRokjkuk ckf/k] ulnk] dY; k.k] exy] j{k f'ko] viEkn] fo'okl]
 i fo=k] foey] iHkk k] fueydj vkn vfgA k dsk fo/ks kRed i{k dks ixV
 djrs gA

vkkxeka eA vfgA k dsk nksuka : i ka i j iZdk'k Mkyk x; k gA vkkxeka eA
 "kVdk; dks rhu dj.k vks rhu ; kkska l s gkfus dks fl) kUr
 ifrikfnr fd; k x; k gS og vfgA k dk fu"kskRed : i gA vfgA k dk
 fo/ks kRed i{k Hkh tkuuk mruk egRoiWkZ gS ftruk fd fu"kskRed i{k dks
 tkuukA ; fn ge vfgA k dsk fu"kskRed i{k dks gh vfgA k ekudj cB tks
 gS rks ; g vfgA k dh viWkZ l e> gA vfgA k dks iWkZ i l s l e>us ds fy,
 ml dsk fo/ks kRed i{k dk Hkh Kku vks vkpj.k vko'; d gA

fuokZk&l eLr jkx }sk] d"kk;] deZ vkn fodkjka dk 'kkUr gks tkuuk
 cP tkuuk fuokZk dgykrk gA bl s ekf k Hkh dgrs gA fuokZk dk iZku gS q
 vfgA k gA fuokZk iZkfr dk iZku dkj.k gksus l s dkj.k eA dk; Z dk mi pkj
 djds vfgA k dks fuokZk dgk gA vfgA k dk ikyu djus l s l k/d dh vkk
 i j yxs gq jkx }sk o dleOkskfn fodkj 'kkUr gks tks gA bl fy, fuokZk
 iZkfr djusea iZku dkj.k vfgA k dk i ; kZ okph uke 'fuokZk* gA

I ekf/k&l erkHkkko dks l ekf/k dgrs gA vI erk fo'kerk iñk djrh
 gA vfgA k dk vkyEcu bu l c l s nj gVkdj eu eA l erkHkkko iñk djrk
 gA bl hdkj.k vfgA k dks l ekf/k dgk gA

'kkUr&vfgA k 'kkfrurk; uh gA vfgA k ojfojkskka l s v'kkUr fo'o dks
 'kkfrur nsusokyh gA bl fy, bl dk "kkfr* uke Hkh l kfkbd gA

dkfuk&vfgA k ikyu djus okys dh dhfrz prfnd~QSYrh gA dhfrz
 dk dkj.k gksus l s dkj.k eA dk; Z dk mi pkj djds vfgA k dks dhfrz dgk
 x; k gA

n; k&d"V ikrsgq] vklkln djsq n[kr ikf.k; ka dh j{kk djuk
 n; k gA vfgd k lshh ik.k j{kk gkrh gA bl fy, bl sn; k dguk ; FkkFkz gA
{kkf&Ok&dk fuxg {kkf&{kek gA {kkf& dk vFkz I gu djuk ; k
 l fg".kpk Hkh gA vfgd k ikyu djus okys vuod vkkkrks dks l gu djrk gA
 bl fy, vfgd k Hkh {kkf: i gA
I E; DRokjlkuk&i ke] l ox] fuoh] vupEik vkj vklFkk ; s ikpka
 0; ogkj l E; DRo ds y{k.k gA vfgd k l E; DRo dh vkjlkuk gA
ck&k& oKdfFkr /keZ dh ikflr dks ck&k dgrs gA vFkok
 l E; xnkuz l E; XKku vkj l E; dpkfj=: i &jR=; dks Hkh ck&k dgrs gA
 vkj og vius vki ea vfgd k: i gA bl fy, vfgd k dks ck&k dgk x; k gA
ulhk&Lo&ij dks vkuflnr djus oky gks l svfgd k dks ulhk dgk
 x; k gA vfgd d dk dkbz 'k=q ugha gkrk bl fy, ml ds fpuk ea l nk
 i l uirk jgrh gA vr%vfgd k Lo ij&vkuflnnk; uh gks l sm l s ulhk dgk
 x; k gA
dY; k.k&vfgd k 'kkjhfjd vkj ekuf d vkj; dk dkj.k gks l s
 dY; k.k: i gA
exy&exy dk vFkz gS ea ika xky; fr Hkokni u; rhfr exye-
 vFkok exa l qka ykrhfr exye* tks iki dk uk'k djus oky gS
 tle&ej.k: i pØ dk fuokj.k djrk gS vFkok l qk dk ns oky gS og
 exy gA vfgd k ea; s l c xqk gA bl fy, ml se³xy dgk gA
j{kk&vfgd k dk fo/k Red : i j{kk gA thoka dh j{kk djus okys gh
 vfgd k ds vkj lk dks l drs gA vr%vfgd k dks j{kk dgk gA
f'ko&vfgd k ea fu#inRko&f'koRo jgrk gS og fujck/k l qk dk
 dkj.k gA bl fy, bl sf'ko dgk gA
viekn&viekn dk vFkz g&e] fo"k;] d"kk;] fulnk vkj fodFkk: i
 i kp ieknka dk R; kxA vfgd k Hkh mDr ikp ieknka dk R; kx djus l s gh
 fu"ilu gA ieknka ds jgrs vfgd k dk ikyu ugha gks l drkA bl fy, vfgd k
 dk viekn uke ; FkkFkz gA
fo'okl &vfgd k lelr ikf.k; ka ds ifr fo'okl i fik djrh gA
 vfgd k ds dkj.k gh ikf.k; ka ea fo'okl cB tkrk gA vr%vfgd k dk fo'okl
 uke l kfkd gA
ifo=k&vfgd k mRd"V ifo=rk gA vfgd k vius vki ea ifo= gks
 l sbl sifo=k dgk x; k gA

foey&vkRek I s Økskkfn eyka ds fudyus ij gh vfgä k l Ei llu gksh gä Økskkfneyka dk fudy tkuk gh foeyrk gä bl fy, vfgä k dks foey dgk x; k gä

i zdk'k &i zdk'k dk vfkz i zdk'k gä vfgä k vkRek dk mRd"V i zdk'k gä vr% vfgä k dks i zdk'k dgk gä

fueydj&vfgä k tho dks dej t ds ey I s jfgr djrh gä vr% ; g fueydj gä

i zuo; kdj.k l # ea mi ; pr ukeka dks vfgä k ds xqkka I s fu"i llu crk; k x; k gä

vfgä k dk egüo

vkxeka ea vfgä k egkor dks I oJJB or dgk x; k gä Hkxoku-egkohj us I cI s vf/kd egüo vfgä k dks fn; k FkA ftl i zdkj mi fu"knka ea cä dks v. kkj .kh; ku~egrks egh; ku~vFkz~Nk/s I s Nk/k vkj cMk I s cMk dgk x; k gä ml h i zdkj vfgä k ds fo"k; ea Hkh dgk x; k gä tS s v. kq I s Nk/k dkBZ nñ; ugha vkj vdkk'k I s cMk dkBZ ugha gä os s gh vfgä k I s egku~dkBZ or ugha gä ftl i zdkj I p# i ol ykd dsi olka ea I cI s Åpk gä os s gh 'khyka vkj orka ea vfgä k I cI s Åph gä tS s Å/oLykdl vkj e/; ykd dls Hkn I s I c ykd vdkk'k dls vkkkj gä vkj I c }hi vkj I eipz Hkne dls vkkkj gä os s gh or xqk vkj 'khy vfgä k dls vkkkj gä tS s /kU; dls [kr dh j{k dls fy, pljk vkj dk/ks dh cMk yxk; h tkrh gä ml h i zdkj I s vU; egkor vfgä k egkor dh j{k dls fy, gä

vfgä k dks Lohdkj djus dk I oofnr dkj.k ; g gä fd fgä k djus I s vU; i kf.k; ka dks d"V i gprk gä bl fy, fdI h dks d"V i gprkuk mfpr ugha gä ftl 0; ogkj I s , d 0; fDr nñ js dks d"V i gprkrk gä ; fn ogh 0; ogkj ml ds I kf fd; k tk; rks ml s Hkh d"VkuHk gkshA bl h dkj.k I s ik; % ykd ea vfgä k dk ikyu gksh gä vfgä k ikyu djus dk , d i zku dkj.k vkj gä vfgä k ds ekxz ij pyus dk e[; mís; gä vkRe dY; k.kA fgä k djus oky 0; fDr nñ js dk vfu"V djus I s igys vi uk vfu"V djrk gä D; kfd tho dk ?kkr vi uk gh ?kkr gä vkj tho dk i j dh x; h n; k vi us ij gh dh x; h n; k gä tks, d ckj , d tho dk ?kkr djrk gä og Lo; a vuø tleka ea ekjk tkrk gä vkj tks, d tho i j n; k djrk gä og Lo; a vuø tleka ea nñ js thoka dks }jkj j{k fd; k tkrk gä vfgä d I cdks I eku nf"V I s vkReor~nñ[krk gä ml dk dkBZ Hkh 'k=q ugha gkshA ml ds eu ea fdI h ds i fr jkx&}sk ugha jgrk bl fy, ml dk eu nñ[kr ugha gksh gä ml dh vkRek 'kq vkj i fo= gksh gä vkRe'kq) ds dkj.k og eksekxz ij vxI j gksh gä vkj tle&ej.k ds vulfn dkyhu pDdj I s eñr gä tkrk

gA vfgA k ds egHlo dks crykrs gq i zu0; kdj.k I # e dgk x; k g&^, I k
 I k Hxorh vfgA k tk I k Hh; k.k foo I j.k iD[kh.lafoo xe.k frfl ; k.la
 foo I fyyh [kq; k.la foo vI .k I eqeT>s o ikrog.k pml i ; k.la o
 vkl ei ; k ngfê; k.la p vkl fgcyh vMhoteT>s o I R; xe.k ,Uhs
 fofl érfjdk vfgA k——I ObHw [kedj]A¹⁸; g Hxorh vfgA k Hk; krj thoka
 dh 'kj.kLFkyh g§ i f{k; ka ds fy, vklk'k ea mMts ds I eku g§ I; kI I s
 0; kdy i kf.k; ka ds fy, ty ds I eku g§ Hk[k I s i hfMfka ds fy, Hkstu ds
 I eku g§ I eprz ds chp Mers gq ykska ds fy, tgkt ds I eku g§ i 'kyka ds
 fy, vkJ; LFku ds I eku g§ n[k vkJ i hMk I s vklk jkfx; ka ds fy, vkskf/k
 ds I eku gA bl i dkj ; g vfgA k i Fohdkf; d] ty dkf; d] vfxudkf; d]
 ok; plkf; d] ouLi frdkf; d] cht] gfjrdk;] typj] LFkypj] [kpj] =I
 vkJ LFkoj bu I Hk i kf.k; ka dk {ke&dtky dy; k.k djus okyh gA

I R; egkor

tukxeka es f}rh; egkor ds : i ea I R; dh x.kuk dh x; h gA
 t§ k gyk g§ os k gh dguk I R; dk I keku; y{.k g§ ijUrq
 v/; kRe ekxz eaLo i j vfgA k dh izkkurk gksus I s fgr o fer opu dks I R;
 dgk tkrk gA vpkjkx ea dgk x; k g&^ Ppfl f/kfra dlogA* vkrEn'khz
 efu I R; ea /kfr djA YR; * in vuqkfkz g&I r} I nikkko] rUo] rF;]
 I kolkefu; e] HkkrknHkou I a e] dk;] Hkko vkJ Hk"kk dh _tjk rFk
 vfol oknu ; kx ; Fkkfkopu] vxfgkropu] 0; ogkjkJr opu vkJ ifrKk ; s
 I R; ds vFkZ gA vpkjkxpkf. kZ ea I R; dk vFkZ g&ifrKkA ifrKk ds vuqkj
 orka dk ikyu djuk I R; gA vpkxeka ea I R; ds vuqkyu i j cy fn; k
 x; k gA vkrRefuxg dk mik; g&I R; A I R; dk vFkZ g&olrq dk ; FkkfkZ
 Lo: i A tc rd og I E; x~: i I s Kkr ugha gkrkj rc rd olrq ds ifr
 gksus okyk fiz I Eonu vfkok vfi z I Eonu dk xg.k ugha : drkA tks I R;
 dh vkkk ea mi fLFkr g§ og eskkoh eR; q dks rj tkrk gA I R; dh vkk/kuk
 I s dkeukvka dk vUk fd; k tk I drk gA doy ok.kh I smPpkj.k fd; k gyk
 I R; gh I R; ugha gkrkjA ok.kh ds I kfk eu vkJ dk; k dh , d: irk gksuh
 pkfg, A LFkkukA I # ea ^dk; q tjq , HkI q tjq , Hkq tjq , vfol ek; .k tks
 ds ek/; e I s ; g crk; k x; k g§fd dk; k dh I jyrk] Hk"kk dh I jyrk] Hkkoka
 dh I jyrk vkJ eu opu dk; : i ; kx dh vfol okfnrk , d: irk gh I R;
 gA ; gh dkj.k g§fd I R; egkorh I k/kj eu] opu] dk; k rhuka ; kxka I s I R;
 dk vpkj.k djus dh ifrKk djrk gA

I R; ds Lo: i dks Li "V djrs gq eiykpkj ea dgk x; k g§j kx] egkj
 i Skh;] bZ; kZ ds }jkj vI R; ckyus dk R; kx djuk vkJ n[k jka dks d"V nsus
 okys I R; opu dk R; kx djuk rFk I # vkJ vFkZ ds dgus ea v; FkkfkZ
 opuka dk R; kx djuk I R; egkor gA pf.kdkj ftunkl x.kh egUkj ds

vuð kj Je.k dks eu] opu] dk; k l s l R; i j vk#<+gkuk pkfg, A ; fn eu] opu vks dk; k ea , d: i rk ugha gks og e"kkokn gA dke] Økskj Ykkkj Hk; , oa gkL; ds o'kkHk gkdj&i ki dkjh] fu'p; dkjh] nli jka ds eu dks d"V nsus okyh Hk] Hkys gh og eukfoukn ds fy, dgh x; h gk Je.k dks ugha cksyuh pkfg, A n'kodkfyd l# ea l k/okpkj ds vlxr] l R; dks cgj egðo fn; k x; k gA fux]Fk l k/q; k l k/oh viusfy, ; k nli jka ds fy, Økskj l s vFok eku] ek; k vks ykkkj l s i j i hMktud l R; vks vI R; u cksys vks u nli jka l s cayok,] vks u cksys okys dk vuþnu djA bl l elr ykd ea l elr l k/q/ka }jkj e"kkokn xfg] gsvks og i kf.k; ka ds fy, vfo'ol uh; gA vr%fux]Fk i wkz i l s e"kkokn dk foje.k djA l R; egkor ds vHkko ea vU; egkor Hkh Hkak gks tkrs gA pfr.kdkj ftunkl x.kh us fy [kk g&^, d mi kl d 'ck] Jkodl us e"kkokn ds fl ok; 'ksk plj f'k{kki n xg.k dj fy; A e"kkokn dh NW ds dkj.k og vU; f'k{kki nka dks Hkak djus yxKA ml ds fe= us ml l s dgk fd rþ bu orka dks D; ka rkMfs gkA ml us dgk&^; g >B gþ eþ dgka budks rkMfk gk** eþs e"kkokn dk i R; k[; ku ugha fd; k Fkk bl fy, bu l c f'k{kki nka dks ân; ea /kkj.k dj ds j [kk gA bl i dkj l R; f'k{kki n ds vHkko ea ml us 'ksk l Hkh f'k{kki nka dks Hkak dj fn; ka bl i dkj l Hkh vlxeka ea vi us fufeðk ; k nli jka ds fufeðk nkuka nf"V; ka l s eu] opu] dk; k l s dr] dkfjr vks vuþsnr : i l s bu l c vI R; kpj.kka dk i fjR; kx l k/q oxz ds fy, vfuok; z gþ D; kfd vI R; l Hkh erka vks /kek] ds l k/q i #kka }jkj fuþnuh; gA
I R; dk egðo

l R; dh efgek vijEikj gA l R; oknh dks vlx ugha tykrh] ikuh ml s Micks ugha l drkA ft l ds i kl l R; dk cy gsmi s rhoz ox okyh unh Hkh ugha ckg l drhA l R; ds dkj.k nørk ueldkj djrs gsvks i #k ds o'k ea gks tkrs gA l R; oknh ejrk ds l eku fo'okl ; k[; x# ds l eku i T; vks cl/kq ds l eku ykdfi; gksk gA tul eþ ds e/; eankkjfgr l R; opu cksys l s eu]; turk dk i e rFkk txr~eamRd"V ; 'k i krk gA ri] l a e rFkk vU; xqk l R; ds vklkj gA ; fn eu]; ea vU; xqk u gka rc Hkh og , d l R; ds dkj.k l a kj ea i zek.k ekuk tkrk gA

vnðkifjotu vLrs yeglor

vlxeka ea Lrs vks vLrs dh folrkj l s 0; k[; k dh x; h gA l kekU; r; k Lrs l s rkri ; z gspkjh vks vLrs dk rkri ; z gspkjh u djukA tðlxeka ea Lrs vks vLrs ds vuð : i crk, gA fd l h dh fuþnk djuk] fd l h ds nkka dks n[kuk] pþkyh djuk] vU; thoka ds i k.kka dk vi gj.k djuk] nli js ds vf/kdkj dks Nhuuk] fd l h dh Hkkouk dks B] i gpkuk] fd l h

ds I kf k vU; k; djuk vKfn I Hkh Lrs ds vUrxt vkrsgA vLrs egkor ds I k/kd dks bu I Hkh i pfuk; k a s vi us dks cpuk gk gA vKxeKA eA Lrs ds fy, ^vnÜkknu* 'kCn dk i z kx gpk gA fcuk nh x; h oLrq dks Lo; a dh bPNk I smBukj Lokeh dh vufr ds fcuk fdI h Hkh oLrq dks xg.k djuk o ml dkl mi Hkks , oa mi ; kx djuk vnÜkknu gA bl s gh pkj h dgrs gA , d egkor ds : i eA tc dkBz I k/kd bl egkor dks Lohdkj djds ml dkl vKpj.k djrk gS rc og fcuk fn, fdI h Hkh oLrq dks xg.k ugha djrka rkri ; z ; g gS fd og oLrq pkgs xke eA gks ; k uxj eA gks ; k vj.; eA gk FkMk gks ; k cgr] I e gks ; k LFky] I pru gks ; k vpsu] ml smI ds Lokeh ds fcuk fn, u rks Lo; a xg.k d: akj u nI js I s xg.k djkA vkJ u gh vnÜk xg.k djus okys dkl vupeknu gh d: akA ; koTthou rd rhu dj.kka I s rFkk eu] opu] dkl; k bu rhu ; kxka I s Je.k ; g ifrKk djrk gA n'kodkfyd I # eA Hkh bl h ckr dkl vupeknu fd; k x; k gA vpkS Z egkor dk i ky I Hkh I k/kd I kf/o; k dks fy, vfuok; z gA

enypkj eA vpkS Z egkor ds Lo: i dks Li "V djrs gq dgk x; k g&xke vKfn ea fxjh gbj Hkjh gbj bR; kfn tks dN Hkh Nkjh cMh oLrq gS vkJ tks ij ds }jkj I aghr gS, s i jn; dks xg.k ugha djuk vnÜkknu foje.k ; k vpkS Z egkor dgykrk gA pkj h djus dkl dkj.k gS ykka ckán; dkl I kflu/; i kdj ykde dkl mn; gk gA yk c<ts ij eu; dkl; z ; k vdk; z dk fopkj ugha dj i krkA tS s elln&elln pyus okyh ok; q c<ej {k. kkhj ea Qy tkrh gS vkJ eSk c<r&c<rs vklk k ea Qy tkrk gS oS s gh tho dkl FkMk I k Hkh yk {k. kkhj ea Qy dj tho dks dyfkr dj nsk gA

vLrs egkor dkl /kjd {ki d fdI h Hkh oLrq dks fcuk fn, xg.k u djA ; gk rd fd nkr djsus ds fy, frudk Hkh ml s ugha xg.k djuk plfg, A¹⁹

cāp; Zeglor

tÜkxeKA eA egkor ka I s I Ecfl/kr cāp; Zeglor dkl fo'ksh egUo gA cāp; Z dk vFkZ g&vKRefo | k ; k vKRefo | kfJr vKpj.kA cāp; Z 'kCn nks 'kCnka ds ; kx I s cuk g&^cā* vkJ p; ZA ^cā* 'kCn ds e[; r% rhu vFkZ g&cā%oh;] cā%vKRek] cā%fo | kA p; Z 'kCn ds Hkh rhu vFkZ g&^j{k. k} je.k rFkk v/; ; uA* bl rjg cāp; Z ds rhu vFkZ g&oh; Z j{k. k} vKRe je.k vkJ fo | k/; ; uA døy oh; j{k. k} ; k tuuññz fo"k; d I a e cāp; Z dk v/kj vFkZ gA cāp; Z dk fo/ksh Red : i rks vi uh vKRek ; k i jekRek dh mikl uk ea yxuk gA oh; j{k. k} djuk] ; kx I k/kuk djuk] fo | k/; ; u djuk] fdI h fo'kky /; s dks I keus j[kdj] ; k fuf'pr djds rnuq kj vKpj.k djuk ; s

I c vkrEki kl uk ds fy, I gk; d cāp; Z ds fo/kk; d : i gA I k/q thou ea
bu nkuk : i ka dk eu] opu] dk; k I s rFkk dñ] dkfjr vñj vuéfnr : i
I s ikyu djuk gh cāp; Z dk i wñl 'kñ : i gA

~vkrpjka* e dgk x; k gS^, rñ qpo cñkpjafr cñhka vifjxgh i#k
ea gh cāp; Z gkrk gA cāp; Z ds fo"k; ea vkrpjka pñ. kZ ea mi LFkñlñz
fo"k; d I a e] x#dyokl vñj vkrReje.k ij vf/kd cy fn; k x; k gA

cāp; Z I k/kuk dk e#nM gA I k/q thou dh I eLr I k/kuk, a t i]
ri] I eRo] /; ku] dk; kñl x] i jh"kgot;] d"kk; fot;] fo"k; kñ fDrR; kx]
mi l xñ gu vkrn cāp; Z egkor ds I jf{kr jgus ij gh I jf{kr gñ vñl; Fkk
; s I k/kuk, a dñy 'kkjhñj d d"Vek= jg tkrñ gA cāp; Z dh I j{kk ds fy,
I k/kd dke dFkk u djñ okl uki wñl nñ"V I su nñl i jLij dked Hkkoka dk
i k j.k u djñ eeRo u djñ 'kjñj dh I kt I Ttk u djñ ekñ /kk.j.k djñ
eu dk I oj.k djs vñj I nk i ki dk ifjotñ djA

~l eok; kñ e cāp; Z dh I j{kk ds uksmik; crk, x, gA

1- cāpkjh] L=h] i'kñ vñj ui d I s l a ñr 'k; ñk vñj vkl u dk I ou ugha
djrkA

2- og L=h dh dFkk ugha djrkA

3- og fL=; kñ ds LFkkuka dk I ou ugha djrkA

4- og fL=; kñ dh eukgj vñj eukje bñlñz kñ dks ugha nñkrk vñj , dkxfpñl
I smi dk fujhñk.k ugha djrkA

5- og i zkrj I Hkkstñ ugha gkrkA

6- og i ku Hkkstu dk vfrek= vkgkj ugha djrkA

7- og iñZ voLFkk ea fd; s x, Hkkx vñj ØhMñvñlñ dk Lej.k ugha djrkA

8- og fL=; kñ ds 'kñn] : i] jñ] xñl k vñj Li 'kñ dk vñlñodj ifrr gñs
okyk ; k fQI y tkusokyk ugha gkrkA

9- og I kr vñj I [k ea ifrc) ugha gkrkA

mñljk/; ; u] n'koñlkyd vkrn xñFkk ea Hkk cāp; Z dh efgek dk
xqkxku fd; k x; k gA

~enypkj* e a c) kñ ckyk vñj ; ñrñ ds Hkn I s rhu i dkj dh fL=; kñ
dks ekrk] iñl vñj cfgu ds I eku I E; d-iñdkj I s l e>dj rFkk fp=] yñ
vkrn Hkkka ea cus gñ fL=; kñ ds i frfcEc dks , oa no] eut; vñj fr; p
I EcU/kh fL=; kñ ds : i nñkdj mul s fojDr gñkñ fL=; kñ ds dkeyopu]
mudk enñi'kñ muds : i dk voykñduj muds uR;] xñhr] gñL;]
dVkjfujhñk.k vkrn ea vuéfx dk R; kx djuk cāp; Z egkor gA cká : i
I s or] fu; e vkrn ikyu djus ea gh cāp; Z dh I k/kuk I ekir ugha gñrñ]

D; k^{id} dkeokl uk ; k fo"^k; k^a e^a je.krk v^kfn fodkj^a ds cht rks H^khrj g^A
 vr% H^khrj fNis fodkj^a dks fuely djus ds fy, v^kRek e^a je.k djuk , oa
 'kj^h b^flnz v^kj eu ds fo"^k; k^a e^a v^ku^{ln} [kkstus l s fojr g^kuk vko'; d g^A
 v^kReLo: i ; k v^kReH^kkoka e^a je.krk l s gh ij je.krk ds tky V^W l drs g^A
 ; gh c^ap; l dh i f j i w^krk rd i g^{pus}dk jkt^ekx^zg^A

vifjxg egkor

vifjxg egkor dks tkuus ds fy, i f j x g dks tkuuk vko'; d g^A
 i f j x g dk v^kl g[&]eek^o cf) l s fdI h oLrq dk xg.k djukA i f j x g dk
 0; l fluktU; v^kl g[&]i f j l keLR; u xg.k i f j x g.k e^PNk^b'ksu i f j x^o; r^b
 v^kReH^kkou ee^fr c^ap; k x^o; rs bfr i f j x g% fdI h oLrq dk l eLR : i l s
 xg.k djuk^l vfkok e^PNk^b'k ft l s xg.k fd; k tkrk g^S; k vi u^s u&e^j u ds
 H^kko l s ; g ^ejh g^S bl cf) l s ft l s xg.k fd; k tk;] ml s i f j x g dgrs
 g^A**

H^kxorh l [¶] e^a i f j x g ds rhu H^kn crk; s x; s g[&]

- 1- de^z i f j x g & j k x }^{sk} dso' k^h k^h g^k dj v"Vi^d k j ds de^z dks xg.k djukA
- 2- 'kj^h i f j x g & fo' o e^a ftrus H^kh tho g^o s l H^kh 'kj^h /k^h g^A 'kj^h xg.k
 djuk H^kh i f j x g g^A
- 3- cká H^k.Mek= i f j x g & cká l k^l kfjd oLrq a v^kj i n k F^l v^kfnA ; s l H^kh
 oLrq a tho ds }jk xg.k dh tkrh g^S v^kj xg.k djus i j j k x & }^{sk} dks of)
 djus okyh g^ksh g^A l kF^l gh l kF^l vkl fDr dks mRi lu dJrh g^b bl fy, blg^a
 i f j x g dgrs g^A v^kpkj^k v^kxe e^a e^PNk^bko dks i f j x g* dgk x; k g^A bl
 txr-e^a ftrus eut; i f j x g g^b os vYi ; k cgr] l fe ; k L F^ky] l fp^Ul ; k
 vfp^Ul oLrq dk i f j x g dJrs g^A os bu oLrq^{ks} es e^PNk^b j [kus ds dJj.k gh
 i f j x g h g^A i n k F^l i k^h xfyd g^A og i f j x g ugha g^A eut; ds }jk
 e^PNk^b oLrq i f j x g hr i n k F^l gh i f j x g curk g^A H^kxoku-egkohj us e^PNk^b dks
 gh i f j x g dgk g^A i f j x g egk^h; dk g^{sq} g^A i f j x g h 0; fDr dks v^kRekuH^kfir
 ugha g^kshA tks i f j x g e^a i e^Ul g^b os i n k F^l dks i kJj i l lu g^krs g^b os
 v^kRekuH^kfir l s ckgj g^A l R; dk Lo: i rks l l k j ds H^kk^hrd i n k F^l l s <elk
 gyk g^A mi fu"knk e^a dgk x; k g^A

fj. e; s i k=sk l R; L; KifgraefkeA

r^{uo} i H^ku i k o.lq l R; /k^{el}z n^W; AA²⁰

vifjxgh eut; gh l R; dk n'k^lu dj l drk g^A tks 0; fDr
 l k^l kfjd H^kxfoykl e^a fylr g^S ml s l R; dk n'k^lu ugha g^ks l drkA
 vifjxgh i n k F^l e^a eek^o ugha djrkA vifjxg ds r^{uo} dks i kJr dj 0; fDr
 vi us thoun'kk dk i f j or^u dj l drk g^A tc rd i n k F^l ds i fr e^PNk^b dk
 H^kko nj^h ugha g^krk rc rd fg^a k v^kj v l R; dk H^kko H^kh nj^h ugha g^ks l drkA

vlxekadk ; g dFku iwl : isk l R; g\$fd tks u inkfkl dk l xg.k djrs g\$
 vlg u mues ePNkko j[krs g\$ os gh vifjxgh cu l drs g\$ fhlk{kq dks
 vklrfjd vlg cká nkska i zdkj ds ifjxgk l s epr gkuk pkfg, A fhlk{kq vlg
 xglfk ds chp ; g Hkn g\$fd tks vifjxgh g\$ogh fhlk{kq g\$ tks ifjxgh g\$og
 l k/kpsk ea Hkh xglfk g\$ ifjxg cl/ku dk dkj.k vlg vifjxg ek{k dk
 dkj.k g\$ tks ifjxg l s jfgr g\$ogh l nk d"kk; : i ifj.kkeka dks d'k
 djrk g\$ D; kld t\$ s ydMlk Mkyus l s vlx HkMedrh g\$os s gh ifjxg l s
 d"kk; c<rk g\$ vifjxgh l o= vkus tks eaydk jgrk g\$ ml dk Lo: i
 uku vlg fo'okl djus yk; d gkuk g\$ og l o= Lok/khu jgrk g\$ ml s
 fdI h dk vlg; ugha ysk i MfkA ifjxg j[kus i j bl ykd vlg ijykd ea
 vuod nksk gkrs g\$ fuxFkl k/q vrhr] vukxr vlg oréku l Hkh ifjxgk dks
 drdkfjr vuénu l s l oEkk R; kx djrk g\$ l eLr cká vlg vkh; Urj
 ifjxg dks R; kxdj t\$efu ifjxg l Ecl/kh l c i zdkj dh fpurkvka l s epr
 gkdj i l u jgrk g\$

vifjxgh l k/kq l k/oh tks Hkh oL=] iku] dEcy j tkgj.k vlfn
 /kek dj.k j[krs g\$ os l Hkh , dek= l a e dh j{kq ds fy, j[krs g\$ bu
 oLr yksa ds ifr muds eu eafdl h Hkh i zdkj dh vkl fDr ugha gkshA Hkxoku-
 egkohj dk vifjxg dk fl) kUr vlg; kfRed mlufr ds fy, g\$; fn l Hkh
 yks bl fl) kUr dk ikyu djarks dks Hkh 0; fDr nhu vlg nfjnz ugha gks
 l drkA Hkxoku-egkohj us xglfk ds fy, e; kInr ifjxg dk fl) kUr fn; k
 vlg Je.ksa ds fy, iwl vifjxg dk fo/kku fd; kA

l k/q l kf/o; kA ds oL= j[kus ds l Ecl/k e a t\$ /keZ e a nks
 fopkj/kjk, a g\$, d fnxEcj i jEijk dh fopkj/kjk g\$ vlg nli jh 'orskEcj
 i jEijk dh fopkj/kjkA fnxEcj i jEijk dh fopkj/kjk ds vuq kj Je.ksa dks
 oL=kfn ugha j[kus pkfg, vj 'orskEcj fopkj/kjk Je.ksa ds fy, oL=kfn dk
 fo/ku djrh g\$

nh{kq ds l e; Hkxoku-, d 'kkVd FkA dks i j , d oL= /kkj.k fd,
 gq FkA Hkxoku- us l aYi fd; k ^es geUlk _rq e a bl oL= l s 'kjhj dks
 vlpNkfnr ugha d: akA** os thou i ; lUr l nli ds d"V dks l gus dk fu'p;
 dj pps FkA ; g mudh /kekzukferk FkA Hkxoku- us rjg eghuka rd ml
 oL= dks ugha NkMlkA fQj vuxkj vlg R; kxh egkohj ml oL= dks NkMldj
 vpsyd gks x, A bl i zdkj t\$lxekadk e nkska i jEijk, aekU; g\$

Je.k ; koTthou ipegorka dk ikyu djrk gA , d dh fojk/kuk I s I Hkh orka dh fojk/kuk gks tkrh gA I Hkh egkor , d nI js ds ijy vks I g; kxh gA ; segkor , d I kFk gh ?kfVr vks , d I kFk Hkh gks gA vr% I Hkh orka dk ikyu djusokyk gh Je.k dgykrk gA bu i kp egorka ds vfrfjDr , d NBk or vks gA ft I e thou i ; Dr jkf= Hkkstu dk R; kx fd; k tkrk gA jkf= ea dkBz Hkh [ku&i hus dh oLrq ikl j[kuk I k/q ds fy, fuf'k) gA jkf= Hkkstu I s l a e fojk/kuk dk nkSk cryk; k x; k gS D; kfd jkf= ea vU/kdkj gks I s = vks LFkoj thoka dh j{kk ugha gks I drhA I wZ ds vLr gks tkus ij i w% i wZ ea I wZ mn; u gks tk; rc rd I c i dkj ds vkgkjfn i nkFk ds I ou dh eu ea bPNk u djA Lefr; k ea Hkh ^, d **dkys pjn~ Hk**; e* I k/q dks, dckj Hkkstu djus dk fo/kku gA n'kofdkfyd I wZ ea jkf= Hkkstu foje.k dks NBk or dgk gA rFkk i k.kfrikrfoje.k vkn i kpk dks egkor dgk gA Je.k thou ds vVBkjg xqkka dk o.ku djrs gq jkf= Hkkstu R; kx dks egkor ds I kFk I fefyr dj ^o; NDDa N% orka dk mYyek fd; k gA Je.k dks bl dk ikyu djuk pkfg, &

**o; NDdadk; NDdavdliksfxfgHk; .ka
ify; diful Stk ; fl .kk.la I kgoTt .ka**

mUkjkl/; u ea Je.k thou ds dBkj vpkj dk o.ku djrs gq Li "V crk; k gS fd i k.kfrikrfoje.k vkn I oZ fojfr; k ds I kFk gh jkf= Hkkstu R; kx djuk pkfg, vks ; g or egorka dh rjg gh n<fk ds I kFk ikyu fd; k tkrk gA

mi; Dr i kp egorka dk ipyu Hkxoku~egkohj dh ijEijk I seuk tkrk gA mUkjkl/; u I wZ ds vuq kj Hkxoku~ i k'oZkFk dh ijEijk ea pkraq kE/keZ dh ekU; rk FkA bl ijEijk ea cAp; Z dh LorU= egkor ds : i ea x.kuk ugha Fk vfi rq bl s vifjxg ds vUrXk ekuk FkA i wZ ipfyr pkraq kE/keZ ea Hkxoku~egkohj us LorU= : i I scAp; Z dks i pe egkor ds : i ea ipfyr fd; k vks rc I s tE/keZ ip; ke /keZ cukA Hkxoku~ i k'oZkFk dh ijEijk ds dsk dh ekj Je.k vks Hkxoku~egkohj ds izkku f'k"; xks e x.kkj ds e/; I okn I s Kkr gksk gA

**plmTtkeks; tks/keksbeks ipfl fd[kvka
nsI vks c) ek.ksk i kl sk ; egkeqHAA²¹**

tks ; g pkrq kē /kez ḡ ftl dk ifriknu egkefū i k'oūkfk us fd; k
 vkg tks ; g ipf'k{kRed /kez ḡ ftl dk ifriknu egkefū o/kēku us fd; k
 ḡ dskhdékj Je.k us tc xl̄e I s nkska rhFkldkj k̄ ds /kez ea vUrj dk
 dkj.k i nk̄ rks mlgkus crk; k fd rhFkldj i k'oūkfk ds l e; ds l k/kvka vkg
 Hkxoku- egkohj ds l k/kvka dh i Kk ea egku- vUrj FkkA vflure rhFkldj ds
 l k/kvka dh c̄) oØtM+Fkh c̄) oØ gks ds dkj.k i frckk ds l e; rdz
 fordz vkg fodYi k̄ dk ckgl̄; muea gksk Fkk ftl l s l k/kvka ds vpkpj dks
 og tku l e> yrs Fkh fdUrq mudk ikyu djusea dnkxgh gks l s mudh
 c̄) dr̄dtky ea Qd dj tM+ gks tkrh Fkh bl fy, muds fy,
 i pegkor: i /kez cryk; k x; kA tcfld n̄l js rhFkldj l s ydij Hkxoku-
 i k'oūkfk rd y/e/; orh̄ ckb̄ rhFkldj k̄ ds l k/q t̄kK gksk Fkh os vkl kuh
 l s l k/okpkj dks xg.k Hkh dj yrs Fks vkg c̄) eÜkk l s m̄l dk ikyu Hkh djrs
 Fkh bl h rF; dks l Unfhk̄r djrs ḡ mÙkj k̄; u ea dgk ḡ

i f j e k m T t q M k m o d t M k ; i f P N e k A

e f T > e k m T t q l u k ; r s k / k e s n g k d , A A

i f j e k . k a n f b o l k > k s m p f j e k . k a n j . k i k y v k A

d l i k s e f T > e x k . k a r q l f p l k > k s l i k y v k A²²

t̄ & t̄ s ekuo dh izfr ea ifjorž v̄k; k vkg c̄p; z ikyu dk
 Li "V funžk u gks l s bl dh vogsyuk dh vf/kd l EHkkouk; a l keus vks
 yxh A Hkxoku- egkohj dks bl ds LorU= egRo ifriknu dh vko'; drk
 egl h ḡ bl fy, bl dk vyx l s ifriknu fd; kA

i kpka egkor , d n̄l js ds ijid vkg l g; kxh ḡ , d Hkh or dh
 fojk/kuk djus okyk v̄l; dh fojk/kuk djrk gh ḡ i fjxg j [kus okyk fḡ k
 l s cp ugha l drk vkg fḡ k djus okyk i fjxg l s ugha cp l drkA bl
 i dkj i kp egkorka ds foopu ea Je.k/kez ds i k.kLo: i vfḡ k egkor dk
 i k/kk; nf"Vxkpj gksk ḡ bl h dh fo'kj) ds fy, l Hkh vpkpj fopkj dk
 ifriknu ḡyk ḡ Je.k dh i R; d vpkpj eyd fØ; k vfḡ k ijid gksk ḡ
v"Viopuekrk,a

i kp l fefr; k vkg rhu xfl̄r; k dks i opu ekrk dgk tkrk ḡ²³
 bl ds nks dkj.k ḡ

1½ bu vkbka e l kjk i opu l ek tkrk ḡ

1½ vkbka l s i opu dk i l o gksk ḡ

egkorka dh I j{kk v{kj fo'kq rk dsfy, I fefr v{kj x{flr dk fo/kku
g{A I fefr v{kj x{flr dk I fefyfyr uke m{lkj{k; ; u ea ^i{opu ekrk** fn;k
x; k g{A

**v{e i o; .kek; kvks I febz x{lkj rgo ; A
i{po ; I febz ks x{lkjks v{kjg; kAA²⁴**

I fefr v{kj x{flr: i v"V i{opu ekrk, a g{A I fefr; ka i kp v{kj
x{flr; ka rhu dgh x; h g{A ftl rjg ekrk vius i{# dh I n{b n{kkky
djr{h g{B ml s l nk I v{kx{z ij pyus dh ij .kk ns{h g{B m{leks{z ij tkus I s
j{kdr{h g{B ckyd ds j{kk v{kj pkfj= fuelk dk I rr /; ku j[krh g{B ml h
i{dkj I s v{kBka i{opu ekrk, a Hkh i R; d i{df{uk djrs l e; I k/kd dh n{kkky
djr{h g{B I rr mi; kxi{b I v{kx{z ij pyus dh ij .kk ns{h g{B v{l r~i{df{uk
ea tkus I s j{kdr{h g{B I k/kd dh v{kRek dk n{ti{df{uk; ka I s j{kk rFkk ml ds
pkfj= ds fodkl dk /; ku j[krh g{A bl fy, ; s v{kBka i{opu ds v{k/kjHk{r I {k
dh ekrk g{A*

bu v{kBka ea I eLr }kn'kk{a: i i{opu I ek tkrk g{B bl fy, b{lg{A
^i{opuekrk* dgk x; k g{A bu v{kBka ea }kn'kk{a: i i{opu I ekfo"V g{ks tkrk
g{B , s k dgus dkj .k; g g{S fd I fefr v{kj x{flr n{kska pkfj=: i g{B rFkk
pkfj= Kku n'k{u I s v{foukHkoh g{A okLro ea Kku] n'k{u v{kj pkfj= ds
v{frfjDr v{l; d{k{z v{Fk% }kn'kk{a ugha g{A bul s }kn'kk{a: i i{opu dk
i{t o g{ksk g{A bl fy, ; s }kn'kk{a: i i{opu ekrk, a g{A

I fefr dk y{kk.k

t{u I k/k{ka ds v{kpkj ea i kp I fefr; ka dk LFku i{ek g{A budh
I Hkh fØ; k; a I fefr; ka ds vu{ k j gh g{ks g{A Je.k dk pyukj m{Bukj c{Bukj
v{kglj xg.k djuk v{kfn fØ; k; a i{ekn jfgr ; Rukpkj i{b{d g{ks g{A v{kxeka
ea I fefr ds vu{ v{Fk fd; s x; s g{A en{ykp{ j ea I E; d- i{df{uk dks I fefr
dgk x; k g{A I okFkI f) eA ^i{k.khi hMki f{j g{kj kFk I E; Xxeua I fefr²⁵
i{k.khi hMk dk i{fjgkj djus dsfy, hkyi{dkj v{kuk&t{kukj m{Buk&c{Bukj xg.k
djuk o ekpu djuk I fefr g{A ^i{okFk{kfr{d* ea 0; q{i{f{uk djrs g{q dgk g{S
fd I E; d- i{dkj I s xeu djuk I fefr g{A n{b; I a{g Vhdk ds vu{ k j
fu'p; siku{rKukfnLoHk{os fuT{krefu I e&I E; d{t eLrjlx{kfnfoHk{oi{fjR; lx{k
rYhurkPplurulle; Rosi v; ua xeu a{fj.ceu I fefr²⁶ fu'p; u; dh
vi{kk I s vu{r Kukfn LoHkko/kkj d viuh v{kRek ea yhu g{kskj v{kRek dk
fp{lu{ru djukj rle; g{kskj v{kfn : i t{ks v; u a{fj.ceu g{S og I fefr g{A
i{frØe.kl # ds of{ukdkj v{kpkj Zufe us I fefr dks a{fjHk{kfr djrs g{q fy[kk
g{S fd i{k.kkfr i{Hkfr i{k.k I s fu{uk jgus dsfy, i{t{kLr , d{kxrki{b{d dh
tkus oky{h v{kxekDr I E; d- i{df{uk I fefr g{A

Lo: i ,oaHn

mijkDr | Hkh ifjHkk"kkvka ea | E; DRo ij vf/kd cy fn; k x; k gA
eu dh ,dkxrkj fo'kq rk] I a e dh n<rk ,oa pkfjf=d fodkl grq
I fefr; k dk vkpj.k vko'; d gA l k/kqdk s thou; k=k ds fy, i kp vko'; d
fØ; k; a djuh i Mfh g&, d LFku I s njs LFku ij tkukj ckyukj Hkkstu]
oL=iku vknfn xg.k vks eye dk R; kxA I fefr ds i kp Hkn g&/1½ bZ kZ
I fefr 1/2½ Hkk"kk I fefr 1/8½ , "k.kk I fefr 1/4½ vknku fu{ki .k I fefr 1/6½
0; xl xz I fefrA I drkx] I eok; kx] ekykpkj] /kekler vknfn xtFka ea I fefr
dk Li "V o.ku gA

bZ k fefr

tkus vkus dh fØ; k dks bZ kZ dgrs gA Je.ka ds vkus tkus dh
fØ; k; a I fefr i oZl gksr gA izkstu ds fufelk pkj gkfk vlx tehu]
n[kdj l k/kq ds }kjk fnol ea i k l plekxZ I s thoka dk i fjkj djrs gq s
xeulkxeu djuk bZ kZ I fefr gA mukjk/ ; u es bZ kZ I fefr dh i fjk'k) ds
fy; s pkj dkj.k crk; s x; s g&/1½ vkyEcu 1/2½ dky 1/8½ ekxz 1/4½ ; ruka
Je.k dks bu pkj dkj.kka I s i fjk'k) bZ kZ I fefr i oZl popj.k djuk pkfg,A
bZ kZ I fefr dk vkyEcu&Kku] n'ku vks pkfj= gA blgha ds mis; I s gh
og xeu djA dky dks nf"V ea j [kdj gh ml s pyuk pkfg,A I wZ ds
i dk'k ea gh xeu djA jkf= ea bZ kZ 'k) ugha gks I drhA ; fn , d xlø I s
njs xlø ea fogkj djrs I e; ekxz ea I wZr gks tk; rks Je.k dks ogha
: d tkuk pkfg,A ml s ; g ugha l kpkuk pkfg, fd ; gka ij Bgjus dk LFku
Bhd ugha gA ; gka ij i 'kqo l iz vknfn dk Hk; gA døy 'kkjhfjd fØ; k ; k
Lok/; k; k /; ku ds fy, jkf= ea tkuk gks rks j tksj.k I s i ektu djrs gq
tk; A ekxz I } mleekxZ dks NkMedj] xeu dj} D; kfd mleekxZ ij tkus I s
vkrfojlkuk vknfn nksk I EHko gA ; ruk dk vFk gS foodA nñ;] {k} dky
vks Hkko dh nf"V I s bl ds pkj Hkn gA nñ; dh vi{kk I s uska I s ekxz
n[kdj py} {k} I s ; qizek.k Hkfe dks n[k} dky I s tc rd pyrk jgs rc
rd n[k] vks Hkko I s mi ; kx i oZl xeu djA pyrs I e; ckrphr] v/; ; u]
fpulu vknfn dk; k dk Hk fu{k k gD; kfd pyrs I e; bu dk; k dks ajrs
gq tho fgk dh I EHkkouk jgrh gA Je.k dks/khej mnex jfgr gkdj rFkk
fpulk dh vkdyrk feVkdj pyuk pkfg,A

Hkk"kk I fefr

Hkk"kk fo"k; d I a e dks Hkk"kk I fefr dgrs gA Økjk eku] ek; k yHkk
gkL;] Hk;] okpkyrk vks fodFkk bu vkb nkka I s jfgr rFkk vko'; drk
gks i j Hkk"kk ea i oÜk gksuk Hkk"kk I fefr gA rÜokFkfrd ea fgr] fer vks

vl fnX/k opu ckyus dks Hkk"kk I fefr dgk gA eHkk"kk fo"k; d l a e
ijvf/kd cy fn; k x; k gA vFkk~fdl h dks ej's opu l s i hMk u i gpt bl
m's; l s i Skj;] gkL;] ddZk ij&fuUnk] vReitzk k rFkk jkx}sko/kd
fodFkkvkvkfn dk R; kx djdsLo ij fgrdkjh opu ckyuk Hkk"kk I fefr gA

I R;] vl R;] l R; l fgr vl R; vkg vI R; e"kk ;s opu ds pkj
izkj gA l Ttui #kks ds fgrdkjh opu dks l R; dgrs gA tks opu u l R;
gkjk gS vkg u vI R; ml s vI R; e"kk dgrs gA bl izkj l R; vkg vI R;
e"kk opu dks ckyuk rFkk vI R;] dBkjrk rFkk pkyh vlfn nkkska l s jfgr
vkg vuo | vFkk~ft l l s iki dk vkl o u gks , k opu ckyus okys l k/kq
ds 'k) Hkk"kk I fefr gksh gA tuin l R;] l Eefr l R;] LFkkiuk l R;]
ukel R;] : i l R;] EHkkouk l R;] 0; ogkj l R;] Hkko l R; vkg mi ek l R;
l R; opu ds ;s Hkn gA

l R; ds foijhr opu vI R; gA tks opu l R; vI R; vkg l R;
vl R; l s foijhr gkjk gS ml s vlxeksa ea vI R; e"kk dgk gA og opu u rks
, dkur l s l R; gkjk gS vkg u , dkur l s vI R; gkjk gS vkg u l R; k l R;
gkjk gA

"kk I fefr

mnxeckfn nksk jfgr vkgkj xg.k djuk , "kk I fefr gA , "kk 'kCn
ds vlxz xoSk.ksk.ksk&vkgkj ds 'k) k'k) gks dh vloSk.ksk xg.ksk.ksk&vkgkj
xg.k djrs l e; nksk vnk sk dk fujh{k.k vkg i fjHkkSk.ksk&vkgkj dk l ou
djrs l e; nksknk sk dk fopkj] bu rhuka dk l eko sk gks tkrk gA fHk{kq
vfg k egkor dh l j{k ds fy, u rks i pu i kpukfn fØ; k djrk gS vkg u
fdl h l s [kjhn ; k [kjhnokdj vkgkj ys l drk gS rFkk u fdl h l s vi us
fuokl LFkku ea vkgkj eakok l drk gS vr% fi .MSk.ksk dh 'k) ds fy,
fHk{kkp; kZ dk ekxz gh l okk gA budh fHk{kk 'l o l EiRdjh fHk{k* ekuh x; h
gA l o l EiRdjh fHk{k og fHk{k gS ft l s R; kxh o vRe/; kuh 0; fDr vfg k o
l a e dh nf"V l s l gt i klr djrk gA Je.k }jk xg.k fHk{k ng dks i l V
cukus ; k iekn vFkok vkyL; c<kus ds fy, ugha vkg u gh thoka dks
ysek= d"V i gpkus ds fy, gS cfYd vRek ds i wkl fodkl ds fy, i klr
gq 'kjhj l s dk; l yu/kez i kyu djus rFkk thou i okg dks pyk; s j [kus ds
fy, gA

/kekler vuxkj ea Je.k ds vkgkj xg.k ds l EcU/k ea crk; k x; k
g&Je.k dks fN; kfyl nksk l s jfgr] v/k%deZ l s jfgr rFkk pkyg eyka l s
jfgr fufozu vkgkj xg.k djuk pkyg, A l kyg mnxe nksk l kyg mRiknu

nkš] nl 'kldr nkš] pkj vəkjfn nkš ; s I c fN; kyhl nkš gA , "k.kk
 I fefr ds ikyd I k/kq dks bu I c nkška dks Vkydj vkgkj xg.k djuk
 pkfg, A Lo; a Hkjejhofulk I s Jkodka ds }kj ij tkus ij tks vkgkj vnuofulk
 I s iklr gksk gS ogh I k/kq dsfy; s xk°; gA ftI Hkkstu I s I k/kq dcl 'kj.hj
 fodkjxLr gksk gS bflnz en i hks gksk gS og Hkkstu vxk°; gA
vlnku{ki .k I fefr

I Hkh izdkj ds /keki dj.k oL=] ik=] iLrd vks Hkk.M vfn dks
 food iwd xg.k djuk vknku% vks thojfgr iekftz Hkfe ij fu{ki .k
 %j [kuk% vknku fu{ki .k I fefr gA Je.k dks iR; d oLrq ; kfpr iklr gks
 gA ml dcl i wkl mi; kx djuk mudk dÜkd; gA oLrq dks xg.k djuse} j [kus
 es vfgd k dh nfV iekf gA Je.k dks ikl tks Hkh /kfdeL mi dj.k gS mlg
 vPNh rjg I s n[kdj vks mlgia iektu dj ds mBuk vks j [kuk pkfg,]
 ftI I sfal h tho dh fgk u gka eykpkj eabl dsLo: i ij izdk'k Mkyrs
 gq fy[kk g&

.k. kofgal & eogal mpofgav..keli eogfaokA i ; na xgf.kD[oks I fenh vlnk.kD[oksAA²⁷

Kku dkl midj.kl I a e dkl midj.kl 'kks dkl midj.kl vFkok vll;
 midj.kka dks xg.k djuk vks j [kuk vknku fu{ki .k I fefr gA mUkjlk; ; u
 I # vks n'ko&dkfyd I # ea Hkh ; gh dgk x; k gS fd ftI midj.k dks
 mBuk ; k j [kuk gks ml s i gys vks kka I s ifry{ku dj yj ftI I s ml ij
 dkbz tho tUrq u gks fQj j tkqj.k vfn I si etu dj yj rkfd dkbz tho
 tUrq gks rks og /khs I s gV tk;] ml dh fojk/kuk u gka cgj l e; rd
 j [kus dls i 'pkr~ I EePNZu thoka dh mRi fuk dh I EHkkouk c<+tkrh gA vr%
 /keki dj.k dkl I ko/kkuh I s i p% ifry{ku djuk pkfg, A

5- mRI xz I fefr&thoka dls vfojk&k I s ng dls ey dk fug].k djuk
mRI xz I fefr gS vFkk~tgka ij Lfkkoj ; k txe %=I % thoka dh fojk/kuk u
gks, s futUrqLFku eaeye# vfn dkl fol tlu djuk mRI xz I fefr gA

Je.k dks eyl # dkl fol tlu , s LFku ij djuk pkfg, tgi
 , dklr gks gfjr ouli fr rFkk =I thoka I s jfgr vks xk I s nj gka tgka
 dkbz n[k u I d} dkbz fojk&k u dj I d} , s foLrh.k {k= ea eye# vfn
 dkl R; kx djuk i fr"Bki fudk I fefr gA mRI xz dls LFku ij ; gka
 i fr"Bki fudk I fefr dkl i kx fd; k x; k gA tks I k/kq ; k I k/oh vLoLFk
 gks dls dkl .k fLFkjokl dj jgk gks ; k mikJ; kfn ea jg jgk gks vFkok
 xtekukke fogkj djrk gyk mikJ; ea vkdj Bgjk gks ml i Kkoku~ I k/kq
 dks pkfg, fd og i gys gh ml dls ifji k'oZ ea mPpkj i o.k] fol tlu dh
 Hkfe dks vPNh rjg n[kkk dj yA tks I k/kq ; k I k/oh , s k ugh djrk ml s

Lo&ij fojk/kuk dh egkgkf u dk n̄fj.kke n̄kuk i M̄k ḡ m̄lkj/ ; u I #
ea, h pru LFkf. My H̄kie eanl fo'k̄krk, agkuh vfuok; Lcrk; h x; h ḡ

1½ tgka ykska dk vkokxeu u gks ½ ft l LFku dk mi ; kx djus
I s n̄l js dks fd l h i zdkj dk d"V ; k up l ku u gks ½ tks LFku l e gks ¼
tgka ?kk ; k i Üks u gks ½ ph/h dk vlfn thotUrg l s jfgr gks ½ og
LFku cgr l dñh.kl u gks ½ ft l ds uhps dh H̄kie vfpÜk gks ½ fuok l LFku
xkø I s n̄j gks ½ tgka pøs vlfn dsfcy u gks ½ tgka i k.kh ; k cht QSys
gq u gkA

fodky ea mPpkj&i d.k H̄kie dh ifry[kuk djuk] l k/q dh
I ekpkjh dk egkoiwkz vñ ḡ bl dh mi qk djus I s tho fḡ k dk nksk
yxrk ḡ

bu ikpa l fefr; ka dk l nk ikyu djus oky k efu N% i zdkj ds
thoka ds l eñ l s H̄kjs gq yksd ea xeukxeu djrk ḡk fḡ k l sfylr ugha
gks k D; kfd l fefr; ka ea i dñk djrs gq efu iekn l s jfgr ḡk ḡk thoka
dh fḡ k l s cpus ds mi k; ka dks u tkuuok yk ft l {k= ea fopj.k djrk ḡ
thoka dh fḡ k l s cpus ds mi k; ka dks tkuuok yk H̄kh ml h {k= ea fopj.k
djrk ḡk rFkkfi og Kku vñ pfkj= ea ckyd ds l eku vK gks i ki l s
c/krk ḡk fdUrqmik; ka dks tkuuok yk iki l s sfylr ugha gks vñ i ñl ea ckks
gq deñ dh futjk djrk ḡ

xflr

1 1 kj dkj. H̄reuls xki ua H̄ofr l k xflr ft l l s l d kj ds dkj .kka**
l s vñRek dk xki u vñFk~vñREk dh j{k gks h ḡ og xflr ḡ xflr dk
'kkfCnd vñFk ḡj{k kA eu] opu] dk; k ds l Fk tc xflr dk ; kx gks k ḡ
rc ml dk vñFk ḡeu] opu] vñ ḡ dk; dh vdñky i dñfuk; ka l s j{k vñ
dñky i dñfuk; ka ea l a kstuA nñ; l xg Vhdk ea xflr dk y{k.k djrs gq dgk
g&l gt 'k) vñRe H̄kouk : i xflr LFku ead kj ds dkj .k kñr jkxkfn ds
H̄k; l s vñREk dks fN i kuj i PNknu ; k j{k.k djuk xflr ḡ

eu] opu] dk; dks l ko | fØ; kvka l s jkduk xflr ḡ l k/q dks
ykdintk vñfn yksdd fo'k; ka dh bPNk u dj ds jRu=; &Lo: i vñREk dks
jRu=; ds ifri {k feF; kn'kñ] feF; kKku vñ feF; k pkfj= l s cpkus ds fy,
iki ; kxk dk fuxg djuk pkfg, A

xflr; ka rhu ḡeukxflr] opuxflr vñ ḡ dk; xflrA ikp l fefr vñ
rhu xflr bu vñBk dks m̄lkj/ ; ul # ea ^ ; kvks vñ l febñk l fefr dgk
x; k ḡ cgnøfuk ea bl ds dkj.k dk mYy{k ḡ fd xflr; ka i dhpkj vñ

viðþpkj nkska : i gksh gA vFkk~ xflr; ka , dkur fuofuk#i gh ugh
 i dfuk#i Hkh gksh gA vr% i dfuk: i vâk dh viðkk l s mllg Hkh l fefr dg
 fn; k gA l fefr ea l fRØ; k dh e[; rk gS tcfld xflr ea vl r~fØ; k ds
 fu"lk dh e[; rk gA l fefr ea fu; er% xflr gksh gSD; kld ml ea 'klik ea
 i dfuk ds l fk tks v'klik l s fuofuk#i vâk gS og fu; er% xflr dk vâk gA

**1- eukxflr&l jEHk l ekjEHk vlg vlg EHk ea i ðuk gq eu ds 0; ki kj dks
 jkduk eukxflr gA fdI h dks ekjus dh bPNk djuk l jEHk gA ekjus ds
 l k/ku l i j fopkj djuk l ekjEHk gS vlg ekjus dh fØ; k dks i kjEHk djus
 dk fopkj djuk vlg EHk gA bu rhuka dks jkduk vko'; d gA eukxflr
 pkj i dkj dh g&**

I Ppk rgo eld k ; I Ppkeld k rgo ; A

pmRFk vI Ppkeld k e.lxflh pmf0ogkA

I R; k] e"kk] I R; ke"kk vlg vlg R; ke"kk eukxflr ds pkj Hkn gA

**1- I R; eukxflr&eu ea l r~inkfkz ds fpuru: i eukx l Ecl/kh
 xflr dks I R; eukxflr dgrs g&tS &txr-ea tho rulo gS ; ka
 I R; inkfkz dk fpuruA**

**2- vI R; eukxflr&vI r~inkfkz ds fpuru: i eukx l Ecl/kh xflr
 dks vI R; eukxflr dgrs g&tS &txr-ea tho ugh gA**

**3- I R; k e"kk eukxflr&l r~vlg vlg r~nkska ds fpuru: i eukx l Ecl/kh
 xflr dks I R; ke"kk eukxflr dgrs g&tS &vkez vlfn
 fofo/k o{kka dk ou n[kdj] ; g vkez dk ou gS , dk fpuru
 djukA**

**4- vI R; k e"kk eukxflr&tks fpuru I R; Hkh u gS vlg R; Hkh u gA
 tS &nønuk! ?Mk ys vlg,] bR; kfn vkn sk funskRed opu dk
 eu ea fpuru djukA**

tks Hkk"kk I R; k gS tks Hkk"kk e"kk gS tks Hkk"kk I R; k e"kk gS vFkok tks
 Hkk"kk vlg R; ke"kk gS bu pkj ka Hkk"kk vlg ea l s tks e"kk&vlg R; k vlg feJHkk"kk gS
 ml dk 0; ogkj l k/q l k/oh ds fy, l oFkk oftr gA døy I R; k vlg
 vlg R; k e"kk0; ogkj Hkk"kk dk i z kx gh ml ds fy, vlpj.kh; gA ml ea Hkh
 ; fn I R; Hkk"kk l ko] vuFkk.MfØ; k; Dr] ddZkj dVpj fu'Bj] dBkj] dekj
 dh vkl ddkfj.kh rFkk Nnudkj] Hknudkj] i fjrki ddkfj.kh] mi noddkj.kh , oa
 i kf.k; ka dk fo?kkr djus okyh gks rks fopkj'khy l k/q dks eu l s fopkj djds
 , dk l R; Hkk"kk dk Hkh i z kx ugh djuk pkfg, A

2- opux&vl R;] ddZkj vfgrdkjh , oa fgā kdkjh Hkk"kk dk iż kx ughā djuk] L=hdfkk] jktdfkk] pkj dfkk] HkkstudFkk] vkn opu dh v'kk
i dfūk vlg vl R; opu dk ifjgkj djuk opux&lr gA

opux&lr ds pkj iżdkj g&½½ I R; k ½½ e"kk ½½ I R; ke"kk ½½
vl R; ke"kkA ; rukoku-efju I jEHk] I ekjEHk] vlg vlg EHk es i dūkēku opu dk
fujkk djA

eukx&lr vlg opux&lr es vlg ; g gS fd eukx&lr es eu es
fpulu jgrk gS tcfd opux&lr es opu I scky tkrk gA eu ds fpulu
dks Hkk"kk oxZkk }kjk ixV fd; k tkrk gA

3- dk; x&lr & 'kkjhfjd fØ; k dks I jEHk] I ekjEHk vlg vlg EHk es i dūk u djuk]
mBu cBu§ [kMg gks§ [kMMk [kkb vkn ylkus vlg bflnz ka ds iż kx es
I a e j [uk] ; ruki wdz I r~i dūk djuk dk; x&lr gA enykpj es dgk gS
fd 'kjhj dh psvk dh i dfūk ughā gksuk vFkok dk; k&l xz djuk dk; x&lr
gA fgā kfn dk; k&l s fuoūk gksuk dk; x&lr gA dk; x&lr vFkk~'kjhj dh
vi fo=rk] vlg kjrk vlg vki fuk es fufeūki uk tkudj ml I s eeRo u
djuk dk; x&lr gA x.kjx&e us Hkxoku~egkohj I s i Nk&dk; x&lr I s
tho D; k i klr djrk gS Hkxoku~us mūkj fn; k&dk; x&lr I s tho I oj
dks i klr djrk gA I oj dk vFkZ gS vdqky dkf; d i dfūk I s mRi Uu
vkl d dk fujkkA tc vdqky i dfūk; ka dk fujkk gks tkrk gS rc
fgā kfn i kikl o fu:) gksus yxrs gA i dfūk dk es; vlg 'kjhj gA
dk; x&lr dh I k/kuk ds fy, vlgredsunr gksuk vko'; d gA tc I k/kd
dks vlgRek ds vlgLrRo dk Hkk gksus yxrk gS rc ml dh 'kjhj ds i fr
vlg fDr {kh.k gksus yxrh gA eeRo} eedkj vlg vgrdkj {kh.k gksus I s
dk; dh ppyrk {kh.k gksus yxrh gA

i kpl fefr; k vlg rhu x&lr; ka ; s vlg i opu ekrk, i efu ds Kku]
n'klu vlg plkj= dh I nō j{k k djk gA t s sekrk i dk ikyu djrh gS
os gh ; s efu ds jR=; dh j{k k djk gA bl hfy; s budk i opuekr dk
uke I kFkdl gA v"Vi opuekrk Je. kpkj dk vlg/kj gA tks Je.k bu i opu
ekrkvka dk I E; d-ikyu djrk gSml dk vlgpkj 'kjg jgrk gA

i pflz fujkk&bflnz 'kcn vlgRek dk opkd gA vlgRek ds fpulg vFkk~vlgRek ds
I nHkko dh f l f) es dkj. kHk vFkok tks tho ds vFkZ Kku es fufeūk cusml s
bflnz dgrs gA i R; {k: i I s tks vi u&vi us fo"k; ka dk Lorll= vlgf/ki R;
djrh gA mlga Hkk bflnz dgrs gA bflnz ds nks Hkk g&½½ nō; flnz
½½ Hkkoflnez A nō; flnz ds Li 'kj j l ukj ?kk.k p{kg vlg Jks i kp Hkk gA
Hkkoflnez ds Hkk nks Hkk g&yfc/k vlg mi ; kxA

fux~~if~~Fkka dls fof'k"V v~~k~~pkj ea i p~~fl~~nz fuxg i e~~k~~ g~~A~~ i kpk~~a~~ b~~fl~~nz ka dk fuxg djus okys l k/kd i p~~fl~~nz fuxgh dgykrsg~~A~~

p{k} Jkr] ?kk.k] ft^ook v~~k~~ Li 'k~~z~~ ; s i kp~~a~~ b~~fl~~nz ka g~~s~~ vFkk~efrKukoj.k dls {k; k~~s~~ 'ke dh 'kfDr dk uke b~~fl~~nz g~~A~~ b~~fl~~nz ka dks vi u&vi us fo"~~k~~; ka dh i pf~~uk~~ l s jkduk b~~fl~~nz fuxg g~~A~~ ft l i dkj l s m~~le~~lx&keh ?kkMka dks yxke d~~s~~ }jkf fuxg fd; k tkrk g~~s~~ g~~s~~ r~~uo~~Kku dh Hkkouk d~~s~~ }jkf b~~fl~~nz : i h ?kkMka dks fo"~~k~~; : i h m~~le~~lxZ l s gV~~k~~; k tkrk g~~A~~ tks l k/kd fo"~~k~~; ka l s b~~fl~~nz ka dks fo~~e~~k ugha djrk] b~~fl~~nz ka ml d~~s~~ rst dks u"V dj ns~~h~~ g~~A~~ ftu thoka dh b~~fl~~nz ka thfor g~~s~~ mudh n~~o~~[k v~~k~~ kf/kd ugha g~~s~~ LokHkkfod g~~s~~ D; kf~~d~~ mudh fo"~~k~~; ka ea jfr n~~o~~[k tkrh g~~s~~ t~~s~~ } g~~k~~Fkh cukoVh g~~f~~Fkuh d~~s~~ 'kj~~h~~ dks Li 'k~~z~~ djus d~~s~~ fy, nkMfk g~~s~~ v~~k~~ i dM+fy; k tkrk g~~A~~ bl h i dkj eNy~~h~~ cfM'k d~~s~~ ek~~d~~ dks p[us d~~s~~ y~~k~~k l s i k.k [kks ns~~h~~ g~~A~~ Hkej ?kk.k~~fl~~nz d~~s~~ fo"~~k~~; l s l rk; k g~~y~~k l d~~f~~ipr g~~s~~ dey ea x~~k~~ d~~s~~ y~~k~~k l s d~~b~~ g~~k~~oj n~~o~~[k g~~k~~rk g~~A~~ i r~~a~~k nhid dh v~~k~~j nkM~~d~~j ty ejrk g~~s~~ v~~k~~ gfju Jks~~fl~~nz d~~s~~ fo"~~k~~; o'k e/~~k~~/ofu d~~s~~ o'k~~h~~h~~k~~ g~~s~~ f'kdkjh d~~s~~ g~~k~~Fkka ekjk tkrk g~~A~~ bl l s Kkr g~~k~~rk g~~s~~ fd b~~fl~~nz ka n~~o~~[k: i gh g~~A~~; fn b~~fl~~nz ka n~~o~~[k : i u g~~k~~rh rks fo"~~k~~; dh bPNk Hkh ughag~~k~~rhA

- 1- p{k} b~~fl~~nz fuj~~k~~&n~~o~~[kus dk dk; l p{k} b~~fl~~nz d~~s~~ }jkf g~~k~~rk g~~A~~ tks n~~o~~[k tkrk g~~s~~ og : i g~~A~~ bl fy, p{k} b~~fl~~nz dk fo"~~k~~; : i g~~A~~ psru&vpsru i nkFkka d~~s~~ 0; ogkj] v~~k~~dkj v~~k~~ o'k~~z~~ ea jkx&}~~s~~ rFkk v~~f~~HkYkk"kk dk v~~H~~ko p{k} b~~fl~~nz fuj~~k~~rk g~~A~~ p{k} : i dks xg.k djrk g~~A~~ : i ; fn l ~~t~~n~~j~~ g~~s~~ rks jkx dk grq g~~s~~ v~~k~~ v~~t~~n~~j~~ g~~s~~ rks }~~s~~ dk grq g~~A~~ tks l k/kd ml : i ea jkx&}~~s~~ ugha j[krk g~~s~~ og~~s~~ oh~~r~~jkx g~~A~~ p{k} b~~fl~~nz d~~s~~ fuxg l s tho eukK v~~k~~ veukK : i ka ea g~~k~~skys jkx&}~~s~~ dk fuxg djrk g~~A~~ bl l s : i fufelrd de~~z~~ dk cl/k ughag~~k~~rk v~~k~~ i ~~o~~~~z~~) de~~k~~ dh futjk g~~k~~rh g~~A~~
- 2- Jks~~fl~~nz fuj~~k~~&ft l d~~s~~ }jkf l ~~u~~k tkrk g~~s~~ og Jks~~fl~~nz d~~s~~ }jkf x~~k~~g~~s~~ fo"~~k~~; 'k~~o~~n tks l ~~u~~us ea v~~P~~Nk yxrk g~~s~~jkx dk grq g~~s~~ ml s eukK dgk tkrk g~~s~~ v~~k~~ tks }~~s~~ dk grq g~~k~~rk g~~s~~ ml s veukK dgk tkrk g~~A~~ tks bu nkuka ea l e jgrk g~~s~~ og oh~~r~~jkx g~~A~~²⁸ tks eukK 'k~~o~~nka d~~s~~ i fr rhoz vkl fDr j[krk g~~s~~ og jkxkrj vd~~k~~y ea o~~s~~ s gh fouk'k dks i klr g~~k~~rk g~~A~~ t~~s~~ s 'k~~o~~n ea vr~~l~~r jkxkrj e~~k~~/k ex eR; q dks i klr g~~k~~rk g~~A~~ bl h r~~j~~g tks veukK 'k~~o~~nka d~~s~~ i fr rhoz }~~s~~ j[krk g~~s~~ og i k.k ml h {k.k vi us n~~o~~pl~~o~~r }~~s~~ d~~s~~ dkj.k n~~o~~[k i krk g~~A~~ bl ea 'k~~o~~n dk dk~~b~~z n~~o~~[k ughag~~A~~
- 3- ?kk.k~~fl~~nz fuj~~k~~&?kk.k~~fl~~nz d~~s~~ }jkf x~~u~~/k dk xg.k g~~k~~rk g~~A~~ bl hfy, ?kk.k d~~s~~ xt~~a~~ fo"~~k~~; dks x~~u~~/k dgrs g~~A~~ oh~~r~~jkxh l k/kd eukK&veukK x~~u~~/k d~~s~~ i fr jkx&}~~s~~ l s e~~o~~pr jgrk g~~A~~ ?kk.k dks x~~u~~/k dk xt~~g~~d dgrs g~~s~~ v~~k~~

xU/k dks ?k.k dk xkg; fo"k; dgrs gA tks jkx dk dkj.k gS ml s I eukK dgrs gA rFkk tks }sk dk dkj.k gS ml s veukK dgrs gA tks I k/kd I qU/k eavkl Dr gkrk gS vlg nqdk ds ifr }sk djrk gS og nqk I eq dks ikr djrk gA bl fy, ohrjkxh I eHkkoh eju mua fylr ugha gkrkA

- 4- **jI usUnz fujkk&ftl** ds }jk Lokn dk vutko fd; k tkrk gS og jI usUnz gA ftgok I s xkg; fo"k; dks jI dgrs gA tks jI jkx dk dkj.k gS ml s eukK dgrs gA vlg tks jI }sk dk dkj.k gS ml s veukK dgrs gA ohrjkxh eju bu nkaka ea I e Hkko jgrk gA eykpkj ea jI usUnz fujkk or ds Lo: i dk ifriknu djrs gq s dgk g&v'ku] i ku] [kk] vlg Lok | ds Hkn I s Hkks; oLrq ds pkj Hkn gA jksh&Hkkr vlfn v'ku gS nqk vlfn i s i nkFkZ iku gS yMM vlfn [kk] gS vlg byk; ph vlfn Lokfn"V oLrq a Lok | gA frDr] dVp] d"ky\$ [VVVs vlg ehBs ds Hkn I s jI ds i kp Hkn gA I EePNZu vlfn thoka I s jfgr dks i k pl dgrs gA vlxo dffkr vlgkj ds nkakka I s jfgr Hkstu funkdk dgykrk gS vFkk~ tks i ki ds vkl o dk dkj.k ugha gS vlg dpl k fulnkj Xyku vlfn nkakka I s jfgr gS , k vlgkj pkgs eu dks vko ykndkj d gks I s b"V gks ; k eu dks v#fpdj gksus I s vfu"V gS ml ea vkl fDr ugha j [kuk] viuh jI usUnz dks o'k ea j [kuk ft'okt; or gA Hkxoku-egkohj bfUnz t; h FkA Hkxoku~ v'ku vlg iku dh ek=k dks tkudj Hkstu djrs Fk ikuh i hrs FkA vlgkjka l # ea fHk{k&fHk{k.ka; ka dks Loknyodj [kus ds fu"kk g&l I s fHO [kwok fHO [kqkh ok vI .kaok ik.kaok [kbea ok vlgkjek.ks .ks okevks g.kqkvks nkfg.ka g.kq a I pkjTtk vkl k,ek.ks nkfg.ks ok g.kqkvks okeag.kq a.ks I pkjTtk vkl k,ek.ks I s vkl.ks I k; ek.ks²⁹ fHk{kq ; k fHk{kqkh v'ku] iku] [kk] ; k Lok | dk I ou djrh gq h ck, a tcm I s nkfgus tcm ea u ys tk,] rFkk vkl Lokn ysrh gq h nk, a tcm I s ck, a tcm ea u ys tk, A os vukLoknu ofuk I s vlgkj dks vlg Lokn dk fol tlu djA
- 5- **Li 'kakshz fujkk&dk;** ds xkg; fo"k; dks Li 'kz dgrs gA tks Li 'kz eukK gkrk gS og jkx dk dkj.k gS vlg tks Li 'kz veukK gkrk gS og }sk dk dkj.k gA tks bu nkaka ea I e jgrk gS og ohrjkx gA vlgkjka l # ds vuq kj Hkxoku-egkohj us vi us thou ea vuq dBkj Li 'kka dks I eHkko I s I gkA ml ea os FkkMk I k Hkh fopfyr ugha gq A 'khr vlg Å".k Li 'kka dks I gus ea mudk eu fopfyr ugha gkrk FkA viuh I ephu iofuk ds }jkj mUgksus vuq i dkj ds d"Vka dks I gkA os I a e I s gksokyh vjfr vlg vI a e I s gksus okyh jfr dks vflkkh d j pyrs FkA fuxFk i opu ea dgk x; k gS fd I ntz xehz dks I gu djus okyk fuxFk d"V dk onu

ugha djrkA ; fn dkkz xgLFk eſju ds 'kjhj dks l kQ djs rks l k/kqml seu
 l s Hkh u pkgs vkJ u opu rFkk dk; k l s djk, A enykpj eadgk x; k gſ
 fd Li 'kz vkB i dkj ds gks g&dBkj] dkey] 'khr] m".k] fpduſ : [kſ
 Hkkjh vkJ gYdA ; s l qk grpl gka ; k nqk grpl&buea vkgyn ugha
 djuk vFkkz-g"k&fo"kn ugha djuk ; g Li 'kuzn t; gA rRri ; z ; g gſ
 fd tho ; k vtho l s mRi uu qg] ddz k vfn vkB Hkonka l s ; Dr l qk ; k
 nqk ea fufeUHkh Li 'kz ea tks vfhkyk'kk ugha djrk og Li 'kuzn fujkſ
 or gA

bflnz ka dks fu; U=.k ea j [kus l s gh l a e dh l k/kuk gksh gA bflnz fujkſ
 dk ; g vFkz ugha gſ fd bflnz ka ds vi u&vi us fo"k; ka dh xg.k 'kfDr gh
 l ektr dj na vfi rq eu ea bflnz fo"k; ka ds i fr mRi uu jkx&} ſk ; Dr
 Hkkko dk fu; eu djuk bflnz fujkſ gA d"Vks ds l e; eſju dks bl
 i dkj /kſ z/kkj.k djuk pkfg, fd ; g 'kjhj u'o j gſ Hkkſrd rUoka l s cuk
 gyk gſ bl dk D; k ekg\ , d u , d fnu bl dks u"V gkuk gh gA bl l s
 tks dN l oj futjk : i /kez dez dj fy; k tk; ogh Jſ Ldj gA 'kjhj
 dk d"V , d i dkj l s bflnz ka dk vI a e gA bflnz ka dk vI a e] ckg;
 n"V l s ns[krs qg l qk : i irhr gkuk gſ ijUrq ifj.kke ea , dkUr nqk
 dk gh dkj.k gA tcfd l a e i kJHk ea bflnz ka ds vuH; kl ds dkj.k
 d"Vdj irhr gkuk gſ yfdu ifj.kke ea , dkUr l qk dk gh dkj.k gA
 bl fy, bflnz fujkſ l s vKREkkjk/kuk i V gksh gA

"Mko"; d&vkrElo: i ea fu'py voLFku ds fy, l k/q dks Ng vko'; d
 djuk pkfg, A Ng vko'; d i kyus dk , dek= mſ ; g&vkrEk ea fu'py
 fLFkrA vko'; d dk vFkz g&vkokl dA tks vKREkk ea jRu=; dk vkokl
 djkrs g&l kekf; d] prfoiſfrLro] olhuk] ifrøe.k] i R; k[; ku vkJ 0; R xz
 ; k dk; k l xz bu Ngkdh vko'; d l Kk gA

enykpj eadgk g&tks jkx&} ſkfn ds o'k ea ugha gkuk og vo'k gſ
 rFkk ml vo'k dk vkpj.k ; k dUk; vko'; d dgykrk gA
 dñndñpkp; z ds vuq kj&

**tk .k gofn v..kol ksrlI nqdEaHk.kr vkokl A
 dEfo.kkI .ktks f.kbfpneXks fulk f.kt tñMA³⁰**

tks vu; ds o'k ugha gſ og vo'k gſ ml vo'k dk dk; z vko'; d
 gſ tks dek dk fouk'kd ; kx , oa fuokz dk ekxz gA fo'kšvko'; d Hkk"; ea
 dgk g&vo'; djus ; kx; og fØ; k tks vkrEk dks nqkka l s gVkdj l nqkka

ds v/khu djs rFkk vkRek dks Kku] n'ku rFkk pkfj=kfn xqkka l s vkokfl r
vFkok vPKNkfnr djsog vko'; d gA

vuj kx}kj l # eadgk g&

I e.lsk l ko,.k ; k vkoLI dk; o; agofr tEgkA

vrks vgl&fufl LI m rEgk vkoLI ; a ukeA³¹

ftl fØ; k ; k fof/k dks Je.k vkJ Jkod vgfuzk vo'; dj.kh;
I e>rs gA og vko'; d gA fo'kskko'; d Hkk"; ea vko'; d ds n'k ukekdk
mYy[k g&vko'; d] vo'; dj.kh;] /kp] fuxg] fo'kj)] "KM/; ; u] ox] U; k;]
vkjk/kuk vkJ ekxA

vko'; d dsHs

tSukxeka ea vko'; d ds Ng Hkn fd; s x, gA tSukpkj ea Je.k vkJ
Jkod nkuk ds fy, vo'; dj.kh; Ng fØ; k; a cryk; h x; ha gA vpkpj ds
ifri knd tSuxHfkka ea vko'; d ds Ng Hkn bl idkj cryk; s x; s g&V½
I kekf; d 1½ prfpakfrLro 1½ olnuk 1½ ifrØe.k 1½ iR; k[; ku vkJ 1½
0; R xz 1½dk; kR xz&; s Je.k ds vo'; dj.kh; vko'; d gA

1- I kekf; d&"kmko'; dka ea I kekf; d dh x.kuk l oñEke dh tkrh
gA l ko| ; kx l scpus ds fy, I kekf; d , dek= iwlz vkJ ifo= vutBku gA
ftl 0; fDr dh vkRek l a e] fu; e vkJ ri ea tkx; d gB ml ds l kekf; d
gkjk gA tks =l vkJ LFkkoj l Hkh i kf.k; ka ea l eHkkko j [krk gB ml ds
l kekf; d gkjk gA

I Hkh i kf.k; ka ea l eHkkko j [kuk gh l kekf; d gA euykpkj ea l kekf; d
ds l erk 1½ enk½ vkJ l kekf; d nkuk ukekdk mYy[k gA euykpkj ea
l kekf; d ds Lo: i dk o.ku fd; k x; k g&I E; dn'ku] Kku] pkfj= vkJ
ri ds l kf tks tho dk , D; gSog 1 e; * dgk tkrk gS vkJ ml l e; dks
gh l kekf; d dgrs gA ftulgus mi l xz vkJ ijhkg dks thr fy; k gB tks
Hkkouk vkJ l fefr; ka ea mi; Dr gB ; e vkJ fu; e ea m | e'khy gB os tho
l kekf; d ea ifj.kr gA jkx&}sk dk fujksk dj ds l Hkh dk; ka ea l erkHkkko
gkjk vkJ kn'kkk rFkk prpz k iñz i l # ka ea J) ku djuk l kekf; d gA
tks eju iki ; kx l s fojr gB rhu xfir l fgr gB : i kfn fo"k; ka ea bflnz ka dks
u tkus nsus l s tks ftrflnz gB , s l a eh tho gh l kekf; d ea fLFkr gks
gA l ko| ; kx dk R; kx djus ds fy, døyh Hkkoku-us l kekf; d dgk gA
xgLfk /ke] vkJ EHk vkn dk i ñfuk fo'ksk : i gksus l s l k j dk gsrqgA , s k
tkudj l a refu vkkRek ea fLFkr gkjk gS vFkk~ l kekf; d djrk gA

2- prfpakfrLro & "Hkkno l s ydj Hkkoku- egkohj rd pkch
rhFkkdkjka dk xqkxdkhukku vFkk~ xqkxg.k iñd uke ydj rFkk intudj eu]
opu vkJ dk; k dh 'kj) iñd ueu djuk prfpakfrLro vko'; d gA pkch

rhFkdk dk xqkdhrz djas l s tho n'kz fo'kkf/k i klr djrk gA ftuojka
dh HkfDr l s tho i o] fpr dek dk {k; vks l E; DRo dh fo'kj) dj yrk
gA

eykpkj ds vu] kj fu{ki nf"V l s Lro ds Ng Hkn gA vijkftrl fij
us eu] opu vks dk; bu rhu ; kxka ds l Ecl/k l s bl ds rhu Hkn fd; s
g&1/2 eu l s pkch l rhFkdk ds xqkka dk Lej.k djuk euLro gA 1/2 opu
l s 'yksTtk; j s br; kfn xkFkk ea dgh x; h rhFkdk dh Lrfr ckyuk opu
dr Lro gA 1/2 yykv ij gkFk tkMaj ftuJnz Hkxoku~dks ueLdkj djuk
dk; drLro gA

Lro dh fof/k&'kjhj] Hkfie vks fpuk dh 'kj) i o] nkuka i s ka ea pkj
vksy ds vUrj l s l eikn [kMgkdlj vatyh tkMaj l gt Hkko l s Lrou
djuk pkfg; s rFkk ; g fpuru djuk pkfg; s fd rhFkdk mUkeckf/k nsus okys
gA

3- olhuk&olhuk eu opu vks dk; dh og izkLr ofuk gSft l s
l k/kd rhFkdk fn ds i fr rFkk f'k{k} nh{k}, oari vkn eAT; SB vkp; k, oa
x#vks ds i fr J) k vks l Eku ixV djrk gA

vgur] fl) vks mudh ifrek ri J] ; k xqkka ea cMs x# dk vks
Lox# dk dfrdeZ i o] vFkok fcuk dfrdeZ ds eu opu dk; i o] izkke
djuk olhuk gA mUkj/k; ; u l # ea dgk gSfd olhuk l s tho uhp xk= dk
{k; rFkk mPpxk= dk cU/k djrk gA og vifrgr l kkk; dks i klr djrk
gA ml dh vkk vckf/kr gksh gS rFkk nkf{k}; Hkko dks i klr djrk gA
"kMko"; d ds vUrxi olhu dk fo/ku gS fdUrq Hkkrd n; ka l s olhu intu
dk fu"lk tskxek ea Li "V: i l s fd; k x; k gA bl i dkj dk olhu intu
egkdhpM+ ds l eku gA og, d k l fe 'kY; gS tks l jyrk l s ugha fudkyk
tk l drk gA ; g tkudj fo}ku-#kka dks omuk&intk dk ifjR; kx djuk
pkfg, A

eykpkj ea dgk gSfd ftuJnus vi us ?kkfr dek dk {k; dj fn; k gS
os vgur gS vks tks vkb dk dek dk {k; dj pds gS os fl) gA xfr] opu]
vks LFkku ds Hkn l s vgur vks fl) ea Hkn gS vFkk~vgur eul; xfr ea gS
vks fl) pkjk xfr; ka l s ijs fl) xfr ea gA bl h i dkj tks vU; tuka ea
ugha ik; h tkus okyh bUnifn }jkj dh x; h intk ds ; k; gS os vgur gS vks
tks vi us Lo: i l s i wk; k fu"lu gS os fl) gA vgur dk LFkku e/;
ykd gS vks fl) ka dk LFkku ykdf'k[kj dk vxHkk gA bu l Hkh dh
dfrdeZ i o] olhuk djuk] dk; kRI xz vkn ds }jkj eu] opu dk; dh
'kj) i o] budks izkke djuk olhuk gA

voll | dh olnuk ughadjuh pkfg, A voll | dk olnu djus l su rks
 dez dh futjk gksh gsvkj u dhfrz ghj cfYd vlje vknfn nkksa ds l eFku
 }jk dezel/k gh gksk gA

4- ifrøe.k&nkksa l s fuofuk dks ifrøe.k dgrs gA Je.k ftl fØ; k ds }jk
 fd, gq nkksa vijk/kka, oa iki dk i{kkyu djds 'kj gksh gØ og ifrøe.k
 dgykrk gA nØ;] {k= dky vkj HkkoimØ fd, gq vijk/kka dk eu] opu
 vkj dk; k l s fuunk vjkRekykpu ; k viuh Hkkyka ds ifr vuknj dk Hkko
 ixV djukv vkj xgkz xk# ds l e{k viuh Hkkyka dks ixV djukv ds }jk
 'kksku djuk ifrøe.k gA

ifrøe.k l s tho dks D; k iklr gksh gA bl ds fo"k; ea
 mÙkj/k; ; ul # eadgk x; k gsf fd ifrøe.k l s tho Lohdr orka ds fNnksa dks
 cm dj nsrk gA fNnksa dks cUn dj nsus oky tho vkl zka dk fujk dk djrk
 gØ ml dk pkfj= vfrpkjka l s jfgr gksh gØ og ipuekrkvka ds vjkj/ku ea
 l rr l ko/kku jgrk gsrFkk l E; d-l ekf/k; Dr gksd j fopj.k djrk gA

ifrøe.k dh fof/k&ifrøe.k orka ds vfrpkjka dks nj djus dk
 egùoi wkJ mik; gA bl fy, l Hkh l k/kdk ka dks ifrøe.k djuk pkfg; A l Hkh
 ifrøe.k vkykpukiØd gksh gØ rc ml l s nkks'kj gksh gA ifrøe.k djrs
 l e; 'kjhj] vkl u vknfn dk fi fPNdk l s iektu dj ysk pkfg; A vpk; l ds
 l e{k vijk/kka dk fuosu fuR; ifr djuk pkfg, A vkt ughn njs; k rhl js
 fnu vijk/kka dks dgkz k bl : i l s Vkyrs gq s dky{ki djuk Bhd ugha gA
 tks l k/k Hkko l s l a Dr gksd j ifrøe.k inka dk mPpkj.k djrk gS vFkok
 l yrk gS og cgj l s dek dh futjk dj ysk gS vkj vijk/kka dk ifjgkj
 dj ysk gA

ifrøe.k dh ijEijk&ifrøe.k dh ijEijk dk mYy{k eykpkj ea
 Li "V: i l s fd; k x; k gA i fke rhFkjdj "Hkknø vkj vflre rhFkjdj
 Hkxoku-egkohj us vi us f'k"; ka dks vfrpkj yxs; k u yxs fdUrq nkksa dh
 fo'kj) ds fy, l e; ku{k kj ifrøe.k djus dk minsk fn; k fdUrq chp ds
 ckbz rhFkjdjka vFkz~ njs rhFkjdj vftrukFk l s ydj rbl oa rhFkjdj
 ik'olukFk us vijk/k gks i j gh ifrøe.k djus dk minsk fn; k FkkA ftl
 or ea Lo; a; k vU; l k/k dks vfrpkj gks ml nkks ds uk'kkFkz ml s ifrøe.k
 djuk pkfg; A e/; orh ckbz rhFkjdjka ds f'k"; n<ej) oky, , dkxeu okys
 vkj eikeujfgr gks FkA bl fy, ftl nkks dk vpkj.k djrs Fks ml dh xgkz
 djrs gh 'kj gks tks FkA vkl Ur rhFkjdj ds f'k"; pØy fpÙkokys rFkk
 tMefj) okys gks FkA bl fy; s bZ k Fk vkgkj xeulolukfn ea fdI h Hkh l e;

vfrpkj gks; k u gks ij Hkh mlga | Hkh fu; eka, oa ifrøe.k dk minsk fn; kA

ifrøe.k vkrRe'kkku dh ,d ifØ;k gA iekno'k ;k vI ko/kkuh ds dkj.k tks L[kyuk, a gks tkrh g§ mudk R; kx rFkk Hkfo"; ea i p%os k u gks bl ckr ij fo'kk cy fn; k tkrk gA

5- iR;k[;ku&v; k]; ds xg.k dk ifjR; kx djuk iR;k[;ku gA Hkfo"; dky ds ifr v'kk e; kkh ds l kFk v'kk; kx l suofuk vks 'kk; kx ea i pfuk dk vks[;ku djuk iR;k[;ku gA uke] LFkk uk] nØ;] {k} dky vks Hkko bu Ng fu{ki ka ds fo"k; ea'kk] eu] opu vks dk; ds }kjk Hkfo"; vks oréku dky ds fy, nkkska dk R; kx djuk iR;k[;ku gA vpk; Z dñndñn us fu; el kj ea dgk g&

ekluk I ; ytlie.kx; I gel gokj .kafDpplA

vlik.la tks >k;fn] iPpD[k.la gosrlI A³²

I elr okpfud fodYi k dk R; kx djds rFkk vukxr 'kk'kk dk fuokj.k dk ds tks l k/q vkrEk dks /; krk g§ ml s iR;k[;ku vko'; d gksk gA tks l k/kd I elr deZ tfur okl ukvka l s jfgr vkrEk dks nqkrk g§ muds i ki kxeu ds dkj.k Hkko dk R; kx iR;k[;ku gA

tks ekl; rk ds vuq kj ; g l a kj vukfn gA ; g Lodr gA bl dk dkBz dÜkkz ugha gA ekuo bl vukfn l a kj ea l cl s cf) eku~ ik.kh gA ml dh vko'; drk; avullr gA ml ds bPNkvka dh i fñrZ ugha gks l drhj D; kkd bPNk; a vdkd'k ds l eku vullr gA tñ s vlx ea ?kh Mkyus l s vfxu 'kkur ughagkrh cfYd iTTofyr gh gks h gSml h izdkj , d bPNk dh i fñrZ gks ij nñ jh tle ys ysh g§ ft l ds dkj.k ekuo ds eu ea l nØ v'kkur cuh jgrh gA v'kkur dks njy djus dk l cl s vPNk mik; gS eu dks fLFkj djuk vks mudk iR;k[;ku djukA iR;k[;ku ds }kjk l k/kd v'kkur vks r".kk dks u"V dj nsrk gA oL=kk.k djus ek= l s dkBz l k/q ugha curk] xgr; kx djus ek= l s dkBz l k/q ugha curk] cfYd xgokl uk ds R; kx l s og l k/q curk gA tc rd nkkska dks tkudj mudk R; kx u fd; k tk; rc rd vñrekul 'k) ugha gkskA iR;k[;ku vkl d}kjk dk fujkk djrk gA vpk; Z Hknckgq us dgk g§ iR;k[;ku l s l a e gksk g§ l a e l s vkl d dk fu: U/ku gksk gS vks vkl d dsfu: U/ku l sr".kk l ekir gks tkrh gA r".kk ds l ekir gks l s vuje mi 'ke Hkko mRi uu gksk gS vks ml l s iR;k[;ku fo'k) curk gA mi 'ke Hkko dh fo'k) l s pkfj= /keZ i xV gksk gA pkfj= l s deZ futijr gksk gA bl l s viñdj.k gksk gA viñdj.k gks l s doyKku doyn'k) dk fnØ; vkyks pedus yxrk gS vks ekf dk 'kk'or l qk iklr gksk gA

ifrØe.k vlg iR; k[; ku ds Hø&Hørdky fo"k; d vfrpkjka dk 'køku djuk ifrØe.k gS vlg Hør] Høfo"; r~ rFkk orøku bu rhøka dky fo"k; d vrhpkjka dk fujl u djuk iR; k[; ku gA or vlfn ds vrhpkjka dk 'køku djuk ifrØe.k gS rFkk vrhpkj ds fy; s dkj. Hør , s l fpÜk] vfpÜk , oa feJ nØ; ka dk R; kx djuk rFkk ri ds fy; s ikl pññ; dk Hø R; kx djuk iR; k[; ku gA

bl i zdkj iR; k[; ku vko'; d ds }kjk Je.k Lo; a dks 0; FkZ ds Høkøka I s cpkrk gS vlg vkréfplru ea rRij jgrk gA vkrék ds vfrfjDr ftruh Hø oLrq gA l c i j gA bl l dkz Hø oLrq =k.k ugha ns l drhA bl fy, l/kd iR; k[; ku ds }kjk vkréfgr djrk gA

6- dk; kR x&tù l k/kuk i)fr ea dk; kR xz dk egUoiwz LFkku gA "Mkø"; d ds vUrxz dk; kR xz dh x.kuk dh x; h gA Je.k ds fy, dk; kR xz djus dk fo/kku gA dk; kR xz ea 'kjhj ds ifr eeRo dk R; kx fd; k tkrk gA Høxørh vlgk/kuk dh fot; kn; k Vhdk ea dk; kR xz dk vFkZ fd; k x; k g&dk; % 'kjhjarL; mRl x%R; lx%dk; kR x% mi yQ; f/k"Bluflh; ko; ocl% defuoir% i pxyip; fo'kø% vlgkfj dkj0; bg dk; 'knsu xghr% brj= mRl xL; kI Høkor~o{; ek.kL; A³³

dk; vFkz~ 'kjhj ds mRl xz vFkz~ R; kx dks dk; kR xz dgrs gA i nkFkø dks tkuus dk vlgk/bfuhz ka ft l dh vo; o gI vlg dez ds }kjk ft l dh jpuq gq h gS rFkk tks i pxyka dk , d l egi fo'kø gø ml vlgkfjd 'kjhj dks dk; dgk x; k gA

vlpkjka ea Høxøku-egkohj ds dk; kR xz dk o.ku gA l k/kukdky ea Høxøku-dk 'kjhj ds ifr eeRo ugha FkA og l erk Høko ea fLFkr FkA Høxøku-egkohj dk; kR xz ea fLFkr FkA dN yks Høxøku-ds 'kjhj l s ekHø dkV yrs Fkø ns} ukuk i zdkj ds d"V ns} fQj Hø Høxøku-vfopy jgrA mudk dk; 0; kI xz dk i z kx mUkjøkj fodfl r gks jgk FkA Høxøku- 'kjhj dk fol tø fd, gq s FkA vkrék ds fy; s l efi l d"V l fg".kq vlg l qk i kfir ds l adYi l sefr FkA bl fy, mudk l eHøko fopfyr ugha gksk FkA

enypkj ej Hø 'kjhj ds ifr eeRo ds R; kx dks gh dk; kR xz dgk x; k gA

nøfl ; f.k; ekfnl qt gøkek.ksk mUkdkyfegA

ft.lx.kpr.ktøksdkmlI xxksr.kpI xxkøA³⁴

nøfl d] jkf=d vlfn vlxekDr fØ; kvka dks djrs gq rFkk ftuñhø ns ds xqkka dh Høkouk l s l fgr gks gq 'kjhj ds eeRo dk ifjR; kx djuk dk; kR xz gA 'kjhjfn i j nØ; ka ds ifr fLFkj Høko NkMølj fufobYi : i l s vkré/; ku djuk dk; kR xz gA bl dh l k/kuk l s l k/qvi usng ds ifr eeRo

Hkko dk i wkl% fol tlu dj nsrk gß D; kld 'kjbj vU; gß vlg vkrEk vU; bl i dklj ds Hkn foKku dk fpulu vrReI k/kuk eä vko'; d gß bl I s fpük dh , dLxrk c<rh gß mÜkjik/ ; u eä dgk x; k gß^dk; kRl xl I s tho vrhr vlg oržku ds ik; f'pük ; kRl vfrpkjka dk fo'kksku djrk gß ik; f'pük I s fo'kjg gyk tho vius Hkj dks mrkj nsus okys Hkj okgd dh rjg fuoñkán; 'kkUr fpük gks tkrk gß rFkk izklr /; ku eä exu gksdj I qkiñd fopj.k djrk gß

dk; kRl xl dh fof/k&l k/kd, dkUr 'kkUr LFkku ea I h/kk [kMk gks tkrk gß 'kjbj dks u vdM+dj j[krk gß vlg u >plkdj ghA nkska ckgka dks ?klyuk dh vlg yEck djds izklr /; ku eä fueXu gks tkrk gß pkgs mi I xl vlg i jh"kg vlg; } mudks og 'kkUrHkko I s l gu djrk gß I k/kd ml I e; u rks I a kj ds ckgz i nkfkla ea jgrk gß u 'kjbj ea jgrk gß og I cvlg I s fl eVdj vkrElo: i eä yhu gks tkrk gß dk; kRl xl vlrEtk gksus dh , d i fo= I k/kuk gß I k/kd ml I e; jkx&}sk I s mij mBdj fu% x vlg vuwl Dr gksdj 'kjbj dh ekgek; k dk R; kx djrk gß dk; kRl xl I s 'kjbj ds ifr eerk de gksr gß dk; kRl xl ea I k/kd ; g fpulu djrk gß fd eä 'kjbj I s i Fkd~gj 'kjbj ejk ugha gß eä vtj] vej pßU; : i gj eä vfouk'kh gñ ; g 'kjbj {k.k Hkxj gß bl i dklj dk; kRl xl ea 'kjbj ds ifr eeRo ds R; kx dk vlt; kl fd; k tkrk gß vko'; dfu; Dr ea vpkp; z Hknzkgq us dgk gß

okl h pm.kdlis tkej.ks tfo, ; I el ..ks

ngs ; vifMc) k dkmLI Xxal gob rLI A³⁵

pkgs dkbZ HkfDrHkko I s pnu yxl,] pkgs dkbZ }sko'k cl gys I s Nhy} pkgs thou Jgß pkgs bl h {k.k eR; qvk tk;] ijUrq tks I k/kd ng eä vkl fDr ugha j[krk oLrq% ml h dk dk; kRl xl fl) gksk gß eä ypkj eä dgk x; k gß

dkmLI Xxael [ki gn; ; a?MndEe vfnplkjA

bPNkfe vfgélnq ft.kl son nsl nÜlkMA³⁶

ek{dk bPNq] funktot; h] I # vlg ml ds vfkz ea i ph.k] fØ; k I s 'kj] vkrEk ds cy vlg oh; z I s ; Dr] fo'kjg vkrEk dk; kRl xl dks djus oky k gksk gß dk; kRl xl I E; xñ'kj] Kku vlg pkf= dk mi dklj gß Kkukoj .k n'kukoj .k ekguh; vlg vlrjk; bu ?krh dekl dks u"V djrk gß

dk; kRl xl ds nks i dklj g&nØ; vlg HkkoA nØ; dk; kRl xl dk vfkz g&'kjbj dh psvkvka dk fujkß djds, dLFkku ij fu'py vlg fulin ftu

epk ea [kMgjguk vkg Hkko dk; kRI xZ dk vFkZ g&vkUk vkg jkhn n; kuka dk i fjk; kx dj /kez vkg 'kdy /; ku eje.k djuk] vkRek dks fo'k) Lo: i dh vkg xeu djuka

n; vkg Hkko ds Hkn dks I e>us ds fy, vpkp; k us dk; kRI xZ ds pkj idkj crk; sg&

- 1- mfrkr&mfrkr&dk; kRI xZ dh epk ea tc I k/kd [kMgk gsk gS rc n; ds I kfk Hkko I s Hkh [kMgk gsk gA bl dk; kRI xZ ea i ktr vkRek tkxr gkdj dek dks u"V djus ds fy; s [kMgk gks tkrk gA ; g mRd"V dk; kRI xZ gA
- 2- mfrkr&fufo"V&tk I k/kd v; k; gS og 'kjhj I s rks dk; kRI xZ ds fy, [kMgk gks tkrk gS i j Hkkoka eafo'k) u gks I s ml dh vkRek cBh jgrh gA
- 3- mifof"V&mfrkr&tk I k/kd #X.k gS ; k o) gS og 'kjhfjd vI fo/kk dks dkj.k [kMgk ugha gks i krkA og cBdj gh /kez /; ku ea yhu gsk gA og 'kjhj I s cBk gS fdUrqvkRek I s [kMgk gA
- 4- mifof"V&fufo"V&tk vkyI h I k/kd dk; kRI xZ djus ds fy; s [kMgk u gkdj cBk jgrk gS vkg dk; kRI xZ ea ml ds vUrekL I s vklk vkg jkhn /; ku pyrk jgrk gS og ru I s Hkh cBk gyk vkg Hkko I s Hkh cBk gyk gA og dk; kRI xZ u gkdj dk; kRI xZ dk fn[kkok gA dk; kRI xZ ds bu pkj idkj ea i Eke o rrh; idkj dk; kRI xZ dh n"V I s Bhd gA ml ds }kjk gh I k/kd I k/kuk ds egku y{; dks i ktr djrk gA 'k) fpUru ds fy; s , dksrkrk vko'; d gA dk; kRI xZ I s , dksrkrk vkrh gA 'kjhj vkg 'kjhj I s I Ecfl/kr I elr I tho futib inkFk dk 0; kRI xZ djus ds ckn , dek= vkRek gh I k/kd ds I e{k jgrh gS bl fy, dk; kRI xZ I s vkrEY{kh fpUru gks tkrk gA tks I k/kd bl dk vpkp; k djrs gS os fo'k) vREKK I odek I sepr gkdj fl) in dks i ktr dj yrs gA

dskypu

dsk ypu dk rkri ; z gS vius ; k n; js ds gkikk I s fl j vkg nk< eN ds ckyka dk ypuinbl vyx djukA t?k; pkj eghu; e; e rhu eghus vkg mRd"V nks eghus ds i 'pkr~ og vius ckyka dks vius gkfk I s m[kMgk Qd nrs gA bl I s muds vkg; kfRed cy dh rFk 'kjhj ij I s mi\$kk Hkko dh ijh{k gkrh gA ykp djus ij fl j eqMk gks tkrk gA eqMrk ds gks i j fufodkjrk vkrh gA fufodkjrk I s jRu=; ea m | kx gsk gA bl I s gh vkrEneu] I [k ds i fr vukl fDr] Lok/khurk] funkkrk vkg fueero vlfn Hkkoka ea i ofuk rFk /kez ds i fr J) k ixV gkrh gA dk; Dyst uked

; g mxri gſftl ds l gu djus l s v'kk dek dh futjk gkrh gA eſutu
dk̄l̄ek= Hkh /ku dk l xg ugha djr} ftl l s dh eqMu dk; l djk; k tk
l dA eqMudk; l djas dſfy, fd l h vkskj dk Hkh vkJ; ugha ys} D; kſid
ml l s fpuk ea {kkk mRiUu gkrk gA os tVkvka dks /kkj.k dj ys gka, d h
ckr Hkh ugha g} D; kſid , d h voLFkk ea mul s mRiUu gkrus okys t vkn
tUvka dh fgā k ugha Vkyh tk l drhA bl fy; s oſkX; kfn xqkka dks c<kus dſ
fy; sckyka dk ykp fd; k tkrk gA

dYi l pfl.kz ea dgk g&dsk c<kus l s thoka dh fgā k gkrh g}
D; kſid dsk Hkhxus l s t mRiUu gkrus gA fl j [kqtykus i j mudh fgā k vksj
fl j ea u[k l s ?ko gks tkrk gA {kjs; k dph l s ckyka dks dklvus l s vkkhkk
nkš dks l kfk&l kfk l a e vksj pkfj= dh fojk/kuk gkrh gA ukbZ vi us mLrjs
; k dph dks l fpuk ty l s l kQ djk gS vr% dehkk gkrk gA tš
ekw; rkvka dk vfrøe.k Hkh gkrk gA bu l c nf"V; ka l s Je.kka dks gkfka l s
dsk ypu djas dk fo/kku fd; k x; k gA

Kkrk/kežFkk ea Hkhoku~ egkohj l s nhkk xg.k djas ds l kfk
eškdøkj us Lo; a gh i pef"V ykp fd; k ; g ckr Li"V : i l s mfYyf[kr
g&r, .ka l s egs døkj; eø i pef; yls a djb*^{A37} Je.k /kež dk i kyu
djas okys l k/kd dks 'kjhj l dkj oftl gA bl fy, dskypu vko'; d gA
vpsydRo

'psy* 'kcn dk vFk gS oL=A ; g 'kcn mi y{k.k ek= gA bl l s Je.k
voLFkk dſ v; k; l Eiwk ifjxg dks psy 'kcn l s 0; Dr fd; k x; k gA
vpsydRo l Eiwk vifjxgh gkrus dk fpulg gA ; g mRi xl fyak gA bl fy; s
Je.k dks eu] opu vks dk; l s 'kjhj <duſ dſ fy; s oL= xg.k dk fu"kk
gA vpsydRo dſ Lo: i dk o.ku djs gq s dgk x; k g&oL=] pez vksj
oYdyka l s vFkok i Üks vkn l s 'kjhj dks u <dkj l Hkh i dkj dſ oL=ka , oa
i fjxgk l s l oFkk jfgr gkdj fuxFk %uXu% jguk txRit; vKpsyD; enyxqk
gA Je.k oL= ek= dk R; kx djas i j Hkh njs i fjxgk l s ; Dr gS rks ml s
l a r ugha dgk tk l drk vr% oL= dſ l kfk&l kfk l Eiwk ifjxg dk R; kx
dj nkuk vpsydRo gA bl l s ykkfn d"kk; ka dh fuofuk , oa R; kx /kež ea
i dfuk rFkk yk?ko xqk dh i kfir gkrh gA

fnxEcj vksj 'orkEcj l Eink; ka ea vpsydRo fo"k; ij eroHku; gA
vKpk; l oedj us enykpkj ea vpsy dſ fy, "tgktkn*&; Fkktr"]
'kjçjk*&fujEcjk vkn 'kcn dk i z kx fd; k gA

'vpsy* 'kcn dſ oL= dk vHkk vksj vYi oL=/kkj.h nkuk vFk gA
vpsyd Je.k vYi eW; okys oL= /kkj.k djs gA ; k oL=ka dk i fjgkj djs

gA ; g Hkh ekuk tkrk gSfd oL= j [kus i j Hkh ft l ds eu e oL=k ds i fr
 fdifpr~ek= Hkh vkl fDr ugha g§ mlga fl QZ /kek dj.k vFkok /keZ l k/kuk e
 I gk; d l e>dj /kkj.k djrk g§ og Hkh vpsyd gA Hkxoku~egkohj ds l zk
 es l psy vks vpsy nkska izdkj ds Je.k FkA bl fy, ; g dguk fd Hkxoku~
 i k'oZ dh i jEijk ds Je.k l psy Fks vks egkohj dh i jEijk ds Je.k vpsy
 Fk; fDr; Dr ugha gA mUkjkl/; ; u ds dskh&xkse l okn e l psy vks vpsy
 dk mYYkfk gyk gA ckjkJe.k dskh us xkse x.kj l s vi us l Ung dks
 feVkus dsfy, ; g ftKkl k dh&

vpyxks; tks/Eks tksbeks l Ur#Ukjkl

nsl vks) ek.ksk ikl sk ; egkt l kaa³⁸

Hkxoku~i k'oZ ds Je.k o.klkln l s fof'k"V jx fojaxs oL=k dk mi ; ks
 djrs Fks vFkk~l psyd /keZ egk; 'kLoh Hkxoku~i k'oZukFk us crk; k g§ vks
 vpsyd /keZ Hkxoku~egkohj uA , d gh eDr: i dk; Z e i dUk nkska /kek e
 Hkn dk dkj.k D; k g§ dskh ds bl izdkj dh ftKkl k dk l ek/kku djrs gq
 x.kj xkse us dgk fd l okks us dsoyKku l s HkyHkkir ; Fkkspr : i l s
 /keZ ds l k/kuka oSk fpolg vlfn midj.ksa dks tkudj gh mudh vufr nh
 gA ukuk izdkj ds midj.ksa dk fo/kku turk dh irhfr ds fy; s gA
 l a e; k=k ds fuokj ds fy; s g§ vks 'e l k/kq gk ; Fkki z x bl izdkj ds cks
 jgus ds fy; s gh ykd eafyx 10skz dk iz kstu gA fu'p; nf"V l s l E; d~
 Kku] n'ku vks plkj= gh ekjk ds okLrfod l k/ku gA bl izdkj , d l k
 fl) klr nkska rhFkdkjks dk gA³⁹ vks; ; g gSfd rhFkdkjks vi u&vi us ;
 eansk dky] i k= vlfn ns[kdj ukuki izdkj ds midj.ksa dk fo/kku fd; k gA
 vpkj jaxl # e Hkxoku~egkohj dh l k/kuk i) fr dk o.ku gA bl
 vlx e l psy vks vpsy dk l ello; fd; k x; k gA eju plkj izdkj ds gks
 g&rhu oL= /kkjd] nks oL= /kkjd] , d oL= /kkjd rFkk vpsy&voL=A ; s
 l Hkh eju ftusoj no dh vkkk e gA bu l cdks l eku nf"V l s ns[kuk
 plfg, A eju ; Fkk ifjxghr oL=k dks /kkj.k dj§ u NkVk cMk dj§ vks u
 l okjA og mu oL=k dks u /kks] u jaks vks u /kks jaks gq oL=k dks /kkj.k
 djA xkekUj tkrs gq fogkj djrs gq oL=k dks fNi kdj u tk; A og
 vfr l k/kj.k oL= /kkj.k djA oL= fo"k; d ikphu i jEijk ; g gSfd xh'e
 _rqds vks tkus i j l Hkh th.kl oL=k dks ; fn os vlxkeh gelr _rqea dke
 vks ; k; u gks rks fol ftr dj na vpsy eju yk?ko dks i klr gksk gA
 Hkxoku~ us bl vpsyRo dk ts k ifriknu fd; k gS ml ds Qyks dks

I E; d^zdkj I s tkudj e^u I Hkh {k= v^k LkHkh dk^y e^a I ok^{reuk}; FkkFk^{kk}ko
 I } fcuk fdI h i^opuk] Hk; v^k ek; k I s I eRo dk gh vuⁱkyu dj^A u
 v^kRek^d"k dk vut^{ko} djs u I ps^y e^u; ka dh vogsyuk dj^A dk^bz e^u nks
 oL= j [krk g^B dk^bz rhu oL=] dk^bz , d oL= v^k dk^bz fuoL= jgrk g^A
 I Hkh e^u pkgs os vpsyd g^A; k I psyd I Hkh de^zk; ds fy; s I a e dk
 i kyu djrsg^A

tk^s fHk{^k vpsy jgus dh e; khk e^a fLFkr g^S og ukuki^zdkj ds Li 'k^k
 dks I gu dj I drk g^B fdUrq x^lr v^aks ds i^{fr}PNknu dks NkM^{us} e^a I eFk^Z
 ugh^a g^B bl dk^j.k I s og dfVc^l/k dks /k^j.k djrk g^A tks fHk{^k yTtk dks
 thrus e^a I eFk^Z g^S og I oEkk vpsy jgs dfVc^l/k /k^j.k u dj^A m^l s ?kk^I dh
 p^lku gkrh g^B I nh^l xel^l yxrh g^B fQj Hkh og , dtkrh;] fHklu tkrh; ukuk
 i^zdkj ds Li 'k^k dks I gu djrk g^A

v^kpkjka^l I s Hkxoku~egkohj dh oL=fo^{"k}; d e; khk dk Kku gkrk
 g^A, d 'k^kVd dh voLFkk e^a nh{^k} fQj vpsydR^o dk Lohdj.k ; gh mudh
 oL= fo^{"k}; d e; khk FkhA Hkxoku~oL= dk fol t^lu dj p^opsFk^A

vLuku

vLuku dk vFk^Zg^Sfd Luku u djukA Luku v^kfn dk R; k^x dj nsu
 I s tYy] ey v^k i l^hus I s I ok^l fylr g^ls tkuk e^u ds ik.kh a e v^k
 bfln^z I a e ikyu djus : i ?k^j xqkLo: i vLukukor gkrk g^A Je.k dks
 Luku I s ugh^a cfYd orka I s i fo= g^luk pkfg; A ; fn or jfgr ik.kh
 tykoxkgulkⁿ I s i fo= g^ls tkrs rks eRL;] exj v^kfn tytUrq rFkk v^U;
 ty tUrq Hkh i fo= g^ls tkr^l fdUrq dHkh Hkh m^l I s i fo=rk dks ik.lr ugh^a
 gkrk ftu Je.kk^a dh thoup; k^l I a e v^k I k/kuke; g^B tks I nk v^kRe'k^l)
 e^a gh fujr jgrs g^B m^lga 'kjbj 'kj) ds fy, Lohkkor% Lukulⁿ dh
 vko'; drk ughajg tkrhA D; k^l fo'k^l v^kRek : i h unh e^a Luku djuk gh
 i je i fo=rk g^A yk^ldd x^lkk v^kfn rhFk^{kk} e^a Luku ek= I s 'kjprk ugha
 vkrhA I a e : i h ty I s Hkj^h I R; : i h i^okg] 'khy: i h rV v^k n; k : i h
 rj^lks dks /k^j.k djus okyh v^kRek gh unh g^A tks jkx& }^l I s m^lle^lk g^B v^k
 bfln^z ka ds o'k^lkk^l jgrs g^B os I S^lM^lka rhFk^{kk} e^a Luku djus ds ckn Hkh 'k^l ugha
 g^ls I dr^A bl fy, c^lap; Z I s ; Dr v^k v^kRed v^kplj e^a yhu e^u; ka ds
 fy; s Luku dh vko'; drk ughag^A

vkRen'kz Je.k vkrEk dh ifo=rk l s Lo; a ifo= gks gA Luku rks
 vkJEHk tfur iki g§ og 'kjhj] Jakkj dk Hkh , d : i gA bl l s 'kjhj ds
 ifr eero c<rk gA

Hxorth vkJkuk ea Hkh dgk x; k g§ fd Je.k ty Luku vH; x
 Luku vkJ mcVu dk R; kx rFkk u[k] dsk vKB] dku] ukd] eg] vka[k Hkh
 rFkk gkFk i§ ds l ddkj Nkm+nrs gA n'ko&lfydl # ea Hkh 'khr ; k Å".k
 nkska i dkkj ds tyka l s Luku djuk oftr crk; k x; k g§ D; kfd Luku djus
 l s Hkh ea jgus okys thotlrg og tkrs gA Jakkj , oa foHkkfn h"V l s Hkh
 l a eh i#kka ds fy; s Luku dk fu"lk fd; k x; k gA 'kjhj dks foHkUu
 l qfU/kr nØ; ka l s mcVu djdsfpduk dkey vkJ xkJ cukuk Je.ka ds fy,
 oftr gA , l k djus l s 'kjhj ds ifr vkl fDr c<rh g§ vko'; drk, a c<+
 tkrh g§ l a e fu; e ea f'kfklyrk vk tkrh gA Lok/; k;] /; ku vkn
 vko'; d fnup; kZ l s eu gV tkrk gA foHkk ds fy, vud vkJEHk
 l ekjEHk; Ør l k/kuka dk mi Hkh djuk fgk uqif.kr gks l s og vla e o/kd
 g§ l ko | cggy gA bl fy, tsu l k/kuka ds fy, Luku fuf"k) gA

f{kr'k; u

FkkMs l s Hkh fcNk&s l s jfgr vFkok fdsp~ ek= l trj l s l fgr
 , dkUr LFkku : i ikl pl Hkh ie iñk ea n.Mkdjk ; k /kuHkkdkj 'k; u djuk
 vFkok , d i l okMs l s l kuka f{kfr'k; u or dgykrk gA bflnz l qkka dk
 i fjkj djus ds fy; } ri dh Hkkouk ds fy; s vkJ 'kjhj vkn l s fu%igrk
 ds fy; s Hkh'e;k; u or gksk gA i Foh ij l kus l s ; k r.k ?kkl i kVs vkn ij
 l kus l s dkey&dkey fcNk&s vkn dk R; kx gks tkrk gSft l s bflnz ka dk
 l qk l ekir gks tkrk g§ ri'pj.k ea Hkkouk c<rh pyh tkrh g§ 'kjhj l s
 eero dk fujkl gksk g§ vkJ vud xqk ixV gks gA

vkpkjka l # ds vuq kj Hxoku~egkohj dHkh f'kyi 'kkykvka ea jgrs
 Fk§ dHkh l Hkhv k; kmv k; i .; 'kkykvka ea jgrs FkA vi us l k/kukdky ds rjg
 o"kk l ea bu okl LFkku ea i l u euk jgrs FkA os jkr vkJ fnu fLFkj vkJ
 , dkxz rFkk vi euk jgdj l ekfgr voLFkk ea /; ku djrs FkA Hxoku~ 'kjhj
 l qk ds fy; s vf/kd uhn ugha yrs FkA funk dk vol j vkus ij [kMs gkdj
 vi us vki dks tkrx dj yrs FkA muds eu ea funk l qk dh vkaHkk ugha
 FkA

Je.k vfudr gksk g§ ml dk vi uk dkbz ?j ; k LFkku ugha gkskA
 og d§ s LFkku a ij jg l drk gA tks Hkh dBlj gk§ Åph&uhph u gk§ l e
 gk§ fNnz jfgr gk§ ph/h vkn l s jfgr gk§ tUrqjfgr gk§ {ki d ds 'kjhj ds
 cjkj i ek.kokyh gk§ xhyh u gk§ etar vkJ xtr gk§ i dkk'k; Ør gks og
 Hkh l trj: i gksk gA dkey Hkh 'kjhj gkFk i§ ds ncko l s nc tkrh gA

Åph&uhph Hkfe ea l k/kq dks d"V gksk gA fcy gks I s muesjgus okys mul s fudyus okys thoka dks i hMk gksk gA xhyh gks I s tydkf; d thoka dks i hMk gksk gA i dk'kjfgr Hkfe ea dN fn[kk; h u nus I s vlae I s cpko ughags i krkA

'k; u enkvka ds fo"k; ea dgk x; k gSfd eju dks vkkks ; k l hks ugha I ksk pkfg; vfi rq nk; a; k ck; afdl h, d i k'oz I s i§ l eVdj /kutikkalj enk ea yV dj I ksk pkfg, A bl I s vpkpj i kyu ea ck/kk mri lu ugha gks HA 'k; u ds i oZ Je.k dks fl j I s i§ rd ijs 'kjhj dks i ekftz djds; Rukpj i oZ 'k; u djuk pkfg, A

vnllr/kou

tlu I k/kvka ds nllr /kkou dk fu"ksk gA vnllr /kkou or dk Lo: i eykpkj ea bl i dkj crk; k x; k g&

vxyly.igkoygf.kdkyfgaikl k.lNfYy; knlfgA

nreykl lg.k; a I atexikh vnre.MA⁴⁰

vxyly u [k] nkrlsu vks r.k fo'ksk ds }kjk i RFkj ; k Nky vknf ds }kjk nkrs ds ey dk 'ksku ugha djuk pkfg, A ; g l a e ds j{kk: i vnllr/kou or gA vpkpj kaxl # ea Hkh nllr/kou dk fu"ksk fd; k x; k gA Hkxoku-egkohj fojpu] oeul r[sen] Luku] enlu ugha djrs FkA

'oskEcj i jEijk ea eju ds fy; s nllri{kkyu vpkpj ds : i ea Lohdkj fd; k x; k gA eju nkrlsu I s nllr i{kkyu u dj} mlgas u /kks A n'ko{klyd I # ea Hkh nr/kou dks vpkpj dgk gA fu'khFkl # ea dgk gS fd foHkk ds fy, vi us nkrlsu dks, d fnu ; k i frfnu f?kl u§ i{kkyu djus i zkkou djus I s flk{kq nksk dk Hkxhi gksk gA bl i dkj l a e dh j{kk ds fy, tlu eju bl xqk dk i kyu djrs gA

fLFkr Hkstu

vlxekae Je.k ds fy, fLFkr Hkstu dk fo/kku gA nhoky vknf dk l gkjk u ydij tho&tUrq I s jfgr i§ka ea pkj vxyy i ek.k dk vUrj j [kaj [kMg gkdj vi us dj ik= ea vkgkj ysk fLFkr Hkstu gA os rhu LFkkula dk fujh{k.k djds vkgkj djrs gA vi us i§ j [kus ds LFkku dls mfPN"V fxjus ds LFkku dks vks i jk us okys ds LFkku dks thoka ds xeukxeu ; k o/k vknf I s jfgr fo'kq ns[kdj vkgkj xg.k djuk gksk gA bfluz l a e vks i k.kh l a e dk ifji kyu djus ds fy, Hkh fLFkr Hkstu enyqk dgk x; k gA

vpkj kaxl # ea Hkxoku-egkohj dh vkgkj p; kZ dk o.ku feyrk gA mlgas eju dks yf; dj cuk; s gq Hkstu dks xg.k ugha fd; kA mlgas ns[k

fd ml dks xg.k djus l s l c i_zdkj l s de_zdk gk_z g_A Hkxoku~v'ku v_k
 iku dh ek=k dks tkurs FkA os j l ka e_a yksyj ugha FkA os Hkkstu ds i fr
 l adYi ugha djrs FkA os Lo; a i k= ugha j [krs Fks v_k Lo; a fd l h n_u js ds
 i k= e_a ugha [krs FkA os voeku Hkkst e_a vkgkj ds fy, ugha tkrs Fks os l j l
 Hkkstu dh Lefr ugha djrs FkA

v_kp_kj k_zp_f.k_z ds vu_l kj Hkxoku~us nhf{kr gks ds ckn i Eke i kj .kk
 e_a xgLFk ds i k= e_a Hkkstu fd; k FkA bl ds ckn os 'i kf.ki k= * gks x; A fQj
 fd l h ds i k= e_a Hkkstu ugha fd; kA , d ckj Hkxoku~ ukyUnk dh
 rUrp_k; 'kkyk e_a fogkj dj jgs FkA ml l e; xkskkyd us dgk&Hkrs e_s
 vki ds fy, Hkkstu yk_A* ^ g xgLFk ds i k= e_a Hkkstu yk, xk*, d k l kpdj
 Hkxoku~us ml dk fu"lk dj fn; kA d_oyKlu mRi U_Uk gks i j Hkxoku~rhFk_zdj
 gks x; A rc muds fy, y_kgk; Z uke dk e_a xgLFk ds ?kj l s Hkkstu ykrk
 Fk_z fdUrqHkxoku~ml s gkFk e_a y_kdj gh Hkkstu djrs Fk_z i k= e_a ugha djrs FkA
 fnxEcj l Eink; ds Je.k bl h i jEijk dk ikyu djrs g_A tcf_d 'orskEcj
 i jEijk ds l k/kq vi us i k= e_a xgLFk ds ?kj l s yk; h gq h xkpjh dks vi us
 LFkku i j l foHkx djs xg.k djrs g_A n'ko_zlkfyd l # e_a l k/k&l kf/o; k_z ds
 vkgkj xg.k djus dh fof/k dk mYs{k g_A fHK{kq vkokl LFkku e_a vkdj Hkkstu
 djuk pkgs rks fi .Mi k= l fgr og_z vkdj Hkkstu djus dh Hkfe dk ifry{ku
 dj ys v_k fou; i o_zl mikJ; e_a i o_zk djds x#no ds l ehi v_k, v_k
 b_z k_z fFkd l # dks i <ej ifrØe.k djs v_k og fpUru djs fd ; fn dkbz
 l k/kq Hk_z e_a i j e_a fgLl s ds vkgkj e_a l s dN yss dk vu_kg djs rks e_a
 l d kj l e_az l s i kj gks tk_A og i frHkko l s l k/kq ka dks ; FkkØe l s
 vkgkj xg.k djus dh i kFk_zl dj_A ; fn mues l s dkbz l k/kq Hkkstu djuk pkgs
 rks muds l kFk Hkkstu dj_A ; fn dkbz vkgkj u y_kpkgs rks og l k/kq Lo; a
 vdsy_k gh i_zdk'k; Ør i k= e_a gkFk v_k eg l s vkgkj d.k dks uhps u fxjk_z
 g_vk ; ruki o_zl Hkkstu dj_A

fnxEcj l Eink; ds l k/kq , d LFkku i j [kM_z gk_zdj vkgkj xg.k
 djrs g_A v_k vkgkj ds fy, i kf.k gh mudk i k= gk_z g_A tcf_d 'orskEcj
 l Eink; dh l k/kq l kf/o; k amikJ; e_a vkdj cBdj i k= e_a vkgkj xg.k djrs
 g_A xeukxeu e_a tks nk_z yxrk g_A ml dks ny djus ds fy, b_z k_z fFkd l #
 dk eu gh eu fpUru djrs g_A

,dHDr

fnu ea , d ckj fu/wljr l e; ij vkgkj xg.k djuk , dHkDr
dgykrk gA eykpkj ea bl dsLo: i dksbl izdkj crk; k x; k g&

mn; Rfle.ls dky s.Hkylfr; ofTt; fEg eT>fEgA

, dEg ny fr, ok egUkdky s Hkula rAA⁴¹

I wkh; ds ckn rhu ?Mh 0; rhr gks ij rFkk I wkh rhu gks ds rhu
?Mh iwl rd fnu ds e;/ dky ea , d eguk nks eguk ; k rhu eguk dky ea
, d ckj vkgkj xg.k djuk , dHkDr eyxqk gA Åuknij ; FkkyC/kj nkSk jfgr
rFkk ji dh vi{kk jfgr fuk{kkofuk iwl fnu ea , d ckj iklr ; Drkgkj xg.k
djuk plfg, A

vkpkjka ds vuq kj Hkxoku-egkohj us dHkh dHkh v) Zekl ; k , d
ekl rd ikuh Hkh ugha fi; k os dHkh nks fnu] dHkh rhu fnu] pkj fnu ; k
ikp fnu ds mi okl ds ckn Hkstu djrs FkA Hkstu ds ifr muds eu ea
dkbz I adYi ugha FkA Hkxoku-egkohj vkgkj ds nkSkka dks tkudj Lo; a iki
ugha djrs FkA os i fo'ko vkgkj xg.k dj I ar ; kx I s ml dk I ou djrs FkA
Hkstu 0; atu I fgr gks ; k 0; atu jfgr] B.Mk Hkkr gks ; k okl h mMa] I Ükw
gks ; k pus vknf dk : {k vkgkj gk Hkstu iklr gks ; k u gks bu I c
fLFkfr; ka ea Hkxoku-jkx} sk ugha djrs FkA

LFkkukak vkgkj eykpkj ea Ng dkj.ka I s vkgkj djus dk fo/kku gß
tks fd HkDriku xoSk.kk dk QfyrkFkZ gA "Mko"; d fØ; kvka dk ikyu djus
ds fy, HkDriku vko'; d gA {kdkk ds I eku dkbz 'kjhj onuk ugha gß
D; kfd {kdkk I s i hMf 0; fDr o\$ ko; ugha dj I drkA {kdkki hMf 0; fDr
vka{kka ds I keus valkj gks tkus ds dkj.k bZ kZ dk 'kkku ugha dj I drkA
vkgkjfn xg.k fd; sfcuk og i{kka vknf I a eka dk ikyu ugha dj I drkA
ik.kofuk ds fy, vkgkj xg.k djuk vko'; d gA ik.k dk R; kx rHkh fd; k
tkuk mfpr gß tc vk; i wkh gks ds dkbz dkj.k mifLFkr gk vU; Fkk
vkRegR; k dk nkSk yxrk gA bl fy, thou /kj.k ds fy, vkgkj djuk
vko'; d gA vkrad vjks% gks ij] mil xz vks ij] frfr{kk ds fy,] cäp; z
dh xfir; ka dh j{kk ds fy,] i kf.k; ka dh n; k ds fy,] ri ds fy; s rFkk 'kjhj
0; I xz ds fy, eju dks HkDriku dh xoSk.kk ugha djuh plfg, A

I a e] Kku] /; ku] v/; ; u , oa I k/kuk dh of) ds fy, 'ko : i ea
vkgkj xg.k djuk Je.k dks vi{kk gA bl dh i firZ fnu ea , d ckj xg.k
fd; s I hfer vkgkj I s gh gkrh gA , dkf/kd ckj vkgkj xg.k djus I s
f'kfFkykpkj dh i dfuk c<rh gA fnu ds vfrfjDr vU; l e; ea vkgkj dks

Bhd I s n^gkk ugh^a tk I drkA bl fy, og vfuok; Z i I s fg^a k dk dkj.k
 g^grk g^s rFkk , I s vkgkj ds I ou I s vUrj^a v'k^j 0; Dr g^grh g^g Åij
 of.k^r vpkpj dk ikyu I k^k&I kf/o; k^a ds fy, vko'; d g^g buds ikyu I s
 Je.k dh vko'; drk, a l hfer gks tkrh g^g I k^kka dk i^zku vpkpj gks ds
 dkj.k b^lga e^yxqk dgk x; k g^g m^lkj xqkka dh i^zflr ds fy; s ; s xqk e^yxqk
 #i g^g ft I izdkj e^yjfgr o{kk*i*j d^lkh Qy ughayx I drk ml h i^zdkj
 e^yxqkka I s jfgr I eLr m^lkj xqk kh d^lkh Qy ugha ns I drk tc bu
 e^yxqkka ds ikyu ea'kjh v'kDr gks tk; vFkk~tc t^zkkcy {kh.k gks tk; }
 v'tfyi^y ea v^k, g^g vkgkj dks Lo; a e^gk rd u ys tk I d^l v^kks
 detkj^r gks tk; } mul s I qe oLrq fn[kykbz u ns v^k u Hkstu dk 'k^gku
 fd; k tk I ds rFkk Jks^flnz dh 'kfDr {kh.k gks tk; rc Je.k dks HkDr
 i^z; k[; ku /kj.k dj y^guk pkfg,] fd^flnq xg.k fd, g^g orka ea f'kfFkyrk
 dnkfi ughayuk pkfg,

efu ftu xqkka dks /kj.k dj Je.k/keZ ea nhf(kr g^grk g^s v) z^lkx/kh
 vlxeka ea muchh I ^g; k 27 , oa 'k^g I u^gh vlxeka ea og I ^g; k 28 g^g e^ykpkj
 ea e^yxqkka dh I ^g; k 28 crkbz x; h g^g I eok; k^a l ^g ea xqkka dh I ^g k 27 nh
 x; h g^g

I eok; k^a l ^g ea of.k^r e^gfu ds I ^gkkbl xqk&

1- ik.kkfrikr foje.k	{	i kp egkor
2- e"kkon foje.k		
3- vnÜkknu foje.k		
4- e ^g kp foje.k		
5- ifxg foje.k		
6- Jks ^f lnz fuxg	{	i kp bf ^f lnz fuj ^g kk
7- p{kqbf ^f lnz fuxg		
8- ?kk.kf ^f lnz fuxg		
9- j l u ^g hlnz fuxg		
10- Li 'k ^g u ^g hlnz fuxg		
11- Økkfood	{	pkj d"kk; k ^a dk R; kx
12- eku food		
13- ek; k food		
14- y ^g kk food		

- 15- Hkkko I R; 1/4UrjkRek dh ifo=rk½
 16- dj .k I R; 1/4Ø; k dks I E; d~izdkj I s djuk½
 17- ; lkx I R; 1/4eu] opu] dk; k dk I E; d~i orL½
 18- {kek
 19- ofjkk;
 20- eu I ekgj.k
 21- opu I ekgj.k } rhu xfir; ka
 22- dk; I ekgj.k
 23- Kku I Ei Urk
 24- n'klu I Ei Urk
 25- pkfj= I Ei Urk
 26- onuk vf/kl gu
 27- elkj .kkflurd vf/kl gu
 enykpkj | # vks I eok; kak # ea fufn½V mDr enyqkka ds vfrfjDr
 mÙkj k; u] vlpk; gÙfjHknndr vko'; dofÙk iopul kj vlfn xtÙfkka ea Hkh
 enyqkka dk mYyÙk fd; k x; k gÙ Hkxorhl #, oa i zhi.kd I kfgr; ea vuxkj
 ds enyqk vks mÙkj xqk dk mYyÙk fd; k gÙ fdÙrq mudk ukekÙyÙk ogka
 ughÙfd; k x; k gÙ bu xqkka dh vijk/kuk ea dh x; h fojk/kuk ds iR; k[; ku
 dh ogkappkz dh x; h gÙ
 ; gka ; g ckr mYyÙkuh; gÙ fd vuxkj xqkka dh I [; k ea tgh 27
 xqkka dk funÙk I eok; kak # ea gÙ ijorh Vhdk I kfgr; ea muds ukeka ea
 i; klr vUrq fn[kk; h nsrk gÙ mÙkj k; u] vko'; dofÙk ea ukeka ea, d: irk
 gÙ
 bl h izdkj enykpkj ea fufn½V xqkka ds ukeka rFkk I eok; kak vks
 nkuka ofuk; k ea mÙYyf[kr xqkka ds ukeka ea, oa I [; k ea Hkh vUrq fn[kk; h
 nsrk gÙ fdÙrq ijEijk dh nf½V I s dN enyqkka dks NkMØdj 'kskelyxqkka dk
 I ferk I s; fn v/; u dja rks nkuka xtÙfkka ea ekU; xqk ; k rks enyqkka ea
 I ekfgr gÙ; k mÙkj xqkka ea nkuka ijEijk ds I k/kg bu xqkka dk ikyu J) k
 ds I kfk djrs gÙ pkfj= dh vijk/kuk djrs gÙ I fefr xfir vlfn dks
 'oskEcj ijEijk ea enyqkka ea LFkku u nsdj mÙkj xqkka ea LFkku fn; k gÙ
 dÙkypu vlfn dks Lorll= LFkku u nsdj ml dk I ekoÙk dk; DyÙk ea fd; k
 x; k gÙ vlpysD; dks nl dYi ea i fke dYi ekuk gÙ ij enyqk ughÙ
 vLuku vks vnÙrkou ; s nkuka vlpkj ea i fxf.kr gÙ fdÙrq enyqk ea
 ughÙ flFkfr Hkkstu Hkh 'oskEcj ijEijk ea ughÙgÙ D; kfd 'oskEcj ijEijk ea
 vkgkj LoLFkku ea ykdj djus dk fo/kku gÙ xgLf ds i kl [kmÙ gÙd]

Hkkstu djus dk fo/kku ughagA , dHkDr or 'orskEcj ijEijk e^i kphudky
eaFkj fdUrqorZku es ughagA

mÙkj xqk

orka ds vuUrj vFkk~mÙkj dky eaftudk ikyu fd; k tkrk gS mu
vu'ku vkn ri k dks mÙkj xqk dgrs g^orkmÙkj dky HkkfoRoknu'kukfn da
mÙkj xqk bfr mPprA* I E; d-n'ku vkj I E; d-Kku ds mÙkj dky ea pkfj= dh
mRi fÙk gksh gA oLr% Je.k vlxkeh dek ds l oj rFkk i oj l spr dek
dh futjk gsrq mÙkj xqkka dk ikyu djrs gA Je.k thou ea vlfRed mRd"K
dh n"V I s mÙkj xqkka ds ikyu dh vi uh egUkk gS fdUrq eiyxqkka ds eW;
ij ek= mÙkj xqkka dh j{k ; k; ugha gS D; kfd eiyxqkka ds vuUrj ikyu
fd; s tkus okys mÙkj xqkka dh n<fk blgha eiyxqkka ds fufelk I s i klr gksh gA
vFkk~eiyxqk mÙkj xqkka ds vkkjHkar gA

mÙkj xqk dsHk

fnxEcj vkj 'orskEcj nkuka ds ekli; xHfkka ea Je.k ds eiyxqkka ds
fo"k; ea vf/kd vuUrj ughagA tks vuUrj n[kus dks feyrk gS ml dk vUrHkk
ijLij fd; k tk l drk gS ; k 0; k[; k I EcU/kh vuUrj fn[kk; h nsrk gA
mÙkj xqkka ds Hkska dh dkbz fu/kkj r i q; k ugha gS D; kfd eiyxqkka ds vuUrj
Je.k ds ikyu ; k; I Hkh xqkka dks mÙkj xqk dgk tk l drk gA eiyxqkka ds
vfrfjDr I Hkh xqk ; k or; kskfn mÙkj xqkka ds vuUrxa vk tkrs gA
I kek; r%ckjg ri] ckb] i jh"kg] ckjg Hkkouk, n'ku] Kku] pkfj=] ri vkj
oh; &; s i k p i zdkj ds vpkpj mÙke {kek vkn nl /kez rFkk 'khy vkn ; s
I c mÙkj xqkka ds vuUrxa ekus tkrs gA QyVu I s i zdkf'kr i fr
e&Yoi fj l gkfHkkn] pkfhl k mÙkj xqkD[kk ckjg ri vkj ckb] i jh"kg ; s
mÙkj xqk pkfhl crk, x, gA⁴² t; l ukp; Zdr i opul kj dh rkri ; bfUk ea
dgk gS fd bu eiyxqkka dh j{k ds fy; s ckb] i jh"kgt; vkj ckjg i zdkj
ds ri bl rjg pkfhl mÙkj xqk gkrs gA

rSh p eiyxqkula j{k. Hfia }koakrijHkt; }kn'ko/kri 'pj.k
Hksa prf=aknÙkj xqk HofsUrA rSh p j{k. Hfia noeul; fr; kprudr&
prfpZki I xz; }kn'kui qHkoukn; 'pR; fHki k; %*⁴³ bu pkfhl i zdkj ds
xqkka dh j{k ds fy, no] eu]; fr; l p vkj vprudr pkj i zdkj ds
ml xk i fot; vkj ckjg i zdkj dh vui qkvka dh Hkkouk dh tkrh gA

ri %Lo: i] i zdkj vkj fo'ySk

tÙkxeka ea riL; k dk egRoiwkZ LFku gA tÙ vkj ofnd euhf"k; ka
us riL; k dks l k/kuk dk vifjgk; l vka ekuk gA tÙ 'kkl=ka ea riL; k dk
vFkZ dk; Dysk ; k mi okl gh ugha gS cfYd Lok/; k;] /; ku] fou; vkn I c
riL; k ds foHkkx gA riL; k ek{k dk ekxz gS ml I sriLoh ek{k dh vkj xfr

djrk gA iR; sI d kjh tho i fr{.k. dN u dN iofuk l nØ djrk gA tc
ml dh iofuk #d tkrh gsrc og eDr gks tkrk gA tgka iofuk gØ ogka deZ
i pxyka dk vka"kk vkj fut].k gksk gA iofuk nks idkj dh gksk gS 'kk
vkj v'kkA 'kk iofuk l sv'kk dek dk fut].k vkj 'kkdeZ dk cU/k gksk
gA v'kk iofuk l sv'kk dek dk cU/k gksk gA

tÙ l k/kuk i)fr ds i e[k plj vx g&l E; Xn'ku] l E; XKku]
l E; dpkfj= rFkk l E; d~riA vpkp; Z dñndñ usfy[kk g&

.kk.ksk nA .ksk ; rosk pfj ; sk l a exqkskA

pmfgafi l ektaxsed[ksft.kl kl .ksfnékkA⁴⁴

Kku] n'ku] pkfj= vkj ri l s l a e gksk gS rFkk bl dk l ekxe
gksus ij tho dks ekk feyrk gA vkrEkk Kku l s thokfn Hkkoka dks tkurk gS
n'ku l s ml dk J)ku djrk gØ pkfj= l s dek dk fujkk djrk gS vkj
ri l s fo'kk gksk gA l oZ nØkk l s eDr gksus ds fy, ri Loh l a e vkj ri
l s indek dk {k; djdseDr iklr djrsgA

ri D;k gS

ri dek dk futjk vkj vkrEfo'kk) dk l okd"V l k/ku gA tks
Kkukoj. kfn vkB idkj dh deZ xUFk dks rikrk gØ tykrk gØ uk'k djrk
gØ og ri gA okl uk ; k bPNk dk fujkk djuk Hkh ri dgykrk gA ckg;
; k vkh; Urj ftrus Hkh ri gØ mudk vkpj.k bg yksdd rFkk ikjyksdd
ukeuk dkeuk ; k okl uk l s jfgr gkdj doy futjk dh nf"V l s djuk gh
/keZ gA tS s vfxu gok ds }jk r.k vkj dk"Bkfn dks tykrh gS oS s gh
Kku: ih gok l s ; Dr 'kh] l ekf/k vkj l a e l s iZofyr ri : ih vfxu
l k : ih cht dks tykrh gA tS s feeh vkrE ; Dr Lo.kz /kkrq vfxu ea
rik; stkus ij fo'kk gks tkrh gØ oS s gh tho ri ds }jk dek dks tykdj
Lo.kz ds l eku fo'kk gks tkrk gA rUokFkbkrzd ea 'de[k; kFk rl; r bfr
ri% dek; ds fy; stks rik tk; sog ri gØ , k dgk x; k gA

bl idkj ri dh foftkkflu ifjHkk"kk; anh x; h gA l Hkh ifjHkk"kkvka ea
riL; k dks vkrE'kk) dk l k/ku vkj dek dh futjk dk gsrqcrk; k x; k gA
eDr o 'kkfJr iklr djus ea ri dh egrh Hkfedk gksk gA ri ds }jk
l eLr vifo=rk] l EiwkZ dYe"k ,oa l exz v'kkfir dks u"V fd; k tkrk gA
Je.k ds l EiwkZ thou ea ri dk bruk vfk/ fd egUo gSfd Lok/kk;] v/; ; u]
ik; f'pÜk l økofuk vkrE Je.k thou dh l eLr eyHkk fØ; kvka dks ri l Kk
ns nh x; h gA n'kofukfyd ea vfga k] l a e vkj ri dks mrd"V eay dgk
x; k gA

**YeksexyefDde] vfga k l aekrosk
nök fo raued fr tLI /kesl ; k e.ksA⁴⁵**

, s /keZ eaftudk eu ytu jgrk gSml s no Hkh ueLdkj djrs gA
 ri ds e[; nks Hkn g&ckg; vkj vkh; UrjA mÙjkj/; u ea ckg; vkj
 vkh; rj : i Isri ds nks Hkn dgs x; sgA I eok; kax] n'koÙlfydl enykpkj]
 vkn xtÙFkka eaHkh ri ds nks Hkn fd, x, g&ckg; vkj vkh; UrjA

1- cká ri

cká ri v/; u vkn dkj.kka Iscká ri dgykrk gA bl ea ckgjh
 n[; ka dh viÙkk gksk gÙ v'ku] iku vkn n[; ka dk R; kx gksk gA ; s
 l oÙ kkkj.k ds }jkj ri L; k ds : i ea Lohdir gksk gA budk iR; {k i Hkko
 'kjhj ij vf/kd gksk gA ; seÙDr dscfgjx dkj.k gksk gA

ftl ds vpkpj.k Is eu nÙdr ds ifr iÙÙk u gÙ vklrfjd ri ds
 ifr J) k mRiuu gks vkj iÙÙxghr ; kskka Lok/; k; vkn ; kskka ; k or fo'kÙkka
 dh gkf u gÙ og cká ri gA

iÙÙ vkk/kj usfy[kk g&vu'ku vkn ri kdk rhu dkj.kka Iscká
 ri dgk tkrk g&vÙÙ cká ri djus ea ckg; n[; dh viÙkk jgrh gS tÙ s
 Hkkstu dk R; kx djuk vu'ku] vYi Hkkstu djuk vÙÙ vi us iÙÙ vkj ijiÙÙ ds
 ylk Hkh nÙÙk l drs gÙfd ved l kq us Hkkstu ughfd; k] vÙÙ ckg; ri , s
 gÙftUgÙvÙÙ nk'kud tÙÙ sckÙÙ kfn rFkk dkikfyd vkn l kq vkj xglfk Hkh
 djrs gÙ bl fy; smÙgackg; ri dgk tkrk gA cká ri ds }jkj Je.k vius
 ru vkj eu dks l fg".kq cuk ysk gA ckg; ri Is lÙÙk'khyrk NW tkrh gS
 D; kÙÙ lÙÙk'khyrk jkx dks mRiuu djrh gA jkx&jkx dks cÙÙkrk gS vkj
 deÙÙk ds dkj.k nkskka dks ykrk gA ml dks NkMts dk mik; gS 'kjhj dks
 d'k djukA bl fy; sckg; ri fd; k tkrk gA

cká ri dsidkj

ckg; ri Ng izdkj dk g&
 1ÙÙ vu'ku vÙÙ voekh; l 1ÙÙ flik{kkp; k] ; k ofÙk lÙÙki 1ÙÙ jI
 ifjR; kx 1ÙÙ dk; Dysk 1ÙÙ ifrl yhurk vFkok fofoDr 'k; ukl uA

1- vu'ku&vu'ku dk vFk gS vkgkj R; kxA prfoZk ; k f=fo/k vkgkj
 dk , d fnu] vf/kd fnu ; k thouhkj ds fy, R; kx djuk vu'ku ri
 dgykrk gA vu'ku dk iz kstu gS l a e iÙÙflr] jkx uk'k] deÙÙy fo'kkÙku]
 l nÙÙ ku dh iÙÙflr vkj 'kk=kH; k] A

2- voekh;&voekh; l dk ipfyr uke Åuknjk* gA bl dk vFk gS
 mnj ea Hkk l s de vkgkj MkyukA Hkk ; g gS fd mi dj.k] oL= ; k
 HkkDriku dh vko'; dek=k ea deh djukA fu"dk] i l s ; g dgk tk l drk
 gS fd n[;] {kÙÙ} dky] Hkk , oa i ; k] dh nfV l s vkgkj kfn l cea deh djuk
 voekh; l ; k Åuknjk* ri gA Åuknjk* ri ea vYi vkgkj] ifjfer vkgkj rks
 fd; k gh tkrk gÙ fdÙrq vkgkj ds l kfk gh d"kk; vkj mi dj.k dh Hkh

Åuknjh dh tkrh gA iR; sl oLrg ea l a e djukl vko'; drkvka dks U; u djds bPNkvka dks fu; fl=r djuk Åuknjh ri dk m's; gA Åuknjh ri ds rhu lk, x, g&1½ midj.k voeknfj dk ½½ HkDriku voeknfj dk ½½ Hkko voeknfj dkA bl ri dks djus l s l a e ea l ko/kkuh] okr] fi ûk 'yse vlfn nkka dk mi'keu vks Kku /; ku vlfn dh fl f) gksr gA

3- fH(kp; k&fH(kp; kZ ri døy l k/kq l kf/o; ka dks fy; sg xgLFkk dks fy, bl dk vkspr; ugha gA rûokFkZ # ea bl dk uke 'ofûki fj l [; ku* feyrk g# ftl dk vFkZ fd; k x; k g&vk'kk ½kyk l k½ dh fuofûk dks fy; s Hkk; oLrgka dh x.kuk djuk fd es vkt brus nØ; l s vf/kd ugha ykAxka vFkkl~ l ou ugha d: akj ; k es vkt , d oLrg dk gh Hkkstu ; k ved iku ek= gh d: akj bR; kfn i zdkj dsl zdYi djuk ofûki fj l [; ku gA

4- jl ifjR; kx ri&jl fol tlu ; k jl ifjR; kx ckg; ri dk prfkl i zdkj gA nW ngjh ?kh vlfn fLuX/k ,oa ik"Vd] iku] Hkkstu rFkk jl ka dk R; kx djuk jl ifjR; kx ri gA Lokn ij fot; ikr djus ij gh jl ifjR; kx gks l drk gA Lokn ea vkl Dr l k/kd vi us eu dks o'k ea ugha j[k l drkA vr% jl kl fDr l s cpuk pkfg, A vks i kfrdl # ea jl R; kx dk foLrkj l s o.ku gA jl ifjR; Dr l k/kd ds rhu ckra Qfyr gksr g&1½ l rksk dh Hkkouk ½½ cäp; l dh vkk/kuk ½½ ojsk; A Lokfn"V Hkkstu dks fodfr dgk tkrk gA bl fy; sjl ifjR; kx djus okyk 'kkd] 0; atu] ued vlfn dk Hkh otu djrk gA

5- dk; DYSK ri&dk; Dysk ds vUrXl vkl u vlfn djuk rFkk 'kjhj ds eeRo dk ifjgkj djuk l ekfgr gA LFkkukak ea dk; Dysk ds l kr i zdkj fufnZV g&1½ LFkku dk; kRl xj ½½ ÅdMw vkl u] ½½ ifrek vkl u] ½½ ohjkl u] ½½ fu"k | k] ½½ n.Mk; r vkl u vks ½½ yx.M 'k; ukl uA dk; Dysk dk vFkZ gS dk; k dks d"V nsukA 'kjhj ds i fr fuezRo Hkko j [kuk vks vkl u vlfn l s 'kjhj dks l E; d- i zdkj l s l k/kukA 'kjhj dks d"V nsus dk ; g eryc ugha gS fd bl l segku-Qy feyrk gA vKkuh l k/kd Hk; adj d"V l gu djrk g# fdUrq ml dk 'kjhj d"V egkQyinkrk ugha gksrka Kluiød tks ng dks d"V fn; k tkrk g# vi uh vks l s deZ futjk grq vuø i zdkj ds vkl u] /; ku] ifrek dskyqpu 'kjhj ekg dk R; kx vlfn ds ek/; e l s fong Hkko dks Lohdkj fd; k tkrk g# og dk; Dysk gA dk; Dysk dk fufgrkFkZ ; g gS fd 'kjhj ds i fr tks eeko gS og NW tk;] ftl l s vkrEfpuru i V gA

vkrEk ds fy, l fkkog ohjkl u vlfn dk vlt; kI djuk dk; Dysk ri gA l E; Xn'ku; Dr bl ri l s vUrjx cy dh of) vks dek dh futjk gksr gA ; g ekjk dk i zkku dkj.k gA l k/kdk dks /; ku dh fl f) ds fy, bl ri dk fur; l ou djuk pkfg, A

6- ifrl yhurk vFlok fofodr 'k; ukl u&l i kjkflkeqk vRek dks fo"k; d"kk; Is gVkdj vUrekh cukuk vks ml ds fy; s i cy iz kl djuk ifrl yhurk ri gA ifrl yhurk ri ea vRek dks ijHko Is gVkdj Lohko ea yhu cukuk gkrk gA, dkUr ; k vuki kr LFku ea jguk bflnz ka dks viu&vi us fo"k; ka l s nj j [kuk] I yhurk Is vRek dh l fluf/k ea jgus dk vH; kl djuk ifrl yhurk ri gA

, dkUr vuki kr vFkk~ tgka dkbz vkrk tkrk u gks rFkk L=h i 'kq vlfn Is jfgr 'k; u ,oa vkl u dk l ou djuk fofodUk'k; ukl u ri dgykrk gA fofodr ol fr ea dyg 0; xz dju okys 'kcn] I Dysk] eu dh 0; xrk] vI artuk dh l axfr] 0; kekg] /; ku] v/; ; u dk fo?kkr bu l c ckrk l s l gt gh cpko gks tkrk gA , dkUrrok h l k/q l [ki wZ vReLo: i ea yhu gkrk gA eu] opu] dk; k dh v'kq i dfUk; ka dks jkdrk gS rFkk v"v i opuekrkvakl ikyu djrk gyk vReiz kstu earRij jgrk gA

2- vH; Urj ri

ftueckg; n; ka dh vi qk u jg tks vUr%dj .k dls 0; kikj Is gks gA ftuea vUrj a ifj .kkek dh ej; rk jgrh gA tks vOlo os gl ftul s eu dk fu; eu gkrk gA tks fo'k"V 0; fDr; k dls }kjk ri : i ea Lohdr gks gka vks tks eDr dls vUrj a dkj .k gl os vH; Urj ri gA vH; Urj ri dls Ng Hkn gA l eok; kax m= ea Ng Hkn bl i dkj crk, x, g& "Nf0ogs vfoHrjs roldes i ..kjk ratgl& ik; fPNUkafo.kvksos koPpaI T>kvks>k.lamLI Xxk vH; Urj ri %deZ dls Ng i dkj gA tS &ik; f' pUk fou;] oS koR;] Lok/; k;] /; ku vks mRi xA vH; Urj ri i zku gA vH; Urj ri 'kq vks 'kq ifj .kkek l s ; Dr gkrk gA bl dls fcuk vdsy k ckari i wZ deZ futjk dju eavl eFkZ gA

vH; Urj ri dshknakl foopu Øe'k%bl i dkj gA

1- ik; f' pUk&ik; f' pUk dk vFkZ gS i ki dk fo'kksu djuka og fØ; k ik; f' pUk gS ftl dls dju Is vijk dh 'kq) gka i odky ea fd; s gq i ki ka dk fouk'k djdsftl dls }kjk vRek dks fuey cuk; k tk; og ik; f' pUk ri gA mUkj k/; ; u ea ik; f' pUk dk Lo: i bl i dkj crk; k x; k g&

vkyks .Mfjgkzb; h ik; fPNUka rqnl fogA

tsfHO[kwogb I Ee; ik; fPNUkarekg; AA

vkykpukgZ vlfn tks nl i dkj dk ik; f' pUk gS ftl dk falk{kq l E; d i dkj l s ikyu djrk gA ml s ik; f' pUk dgk tkrk gA Hxork rFkk LFkkukak ea ik; f' pUk ds nl i dkj crk; s gA 1/2 vkykpukgZ 1/2 i frØe. kkgZ 1/3 rntlk; kgZ 1/4 fooskgZ 1/5 0; ll xkZ 1/6 rikZ 1/7 NskgZ 1/8 eykgZ 1/9 vuolFkki; kgZ 1/10 i kjk pdkgA

- 1- **vkylpuk** ;
ds I e{k vi us nkška dk fuonu djuk
vkylpuk g& vkl&vfkfukof/kuk l dynkškk. kly ylpuk&x#i#r%
i dkl'kuk&vkylpukA vkylpuk Lofułnk g& i j fulnk djuk
l jy g& i j Lo; a ds nkška dks n[kdj ml dh fulnk djuk
dfBu g&
- 2- **ifrØe.k** ;
&fd, gg i ki ka l s fuołk gkus ds fy, feF; k es
nłdre* ej s l c i ki fu"Qy g&, k dguk] dk; k&l xl vlfn
djuk rFkk lkfo"; ea i ki dk; k&l s njj jgus ds fy, l ko/kku
jgukA
- 3- **rnk;** ;
&iki l s fuołk gkus ds fy, vkylpuk vlj ifrØe.k
nkška djukA
- 4- **food** ;
&vk; s gq s v'k) vkgkj vlfn dk mRl xl djukA
- 5- **0; xl** ;
&pk&hl rhFk&djka dh lrfir ds l kfk dk; k&l xl
djukA
- 6- **ri** ;
&mi okl] cyk vlfn djukA
- 7- **Nn** ;
&iki fuofük ds fy, l a e dky dks Nndj de dj
nukA
- 8- **ey**; &i u%orka e vjkfki r djuk] ubz nh{kk nukA
- 9- **vuoLFki uk** ;
&ri L; ki ožl ubz nh{kk nukA
- 10- **ikjpd** ;
&HkRl Zuk , oavogyuki ožl ubz nh{kk nukA
- 2- **fou; ri&fou;** vkh; Urj ri dk nñjk i dklj g& [kMk gkus]
gkfk tkMuk] vkl u nuk] x#tuka dh lkfDr djuk rFkk lkko i ožl 'kujkk
djuk fou; ri dgk x; k g& LFkukak] lkxorh] vlj vks i kfrdl # e fou;
ds l kr lkñ crk, x; sgos Øe'k%bl i dklj g&
- 1- **Klu fou; &Klu** ds ifr lkfDr] cgéku vlfn djukA
- 2- **n'klu fou; &x#** dh 'kujkk djuk] vkl'kkrulk u djukA
- 3- **pkj= fou; &pkj=** dk ; Fkkfkl iz i .k vklj vułBku djukA
- 4- **eukou; &vdqky** eu dk fujk& vklj dqky dh i oñuka
- 5- **opu fou; &vdqky** opu dk fujk& vklj dqky dh i oñuka
- 6- **dk; fou; &vdqky** dk; dk fujk& vklj dqky dh i oñuka
- 7- **yklkipkj fou; &ykl** 0; ogkj ds vuł kj fou; djuka
- 3- **o\$ koR; ri& vlpk; Z vlfn** l s l Ecfl/kr nl i dklj ds o\$ koR;
dk ; Fkk'kfDr vkl ou djus dks o\$ koR; dgk g& l a eh ; k xqkh i # "kka ds
nñlk e vkl i Mls i j xqkkujkx i ožl funk& fof/k l s mudk nñlk njj djuk

vFkok 'kjbjj psvk ; k nli js nØ; }jkj mudh mikl uk djukj 0; kf/kj i jh"kg vlfn dk mino gksu ij vkskf/kj vkgkjiku] mikj; vlfn ndj midkj djukj tks eju ml xz i hMf gks rFkk o) koLFkk ds dkj.k ftudh dk; k {kh.k gks x; h gj mudh fujis{k gkdj ldk djuk o\$ koU; ri gA ml ds nl idkj g&1½ vpkp; Z dk o\$ koU; ½½ mik/; k; dk o\$ koU; ½½ LFkfoj dk o\$ koU; ½½ ri Loh dk o\$ koU; ½½ Xyku dk o\$ koU; ½½ uonhf{kr dk o\$ koU; ½½ dy dk o\$ koU; ½½ x.k dk o\$ koU; ½½ ldk dk o\$ koU; ½½ l kfejd dk o\$ koU; A

4- LoW;k; ri&Lo&viuh vRek dkj v/; k; &v/; ; u djuk Lok/; k; g\$ vFkok vkyL; R; kx dj viuh vRek dk v/; ; u djuk Lok/; k; g\$ rUoKku dk iBu&ikBu vlg Lej.k djuk Lok/; k; gA intk ifr"Bk vlfn l s fui is{k gkdj døy deøy 'kj) ds fy; s tks eju ftu'kkl u izkhr 'kkL=k&vxeke dks HkfDr iwd i<rk gSml dk Jgykk l d[dkjh gA Lok/; k; ds ikp Hkn g&1½ okpukj ½½ iPNukj ½½ ifjorukj ¼½ vuqkk vlg ½½ /kebfkka

rUokFkj # ea ifjoruk ds cnysml h vfkzea^vkEuk; * 'kñn gA

5- /; ku ri&l k/kuk i)fr ea/; ku dk vr; f/kd egRo gA Hkkjr dh l Hkh fpulu i)fr; ka ea/; ku dks egJlo fn; k x; k gA /; ku dh vuad i fjHkk"kk, a feyrh g&^, dkxfpUlrfujks /; kufeir&, d fo"k; ea fpulu dks fLFkj djuk /; ku g&enypkjofo 5@197A fpUlko{ki dk R; kx djuk /; ku g&fpUlko{ki R; kxks /; ku&l okEkk f) 9@20@439A /; ku'krd ea eu dh nks voLFkk; a crkbZ g&1½ py voLFkk; ½½ fLFkj voLFkkA py voLFkk fpUk gS vlg fLFkj voLFkk /; ku gA fpUk vlg /; ku&; seu ds gh nks: i gA tc eu , dks fu:) vlg xtr gksk gsrc og /; ku gksk gA

/; ku ri ds ek/; e l s l k/kd fpUk dh ppyrk jkddj , dksrk }jkj vfkRed 'kfDr dk fodkl djrk gyk eDriFk dh vlg vxt j djrk gA

/; ku dsHn

I eok; kxk # ea/; ku ds pkj idkj crk, a g&pUkj >k.kk i ..KKK
ra tgl&vVVs >k.ks jkis >k.ks /Eek >k.ks l Dds >k.kk**46 /; ku Øe'k% bl
idkj g&1½ vklk /; ku ½½ jkhs /; ku ½½ /E; Z /; ku ½½ 'kDy /; kuA vklk
vlg jkhs ; s nkska /; ku vitzklr rFkk /E; Z vlg 'kDy] ; s nkska /; ku itzklr
/; ku dgykrsgA

**1- vklk; ku&euK l a kxka dk fo; kx u gj ml ds fy, l rr
fpulu djuk rFkk veukk ds fo; kx ds fy, l rr fpulu djuk vklk; ku**

g& bl ea dkek'kd k vlg Hkkock'kd k dh izkcurk gksh g& bl ds pkj y{k.k
g&vk0Un djukj 'kkd djukj vkl wcgkuk foyki djuka

2- jkz; ku&ftl dk fpuk Øj o dBkj gk og #nz gk g& ml ds /; ku dks jkz /; ku dgrs g& bl ds pkj y{k.k g&1½ fgk vkn l s i k; %
fojr u gkuk 1½ fgk vkn dh ipfuk; kae t/s jguk 1½ vKkuo'k fgk e
i dük gkuk 1½ i k. kldkjh fgk vkn djus ij Hkh i 'pkukki u gkukA

; s nkska /; ku i ki kl o ds grq gkus l s vitzkr g& l k/kuk dh nf"V
l svkuz jkz i fj.kfre; h , dksxrk fo?udkj d gh g&

3- /E; Z; ku&oLrakez ; k l R; dh xoš.kk ea ifj.kr pruk dh
, dksxrk dks/kE; Z; ku dgk tkrk g& bl ds pkj izdkj g&
1½ vkkfop; &i ppu dsfu.kz ea l yXu fpukA

1½ vi k; fop; &nkska ds fu.kz ea l yXu fpukA

1½ foi kdfop; &deDyka ds fu.kz ea l yXu fpukA

1½ l Eku fop; &fofo/k inkfkl ds vkl dr fu.kz ea l yXu fpukA

4- 'kpy'; ku&vkRek ds 'kpy' : i dh l gt ifj.kfr dks 'kpy'/; ku
dgrs g& bl ds Hkh pkj izdkj g&

1½ i FkDrofordz fopkj&Jr ds vklkj ij fdh h , d n; ea fofo/k
u; ka }jkj Hknizkku fpuru djukA

1½ , dRofordz vfopkj&/; krk }jkj vi us ea l Hkk0; Jr ds vklkj
ij , d gh i; k : i vFk dks ydj ml ij vHkn izkku fpuru djuk , d
gh ; kx ij vVy jgukA

1½ l efØ; kfri kfr& tc ; kx fujksk ds Øe ea l fe dk; ; kx dk
vkl; ydj 'ksk ; kx dks jkd yrs gq ml l e; dk /; ku l efØ; kfri kfr
dgyrk g&

1½ l epNlufØ; kfuofuk&tc 'kjhj dh 'okl kBNokl vkn l fe
fØ; k; a Hkh cUn gks tkrh g vlg vkr e i sk l oEkk fu"izdEi gks tkrs g rc
og /; ku l epNlufØ; kfuofuk dgykrk g& {kek} efDr] enrk vlg _trk
bl /; ku ds pkj vkyEcu g&

6- 0; BI xZri&mÙkjlk/; u ea bl ri dsLo: i dk o.ku djrs gq dgk g&

I ; .k. k&Bk.ksok tsm fHO[kwu okojA

dk; LI somLI XxksNéks l ks i fjd dfUkvkAA

'k; u ej vkl u ea vlg [km gksas ea tks fHk{kq 'kjhj l s fgyus Myus
dh psVk ugh djrkj ; g 'kjhj dk 0; BI xj 0; BI xZked NBk vkh; Urj ri
dgk x; k g&

bl rjg ckg; vkg vkh; Urj rika l s Hkkoka ea fo'kj) gks'h gA
 ckári ea 'kjbj I Ecl/kh l k/kuk ds l Hkh fu; e vkg mif; e vk tkrs g& vkg
 vkh; Urj ri ea ân; dks fo'kj) cukus okys vpkpj dk l ekošk fd; k x; k
 gA ckg; ri fØ; k; kx dk irhd gs vkg vkh; Urj ri Kku; kx dk vkg
 nkuka dk l ello; gh ekkekxz gA

ijh"kg

Je.k thou l erk dk thou gA Hkkfrd l [k&n] dk Je.k thou
 ea dkbz LFkku ugh A Je.k dh l Eiwz p; k vkg; kfRed xqkka l s ifji wkl gks'h
 gA ft l us l a e ds ekxz dks Lohdkj dj fy; k g§ ml ds thou ea dBkj vkg
 enq l onuka dk vkkuk vko'; d gA l a e ds dBkj ekxz i j pyus okys l k/kd
 ds thou ea ijh"kg dk vkkuk Lokhkkfod g§ D; kfd l k/kd dk thou pkfj= dhl e;
 khkvka l s c/kk gA e; khkvka ds ikyu l s l k/kd thou dh l j{k k gks'h
 gA e; khkvka dk ikyu djrs l e; l a eekxz l s P; r djus okys d"V , oa
 l dV gh l k/kd dh dI ksh g& bl fy; smu d"Vka dks l eHko l s l gu dj og
 vius vpkpj dk ikyu dj A l k/kd ds fy; s ijh"kg ck/kd ugh l k/kd gks'
 gA ekkekxz l s P; r u gks' rFk dk l dh futjk ds fy; s ftUg l E; d-i zdkj
 l s l gk tk; os ijh"kg gA Hkkoku~ egkohj dh l k/kuk ds vaka ea i edk
 g& vfg dk vkg d"V l fg".kpkA d"V l gus dk vFkz 'kjbj] bflnz vkg eu dks
 i hMf djuk ugh dk vfg dk vkn /kek dk vkkuk dks l flFkj cuk; s
 j[kuk gA tks l gk tk; og ijh"kg g§ vkg ijh"kg dk t; ijh"kg t; gA
 ijh"kg l gu ; k ijh"kg t; dk vFkz tkuci dj d"Vka l s 'kjbj] bflnz] eu
 dks i hMf nsuk ugh g§ vkg u vk, gq d"Vka dks ykpkjh l s l gu djuk gA
 ijh"kg fot; dk vFkz g&n] dk ; k d"V vkus i j Hkh l Dyske; ifj.kke dk
 u gks' ; k vr; Ur {k k vkn onuk mi fLFkr gks' ij futkReHkkouk l s
 mRi lu fufoždkj fuR; kuñ: i l qkkr vuñko l s fopfyr u gks' ijh"kg
 t; gA

ijh"kg dsho

ijh"kg ckbz g§

1/1½ {kdkk ijh"kg 1/2½ fi i kl k ijh"kg 1/3½ 'khr ijh"kg 1/4½ m".k ijh"kg
 1/5½ ná&e'kd ijh"kg 1/6½ vpsy ijh"kg 1/7½ vjfr ijh"kg 1/8½ L=h ijh"kg 1/9½
 p; k ijh"kg 1/10½ fu"kh/kdk ijh"kg 1/11½ 'k; z k ijh"kg 1/12½ vkošk ijh"kg
 1/13½ o/k ijh"kg 1/14½ ; kpk ijh"kg 1/15½ vykhk ijh"kg 1/16½ jkx ijh"kg 1/17½
 r.k Li 'kz ijh"kg 1/18½ tYy ijh"kg 1/19½ l Rdkj&ijLdkj ijh"kg 1/20½ Kku
 ijh"kg 1/21½ n'klu ijh"kg 1/22½ iKk ijh"kgA

i jh"kgka ds I gus I s Je.k ea I fg".kpk dh Hkkouk icy gks h gA
 Je.k thou ea vusl ck/kk; i frdyrk; arFkk mi I xkn vrks gh jgrs gA
 blgsl erki odl I guk gh i jh"kg t; dgykrk gA

flikq ifrek,a

flikq ifrek, a ckjg gA l eok; kks] mUjkj/; u] ea budk o.klu feyrk
 gA ifrek dk vFkz i frKk fo'ksk gA ; g ckjg i dkj dh gA

- 1- , d ekl dh flikq ifrek
- 2- nks ekl dh flikq ifrek
- 3- rhu ekfI dh flikq ifrek
- 4- pkj ekfI dh flikq ifrek
- 5- ikp ekfI dh flikq ifrek
- 6- Ng ekfI dh flikq ifrek
- 7- I kr ekfI dh flikq ifrek
- 8- i Eke I kr fnu&jkr dh flikq ifrekA
- 9- f}rh; I kr fnu&jkr dh flikq ifrekA
- 10- rrh; I kr fnu&jkr dh flikq ifrekA
- 11- , d fnu&jkr dh flikq ifrekA
- 12- , d jkf= dh flikq ifrekA

i Eke ifrek /kkjh flikq dks , d nfUk vlu dh vkj , d nfUk ikuh dh
 ysk dYirk gA Je.k ds ik= ea fn, tkus okys vlu vkj ty dh /kkjk tc
 rd v[k.M cuh jgrh gB og nfUk dgykrh gA /kkjk Vwus ij nfUk Hkh
 I eklr gks tkrh gA tgka ij , d 0; fDr ds fy, Hkkstu cuk gks ogka I s
 Hkkstu xg.k djuk pkfg,A bl ifrek dk I e; , d ekl dk gA

f}rh; ifrek Hkh , d ekl dh gA ml ea Je.k nks nfUk vkgkj dh
 vkj nks nfUk ikuh dh xg.k djrk gA bl h rjg rrh;] prfik i pe] "k"B
 vkj I lre ifrekvka ea , d&, d nfUk vkgkj vkj , d&, d nfUk ikuh c<ks
 tkrsgA iR; sl dh vof/k , d&, d ekl dh gA

vkbhia ifrek I kr vkgjk= dh gks h gA bl ea eju mi okl djrk g\$
 xlø ds ckjg jgrk g\$ vkj mUkkukl u] ik'okl u ; k fu"k|kl u I s /; ku
 yxkrk g\$ vkj mil xlø dk I gu'kkfUrHko I s djrk gA

ukbhia ifrek Hkh I kr vkgjk= dh gks h gA bl ea Hkh mi okl djukl
 xlø ds ckjg jgrk n.Mkl u] yxMkl u ; k mRdlydkl u I s /; ku fd; k tkrk

gA nl oha ifrek Hkh vkBdh rjg gS ijUrqbl ea xknqkl u] vkezfjtkl u]
 ; k ohjkl u l s /; ku djuk gkrk gA X; kjgoha ifrek , d fnu jkr dh gkrh
 gA vkB igj rd bl dh l k/kuk dh tkrh gA bl ea pkfogkj cjk fd; k
 tkrk gA bl ea nksuka gkfka dks ?k/us rd yEck djdsn.Mk; eku epk ea [KM
 gkdj dk; k&l xzfd; k tkrk gA cjk goha ifrek , d jkf= dh gkrh gA bl dh
 vkJk/kuk pkfogkj rys ds }jkj dh tkrh gA xk; ; k uxj l s ckgj , dkUr
 'kkUr LFkku ij fl j dks fdspor->pkdij] , d ipxy ij n'V j [kdj
 fufuësk us-ka l s mi l xk dks l grk gA

fHk{q i frekvka ds l UnHklu ea fofHklu ekU; rk, a gA dN fo}ku~ i gyh
 ifrek l s ydj l kroha ifrek dk dky , d&, d ekl c<krsgq l kr ekl
 rd ekurs gS tS sf}rh; ifrek nks ekl dh rrh; ifrek rhu ekl dha
 vkBdh ukhnl oha ifrek ds fy, dN vkp; k dk eUro; gS fd pkfogkj
 mi okl gh , dkUrj ds : i ea os djrs gA l eok; kx ds izkLr Vhalkdkj
 vHk; no vko'; dI # ds Vhalkdkj gfjHknz us vkJ n'kkJfLdu/k ea pkfogkj
 mi okl dk gh mYyek fd; k gA

ej.k&vlpkj

tuu vkJ ej.k thou ds nks Nkj gA thou vkJ ej.k ds fo"k; ea
 Hkkjrh; ok³e; ea xHkj fpolru fd; k x; k gA i kf.k; ka ds tle vkJ eR; q
 vusd cjk gks pds gA deZ l tdkj ds dkj.k i k.kh vusd ; ksu; ka ea pOe.k
 djrk jgrk gA ftl us tle vkJ eR; qds ; FkkFkZ dks l e> fy; k gS og bl ds
 cl/ku l s edr gks tkrk gS ijUrqftl s thou vkJ eR; qdk ; FkkFkZ nf"Vdksk
 ; FkkFkZ Lo: i l e> ea ugha vk; k gS og thfor Hkh ejsgq ds l eku gA tks
 thou vkJ eR; qds jgL; vkJ ; FkkFkZ nf"Vdksk dks l e>ySk gS 'kkL=kuply
 thou ; kiu djrk gS ftl su thus dk ekj gkrk gS vkJ u ejus dk xe] tks
 nksuka i fjfLFkfr; ka ea l e jgdj ds ri] R; kx] or] fu; e] /kekpj.k vkn l s
 vius dks 'kj dj ySk gSm l s eR; qekj ugha i krhA og ejdj Hkh vej gks
 tkrk gA 'kkL=ka ea 'kjhj dks u'o] vkJ vkrEk dks vtj] vej vkJ vfovuk'h
 ekuk x; k gA eR; qdk l Ecl/k vkrEk l s ugha 'kjhj l s gkrk gA vkrEk dk
 'kjhj dks NkMuk eR; qg&i k.kfo; ksckuplyks 0; kikj% ej .keA vkrEk 'kjhj dks
 rHkh NkMfk gS tc vkrEk vkJ 'kjhj dks tkm&j [kus okyk vk; ldeZ i fr{k.k
 {kh.k gkrk&gkrk l oEkk {kh.k gks tkrk gA tskxeka ea ej.k ds fofo/k idkjk
 dk mYyek feyrk gA

ej.k ds plng Hn&Hkxorthl # ea ej.k ds 12 Hkn dgs x; s g&
 1½ oy; 1½ o'kkUkz 1½ vUr%kY; 1½ rnHko 1½ fxfjiru 1½ r#iru

17½ tyiɒsk 18½ vfluiɒsk 19½ fo"k Hk{k.k 1/10½ 'kl=koikVu 1/11½ oʃk; I 1/12½ x) i "BA

I eok; kx vxke ea ej.k ds I rjg Hkn cryk, g& Hkoxrh vkljkuk ea Hkh ej.k ds I rjg izdkjka dk mYy[k g§ vlg mudk foLrkj fot; kn; k Vhdk ea feyrk g&

I eok; kx

1- vkohip&ej.k	1- vkohip&ej.k
2- vof/k&ej.k	2- rnHko&ej.k
3- vkr; flrd&ej.k	3- vof/k&ej.k
4- oy[ej.k	4- vlfn vlr&ej.k
5- o'kkuk&ej.k	5- cky&ej.k
6- vlr% 'kY; &ej.k	6- ifMr&ej.k
7- rnHko&ej.k	7- vkl ..k&ej.k
8- cky&ej.k	8- cky if.Mr&ej.k
9- if.Mr&ej.k	9- I I Yy&ej.k
10- cky ifMr&ej.k	10- cyk; &ej.k
11- NneLFk&ej.k	11- ol ê&ej.k
12- døfy&ej.k	12- folik.kl &ej.k
13- oʃk; I &ej.k	13- fx) iø&ej.k
14- x) i "B&ej.k	14- HKDr iR; k[; ku&ej.k
15- HKDr iR; k[; ku&ej.k	15- ik; ki xeu&ej.k
16- bfixuh&ej.k	16- bfixuh&ej.k
17- ik; ki xeu&ej.kA ⁴⁷	17- døyh&ej.kA ⁴⁸

mijkDr I rjg ej.k foftHku fofokvka I s ifrikfnr g& vkohip] vof/k vkr; flrd vlg rnHko ej.k Hko dh nf"V I § oyu~oʃk; I] x) i "B] o'kkukz vlg vlr% 'kY; ej.k vkr e nkz] d"kk; vlfn dh nf"V I § cky vlg ifMr ej.k pkfj= dh nf"V I § NneLFk vlg døfy ej.k Kku dh nf"V I s rFkk HKDr iR; k[; ku] bfixuh vlg ik; ki xeu ej.k vu'ku dh nf"V I s ifrikfnr g&

vdkeej.k&tks 0; fDr fo"k; k ea vkl Dr gküs ds dkj.k ejuk ugha pkgrkj fdUrqvk; q i wkZ gküs ij og ejrk g§ ml dk ej.k foo'krk dh fLFkfr ea gkruk g§ bl fy, ml svdke ej.k dgk tkrk g& bl sckyej.k Hkh dgk tkrk g&

I dkkeej.k&tks 0; fDr fo"k; k ds ifr vukl Dr gküs ds dkj.k ej.kdky ea Hk; Hkhr ugha gkruk fdUrqml sthou dh Hkkir mRl o : i ekurk g§ml 0; fDr

ds ej.k dks l dke ej.k dgk tkrk gA bl s iMr ej.k Hkh dgk tk l drk
gA

Je.k ej.k dky iklr gks i j I yskuk ds }jk 'kjhj dk R; kx
djrk gA HkDr ifjKk bixuh ; k ik; k xeu&bu rhuka e I s fdI h , d dks
Lohdkj djus okyk l dke ej.k l sejrk gA ej.k ds bu rhu Hknka dks iMr
ej.k dgk x; k gA iMr ej.k dks l ekf/kej.k Hkh dgrs gA l Ekkjlxg.k djus
l s iDZ l k/kd l yskuk djrk gA l yskuk l Ekkjs ds iDZ dh Hkfiedk gA bl l s
vf/kd fueyrik vks fo'kq rk gkrh gA

Jkodkpkj

dekh; ds dkj.k tho plj xfr: i l d kj ea Hke.k djrs gA vks
ml l s ukuk n kks ds rhoz nkoku y l s l rlr gks gA , s thoka ds fgr ds
fy, Hkxoku~us }kn'kk : i iDpu es /keZ ds vkpj.k dk minsk fn; k gA
og /keZ nks i dkj dk gA 1/2 vuxkj /keZ 1/2 vuxkj /ke&xgLfk /keA

vks i kfrd l # e dgk g&^ft l s l eLr dek dks [ki kdj fl)
Hkxoku-fl) xfr dks iklr djrs gA og /keZ nks i dkj dk gA 1/2 vuxkj /keZ
1/2 vuxkj /keA

1/2 vuxkj /ke&vuxkj /keZ Hkxoku~us ckjg i dkj dk dgk gA og
bl i dkj g&i kp v.kpr] rhu xqkor vks plj f'k{k orA i kp v.kpr
g&1/2 Lfk y i k.kfrikr foje.k 1/2 Lfk y e"kkokn foje.k 1/3 Lfk y vnUkknku
foje.k 1/4 Lonkj l Urk k 1/5 bPNk i fjek.k orA

ru xqk or&1/2 vuFkM dk ifjR; kx djuk 1/2 fn'kkvka ea tkus
dh e; kkh djuk 1/2 mi Hkkx ifjHkkx dk i fjek.k djuk

plj f'k{k or&1/2 l kelf; d 1/2 nskodkf'kd 1/2 i ksk/kks okl 1/4
vfrffk l foHkkx vks vur ea ej.kkfurd l yskukA

gs vks; qeu! ; g vxkj /keZ gS tks Je.kki kl d; k Je.kki kfI dk bl
/keZ dk i kyu djrk gSog Hkxoku~dh vkk dk vkk/kd gA⁴⁹

mikl dn'kk l # xgLfk /keZ dk ifrikuu djus okyk
ifrfuf/k xJfk gA bl vkk xe ea xgLfk /keZ ds fy, fxfg/kEe l ko; /kEe]
vxkj/kEe] mokl x/kEe vkk fn vud 'kcnka dk i kx gvk gA bl rjg bl
vkk xe ea mikl d] Je.kki kl d] vxkj] l ko; ; s 'kcn xgLfk ds fy, i z Dr
gq gA

ol qunh Jkodkpkj , oamikl dk/; ; u ea Hkh Jkod vks mikl d bu
'kcnka dk cgfo/k i z kx gvk gA 'kkfnd nfV l s fopkj djarks mikl d dk
vfk gS l ehi cBusokykA

mikl d ; k Jkod ds fy, v.kprka dk ikyu djuk vko'; d g§ bl fy, og v.kprh dgykrk g§ fdUrq iwlz i l sorak dk ikyu u djus ij orkorh] fojrkfojr] nskfojr] nskl a eh vls I a ekl a eh Hkh dgykrk g§ ?kj ea jgus ds dkk.k og I kxkjh Hkh g§ xgLfk /kez dk ikyu djus ds dkk.k xgLfk/kehz Hkh dgykrk g§ ol ylnh Jkodkpkj ea bl s xgLfk] I kxkj] xgh] xgh vls xgeskh vlfn dgk x; k g§⁵⁰

bu m) j.ka l smikl d ; k Jkod ds Lo: i dk fu/kkj.k gkrk g§ fd tks ckjg orka dk ikyu djrk g§ no] x#] /kez dh mikl uk djrk g§ rFk vkrEdY; k.k ds ekxz ea yxrk g§ og Jkod g§ }kn'kkah ea mikl d n'kkak ds vfrfjDr I Hkh vaka ea l k/okpkj dk gh o.ku ikr gkrk g§ ft l izdkj vlxekha ea efu] Je.kj v.kxkj] I k/q vlfn dh ifjHkk"kk, a ikr gkrk g§ ml izdkj mikl d ; k Jkod dh ifjHkk"kk vlxekha ea ughafeyrhA mikl dn'kkak ea Hkh mikl d dh ifjHkk"kk ugha nh x; h g§ ml ds dk; k ml ds vpkpj ka vls ml ds thou i) fr dso.ku l smi ds Lo: i dk el; kdu fd; k tkrk g§

vlxekha Jkodkpkj

t'sikxe I kfgR; ds LFkkukal # ea vlxkj /kez ds vUrxI Jkod ds rhu euqFkka dk fpolru gvk g§ bl h xtFk ea Jkodka ds i kp v.kprka dk Hkh mYyek gvk g§ I eok; kak ea Jkod dh X; kjg ifrekvka dk o.ku ikr gkrk g§ Jkodkpkj ds i eplk xtFk mikl dn'kkak ea vkuUn Jkod Hxoku~egkohj l s i kp v.kpr vls I kr f'k{kkor xg.k djrk g§ ckn eaX; kjg ifrekvka dks Lohdkj dj l Yyekuk djrk g§ foikdl # ea l p'k{kkor }kj Jkod ds ckjg or xg.k djus dk id & of.kr g§

vlxekha ds i jortz xtFkka ea vpkp; Z mekLokfr ds rUokFkI # ea Jkod ds ckjgorka dk o.ku g§ ftuea i kp v.kpr rhu xqkor] pkj f'k{kkorka dk mYyek g§ I kFk gh vfrpkj ka dk Hkh o.ku g§ vpkp; Z gfjHknz us /kez fcUnq izdj.k ea t'si ekxkuzkfe; ka ds i shi xqkka dk o.ku fd; k g§ vpkp; Z geplhz us ; kx'kkL= ea i kp v.kpr] rhu xqkor] pkj f'k{kkorka ds I kFk Jkod ds nsud "KVdeZ vls rhu euqFkka dk Hkh o.ku fd; k g§ vpkp; Z ftusoj us "KVfFkku izdj.k ea "KVdeka dk o.ku fd; k g§ vpkp; Z tokgj us xgLfk/kez ds i kp v.kpr] rhu xqkor vls pkj f'k{kkorka ds I kFk "KVvko'; dka dk o.ku fd; k g§ bl izdkj i jortz I kfgR; ea Jkodkpkj ij i; kkr I kexh mi yC/k g§

fnxEcj ijEijk ds vpkp; k̄ ea Lokeh I erHknz us Jkodkpj ij , d
Lorll= xlfk 'JrudjM Jkodkpj* dh jruk dhA bl ea ckjg orka dk
fo'yš.k djrs gq muds vfrpkjka dk o.ku fd; k gA 'orskEcj ijEijk ea
Jkod ds ckjg orka dk o.ku iklr gksk gA fdUrq fnxEcj xlFkka ea Jkodka
ds enyxqk vkb ekus gq vks mukjxqk ckjg ekus gA Lokeh I erHknz us i kp
v.koraka ds l kfk e]] ekl vks e/q dk R; kx dks enyxqk ekuk gA 'orskEcj
vkxe l kfgR; eafnxEcj ijEijk dh rjg vkb enyxqkka dk o.ku ughagA

bl i dkj 'orskEcj vks fnxEcj fo}kuka us i kdr vks l kdr nksuka
Hkk"kkvka ea Jkodkpj ij ykuh pyk; h gA 'orskEcj vks fnxEcj nksuka
fo}kuka us ijEijk Hkn ds vuq kj Jkod/keZ dk fo'yš.k fd; k gA nksuka
ijEijk ds xlFkka ea xqkor vks f'k{korka ds uke rFkk x.kukOe ea , d: i rk
u gks gq Hkh Hkko ea dkbz fo'ksk vlrj ughagA mikl dn'kkx ea xqkor vks
f'k{korka dk l aDr uke f'k{korka gA bl xlFk ea i kp v.kor vks l kr
f'k{korka dks }kn'k or dgk x; k gA Jkodkpj l Ecl/kh t̄s l kfgR; dk
i; klypu djus l s; g rF; l keus i Lrgr gksk gSfd l Hkh eu; Jkod ugha
gks l drA Jkod ogh gks l drk gS tks 'kkL=ka ea crk; s x, vpkpjk dk
fof/kor~ikyu djrk gA bl fy, Jkod l k/kuk dk eny ml ds orka ij fuHkj
djrk gA orka ds vHkko ea Jkod l k/kuk dk dkbz eu; ughagA t̄s /keZ ea
Jkod ds vpkpjk /keZ dks i kfkfedrk nh x; h gA ; g Jkodkpj }kn'korka ds
: i ea t̄s kxe rFkk ijorth l kfgR; ea iklr gksk gA bues l cl s igys
v.koraka dk o.ku g&

v.koraka Lo: i

Jkod ftu orka dk ; Fkk'kfDr ikyu djrk gSos v.kor dgykrs gA
v.kor 'kCh ^v.kq \$ or* nks 'kChka ds ; kx l scuk gA v.kq dk vFkZ gS NkV/k
; k y?kq vks or dk vFkZ fu; e gA nsud 0; ogkj ea vpkj.kh; tks
NkV&NkV/s fu; e gSos v.kor dgykrs gA Je.ka }kj k ikfyr fu; e egkor
dgykrs gA ij Jkod mu fu; ekadk ikyu e; klnr : i eadjrk gB bl fy,
ml ds or dks v.kor dgk tkrk gA okLro ea or NkV/k ; k cMk ughagkska
or dks v[k.M xg.k u dj iku i og v.kq dgykrk gA

mikl dn'kkx l Jkodkpj dk i frfuf/k xlFk gS bl ds iFke
v/; ; u ea Hkxoku~egkohj l s /keZ Jo.k djus ds i 'pk~vkuuH Jkod us

dgk fd eſ nſ js jktkvka dh rjg I d kj R; kx dj eſuor xg.k djus ea
vI eFkz gI i jUrq eſ i kp v.kpr rFkk I kr f'k{kcor eiyd ckjg or Lohdkj
djuk pkgrk gA⁵¹

i kp v.kpr vkg I kr f'k{kcor ; s nſkl a eh Jkod ds /kez gA tks
ml I Eiwkz Jkod /kez dk ikyd gS vFkok viuh 'kfDr ds vuq kj ml ds
, d nſk dk ikyd gSog Hkh nſkl a eh gA jRudj.Md Jkodkpkj ea vpkp; z
I ellrlknz us fgd k] >B] pljhj dtkhy vkg ifjxg bu i kp LFky i kika ds
R; kx dks v.kpr dgk gA

nks dj .k rhu ; kx I s LFky fgd k vkgfn nkſkka ds R; kx dks ftuHnno
us v.kpr dgk gA nks dj .k I s rkri ; zu Lo; a djuk u djokuk vkg rhu
; kx I s rkri ; zu opu vkg dk; I s gA ik; % I Hkh xtfkka ea v.kpr ds Hkska
ea vFkkr I ekurk gS 'kkfCnd Hks vo'; nks dks feyrk gA mikl dn'kkak
ea i Fke v.kpr ds fy, LFky ik.kkfrikrfoje.k 'kcn dk iz kx fd; k x; k
gA

1- LFkyik.Kkfrikrfoje.k&tſ /kez dk eiy vfgd k gA Je.k vkg
Jkod dh vfgd k ea vUrq gA Je.k fdI h ij fgd kRed fu; U=.k ugha
djrka og vijk/kh dks Hkh Lug I s minsk nsrk gA og ml sfdI h Hkh izdkj
d"V ugha nsrkA fdUrq Jkod ds fy, ; g fu; e ugha gA og vijk/kh dks
n.M Hkh ns I drk gS fdUrq n.M nsrs I e; og ifrdkj dh Hkkouk ugha
j[krkA og n.M nsdj vijk/kh dks I dkkus dk y{; j[krk gA Je.k dh
I oigd kfojfr dh ryuk ea Jkod dh vfgd k nsrkfojfr gA Je.k eu] opu
vkg dk; k I sfdI h Hkh ik.kh dh] pkgs o =l gk pkgs og LFkkoj gk u Lo; a
fgd k djrk gS u djokrk gS vkg u djuokys dk vuqknu gh djrk gA
Jkod bl izdkj dh fgd k dk R; kxh ugha gk og døy =l ikf.k; ka dh
fgd k I sfojrk gk gA ml dh fojfr rhu ; kx vkg nks dj .k i oZl gk gA
mikl dn'kkak ea xkFkki fr vkuhn us Je.k Hksoku-egkohj I s LFky fgd k dk
i R; k[; ku bu 'kcnka ea fd; k&eſ thou i ; I r nks dj .kdr o dlfjr vFkkr-
djkj djukr rFkk rhu ; kx eu] opu , oadk; k I s LFky fgd k dk ifjR; kx
djrk gA foodi oZl i wkz I ko/kkuh j[kus ij Hkh ; fn fdI h ik.kh dh fgd k gks
tk; rks Jkod ds vfgd k or dk Hkk ugha gk mikl dn'kkak ds vkg/kkj ij
Jh noHnzu eſu 'kkL=h us ik.kkfrikr ds nks Hks fd; sg&l adYi I s vkg vkgEHk

I A Je.kki kl d I adYi Is thoutkj ds fy; s ik.kkfrikr dk R; kx djrk g§ fdllrq vkjEHk I s ughA ekjus dh Hkkouk I s fdI h funk§ =I ik.kh dh fcuk i z kstu dls fgd k djuk I adYi tk fgd k g§ xg fuek§ k djus ea i Foh [kkus e§ [ks tkrus vknf vkjEHk ds dk; kA ea =I thoka dh fgd k gks tkuk vkjEHktk fgd k g§ vkjEHktk fgd k ea fgd k dk I adYi ughagkskA
vfgd kor dsvfrplj

Je.kki kl d dks LFky ik.kkfrikrfoje.k or ds ikp iedk vfrpkjka dks tkuuk pkfg, vks mudk vkpj.k ughadju k pkfg, A

; s vfrpkj g§ cdk og§ NfoPN§] vbHkkj} HKUk ik.k okPN§ A vFkk~ cU/k o/k NfoPN§] vfrHkkj] HKDriku 0; opN§ A⁵²; s ikpka vfgd k v.kpr ds vfrpkj g§ budk vkpj.k ughadju k pkfg, A

bl idkj vfgd k v.kpr ea Jkod eu] opu vks 'kjhj ds }kjk =I thoka dh vfgd k djus rFkk djokus dk R; kx djrk g§ LFky R; kx ds I kfk I ve thoka dh Hkh vfgd k vuko'; d : i Is ugha djrkA Jkod dks Øsk e§ vkdj fdI h Hkh tho dks ckuk] fdI h dks ekuj] fdI h dk vax [k. Mu djukj {erk I s vf/kd Hkkj yknuk, oa fdI h ds [kku&i hus ea cdkk i gpkuk ; s l c dk; Z ughadju k pkfg, A foodh Jkod bu nkkska I s cpdj vfgd k dh vkk/kuk djrk g§ vks muke Jkod dgykrk g§

2- LFky e"kkokn foje.k & LFky e"kkokn foje.k dk rkri ; Z g§ vI R; dk ifjR; kxA iz u0; kdj.kl # ea vyhd opu dks vI R; dgk g§ rÜokFk # ea vkp; Z mekLokfr us V1 nfHk/kkueure~ I s; g Li "V fd; k g§ fd og opu ftI I s i kf.k; ka dks i HMk i gprh gk# pkgs og I p gks; k >B] vI R; dgykrk g§ mikl d n'kk e§ Jkodka ds fy; s LFky vI R; ds ed[; ikp idkj crk; s g§ ftudk Je.kki kl d ifjR; kx djrk g§ 1/1 dU; k ds I Ecl/k ea 1/2 xk; ds I Ecl/k ea 1/3 Hkfe ds I Ecl/k ea 1/4 U; kI /kjksj ds I Ecl/k ea 1/5 feF; k I k{; nsus ds I Ecl/k ea⁵³

mi kl dn'kkxI # ea vkuun Jkod Hkxoku~ egkohj ds i kl I R; v.kpr dks xg.k djrk gryk dgrk g§ fd es; koTthou nks dj.k rhu ; kx I s LFky e"kkokn dk i z kx ughad: ak vks ughadju kA

jRudj.MdJkodpkj ea vkp; Z I eUrHknz us I R; v.kpr dk Lo: i crkrks gq dgk g§ fd tks ykd fo#) jkT; fo#) ,oa/kefo#) LFky >B u Lo; a ckyrk g§ u nli jka I s ckyorkr g§ I kfk gh nli jka dh foifük ds fy,

dkj .kkur I R; dks u Lo; adgrk g§ u n§ jka l s dgrykrk g§og I R; v.kpr
dk ikyu djrk g§⁵⁴

Lfkye'kkon foje.k ds ip vfrpkj&Lfky e"kkon foje.k or ds ip vfrpkj g§

1- I gl k vH; k[; ku&fdl h ij , dk, d fcuk l kps l e>s >Bk vkjki
yxk nukA

2- jgL; vH; k[; ku&fdl h ds jgL; &xki uh; ckr dks ixV dj
nukA

3- Lonkje Hkn&viuh iRuh dh xtr ckr dksckgj ixV djukA

4- e"kk nsk&fdl h dksxyr jk; ; k vI R; eyd minsk nukA

5- dWys[kdj .k&[kk/k ; k >Bk y[k fy[kuk] n§ js dks Bxus ; k
/kkkk nus ds fy, >Bs tkyh dkx tkr r§ kj djukA

Jkod dks bu l c vfrpkj l s cpdj l E; x~ i dkj l s l R; dk
ikyu djuk pkfg, A

3- **Lfky vnUkknu foje.k** & Jkod Lfky vnUkknu foje.k or
Lohdkj djrk g§ mikl dn'kk e vnUkknu dks gh pljh dgk g§ bl e
^vkfn..kknk.k 'kCn vk; k g§ ft l dk l kekU; vFkZ fcuk nh g§ oLrq dks yus
l s g§ rUokFk e ea vpkp; Z mekLokeh us ^vnUkknu Lrs e* dgaj fcuk nh
g§ oLrq dks yus dks pljh dgk g§

mikl dn'kk l e vLrs dk Lo: i crkrs gq dgk g§ fd e
thoukkj ds fy, nks dj.k vkJ rhu ; kx l s Lfky pljh dk ifjR; kx djrk
g§ vFkR~e eu] opu vkJ dk; l su Lfky pljh d: ak vkJ u djkAkA

vLrs or ds vfrpkj

or ds ; Fkk'kfDr ifjikyu djrs gq Hkh iekn ; k vI ko/kkuh ds
dkj.k tks L[kyuk gks tkrh g§ mlg vfrpkj dgrs g§ mikl dn'kk e
vLrs or ds ip vfrpkj crk, x, g§

1½ LrukAr&Lru dk vFkZ pljh gk rk g§ vkgc dk vFkZ pjk dj
ykbZ g§ oLrq g§ , d h oLrq dks yus [kjhnuk] j [kukA]

1½ rLdji z kx&vi us 0; kol kf; d dk; k e pljh dk mi ; kx djukA

1½ fo#) jkT; kfrOe&fojkko'k vi us nsk l s brj nskka ds 'kkI dka
}jk i osk fu"kk dh fu/kkjr l hek ykkuk] n§ js jkT; ka e i osk djukA
bl ds vUrXk jkT; fo:) dk; Zjuk Hkh l ekfgr g§

14½ dWrykdlWeku&rkyus vks eki us ea >B dk iż kx vFkkz~nus ea de rkyuk ; k eki uk yus ea T; knk rkyuk ; k eki ukA

15½ rRifr: ido; ogkj&0; kikj ea vufrdrk o vI R; kpj.k djuk&t\$ s vPNh oLrqea?kfV; k oLrqfeyk nuk udyh dks vI yh cryuk vlfna⁵⁵

4- Lonkj I Urkhor&ekkekxz ds vkk/kd dks cāp; l dh l k/kuk vko'; d crk; h x; h gA Je.ki wkl i l s cāp; l dk ikyu djrs gA fdllq xgLfkJe ea jgdj Jkod ds fy; s i wkl cāp; l dk ikyu djuk vR; Ur dfBu gA xgLfkJe dk y{; okl uk ifrz djuk ugh oju~ cāp; l ds mPpk'n kZ dks i klr djuk gA iRuh Hkkx dh oLrq ugh oju~/kez l gkf; dk gA bI hfy, vkkxka ea ml dsfy, /Keel gk; z k /kei Ruh l gpkfj.kh vlfna fo'k;k.k iż Dr gq gA mikl dn'kkx ea viuh iRuh ds vfrfjDr vU; fL=; ka l sefku l ou oftr crk; k x; k gA

Lonkj I Urkhor dsvfrplj

cāp; l or ds i k p vfrplj dgs x, gA vfrplj bl i dkj g&

16½ bRofj difj xgħrkxeu&mikl dn'kkvhdak ea vpk; l vkk; no us bl dk vFkz HkkMk ndej dN dky ds fy; s vi uh iRuh t\$ k 0; ogkj djuk fd; k gA tks L=h vi uh iRuh ugh gA ml s dN l e; ds fy, vi uh ekuuk vks ml ds l kfk iRuh t\$ k 0; ogkj djuk vfrplj gA bl l s vcāp; l dks c<kok feyrk gA

17½ vifj xgħrkxeu&vifj xgħrk dk rkri; l ml L=h l s gS tks fd l h ds Hkk }jk iRuh : i ea ifj xgħir ugh gA bl i dkj dh L=h ds l kfk i gokl djuk bl or dk nū jk vfrplj gA

18½ vuaxØħMk&dkeko sko'k vLokħħkfod dke ØħMk djukA bl ds vUrxix l eyfxid l ħkkx] vi kaf frd eż-żu] df=e dkexi dj.kka l s fo"k; okl uk 'kkur djuk vlfna l ekfo"V gA

19½ ij foogdj.k&nū jk ds oħkfd l Ecl/k djokuk bl vfrplj ea vkrk gA , d xgLfk għus ds ukrs vi us ?kj ; k i fj okj ds yMels ; k yMfd; ka ds foogħa dks djuk i Mf k gh gA ij nū jk ds oħkfd l Ecl/k djokus ea mRI p jguk l k/kuk dh nf"V l smi ; Dr ugh gA , d k djuk vfrplj gA

15½ dkeHkkxrhckfkyk"k&fo"k; Hkkx vks dke ØhMk ea rhoz vkl fDr gksukA ml ds fy, dkekhi u djusokyh vkskf/k; kdk l ou dj fo"k; okl uk ea iðuk gksukA bu vfrpkjka l scap; br nfrkr gksk gA

bl iðkj Jkodpkj ea xgLFk ds fy, L=h dk iwlR; kx u djds l keftd e; khk fuf'pr dj nh x; hA bl or ea gksusokyh =fV; ka dks Hkh og /; ku ea j[krk gsrkfd food ,oacf) ds }jk mul scpk tk l dA

16½ **Lfky ifjxg foje.k or&ifjxg** l Hkh iðkj ds fookena dh tM+g§ fo"kerk dk dkj.k gA bl hfy, Jkod ds fy, ifjxg ifjek.kor dk fo/kku fd;k x;k gA Jkod tks dN Hkh l xg djrk g§ og døy vko'; drk dh ifrl ds fy, djrk gA Jkod dh bl ifjxgofuk dks Lfky ifjxgfoje.k or dgk gA mikl dn'kkak eavifjer bPNk 'kfDr dks gh ifjxg dk dkj.k ekuk gA rðokFk l eavifjer bPNk 'kfDr dks gh ifjxg dk dkj.k ekuk gA rðokFk l eavifjer bPNk 'kfDr dks gh ifjxg dk dkj.k ekuk gA

ifjxgifjek.kor ea Jkod vko'; d oLryka dh e; khk dj 'ksk l eLr oLryka ds xg.k o l xg dk R; kx djrk gA tS k fd mikl dn'kkak ea vkuln Jkod ds vkpj.k l s irhr gksk gA vkuln Jkod us /ku&/kkU;] f}in] prti in] l kuj plnh {ks= okgu vkn dh l hek fu/kfj r dj yh FkhA **ifjxgifjek.kor dsvfrpkj&bl** or ds ikp vfrpkj gA

17½ {ks=okLrijek.kkfrØe&{ks= dk vfkz [ks= djus dh Hkfe gA mikl d or yrs l e; {ks= dh l hek djrk gA bu l hekvka dks ykkuk vfrpkj gA

18½ fgj.; Lo.kjek.kkfrØe&or xg.k djrs l e; Jkod l kuj plnh vkn cgeV; /kryka dk l heku djrk gA ml l svf/kd j [kuk vfrpkj gA

18½ f}inprti in iek.kkfrØe&nks i§ okys eutl; nkl nkl h] ukdj ukdj jkfu; ka rFkk prti in&pkj i§ okys i 'kj or Lohdkj djrs l e; buds l UnhkZafdl, x, l hekdj.k dk mYyaku djuk bl vfrpkj eal kfey gA

19½ /ku/kkU; iek.kkfrØe&ghj} eks h] iluk vkn jRu rFkk [kjhnus cpus dh oLrq a /ku gA pkoy] xg] tks vkn /ku; gA /ku ,oa /kkU; ds ifjek.k dks ykkuk bl or dk vfrpkj gA

15½ dl; i ek.kkfrØe&dl; vFkkz~?kj dk l keku] t\$ s di M; [kkv]
vkl u] fcNksuk vlfnA bl l EcU/k ea dh x; h l hek dk yaku bl or dk
vfrpkj gA

bl izdkj vfgd k] l R;] vLrs] cäp; l vks vifjxg bu ikpka
v.korka dks Jkod viuh 'kfDr ,oa l kef; l ds vuq kj nks dj.k ,oa rhu
;kx l s ikyu djrk gA bu orka ds vfrpkjka dks Hkh tkudj og mudk
vkpj.k ughadjrka l k/kuk ds ekxz eabudk vr; f/kd egro gA

xqkor

v.korka ds fodkl Øe dks l q; ofLFkr vkl/kkj inku djus ds fy; s
t\$ukxeka vks 'kkL=ka ea xqkor ka dk fo/kku fd; k x; k gA v.korka }kj
vLRefodkl ea mRi Ukk dfBukb; ka dks xqkor ,oa f'k{k kor gh ny djrs gA
mikl dn'kkx l # ea xqkor ka vks f'k{k orka dks l aDr : i l s l kr f'k{k kor
dgk gA mikl dn'kkx Vhdk ea orka ea l gk; rk i gpkus okys dks xqkor dh
l Kk inku dh x; h gA noðnefju 'kkL=h us fy [kk gS fd fn'kki fjek.kor]
mi Hkks i fjHkks i fjek.kor] vuFkh.Mfoje.k or&bu rhuka dks xqkor
bl fy, dgk tkrk gS fd ; s v.kpr : ih eyxqka dh j{kk o fodkl djrs
gA v.korka ea l ohb;] {ks} dky] Hkko l s fgd kfn ds }kj [kysjgrs gA mu
}kjka dks vefk nbf;] {ks} dky o Hkko dh vi{kk l s cln djus ea xqkor
l gk; d gkrs gA bl fy, v.korka ds i 'pkz~ xqkor ka dk fo/kku fd; k x; k
gA

1- fn'kifjek.kor&mikl dn'kkx l # ea bl or ds fy, 'fnfl lo; ä
'kcn dk iz kx fd; k x; k g&ftl dk vFkz gS fofHklu fn'kkvka ea tkus ds
l EcU/k ea e; khk ; k l hekdj.kA i m l if'pe vlfn l Hkh fn'kkvka dk ifjek.k
fuf'prdj ml ds ckjg gj rjg ds l ko| dk; l djus dk R; kx djuk
fn'kki fjek.k or dgykrk gA jRudjMdJkodkpkj ea nl ka fn'kkvka dh
e; khk djds l ie i ki ka dh fuofuk ds fy, "esbl l s ckjg ughatkÅkk* bl
i dkj dk ej.ki ; l r ds fy, l dYi djuk fn'kki fjek.kor gA

Je.k ds fy, {ks} dh e; khk dk fo/kku ughagS D; kfd ml dh dkboz
Hkh i dfuk fgd kred ; k LokFkelyd ugha gksrA og fd l h Hkh i k.kh dks fcuk
d"V i gpk; s fogkj djrk gA pjbsr&pjbsr ml dh l k/kuk dk y{; gA ij
Jkod dh i dfuk fgd kred Hkh gks l drh gSbl fy, ml ds bl or l se; khk
dk myaku ughagksrA

fn'kifjek.kor dsvfrpkj

tks l k/kd fn'kki fjek.kor xg.k dj yrs gS ml s viuh e; khk dk
vfrØe.k ughadjur pkfg,A bl or ds i kp vfrpkj gA

11½ Å/oIn'kkifjek.kkfrØe&Å/oIn'kk ea xeukxeu ds fy; s tks {ks e; khh fu'fpr dj j[kh gSml {ks dks vutku ea mYyku dj tkukA

12½ v/kfñ'kkifjek.kkfrØe&uhph fn'kk ea xeukxeu dh {ks e; khh dk vKkr: i I s mYyku gks tkukA

13½ fr; Zn'kkifjek.kkfrØe&iD] if'pe] mÙkj] nf{k.k] uS_R;] ok; 0;] bZkku vks vksus fn'kk fofn'kkvka ea tks {ks e; khh j[kh gSml dk vfrØe.k gks tkukA

14½ {ks of) &vI ko/kkuh I s {ks dh e; khh dks , d fn'kk ds ifjek.k dk vep vkk nli js fn'kk ds ifjek.k ea feyk nsukA , d fn'kk ds fy, dh x; h I hek dks de dj ds nli jh fn'kk dh I hek I s tkm+yukA

15½ LefrHkk&bl idkj dk I Ung gksuk fd ea s I ks ; kstu dh e; khh dh gSvFkok ipkl ; kstu dhA bl ds foLer gksus ij ipkl ; kstu I s ckgj tkus ij tks nkx yxrk gSpkgs e; khh I ks ; kstu dh j[kh gka

orxg.k ds iI x ea ; | fi fn'kkor dk mYyek ugha gß fQj Hkh xg.k I e> ysk pkfg, D; kfd iDz ea vkkun Jkod us dgk gS'ñpky l fog a I ko; /keai fMofftLI kfe* ckjg idkj ds Jkod or dks xg.k djrk gß

2- miHkk ifjHkk ifjek.kor&tks oLrq, d ckj dke ea vkrh gß ml s miHkk rFkk tks oLrq a ckj&ckj dke ea vkrh gSml s ifjHkk dgk gß miHkk vks ifjHkk ea vks okyh oLryka dh e; khh dks fuf'pr djuk miHkk ifjHkk ifjek.kor gß Jkod ifrØe.kl # ea Jkod dks Ncchl oLryka ds ifjek.k dks fuf'pr djus dks dgk gß mikl dn'kkal # ea miHkk ifjHkk ifjek.kor ea bDdhI oLryka dh e; khh fuf'pr dh gß

fnxEcj Jkodpkj xHkkka ea ; e vks fu; e nks idkj I s R; kx dk fo/kku gß bu xHkkka ea vYidky ds fy; s tks R; kx fd; k tkrk gSml s fu; e vks ; koTthou ds fy, tks R; kx fd; k tkrk gSml s; e dgk x; k gß

miHkk ifjHkk inkFkk ds I Ecfl/k ea Jkod vius mi ; kx dh oLryka dh e; khh djrk gß ftrus oLryka ds mi ; kx dh e; khh djrk gSml I s vf/kd oLryka dk mi ; kx og vius thou ea ughadjrka

vfrpkj

bl or ds ikp vfrpkj gß mikl dn'kkal # ea miHkk ifjHkk ds nks idkj crk, agß bl ea i gyk Hkstu rFkk nli jk dezl I s I Ecfl/kr gß

Hkstu I s I Ecfl/kr vfrpkj&1½ I fpÙk vkgkj] 12½ I fpÙk ifrc) vkgkj]] 13½ vi Donksj 14½ nli Do nksj 15½ rPN vkskf/KA

dehku I s I Ecfl/kr vfrpkj&1½ vkkj deI 12½ ou deI 13½ 'kdV deI 14½ HkkVhdeI 15½ LQktu deI 16½ nurokf.kT;] 17½ yk{kkokf.kT;]

18½ j l okf.kT; 19½ fo"kokf.kT;] 10½ dsk okf.kT;] 11½ ; &i hMu de] 12½
fuykNu de] 13½ nkofxunki ude] 14½ l jgnrMkx'kksk.k] 15½ vI rhtu
i ksk.kA

bu i lñg i zkj ds dekj dks djus l s =l thoka dh fgk k gksuk
vo'; Hkkoh gß bl fy, Jkod bu i lñg i zkj ds dekhku dk R; kx djrk
gß ft l l sml ds vkl; kfRed vkpj.k dk fodkl gkA

vufkh.M foje.k or&fcuk fd l h mÍs; l s tks fgk k dh tkrh gS ml dk
l ekosk vuFkh.M ea gkrk gA tks fgk k yksdd nf"V l s vko'; drk ; k
i z kstu'k dh tkrh gS vks fujFkdk dh tkus okyh fgk k ea cMk Hksn gA tks
vko'; d fgk k gS og rks {kE; gß fd l rq tks fcuk fd l h i z kstu ds fgk k
djrk gS og fgk k v{kE; gA ofukdkj vHk; no l fij us /ke] vFkZ rFkk
dk: i i z kstu ds fcuk fd; s tkus okys fgk ki wklz dk; k dks vuFkhM dgk
gA bl ds vfrfjDr xgLfk vi us [ks] ?kj] /ku&/kkl; dh j{kk ; k 'kjhj ikyu
i Hkfr i ofuk; ka djrk gß mu i ofuk; ka ea i kf.k; ka dh fgk k gksr gß og
vFkh.M gA fd l h vko'; d dk; l ds vki EHk&l ekj EHk ea =l vks Lfkkoj
thoka dks tks d"V gkrk gS og vFkh.M gS vks fu"i z kstu gh døy i ekn]
dryy] vfood ds dkj.k thoka dks d"V nsuk vuFkh.M gA

vfrpkj&bl or ds i kp vfrpkj gß ftudk ifjgkj djuk or ds
fodkl ds fy, vko'; d gA os bl i zkj g&

1- dñni &dkoekl uk dks HkMekus okyh psvk, adjukA

2- dk&dp; &cgq fi ; k dh rjg Hkíh o fodr psvk, adjukA

3- ek{k; &okpky cuuk] 0; FkZ ckradju] cdokl djukA

4- l a ñrkf/kdj .k&'kL= vknf fgk ktud gffk; kjk dks bdVBk djukA

5- mi Hkksxkfrjd&mi Hkksx vks i fj Hkksx dk vfrjd vFkkr~vko'; drk
l svf/kd l kexh dks bdVBk djukA

bu vfrpkj dks tkudj budk vkpj.k ughadjuk plfg, A

f'k{kor

f'k{k dk l kekU; vFkZ g&vH; kl A ft l i zkj f'k{kFkZ ckj&ckj
vH; kl djrk gS os s gh Jkod dks orka dk ckj&ckj vH; kl djuk plfg, A
v.kpr vks xkor thou ea, d ckj gh xg.k fd; s tkrs gß fd l rq f'k{kcor
ckj&ckj xg.k fd; s tkrs gß ; s dñN l e; ds fy, gh gksr gA blgk
l kekf; dñ nskkodkf'kd] i ksk/kki okl , oa vfrfFkI foHkks bu pkj : i ka ea
foHkks tr fd; k x; k gS&

**1- I kekf; d or&, d egñkZ rd l ko | i ofuk dk R; kx dj Lofkkko ea
fLFkj gksuk dk vH; kl djuk l kekf; d or gA ; g R; kx nks dj.k vks rhu**

; kx I s gkx gA jRudj. Md Jkodkpkj ea , d fuf'pr I e; rd fgk lfn i kpka i ki ka dks rhu dj.k , oa rhu ; kx I s R; kx dks I kekf; d dgk gA i # "kkfkl) ; qk; ea bl dh vfuok; zk i kr%dky rFkk I U; k ds I e; crkbz gS fQj Hkh vU; I e; ea dh gpoz I kekf; d dks nkki wkZ ughaekuk gA

xgLFk Jkod dN dky ds fy; s I kekf; d xg.k djrk gS tcfq Je.k dh I kekf; d thou i; dr ds fy, gksh gA Jkod dh I kekf; d nks dj.k vkg rhu ; kx I s gksh gS tcfq Je.k dh I kekf; d rhu dj.k vkg rhu ; kx I s gksh gA vpkp; ZftuHknx.kh {kekJe.k dk vfllker g&

I kekf; ffe d, I e.ksbo I kovsgob tEgkA

, .ka dkj.ksa ckg ls I kekf; a dttkAA⁵⁷

I kekf; d xg.k dj ; | fi Jkod ea i wkZ I k/kuk ugha vkrh] fdllrq I k/kur; gks tkrk gA

vfrpkj&Jkod dks I kekf; d ds i kp vfrpkj dks tkuuk pkfg, fdllrqml dk vkpj.k ughadujuk pkfg, A os bl i dkj gA

1- eu%li f.k/kku&I kekf; d ds Hkkoka I s eu dks ckgj nkMuk] I kekf; d djrs I e; jkx } } eerkj vkl fDr I Ecl/kh ckra eu ea ykuk] ?kjywl el; kvk dh fpuruk ea; xz jguk] ; g I kekf; d dk vfrpkj gA

2- opu ntji f.k/kku&I kekf; d djrs I e; ok.kh dk ntji; kx ; k feF; k Hkk"k.k djuk] nl jka ds ân; dks pkv i gpkus okyh dBkj ckr dguk] v/; kREk ds i frdly yksdd ckra djuk opu ntji f.k/kku gA

3- dk; ntji f.k/kku&pkfj=I kj ea 'kjhj ds gkFk] iS vkrn vaxka dks fLFkj u j [uk dk; ntji f.k/kku ekuk gA I kekf; d ea 'kjhj I s I ko | i dfuk ughadujuk pkfg, A

4- I kekf; d Lefrvdj.krk&tc mi kl d I kekf; d ea cBs rks ml s ijh rjg tkx; d vkg I ko/kku jguk pkfg, A I e; ds I kf&I kf ; g Hkh ugha Hkayuk pkfg, fd og I kekf; d ea gS vFkk~ I kekf; dkspr ekufi d] okfpd] dkf; d i dfuk; ka I s ml s nj ugha gVuk gA ; s Hkys I kekf; d dk vfrpkj gA

5- I kekf; d vuofLkr dj.krk&Jkod iKflr es I kekf; d dks djds 'kh?kz oki I I ekfj dj nuk ; k euekus <ak I s vuknj i oZl I kekf; d djuk] dHkh I kekf; d djuk] dHkh u djuk] dHkh I kekf; d I s i gys mB tku&; g 0; fDr ds v0; ofLkr , oa vFLFkj thou dk I pd gA ; g vuofLkr dj.k vfrpkj dgykrk gA

2- nskodkf'kdor&nsk vkg vodk'k bu nks 'kCnka I s ns kkodkf'kd or cuk gA nsk dk vFkZ g&, dHkkxA vodk'k dk vFkZ g&tkus ; k dkkZ dk; z

djus dh psvk gA , dHkkx rd vi us dks I hfer j [kuk nskodkf'kd or gA
 fuf'pr I e; fo'ksk ds fy, {ks= dh e; kkh dj ml I s ckgj fd I h i dkj dh
 I kd kfjd iofuk ugha djuk nskodkf'kd or gA ; g fn'kkor dk I {ks= gA
 bl ea I k/kuk fnu jkr ; k U; wlf/kd I e; ds fy, dh tkrh gA vodk'k dk
 vFkz fuofuk Hkh gsk gA vr% vU; orka dk Hkh bl h i dkj i frfnu
 I e; &fo'ksk ds fy, tks I {ks= fd; k tkrk gS og Hkh bl or ea v k tkrk gS
 tS &, d 0; fDr pkfhl ?ks/s ds fy, ; g e; kkh dj rk gS fd og , d edku
 I s ckgj ds inkfkl dk mi Hkkx ugha dj sk ckgj ds dk; Z I Eiknr ugha
 dj sk og e; kknr Hkne I s ckgj tkdj ipkl oka dk I ou ugha dj sk ; fn
 og fu; r {ks= I s ckgj ds dk; Z I ads I s ; k nli js 0; fDr }jkj dj okrk gS rks
 og yh x; h e; kkh dk mYyku dj rk gA

vfrplj&mikl dn'kkak # ea nskodkf'kdor ds ikp vfrplj⁵⁸
 cryk, gS

1- vku; u i z kx&mikl dn'kkak Vhdk ea e; kknr {ks= ds vUj
 mi ; kx ds fy, e; kknr {ks= ds ckgj ds inkfkl dks ekkus dks vku; u i z kx
 dgk gA

2- iS; i z kx&mikl dn'kkak I # Vhdk ea e; kknr fd; s gq s {ks= I s
 ckgj ds dk; k dk I Eiknu djus ds fy; s ukfj vlfn dks Hkstus dks iS;
 i z kx dgk gA

3- 'kCnkuqkr&mPpkj .k vlg 'kCn ds }jkj fu; r I hek ds ckgj dh
 oLrq ekkus dks 'kCnkuqkr dgk gA Jkodi Kflr Vhdk ,oa i zukskj
 Jkodkpkj ea e; kkh ds Hkhrj I s vU; 0; fDr dks tks e; kkh I s ckgj gS
 [kkd dj ; k 'kCnka dk b'kkjk dj rs gS ml s 'kCnkuqkr ekuk gA

4- : ikuqkr&e; kknr {ks= I s ckgj dk dk; Z djokus ds fy, eg I s
 dN u ckydj] gkfj vxyh vlfn I s ads djukA

5- cfg% ipxy i {ks= &e; kknr {ks= I s ckgj dk dke djokus ds fy; s
 dM+vlfn Qddj nli jka dks b'kkjk djukA

yksdd , "k.kj vlg EHk vlfn I hfer dj thou dks mukjkskj
 vkrdfunr cukus ea nskodkf'kd or cgir egUoi wkl gA e; kknr I hek ds
 ckgj I s oLrq ekkuk] fHktokuk] 'kCn I ads djuk] : i fn[kkd] vi us Hkko
 ixV djuk rFkk dM+vlfn Qddj dk; Z dh fl f) djuk bl ds nksk gA

3- iks/mi okl or&i ks/k dk vFkz v"Veh vlfn i oZ vlg mi okl dk
 vFkz v'ku] iku] [kkfne] Lofne vlfn pkj i dkj ds vkgkj ds R; kx dks
 dgdj bu nkska dks I feefyr : i dks iks/kki okl dgk gA⁵⁹ bl ea mi okl
 dks I kf i kie; dk; k dk Hkh R; kx fd; k tkrk gA JkodifrOe.kl # es , d
 fnu jkr ds fy, pkjka i dkj ds vkgkj dk R; kx] ef.kj I p.kj i tji ekyk]

I qfU/kr pwl ryokj] gy] eI y vlfn I ko | ; kx djas dks i ksk/kki okl ekuk gA jRudj. MdJkodpkj ea pkjka izdkj ds vlgkj R; kx dks mi okl rFkk , d ckj Hkkstu djas dks i ksk/kki okl dgk gA

vfrpkj&i ksk/kor ds i kp vfrpkj gA mi kl dn'kkal # ea budk o.ku bl izdkj gA

1- vi frys[kr&nji frys[kr 'k; zkl lrikj&'k; z k dk vfkz i ksk/k djas dk LFku rFkk lrikj dk vfkz njh] pVkbZ vlfn I kekJ; fcNksuk gS ft | ij 'k; u fd; k tk I dA fcuk ns[ks ; k yki jokgh I s ns[ks gq LFku o fcNksuk dk mi ; kx djuk bl or dk vfrpkj gA

2- vi zekftr&nji zekftr 'k; zkl lrikj&i ksk/k; k; 'k; z k vlfn dk I E; d~voyku u djukA

3- vi frys[kr nji frys[kr mPpkj i d k Hkfe&eye# ds R; kxus dks LFku dk I ko/kkuh I sfujh{k.k u djukA

4- vi zekftr&nji zekftr mPpkj i d k Hkfe&eye# dh Hkfe dks I kQ fd; sfcuk ; k fcuk vPNh rjg I kQ fd, mi ; kx djukA

5- i ksk/kki okl &I E; d- vuuikyu&i ksk/kki okl dk Hkyh Hkkfir ; Fkkfof/k ikyu u djukA bu vfrpkjka I s mi kl d dks cpuk pkfg, A

4- **vfrffkl foHkkx or&mi kl dn'kkal** vhdk ea mspr: i I seju vlfn pkfj= I Ei lu ; k; i k=ka dks vlu oL= vlfn ds ; Fkk'kfDr forj.k dks vfrffkl foHkkx or dgk gA⁶⁰ mi kl dn'kkal # ea bl or ds fy, vfrffkl foHkkx 'kCn i z Dr gA ; FkkI foHkkx 'kCn Hkh bl ds fy, i z Dr gyk gA Jkod us vi us fy, tks vlgkj vlfn dk fuelk fd; k gS ; k vU; I k/ku i k/ku fd, gS muea I s , "k.kk I fefr I s ; Dr fuLi gkdj Je.k Jef.k; ka dks dYi uh; , oa xtA vlgkj vlfn nsus ds fy, foHkkx djuk ; FkkI foHkkx gA JkodifrOe.kl # ea fuxfuk I k/ku ka dks vfpuk nkSk jfgr v'ku] i ku] [kk vlg Lok| vlgkj rFkk vksf/k dk ; kx feyus i j nku nsus dks vfrffkl foHkkx or dgk gA

vfrpkj&mi kl dn'kkal # ea bl or ds i kp vfrpkj ekus x, gS

1- I fpukfu{ki .k&nku u nsus dh fu; r I s vfpuk oLrqka dks I fpuk ohfg vlfn ea feyk nsuk I fpukfu{ki .k dgk gA

2- I fpuk fo/ku&nku u nsus dh Hkkouk I s I fpuk oLrq I s vfpuk oLrqdks<d nsuk ft | I s I a eh ml dks Lohdkj u djA

3- dkykfrOe&fHk{kk dk I e; Vkydj fHk{kknsus dh rRi jrk fn[kkukA ; g >Bk I Rdkj gA , s k djas oky 0; fDr ; g tkurk gSfd ml s fHk{kk ; k

Hkkstu ughansuk i M^{sk}] ml dh ckr Hkh jg tk; x^h] dN yxsfcuk I Rdkj Hkh gks tk, xkA

4- ij0; insk&u nsu dh fu; r lsviuh oLrqntj dh crk nsukA

5- eRI fjr&eRI j ; k b^z; k l s vkgkj vknf nsuk] t^s &efus vki dks , h oLrqnu eanh g^s t^s h vU; dk^{bz} ughans I drkA

bl izdkj Jkod dsckjgor] ikp v.kpr rFkk I kr f'k{kkor ds : i ea foHkftr g^A v.kpr eyor g^A f'k{kkor muds i k^{sk}.k] I o) u , oafodkl ds fy, g^A f'k{k or dk vFk vH; kl g^A s or v.kprka ds vH; kl ; k I k/kuk ea fLFkjrk ykus ea fo'k^{sk} mi; kxh g^A xqkor v.kprka ds xqkkRed fodkl ea l gk; d g^svFkok I k/kd ds pkfj= eyd xqkk dh of) ajrsg^A

I y^skuk vFlok I skjk

t^s n'k^u ds vuq kj thou dk vfure y{; gS vKRek ds I R; Lo: i dh ikflrA ml ij dek^s ds tks vkoj .k vk; s gq s g^s m^lg^s {kh.k djrs gq s vKRekFkku dh fn'kk ea c<rs tkuk I k/kuk dh ; k=k g^A I k kfjd dk; z tks ng I s l /krs g^s os rks i k l fxd g^s vK; kfRed nf"V I s ng dk ; FkkFkz mi; kx] I oj rFkk futjkeyd /keZ dk vuq j.k g^A mikl d ; k I k/kd viuh ng dh ifjikyuk bl fy, djrk gSfd og ml ds vf/k"Bku ea l g; kxh g^A 'kjhj {kh; ek.k g^A o) koLFkk ea 'kjhj HkkjLo: i yxus yxrk g^A, h n'kk ea t^s n'k^u I k/kd dks , d ekxz nsrk g&og ekxz gS I y^sk.kk dka I y^sk.kk dk vFk 'kjhj , oa d"kk; ka dks d'k djuk g^A mikl dn'kk^s l e&I y^s.kk> l .kkjk.g.kk, * I y^s[k.kk] tksk.kk vks vkk/kuk rhu 'kCn iDr g^A tksk.kk dk vFk i ffrin^s l ou g^A vkk/kuk dk vFk vuq j.k djuk ; k thou ea mrkjuk gS vFkk~ I y^sk.kk or dk i l lurki^s vuq j.k djuka mikl dn'kk^s l ea bl dks nks fo'k^{sk}.k fn, x, g^s vifPNe] ejj.kfir; *A vif'pe dk vFk gS vfure ; k vkk['kjhj ft l ds ckn bl thou ea dN djuk 'k^{sk} u jg tk; A ej.kkfurd dk vFk gS ej.ki; l pyusokyh vkk/kukA bl or ea thou Hkj ds fy; s vkgkj R; kx rks gks gh g^s I k/kd yk^sdd] i k yk^sdd dkeukvka dks Hkh Nkm+ nsrk g^A r^lokFk l ea ej.kdky ds mifLkr gks us ij i ffrin^s fu; e dks I Yy^skuk ekuk g^A jRudj.Md Jkodkpkj ea mil x^h n^h k^h c^h k^h jk^h vknf 0; kf/k; k dks mifLkr gks us ij /keZ dh j{kk ds fy, 'kjhj dk ifjR; kx dhus dks I y^skuk crk; k g^A

I y^gkuk v^g I ekf/kej.k ; s nksuka i ; k^g okph 'kCn g^g vkpk; z f'kodksV us
I y^gkuk v^g I ekf/k ej.k dks , d g^g vFkz e^g i^g fd;k g^g vkpk; z
mekLokfr us Jkod v^g Je.k nksuka ds fy, I y^gkuk dk ifriknu fd;k g^g
vkpk; z dt^gndt^g us I ekf/kej.k Je.k ds fy, v^g I y^gkuk xgLfk ds fy,
ekuk g^g

'orkEcj t^gl^g vx^ge I kfgR; v^g vlxerj I kfgR; e^g I y^gkuk dks
}kn'k ork^gea ugh^gfxuk g^g bl fy, I ekf/kej.k Je.k ds fy, v^g I y^gkuk
xgLfk ds fy, g^g; g dFku I ehphu ugh^g i^ghr g^g D; k^g vlx^ge
I kfgR; e^gvud Je.kksd^g}kj^g I y^gkuk xg.k dju^gdk i^gek.k I ei^gyC/k g^g
bl idkj ftI Jkod e^gvkRejfr 0; klr g^gtskrh g^gog thou v^g
eR; q dh dkeuk I sÅij mB tkrk g^g u ml s thou dh pkg jgrh g^gv^g u
eR; q I sHk; A I gt Hkko I s tc Hkh ekf vkrh g^gog ml dk 'kkfuri^g oj.k
djrk g^g

vfrpkj&ej.kkfUrd I y^gkuk ds i^gkp vfrpkj g^g mikl dn'kk^g I #
e^g dgk x;k g^g&^gip vb; ljk t^gk.k; bok u I ek; fj; bok ra t^glk&
bgyk^gkk^g l^giv^gk^g i^gyk^gkk^g l^giv^gk^g t^gfo; kl l^giv^gk^g ej.kk l^giv^gk^g
dket^gkk^g l^giv^gk^g*⁶¹ vFk^g~ bgyk^gkk^g l^gik^g l^gik^g] i^gyk^gkk^g l^gik^g l^gik^g]
thfork^g l^gik^g l^gik^g] ej.kk l^gik^g l^gik^g] dk^get^gkk^g l^gik^g l^gik^g ; s vfrpkj ds i^gkp Hks
g^g jRudj.MdJkodpkj e^g thus dh vkd^gkk^g ejus dh vkd^gkk^g i^gh^gkg I s
Hk;] fe=kadk Lej.k v^g funku i^gkp vfrpkj of.k^g g^g

I y^gkuk v^gRegR; k ughags

I y^gkuk v^g v^gRegR; k e^g 'kj^gh R; kx I eku: i I s g^g ij 'kj^gh dks
dks] d^gs v^g D; k NkM+ j^gg^g ; g eg^goiw^gz ckr g^g v^gRegR; k Øks^g]
n^g[k] 'kk^g] ekg v^gfn mxz ekufl d v^goska e^g dh tkrh g^g ftI s thou e^g
dkb^g l^ggjk ugh^gfn[kr^g] tks thou I s fujk^g g^gtskrh g^g og v^gRegR; k
djrk g^g; g 0; fDr dh det^gh v^g I adYi 'kfDr dh deh dk ifjpk; d
g^g I y^gkuk i^g vkej.k vu'ku v^gRek dk guu ugh^g ml dk fodkl g^g
mlu; u v^g mRFkku g^g bl fLFkfr e^g I k/kd dk^get^g Øks^g jkx }^gekg v^gfn
I sÅij mB tkrk g^g⁶²

Jkod&ifrek

t^gl^gxeka e^g Jkodka ds }kj^g Lohdr X; k^g Jkod ifrekvka dk o.ku
g^g LFkukak^g of^gUk e^g 'ifrek* ifri^gl^gk% ifrKfr; kor* vFk^g~ ifrek dk vFkz
ifrKk fo'ksk fd;k x;k g^g mikl dn'kk^g l^g e^g vku^g Jkod ds }kj^g
X; k^g ifrek Lohdr dju^gdk o.ku feyrk g^g mikl dn'kk^g Vhd^g e^g dgk
x;k g^g fd 'ifrek* 'kCn i^ghd ;k ifrfcEc dk okpd g^g bl dk vFkz

i freku ; k ekin.M Hkh fd; k x; k gA I k/kd tgka fdI h , d vuBku ds mRd"V ifjikyu ea yx tkrk g§ ogla og vuBku ; k vpkpj ml dk ef; /; s gks tkrk gA ml dk ifjikyu , d vkn'k mnkgj.k ; k ekin.M dk : i ys yrsk g§ vFkk~og viuh I k/kuk ds }jk , d , h fLFkr mi fLFkr djrk g§ ftI s vU; yks ml s vpkpj dk i freku Lohdkj djrs gA ; g fof'k"V i frKK: i gA

'orskEcj vks fnxEcj ijEijk ds xFkk ea i frekvka ds o.ku Øe ea dN vuRj i klr gksk gA 'orskEcj ijEijk ds I eok; kak n'k u or] I kekf; d] i ksk/k] fu; e] cāp; l I fpUkR; kx] vks HkR; kx] i k; i fjkR; kx] mfí "VHkuk R; kx vks Je.kkR bu X; k jg i frekvka dk o.ku feyrk gA⁶³ fnxEcj ijEijk ds jRudj.MdJkodkpkj ea i frekvka dk uke bl i dkj g&n'k u or] I kekf; d] i ksk/k] I fpUkR; kx] jkf=HkDrfojfDr] cāp; l vks HkR; kx] i fjkR; kx] vufrR; kx vks mfí "V R; kxA⁶⁴

'orskEcj vks fnxEcj ijEijk ea of.kr i frekvka ds ukela vks Øeka ea vuRj gks i j Hkh buds Lo: i ea dkk vUkj ugha gA ckg; i fjošk dh fHkkurk gks i j Hkh buds ikyu I s Jkod vpkpj n'V I s Je.k r; gks tkrk gA

bl i dkj tskxeka rFkk ijorh xFkk ea vpkpj ds foHkklu i {kka i j 0; ki d fpUru fd; k x; k gA fnxEcj vks 'orskEcj nkska ijEijk ds xFkk ea vpkpj dks eglo fn; k x; k gA fnxEcj ijEijk ds Je.k ds vpkpj dks enyqk vks mukj xqk ds : i ea foHkkftr djds ikyuh; cuk; k x; k gA bl ijEijk ds xFkk ea Je.kkpkj dk Li "V foHkktu enyqk vks mukj xqk ds : i ea gvk g§ foHkq 'orskEcj ijEijk ds xFkk ea Je.kkpkj dk foHkktu enyqk vks mukj xqk ds : i ea ugha fn[k; h i MfkA gk bruk vo'; gSfd vksxeka vks i jorh xFkk ea I k/kvka vks Jkodka ds vpkpj dk o.ku gA ; Fkk I eok; kak ea I k/kvka ds I Ükkbl xqk dk mYs[k n'ko&lkfyd vks mukj k; ; u ea I k/kvka ds vpkpj dk o.ku] Kkrk/kez dFkk ea 'FkkoPpk i & I np'k u okn* ea FkkoPpk i vuxkj ds fou; enyd /kez ds i dkj ea I k/kvka ds vpkpj dk o.ku vk; k g§ I kf gh I kf Jkodka ds vpkpj dk Hkh o.ku gA Jkodka ds vpkpj ds : i ea i kp v.kpr] I kr f'k{kkor vks X; k jg mikl d i frekvka dk o.ku] rFkk I k/okpkj ds : i ea i kp egkor] jkf= Hkkstu foje.k] I elr feF; kn'k u 'kY; I s foje.k] nl i dkj dk i R; k[; ku] vks ckg fikk i frekvka dk mYs[k gvk gA

bl i dkj fnxEcj vks 'orskEcj nkska ijEijk ds Je.k mRd"V vpkpj dk ikyu djds dek; djrs gq s vkrEdY; k.k ds I kf i j dY; k.k djrs gA

vk&fu"kn& ijEijk

0; fDr I ekt vk& jk"V ds I ok&k.k fodkl ea vpkpj dk eg&uo i wkl LFku g& vpkpj dk vFkZ gS vpkj.k ; k 0; ogkj **vpkj.ka bfr vpkj%** 'kkjL=fogr tks vpkj.k fd; k tk; ogh vpkpj g&⁶⁵ bl dh I kfRodrk fodkl dh tuuh g& vpkpj dh eg&ukk dks n"Vxr djds gh euq us dgk g&^vpkj% i jeks /ke&* egf"Kl on0; kl us Hkh bl h ckr dks y{; djds dgk gS 'I ok&ekukekpkj% i Eke i fj dYI; r& vFkZ~I Hkh vKxe&ea vpkpj gh i Eke g& /ke& dk ey Hkh vpkpj g& vpkpj ds fcuk /ke& fVd ugh& I drkA bl i dkj ; g dgk tk I drk g&fd o& fDrd vk& jk"Vh; I k&afrd pruk ds fodkl ea vpkpj dk eg&uo i wkl ; kxnu g& bl hfy, dgk x; k g& ^vpkj; bku~i #&"ks on* vpkjoku~i #&"k gh Kku dk v&/kdkjh g& vpkj ghu i #&"k dks on Hkh i fo= ugh& dj I drk **vpkjghua u i qflr on&kA vpkpj** dh efgek crkrs gq euq us dgk g& vpkpj I s fo | k i klr g&h g& vk; q dh of) g&h g& vpkj , s k dk& I k xqk g& tks vpkpj I s i klr u g&⁶⁷ /ke& i h fojkV-o&k dk ey vpkpj gh g& vpkpj dh 'kij) I s I &o dh 'kij) g&h g& I &o dh 'kij) I s fp&lk ea , dkxrk vkrh g& ft I s ekuo thou dk pje y{; vi &H&b dh i kflr g&h g& bl i dkj ekuo ds , fgd v& i k jy&dd I Hkh i dkj dh fl f) ea vpkpj dh uk&rh; drk dk vi &uo ugh&fd; k tk I drkA

vk&fu"kn& ijEijk dk {fo'kky g& mifu"kn~on dk gh , d Hkkx g& rn& thoh Lefr; k jkek; .k v& eg&kkjr v&fn Hkh mlgha rF; ka dks i dkf'kr djrs g& ftudh vfoJkUr /kkj on&k ds }jk vukfncky I s i dkfgr g&h vk jgh g& vpkpj dks 0; k[; kf; r djus ds fy; s on&k I s I Ec) I eLr x&fk mikns g& bu x&fkka ea vpkpj dh I k&fLoh I rr i dkfgr g&s jgh g& **on&k&ea vpkpj**

on 'k&n fon-/kk&q I s cuk g& fon~dk vFkZ gS KkuA ; g Kku ml v[k.M fuR; Kku dk ck&kd gS tks 'kk'o&rd v&Re Lo: i dk vock&kd fd&k fuR; fpr~Lo: i g& ft I dk y&kek= I kjs txr~u& i fj0; klr g& bl hfy; s I kstkr ckyd dh ny&kiku ea i df&lk g&h g& bl ds vfrfjDr i 'kij i ff&k; ka dk v&Rej{kk&fz i df&lk rFkk viuh I Urfr ds i fr mRd.Bk dk HkkO ; s I kjh ckr&Kku i z k&t; g& bl fy; s; g ckr vi f&u&h : i I s dgh tk I drh g&fd ; g I kjk pjkpj txr~ml v[k.M Kku dh i fjf/k ea i fj0; klr g&

on 'kōn dh 0; nifūk ckgvdkr dj.k ea?k~; k vp~iR; djus l s
 ^osl rs Kk; rs vkrēlo: ia; u vI kson% vFkk~ftl ds }kj k Hkk̄rd i nkFkk̄ dh
 foKflr ds l kf k vkrēlo: i k yfūk gksogh on gA bl ds }kj k vrhr] vukxr
 vkj oržku fo"k; d l kjs rF; k dk ck& gkrk gA bl hfy, dgk x; k gS **Hura**
HO; a **Hfo**; **ip I oñ onkr~ ifl /;fr*** bl izkj on v[k.M ck& dk
 vfk/kk; d gA bl dh efgek o.kukrhr gA vpkpj ds l Ecl/k ea onka ea i ; klr
 o.ku feyrk gA onknf n'kkL=k ea nks izkj ds vpkpj dk o.ku gA mues, d
 g&i dfukelyd vpkpj vkj nlijk gS fuofukelyd vpkpj A

ofnd dez nks izkj ds gks g&i gyk Loxkfn l qkl k/kd l d kj ea
 i dfūk djkus okyk 1/1; ksr"Vkefn: i 1/ i dūk dez rFkk nlijk fu%js l ~%efDr
 l k/kd 1/ d kj l s fuofuk djkus okyk irhdki kl ukfn: i fuoūkdeA eψ";
 i dūkdez dk l ou dj noka dh l ekurk vFkk~LoxZ i krk gS vkj fuoūk dez
 dk vpkpj.k djrk gyk i ptkrk dk vfrøe.k dj vFkk~i utlejfgr gkdj
 ek& i klr djrk gA on vi k~"ks g&

firnœut; k.ka on'p{W I ukruA
v'W; apki es ap on'WL=fefr fLFkr%A⁶⁸

firj no rFkk eu; k dk l ukru us on gh g\$; g on vi k~"ks g\$
 vkj vi es g\$, d h 'kkL= 0; oLFkk gA on l keftd 0; oLFkk ds vfk/kj gA
o.k0; oLFkk

0; fDr vkj l ekt ijlij l c) gA 0; fDr vx gS vkj l ekt vacha
 l ekt dk vflrRo 0; fDr ij fuHkj djrk gA 0; fDr dk vpkpj] n'kk] dūk;]
 fu"bk vkj l dfr l ekt ea ifrfcfEcr gksrh gA 0; fDr ds fcuk
 l ekt ughacu l drk vkj l ekt ds fcuk 0; fDr dk vflrRo ughA 0; fDr
 dh mlufr dk eyell= ml dk pkjf=d fodkl gA bl ea gh 0; fDr ea l Hkh
 l nxqkka dk l ekošk gkrk gA l ekt 0; fDr dh vko'; drkvks l ijk djrk
 g\$ l ello; LFkkfir djrk gS vkj fn'kk funsk djrk gA l ekt xqk/kekLd kj
 dk; k dk foHkktu djrk gA tks ftl dk; l ds fy, ; k; re gks g\$ mlga
 ml izkj dk dk; l fn; k tkrk gA bl l keftd 0; oLFkk ds vfk/kj i j gh
 o.kk dh l f"V gpoZ FkhA _Xon ea, dek= i #k D r gh, d k gS tgka prpoZkk
 dk myyek gvk gA ml ea dgk x; k gS fd ckā.k ijei#k ds e[k l \$
 {kf=; ml dh Hkqckvka l \$ os; ml dh tka kka l s vkj 'kunz ml ds i \$ka l s mRi Uu
 gqA bl izkj pkj ka o.kk ds Øe ea nsh mRifuk dk o.ku gA o.k0; oLFkk dk
 /khj&/khjs fodkl gvkA vFkobn jktU;] os;] 'kunz vkj vk; l bu pkj
 l keftd foHkxka dk myyek djrk gA

ckā.k vlg {kf=;

I ekt ea ckā.k dh i fr"Bk I cl s vf/kd FkhA ckā.k fn0; o.kz FkkA og iFkoh ij iR; {k nørk FkkA I keftd iMkjk vlg i fr"Bk ea {kf=; nū js LFku ij FkA {kf=; o.kz dk dk; Z j {kk djuk FkkA ckā.kka vlg {kf=; ka dh i fr"i/kkz Hkh py jgh FkhA bl h ds ifj. kkeLo: i 'kri Fk ckā.k ea , d LFku ij ckā.k dks {kf=; I s Åpk crk; k x; k gÅ bl h i frLi/kkz I s i fjr gkdj {kf=; ka us mifu"kn~dky rd ckā.kka ds I eku gh I Eku ikr dj fy; k FkkA mudh fo}rk I s iMkfor gkdj Lo; a ckā.k Hkh v/; ukFkz muds ikl tkrs FkA 'ordsq vlg: .ks us i okg.k tbfy I sf'k{kk xg.k dh FkhA bl h i dkj ckā.k xkx; Z us dlf'kjkt vtkr'k=q l s v/; ; u fd; k FkkA i pklxufo | k dks {kf=; ka us gh tle fn; k FkkA⁶⁹

os;

oñnd dky ea ckā.k vlg {kf=; dh vi skk os; dk LFku fuEu FkkA fdUrq fofo/k 0; ol k; ka ds }kjk jk"V dh I ef) c<hus ea rRij os; o.kz dh mi skk ugha gks I drh FkhA rskjh; I fgrk dk dFku gS fd os; I epk; i 'kijkyu vlg vluRi fuk djrs gÅ , sjs ckā.k ea nödeZ vFkok ; kfKd deZ ea os; I epk; dk I g; ks vko'; d crk; k x; k gÅ

'knz

'knz o.kz dk deZ I ok FkkA 'knka dk LFku bu rhuka o.kk I s fuEu ekuk x; k gÅ onka vlg i jorh xtFkka ea 'knz dk mYy{k vud'k%gvk gÅ

I keftd dÙD;

pkjka o.kz I ekt: ih Hkou ds pkj LrHk gÅ I ekt dk xkjo pkjka o.kk dh Jhof) ij fuHkj djrk gÅ oñnd ell=ka ea i kFkuk dh x; h g&ckā.k fo}ku~rstLoh vlg I Ppfj= gkA {kf=; 'knz /kuMkj egkj Fkh vlg fot; h gkA i 'kjku å"V&i"V gkA xk; a vf/kd nñk nñ cly cks ogu djus ea I eFkz gkA ?kMñ rhozkeh gkA fL=; ka I eFkz gkA vlg ifjokj dk Hkkj mBk I dA ; pd oxZ f'k"V] I H; vlg ohj gkA os ftI fn'kk ea pyks jk"V Hkh m/kj gh pykska df'k dh mlufr ds fy, Bhd I e; ij o"kkj gkA bl i dkj jk"V ea fodkl vlg ; ks&{ke gkA I ekt ea I {kn thou fcrkus ds fy; s vko'; d gS fd dkbz fdI h I s }sk u djA I ekt dk dkbz Hkh oxZ gkA mPp ; k fuEu] I Hkh I s ie dk 0; ogkj djuk vHkh"V gÅ

oñnd dkyhu I ekt vlg I kfgr; ea tks dñ Hkh vlpkj I EcJ/kh fn'kk funsk feyrs gÅ mudk ely on gh gÅ onka dh __pkvka ea I Drka ds ek/; e I s mudk o.kk feyrk gÅ onka ea i rhdkRed o.kk vf/kd feyrk gÅ onka ea tks vlpkj f'k{kk gS og LÜkjrijd gÅ D; kfd onka ds ell= nørkvka dks

I efi^z g^A bu ell=ka ea | R;] vfg^A k^z i jki dkj] nku] nq^Ak R; kx] | Uekx^z
 I RI ^Afr] i#"^AkkFk^z I nxqk^z I Rde^z | qfu^Ank^z i fo=rk^z 'kkfUr] i^z Uufp^Akrk^z
 tkx: drk^z _f^Ak/ke^z vks xgLFk /ke^z I s I Ecfl/kr vkpj.kh; vu^ABkuk^z dk
 o.ku g^A vkpj f^Ak{kk ds I kf^A gh I kf^A /kf^Ae^z; Kkfn de^z norkv^A dk
 o.ku] uhfr f^Ak{k jktuhfr f^Ak{k pkroZ ; Z I Ldkj] vkJe] 0; oLFkk jk"Vh;
 dÜk^z;] I a e] ri] Kku or vkn^A dk o.ku g^A tks vkpj 'kkL=h; n^AVdksk
 I s eV; oku~g^A ofnd n^AVdksk ds vu^A kj tks eu^A; t^As k de^z djrk g^A
 ml dks o^A k Qy i^Alr g^A k^A kj ds I Hkh i^Af.k; ka ea ekuo gh cf)
 I Ei^Alu vks okd- I Ei^Alu g^A b^Aoj us ml s I kpu^A I e>us vks fof'k"V: i I s
 dk; Z djus dh {kerk i nku dh g^A vU; tho tlu^Aka ea Kku dh U; urk vks
 okdr^Ao dh viwirk^A g^A vReLo: i^Aki yf^Ak dk vHko g^A eu^A; gh , d , s k
 i k.kh g^A tks vi us I Rde^A I s m^Aur g^Aokd^A n^ARo dks i^Alr djs ; k n^Ade^A dks
 QyLo: i nku cu tk; A thou dh I kf^Adrk rHkh g^A tc og bl I d kj ea
 vi us thou dks fodfl r dj ykddY; k.k djrs g^A s I d kj ds I q^Aka dk
 vukl Dr Hko I s mi ; k^A dks vks vflre y{; ek^Ak ; k vi oxZ dks i^Alr dja^A
 bl y{; dks vks vks ekudj i^Aphu _f^Ak; ka us vkJe 0; oLFkk dk fo/kku
 fd; kA bl 0; oLFkk dk m^As; Fkk thou dks vks q ds vu^A kj pkj Hkkx^A ea
 ck/dj ekuo thou dks y{; dh vks vx^Aj djukA c^Ap; } xgLFk^z
 okui^ALfk vks I U; kI vkJek^A thou dk fo^Aktu fd; k x; k Fkk&
c^Ap; k^Ae

onka ea c^Ap; I vks ml dk ikyu djus okys c^Aepkj^z ds eg^Ao dk
 fo'knrik^Awk^z o.ku fd; k x; k g^A thou ds i k^AfHkd 25 o"kk^Aea Nk=] x# ds
 I ehi tkdj fo | k/; ui^Abl bl vkJe ea jgrk FkkA _xon ds ell= ea dgk
 x; k g^A fd c^Apkjh uxjk^Aea ipkj djrk g^Ayk popj.k djrk g^Avks c^Apkjh
 norkv^A dk , d v^Aak g^A vFkobn ea dgk x; k g^Ami u; u djus oky^A
 vkp; } fo | ke; 'kj^Ah ds xHk^z ea ml s LFkkfir djrk g^Ayk rhu jkr rd
 c^Apkjh dks vi us mnj ea j[krk g^A pk^Aks fnu nox.k ml fo | k ng I s
 mRi^Alu c^Apkjh ds I Ee^Ak vks g^A iffkoh bl c^Apkjh dh i^Afe | fe/kk g^A
 vks vdk^Ak f}rh; I fe/kk g^A vdk^Ak iffkoh ds e/; vfxu ea LFkkfir g^Ah
 I fe/kk I s c^Apkjh I d kj dks I Ur^AV djrk g^A bl i^Adkj I fe/kk e^A[kyk]
 ek^A th^A Je] bfluz fuxg vks ng dks d"V nus oky^A rFkk vU; fu; eka dk
 ikyu djrk g^Ayk iffk0; kfn yks^A dk i k^Ak. k djrk g^A c^Ap; Z ds ri I s
 jktk vi us jkt; dks i^AV djrk g^A vks vkp; Z Hkh c^Ap; Z I s c^Apkjh dks
 vi uk f^Ak"; cukus dh bPNk djrk g^A; gh ugha I q^Akh xgLFk dh vks/ k^Af'kyk
 c^Ap; Z g^A c^Ap; Z dk vFk^z g^A I a eh thou 0; rhr djukA vi us eu vks
 bfluz ka dks o'k ea j[kuk I a e g^A c^Ap; Z uh^A ds I eku g^A I a e dh
 ftruh vf/kd ek=k ckY; dky ea g^Akh mruth gh i k^AVdrk Hkkoh thou ea

i klr gkxhA dU; k dk Hkfo"; fuelrk i fr gA l a e dh vko'; drk dU; k vks
oj nkukadsfy; s gA vFkobn e dgk x; k g&

**c&p; zk dU; k ; qkua folhrs ifreA
vuMeku~c&p; zk'oks?kk aftxHMrAA⁷⁰**

dU; k c&p; l ds ikyu l s gh l q KK; ; qk i fr dks i klr djrh gA
c&y vks ?kkMs l a e ds dkj.k gh dBkj i fje djrs gB ?kkI [kkus dh bPNk
djrs gA

xgLFkJe

I kekftd nf"V l s xgLFk vkJe l oU\$B ekuk x; k gA euq dk
dFku gSfd&

**^; Fk ok; q I ekfJR;] orirs l oZtUro%
rFk xgLFkefJR; orirs l oZkJeKA
; Lekr-=; ksI; kJfe.ksKkuKKus pkboge-
xgLFkab /k; brsrLekTT; \$bkJels xgHAA⁷¹**

ft l izdkj l Hkh tho ok; qds l gkjs thfor jgrs gB ml h izdkj 'ksk
rhuka vkJeh xgLFk vkJe i j gh fuHkj jgrs gA xgLFk Kku vks vlu ds
}kj k j{k djrk gA bl dkj.k xgLFk Jeh gh l oU\$B gA foog l idkj ds
l kfk xgLFk vkJe i kjEHk gkxk gA _Xon e dgk x; k g&

xH.ksMe rsl kloRok; glrae; k iR; k tjin"V; Ekk %

HoksV; zk I fork i gjv/k%e°; aRoknqjzR; k; noka⁷²

; g ell= foog l idkj ea oj ds }kj dU; k dk ikf.kxg.k djrs
l e; i <k tkrk gA ; g foog dk i frKk ell= gA oj i frKk djrk gSfd
og dU; k ds l Kkxk; dsfy; smI dk gkfk i dMfk gSft l l sog eP i fr ds
l kfk o) koLfk rd jga , so; zkyh mnkj] l k j ds mRiknd vks
/kj di jekRek us rFkk l Hkh noka us xgLokeRo ds fy; s rpdks eP s fn; k gA
vFkobn ds , d ell= ea i Ruh ds vkpj.k ds l Ecl/k e funk feyrk g&

v?Kip{lj i fr/U; f/k

f'kok i 'H; %I quk%I qpk%

ohj l mbdlek L; ksI

'kauskHo f}ins 'kaptjina⁷³

gs o/k rwckey nf"V l s n{kuKA i fr dk vfgr er djukA i 'kukA
ds fy, fgrdj gkukA mPpeu okyh rstfLouth] ohj i fka dks tle nsus okyh
nokkDr vks fgrdj gkukA gekjs ifjokj ds euf; ka vks i 'kukA ds fy,
l {kdj gkukA

i fr vks i Ruh dk ikjLifjd l Ecl/k xgLfk thou dks l eflur
 cukrk gA onkaeanEi rh dks ; g f'k{kk nh x; h gSfd ; K djk l Urku iklr
 djk i kfi ; ka dks nji Hkxkvks i Ruh dh fLFkfr dks mllur djk , so; Z e l c l s
 mRd"V gks vks 'k=qka dks u"V dj nkA⁷⁴

xgLfk thou ea i R; d nEirh dh ; gh dkeuk gkrh gSfd ml dk
 thou l qke; vks fu"dl/d gkA thou ftruk l a eh fu; fer vks defu"B
 gksk] mruk gh xgLfk thou l qke; gkskA bzoj l si kFkuk dh x; h g&

vukjk _ to% l Urq i Ufk
 ; qk%l [k; ls ; flr ulsojs eA
 l e; zek l aHoxlsuksuu; kr-
 l tklir; al qeeLrqnoMA⁷⁵

gs noks gekjs ekxZ fu"dl/d] fuckZ] l jy] l qkn gkA ftu ekxZ l s
 gekjs fe=x.k oj ds ?kj dks tkrs gA v; zek no geavPNs izkj l s ys tkos
 Hkx nork 1/ kikk; dk nork/2 geavPNs izkj l s ys tkos gs noks gekjk
 nKEiR; thou djkjyrk; Dr] l qnj l a e; Dr gkA /kekuply vpkj.k vks
 vius 0; ogkj ea l R; dks viukus l s nEirh dk thou l nk l qke; jgrk gS
 vks l qk 'kkflur fpjLFk; h jgrh gA

okuitfk vks l H; kl

okuitfk vks l H; kl vkJeka ea vks; kfRed mlufr ds fy; s i dflk
 gkrh FkA eufr er dgk x; k gSfd ^tc xgLfkJeh i ds gq cky rFk
 vius i ds i ds nsk ys rc okuitfk vkJe ea i dsk djA l ohk
 onkh; kl ea yxk jg Bmk&xe] l qk&n[k] eku&vieku vkn }U}ka dks
 l gu dj} l cl s es h Hkko j [k nku'khy cu nku u ys vks l c thoka ij
 n; k djA⁷⁶

—Xon ds ell= ea dgk x; k gSefu ok; qHk{kdl gks gS vks i hro.kz
 ds oL= igurs gA⁷⁷ efu l Hk noka ds fe= vks l RdeZ djus okys gks gA
 noRo dks iklr efu ok; qdk fe= vks ok; pr~xfr'khy gkrk gA

okuitfk vks l H; kl nksuka vkJeka ea cäp; l dk i wkz ikyu djuk
 gkrk gA nksuka vkJeka ea vUrj ; gh gSfd okuitfk vkJe ea i #k L=h ds
 l kFk Hk jg l drk gS ij l H; kl kje ea ugh okuitfk ea vfXu i Tofyr
 j [kuh i Mfh gS ij l H; kl h vfXu vkn dk R; kx dj nsrk gA l H; kl h dks
 bflnzi kij l a e j [kuh vks ijeruo dk /; ku djuk gkrk gA

onka ea vkJe 0; oLFkk dk Lo: i D; k Fk\ ; g Li"V : i l s
 ifjyf{kr ugh gkrk fdUrqcaäp; l xgLfk] okuitfk vks ; fr vkn 'kñn dk

iż kx onka ea vk; k gA ; g I EHko vo'; gSfd 0; ofLFkr : i I sml I e;
vkJe 0; oLFkk i kJEHk u gq h gkA ml ds i 'pkr~ml ea 0; ofLFkr : i rk vk; h
gkA

yHkR; kx

onka ea I oždY; k.k dh Hkkouk fufgr gA on ds vknšk fdI h oxz
fo'kšk ; k 0; fDr fo'kšk ds fy, ugha gA I ožtu fgrk; vkj I ožtu I qkk;
gA on Hkkjrh; I qdfr ds eyell= gA o\$ fDr d mRFku vkj I kekftd
mRFku ds fy; s onka ea dÜk; funšk fd; k x; k gA bl h I s vlfLrdrk
I Ppfj=rkj ekufi d iž vurk vkj vlfRed I qk dh vlfkifir gksh gA
I nkpj.k ds vlfko ea I ekt ea vukpkj] iki Hkkouk] fgk k] vR; kpkj vlf
vufdrdk dk okrkoj.k r\$ kj gksh g\$ vr%on dk vknšk gSfd ijekek dks
I o; kid ekurs gq s I nk 'kjk dez djkA vius i "kfkZ I s iklr /ku dk gh
mi; kx djkA nlijs ds /ku dh vkj ykknf"V I s u ns kka thou eaR; kx dh
Hkkouk tkxr djkA bl I sgh thou I qke; gkshA

**I r~deZ djus dk funšk&I kekftd mRFku ds fy; s onka ea I rr
deZ djus dk funšk fd; k x; k gA**

bl oſnd ell= ea nks f'k{k; a nh x; h g& 1/2 i kdfrd fu; eka dks u
rMj 1/2 on dh f'k{k vla ds vuq kj deZ djkA tks Hkh 0; fDr] ifjokj] I ekt
vkj jk"V bu fu; eka dk ikyu djrk g\$ og I nk I e) jgrk gA eulefr ea
Hkh bl ckr dk I eFklu gSfd on v{; Kku ds Hk.Mkj g&

; %df'pr-dL; fpm-/ke\$ euqk ifjdlfrz%

I I okfHkgrks on\$ I OkKue; kx fg I %A⁷⁸

euq us tks dN Hkh vkpj.k I Ecl/kh fo/kku cuk; s g\$ os I Hkh on
I Eer gA vkpj.k I Ecl/kh I Hkh fn'kk funšk onks ea gA

onka ea fu"dkc deZ djus dh f'k{k nh x; h gA fu"dkc deZ J\$B
deZ gksh g\$ D; kfd , k deZ djus I s euq; cl/ku ea ugha cdkrk gA ; tøh
ds , d ell= ea dgk g&

døllueg dek.k ft tHk'BNra I eka

,oakof; ukl; Fkksflr] u deZfyl; rsujAA⁷⁹

deZ gh thou g\$ deZ gh 'kfDr g\$ deZ gh j{k d gSvkj deZ gh xfr
gA ekuo thou dh I Qyrk deZ ; k i "kfkZ ij fuHkj gA bl i dkj deZ
djrs gq s ekuo dks I k o"k thus dh bPNk djuh pkfg,A ell= ea ; g Hkh
funšk fn; k x; k gSfd deZ ea vkl fDr ugha gksh pkfg,A ; g ell= gh xhrk
ds vukl fDr ; kx , oadeZ kx dk vklkj gA

I rdelez djus I s eult; rslLoh gksrk gA I Rde] vlfLrdrk
I lkuk vlj ; K ds }kjk mlufr gkrh gA bl hfy, dgk x; k g&

I qfelz% I #pls no; Urk

v; lsu nok tfuek /kell%

'kpUrks vfxuaoko/Mr blne]

mohx0; laifj "nauksvØuAA

mÙke dk; Z djus oky} I tñj dkfUr; Dr] noRo ds bPNp fo}ku}
yks ds nY; vius thou dks ri: ih rki I s 'kj djrs gq ; K dh vfxu
dks inhlr djrs gq vius ,o; Z dks fujUrj c<k; A ; K djus I s rkri ; Z gS
I ekt ea ; K dk ipkj djA I ekt dks I xfBr djus dk I cl s mÙke mik;
; K gA I kefgd ; K ea tks Hkh I ekt I ok ijk dkj dh ckra dgh tk, xh
os I Hkh oxk rd igpsxhA bl izdkj I ekt dk 'kj dj.k gksk vlj
I kelftd djhfr; kadsfuoj.k I s I ekt earstfLork vk; xhA onka ea ; K ds
eguo dk in&ins o.ku gß D; kfd onka ds vuq kj ; K I s gh I dk j dh
mki fuk gq h gA tks dN Hkh gks jgk gSog ; K gh gA ; K dk vFkZ døy ; g
ugha gS fd vfxu ea g0; inkfkZ dks Mkyuk cfYd osnd ; K I ekt o jk"V
ds dY; k.k dk vk/kkj gA

; K dh ; g fl f) gS fd ge T; kfr iklr gbj vlj ge vej gks x, A
iffkoh I s | gykd dks x,] noka dks ik; k vlj fn0; T; kfr dks geus ik; kA ; K
LokfkZ Hkkouk ds i fjR; kx dk I pd gA ; K ea i Mh gq h I kexh fdI h 0; fDr
fo'ksk dh u gksd j koztfud gks tkrh gA vkrer; kx dh Hkkouk ekuo dks
noRo dh vlj ys tkrh gA

I dk ej iR; d eult; dh ; g dkeuk gkrh gS fd ml dk thou iwk
I qkh gks vlj og iwk; k fujks vlj 'krk; qgkS fdUrqfcuk dBkj vuqkki u
ikyu ds ; g I Hkh ughA on ell=ka ea Hknad .kHk% 'k.k ke nok* bl ell= ds
}kjk ; g dkeuk dh x; h gS fd ge dkuka I s 'kjk opu I qj vlkka I s 'kjk
oLrq a nqkA bu fu; ekad ikyu I s I a e dh if'V gksxh eu iU u gkskA
tc 'kjhj LoLfk jgsk rks nh?kq qLo; a iklr gksxhA

I R; kpk .k dk funk

I Hkh /kek ea I R; ds eguo dks Lohdkj fd; k x; k gS D; kfd I R;
I Hkh /kek dk I kj rUo gA onka ea I R; dks _r dgk x; k gA vfkobn ea
dgk x; k gS I R;] _r] nh(kj ri] cã vlj ; K ; srUo iffkoh ds /kkjd gA
bu rUoka I s iffkoh : dh gbj g&

I R; acgn-__reqznh(kj ri)

cã ; K%iffkoh/kj ; flrA

I k uksH^oL; H^o; L; i R^uH
m: ayk^ola iffkoh u%cd. H^orAA⁸⁰

bu r^uoka dks /kj.k d^uus okyh iffkoh vrhr] or^uku v^lg H^ofo"; dh j{kk d^uus okyh gA I R; I s tkxfr v^lg I qk i klr g^ok gA bl fy, I R; dk or y^uus dk fun^uk fn; k x; k g&

ors^o nh(kekukfr) nh(k; k uksH^or nf{k.KeA
nf{k.kk J) kekukfr] J); k I R; eH; rAA⁸¹

bl ell= ds }kjk ; g f'k{kk nh x; h g^ofd fdI izdkj or ds }kjk I R; Lo: i cā rd igp I drs gA or dk rkri ; z g^os I dYi fu'p;] ifrKk ; k v^lpj.k I Ecl/kh fu; eA fdI h H^oh 'k^okdeZ dks d^us ds fy, I dYi ys^uk i M^ork gA tks or ughayrs; k or rKM+ns^ogs os thou dsfdI h H^oh dk; Z ea I Qy ughagks I drA or I seut; nh{k i klr djrk gA or y^uus okyk dk; Z ds ifr I eizk H^oko j[krk gA nh{k I s nf{k.kk i klr g^okh gA nf{k.kk ; k n^okrk I s ml fo"k; ea J) k mRiuu g^okh g^os v^lg J) k dk Qy g^os I R; ; k I R; Lo: i cā dh ikflrA ijekRek rd igpus dk ; gh , d ekxZ g^oftI I s eut; v^lreI k{kRdkj djrk gA

ekuo dY; k.k dh H^okouk

onka ea I H^oh ds dY; k.k dh H^okouk fufgr gA I kekftd 0; oLFkk dk ; g v^lk/kj g^ofd I H^oh 0; fDr I ekt ea I ekurk I s jg^o H^o[k&l; kI I s dkbZ i hfMf u jgA ijekRek ds }kjk i n^ouk I H^oh oLryka dk I H^oh eut; I eku: i I smi; kx djA I ektoknh 0; oLFkk dks ixV djrs gq sell= ea dgk x; k g&

b^uhsk n^olso#. k^o f'kV^l
e#nfl#x%ifgrksu v^lkuA
, "k ola | kokiffkoh mi LFl^o
ek {M^olek r"krAA

ekuo ijekRek dh cg^or cM^o n^o gA b^un} o#.k v^lg e#r n^oka dh bl ij cg^or cM^o d^uk gA b^uoj us dek^ul k^oj Qy H^oksus ds fy, bl s tle fn; k gA iffkoh us 'kj^oj fn; k g^os o#.k us jDr I pkj fd; k g^os v^lg e#rk^ous i k.kok; qnh g^oftI I s 'kj^oj LoLFk jgA I kekftd 0; oLFkk ds fy, ; g vkn^ok fn; k x; k g^ofd dkbZ eut; H^o[k l; kI k u jgus i koA bl izdkj ekuo dY; k.k dh H^okouk onka ea fufgr gA onkDr v^lpkj ea I R;] vfg^o k^o vLrs] vifjxg] cāp;] or v^lg ri dk eg^olo cg^or gh fo'knrk I s of.k^o gA bu fu; ekadk ikyu djrs gq sekuo ek^ok dks i klr dj I drk gA

mi fu"knka eavkpkj

mi fu"kn~Hkkjrh; ekul dh I okd"V dfr gA ; g døy okpd o.ku ek= ugh cfYd thou ea vkpfr ; FkkFkz I R; gA ; g n'ku I R; ds ckjs ea dkbz veikz fpru ; k ckf) d 0; k; ke gh ughagSft I dk vkpj.k thou ea vi Etko gkA ; g gS n[kk gyk] vutko fd; k gyk] ft; k gyk] vUrjkrek ea fuf'pr 'kkk vkj Loro ds dFku ds vkuln ea I atks k gyk I R; A bl hfy, vkj fu"kfnd n'ku vkj vkpj gh I E; Xn'ku vkj I E; d~vkpj gA bl h I s Hkotk; fujkl gkdj vkr; flrd vkuln dh i kflr gkrh gA bl nf"V dks i kflr dj ysk gh ekuo thou dk izku mís; gS; gh ije i #kkFkz gA bl s i kflr fd; scuk thou 0; Fkz gA bl su ik I duk gh I cl s CMt gkfu gA ; gh ckr dskf fu"kn~Hkk dgrh g&

þg pnoanfk I R; efLr u pñngkonHegrh fouf"V%

Harsq; Harsq;ofpr; /Hjlk%i R; HeKylknerk HofurAA⁸²

ekuo tle vr; Ur nykk gj bl s i kdj tks eu; ijeruo dh i kflr ds I kku ea rRijrk ds I kfk ugha yx tkrk og cgr cmHky djrk gA tc rd ; g ekuo 'kjhj fo | eku gj rHkk rd i jekrek dks tku fy; k tk; A I dkj dks f=fo/k rkika vkj fofo/k 'kjyka l scpus dk ; gh , d ije I kku gA c) eku- i #k bl ckr dks I e> yrs gS vkj bl h I s os i R; d tkfr ds i R; d i k.kh ea i jekrek dk I k{kRdkj djrs qj I nk ds fy, tle&eR; q ds pØ I s NWdj vej gks tks gA bl i dkj I n-cā dh i kflr ds mís; I s LFky, oa l (e 'kjhj] bfurnz k ok.kh] eu] ân; , oac) }jk dh x; h i R; d psvk , oa Hkk I nkpkj gA ijeruo dh i kflr ds fy; s gh on'kkL=kak Kku] ri , oacāp; kln I nkpkj dk ikyu fd; k tkrk g&

I oðonk ; Ri nekeuflr

rikk I ok.k p ; n-onflrA

;fnPNUrksçäp; ãpjflr

rr~rsinal xgsk cdE; kseR; srAA⁸³

mi fu"knka ea dgk x; k gS fd tks nqpfj= gj ftudk eu v'kkur vkj fof{klr gj os i Kku }jk dh ijeruo dks ugha tku I drA , d s ykska dks ckj &ckj I dkj ea vkul i Mfk g&

uk'fjrknsnqpfjrkuk'Wurksukl elgrgr%

uk'Wurkul lsokf i KlusGieHug krAA⁸⁴

fdUrq tks foKkuoku} I a rfpuk vks I nk ifo= jgus okyk gksk gß
og ijerlo dks ikr dj yrsk gs vks HkopØ dk Øe u"V gks tkrk gA
mifu"kn~bl h Hko dks ixV djrh g&

;LrqfoKkuokHofr I euLd%I nk 'kp%

I rqrRineHukr ;LeinHwksu tk; rAA⁸⁵

mifu"knka ea ifrikfnr I nkpj.k I svUr%dj.k 'kq gksk gS vks I Hkh
i dkj ds i ki ka dk uk'k gks tkrk g&

pj.ka ifo=aforraiijk.ka; si wLrjfr nldirkua

rsi ifo=sk 'kq si wrk vfriHekuejkfrarjeAA⁸⁶

vkpj.k ds ifo=rk dh crk ijk.ka ea Hkh foLrkj I scrk; h x; h gA
ifo= vkpj.k I s iki u"V gks tkrs gA vkpj.k I s 'kq eul; vr; Ur
iki : ih 'k=qdku"V dj nsrk gA

I kekU; r% ikr 'ty; kxI #* eadgs x; si kp ; e vks i kp fu; ek ea
I Hkh i dkj ds I nkpj dk vUrHkkb gks tkrk gß fQj Hkh vf/kd Li "Vrk ds
fy, 'kkf.MY; kfn mifu"knka ea budh I q; k nl crk; h x; h g&

**vfg1 k] I R; vLrs] cäp;] n; k] I jyrk] {kek] /kfr] ferkgkj vks
'kfrork ; snl ; e gA**

**1- vfg1 k&vfg1 k dk egUo I Hkh /kek us Lohdkj fd; k gA tñkxeka
ea vfg1 k dk foLrkj I so.ku fd; k x; k gS vks ip egkor ka ea vfg1 k dk
i Eke LFkku crk; k x; k gA mifu"knka ea Hkh vfg1 k dk egUoiwL LFkku gA
I EiwL vkpj vfg1 k ij voyfEcr gA vfg1 k dk vFL gS eu] opu] dk; k
vks deZ }kjk fdI h Hkh ik.kh dks nqk u nsukA vfg1 k eaLo vks ij dk Hksn
feV tkrk gS vks I c txg I erk dh nf"V gks tkrh gA**

**2- I R; &eu] opu] 'kjhj vks deZ I s i kf.k; k dk fgrdkjd opu
ckyuk I R; gA fo"ke i fijfLFkfr; k ea Hkh I R; dk gh vkpj.k djuk pkfg; A
I R; I s gh ekuo vi us ije y{; dks ikr dj I drk gA eqMdk fu"kn~ea
I R; dseguo dks crykrsgq dgk x; k g&**

**I R; eo t; fr ukura
I R; u iUFk forrlsno; ku%**

I R; dh gh fot; gkrh g§ >B dh ughA ijerUo dh ikflr dsfy,
I R; vfuok; z l kku gA I R; l s gh no; ku ekxz vFkk~ ijekek dks iklr
dhus dk ekxz ifjiwkl g§ ml e vI R; Hkk"K.k vK§ nEHk diV vlfn vI r-
vlpj .kks dsfy; s LFku ughA⁸⁸

og ijerUo l no I R; Hkk"K.k ri 'p; k l a e vK§ LokFk R; kx rFk
cāp; z ikyu l s mRi Uu ; FkkFk Kku }ljk gh iklr gks l drk gA T; kfrez
vUr%dj.k okys rFk ftuds l Hkh nk{k {kh.k gks x, g§, s l k/kd gh ml rUo
dks tku l drs gA I R; dks tkuuk ijerUo dks tkuuk gA

3- vLrs & Lrs dk rkri ; z g§ pkjh vK§ ml ds vHkko dks vLrs
dgrs gA vLrs dk vFk g§ pkjh u djukA eu] opu] dk; k vK§ dez }ljk
fdl h nli js ds nli; ds fo"k; eafuLi g jguk vLrs gA ikr 'ty; kxn'klu ea
dgk x; k g§ fd nli js ds LoRo dk vigj.k djuk Ny l s ; k vll; fdl h
mik; l s vU; k; iob viuk cuk yuLrs * g§bl ds vHkko dk uke ^vLrs *
gA

4- cāp; &ofnd ijEijk vkJe izku gA ml e l o Eke vkJe
cāp; kJe gA cāp; z dh l p<+uh i j gh vlpkj dk egy fVdk gylk gA
cāp; z dk rkri ; z g§ l Hkh voLFk vka e eu] opu] dk; k vK§ dez }ljk l c
i dkj ds efkpu dk R; kxA bflnz ka cyoku- gA viu&vius fo"k; ka dh vKj
bflnz ka Lor% idfrk gA cf) eku-0; fDr bflnz fo"k; d l a e dk ikyu
djrk gA bl fy, mi LFk bflnz fo"k; d l a e dks Hkh cāp; z dgrs gA cāp; z
dk ikyu dhus oky k cāpkjh dgykrk gA NkUnk; k fu"kn-ea dgk x; k g§
fd cāpkjh vlpkj; bly e vius 'kjhj dks vR; Ur {kh.k dj nsrk gA cāpkjh
nls i dkj ds g&1% u"bd cāpkjh 1/2% mi dpkz k cāpkjhA

u"bd cāpkjh ; koTthou cāp; l or dk ikyu djrk g§ vK§
mi dpkz k cāpkjh fo | k/ ; u dky rd gh cāp; z dk ikyu djrk gA
ikr 'ty; kxn'klu ea dgk x; k g§ fd tc l k/kd ea cāp; z dh
i wkl; k n<+fLFkfr gks tkrh g§rc ml dseu cf)] bflnz vK§ 'kjhj e viu
'kfDr dk iknkkb gks tkrh gA bl i dkj cāp; z ikyu l s 'kjhfjd rst
c<fk gA

5- vifjxg&ikr 'ty ; kxl e ip; eka ds vUrxz vifjxg dh
x.kuk dh x; h g§ fdUrq 'kkf.MY; k fu"kn-ea nl ; eka dh x.kuk dh x; h g§
bl ea vifjxg dks ; e ds vUrxz ughA ekuk x; k gA ikr 'ty; kxn'klu ea
dgk x; k g§ fd vius LokFk dsfy, eerki ob /ku] l Eifuk vK§ Hkkx l kexh
dk l p; djuk ^ifjxg* g§ bl ds vHkko dk uke vifjxg gA

bl i^ldk ; ek^l dk o.k^l mifu"kn^l ea fd; k x; k g^l cāy^l mlgha
 dks i^lkr g^lk g^l ftue^l I R; ifrf"Br g^l rFkk tks ri ,oa cāp; l dk
 i^lwk^l isk ikyu djrs g^l vu^lBku djrs g^l I R; /kez dk I k{kkRdkj djus ds
 fy; s i^l; d^l olrq ea fufgr fuHk^lr 'k^l I R; dks tkuus ,oa iku^l ds fy; s
 ckgj I s vki krr% je.kh; ,oa fgcdj fn[ll; h nsus okys i nkfkz : i k^l ds i fr
 vkl fDr rFkk y^lk dk ifjl; kx vifjgk; z g^l : i dh pdkpk^l I s je.kh; rk
 ,oa y^lk r".kk ds vkd"kk I s I R; dk e^lk vPNfknr g^l tkrk g^l bl
 vPNknu dks nj fd, fcuk I R; dk n'k^l d^ls g^l l drk g^l I R; ea gh
 ok.kh dh i fr"Bk g^l I R; ek^l dk ije l k^lku g^l

1 R; si ok; jklokr I R; sikhR; kjkprsfinfoA I R; aokp%

ifr"Bk I R; si oaifrf"Br; rLekr~I R; ai jeaonflurA*

I R; ds vfrfjDr ri] cāp; l ne^l b^lojkfi^l de] I E; XKku] J) k
 ,oa fu^l; k^l kl uk Hkh e^lq ds fy, i^le[k vu^lBku ;k^l; l nkpkj or g^l
 i jkfo | k Hkh I R;] ri] onkUrKku] cāp; k^ln l sgh i^lkr g^lrh g^l

,oa ik ijko | k I R; si rilki pa

cāp; k^lnflkleyH; k onkUroRezka*

NKunk; ki fu"kn ea ri] nku] vktb] vfgd k ,oa I R; opu dks
 vkrE; K dh nf{k.kk crk; k x; k g^l bl mifu"kn~ds vu^l kj /kez i h o^lk ds
 rhu e[; Ldu/k g^l i Eke Ldu/k g^l; K] v/; u v^l nkuA f}rh; Ldu/k
 g^lri] v^l rrh; Ldu/k g^lus"BD cāp; A⁹¹ bu vpkjk^l dk ikyu djus I s
 vkrE'kj) g^lrh g^l I Hkh i^lf.k; ka i j I n^l d^lk nt"V j [kuk n; ky^lk g^l eu]
 opu] dk; k v^l de^l ds : i ea 'kkL=h; &v'kkL=h; vpkj .k ea i d^luk dja ;k
 fuof^lk d^lnk^lka fLFkfr; ka ea vktb Hkko j [kuk l jy^lrk g^l {kek vFkk^l~ I n^l
 fi^l vfi^l] i^ltk vFkok rkMuk gl^l rks Hkh l gu djuk] /fr vFkk^l~ /ku dh
 g^lfu gl^l vi us b"V I Ecfl/k; ka dk fo; k^lx g^ls ; k l a k^lx g^ls Hkh i fjlFLFkfr; ka ea
 fp^luk dks fLFk j [kuk] ferkgkj vFkk^l~ Hk^l k I s de Hkstu xg.k djuk] 'k^lp
 vFkk^l~ ckgj v^l Hkhrj nk^lka i^ldkj dh 'k^l) djuk] bl ea ty }jk^l cká
 'k^l) g^lrh g^l v^l eu dh 'k^l) djuk vUrj dh 'k^l) g^l ; g 'k^l) v/; kRe
 fo | k l sgh i^lkr g^lrh g^l ; gh okLrfod 'k^l) g^l

ri] l rk^l vkfLrdrk] nku] b^loj i^l 'kkL=h; fl) k^lr dk Jo.k^l
 yTtk] efr] ti ,oa or&; s nl fu; e g^l⁹² e.Myckā.kki fu"kn~ds vu^l kj
 'khrk^l.kkgkj funk i j fot;] l o^lh 'kkfUr] fu' pyrk rFkk fo"k; fUnz fuxg&; s
 ; e g^l x#HkfDr] I R; ekxkLujfDr] l [kkxroLrq dk vu^lko ,oa ml vu^lko
 l s i^lkr rFkk fu% a^lrk] ,dkUrok] eukfuof^l deDy dh vftkyk"kk dk u
 g^luk rFkk o^lkk; &; s fu; e g^l i kr`ty; kxn'k^l ea "**H^lo U^lkr*i*%**

Lok/; k; **þo jif. kkkukfu fu; ekk% vFkk~'kkp**] Urk^{kk}] ri] Lok/; k; vks bzoj
'kj. kkkfr dksfu; e dgk x; k gA⁹³

egkukjk; .kks fu"kn- ea ,dLFku ij vu'ku&vFkk~ mi okl vFkok
dk; Dy^{kk} l gu dks rFkk vH; = c^{jj} ,oa fp^{kk} dh fue^{kk} rFkk l aekfn dks
Hkh ri dgk x; k gA⁹⁴ eqMdk^{kk} fu"kn- ^, L; Kkue;a ri% dgdj l o^{kk}
p^{kk}U; Hkko I s ; Ør jgus ,oa I R; Kku ea fLFkfr dks ri Lohdkj djrh gA
egkukjk; .kks fu"kn- i jekRe Kku ds i fr mi dkjd gksas ds dkj.k _r] I R;]
onKku] i zkkUrfp^{kk}krkj 'ke] ne] nku ,oa c^{kk}ki kl uk dks ri : i ea Lohdkj
djrh gA

r^{kk}kjh; ki fu"kn- ea ,d k Hkh mYy^{kk} feyrk gS fd _f^{kk} viuh
vflk#fp] I dkj ,oa vut^{kk} dks vkkj ij d^{kk}oy ,d gh xqk dksri : i ea
viukdj ml h xqk dk thou ea l rr vH; kl djus ij cy nsrs gA riksu"B
ik^{kk}f'k"V ^{kk}i* ij gh cy nsrs gA ep^{kk}xy ds i^{kk} ukl efu Yek^{kk}xY; ukd^{kk}
Lok/; k; i opu dks gh ri ekurs gA jFkhrj ds i^{kk} I R; opk uked _f^{kk} dk
dguk gS fd dek^{kk} ea I R; gh l o^{kk}SB gS D; kld i R; d dez I R; Hkk"k.k vks
I R; Hkko i^{kk} fd;s tkus ij gh ; FkkFk : i I s I Ei Uu gkrk gA
r^{kk}kjh; ki fu"kn- ds vu^{kk} kj _r] I R;] ri] ne] 'ke] ; K ,oa vfkugks-]
vfrfkk I okj ekuo dY; k.k ds dek^{kk} I rku ikyu o^{kk} dh j{kk ,oa of) vksn
I Hkh ri% dek^{kk} dks djrs gq s Lok/; k; rFkk i opu dk fuR; ,oa fu; fer
vH; kl djuk pkfg, A tks dN Hkh vpkpj.k fd; k tk; og mi yCk 'kkL=Kku
ds vuply gkuk pkfg; A thou ea l a e dk D; k eg^{kk}o gS l a e ikyu I s
D; k yk^{kk} gS rFkk vflkuku i ru dk dkj.k gA bl 'kkL=h; jgL; dks Bhd
I s l e>dj bl dh Hkkouk dh tk; rks vflkuku dh 'kkL Hkh ugha dh tk
I drhA r^{kk}kjh; ki fu"kn-eaf'k"; dks min^{kk} nsrs gq s dgk x; k gS 'R; cskyka
/kez dk vpkpj.k djka Lok/; k; I s i^{kk}kn er djka vi us o. kkUe ds vuply
'kkL= I Eer /kez dk vutBku djukj Lok/; k; I s vFkk~ onka ds vH; kl]
I H/; kollnu] xk; =ht i vks Hkxolluke~ xqkath^{kk} vksn fur; dez ea dHkh Hkh
i ekn u djukj x# ds fy; s nf{k.k ds : i ea mudh #fp ds vu#i /ku
ykdj i e^{kk} nukj fQj mudh vkkK I s xgLFkkje ea i opk djs Lo/kez dk
ikyu djrs gq I Urku ijEijk dks I jf{kr j [kukj I R; I s dHkh i ekn u
djukj /ku I Ei fuk dks c^{kk}okys yksdd mlufr ds I k/kuka ds i fr Hkh
mnkI hu u gkukj i <ts vks i <ts ds tks ed[; fu; e g^{kk}mudh dHkh vog^{kk}yuk
; k vkyL; i^{kk} R; kx u djukA bl h i dkj vfkugks- vks ; Klfn ds vu^{kk}Bku
: i nodk; Z rFkk Jk) rizk vksn fir dk; k ds I Ei knu ea Hkh vkyL; u
djukA ekrkj fi rkj vpkj; Z vks vfrfkk ea nockj j [kuka I a kj ea tks funk^{kk}
dez g^{kk} mlufr dk rfiga I ou djuk pkfg; A mul s fHkhUu tks nk^{kk}; Ør fuf"k)
dez g^{kk} mudk dHkh vpkj.k ugha djuk pkfg; A J^{kk}B ykska ds vpkpj ; k

0; ogkj ea Hkh 'kdkl ugha djuh pkfg, A tks dkbz Hkh x#tu] J\$B ckā.k gka o;] fo [k] ri vkpj.k] vklfn ea cMg gka muga i k| v?;] vkl u vklfn i nku djds I c i dkj I s mudk I Eku rFkk ; Fkk; k; I ok djuh pkfg, A ; Fkk'kfDr nku djuk pkfg, A tks dN Hkh fn; k tk; og J) kiød fn; k tk;] fcuk J) k ds nku ugha djuk pkfg,] D; kfD fcuk J) k ds fd; s gq nku vklfn dez vI r~ekus x; s gA yTtkiød nuk pkfg, A* ge fdI h dk midkj dj jgs gA, h Hkkouk eu ea ykdj vfttkeku ; k vfou; ugha ixV djuk pkfg; A tks dN Hkh fn; k tk; og foodiød fu"ckeHko I s dÜkD; I e>dj nuk pkfg, A⁹⁵

bu I c dk; k dks djrs gq s Hkh ; fn dÜkD; fuf'pr djus ea 'kdk mRi lu gks tk; rks, h fLFkfr ea ogka tks dkbz mülke fopkj j [kus oky] mfpr i jke'kz nus ea dkjy] I Rdez vkj I nkpkj ea yxs gq] fo}ku~ck'e.k ; k dkbz egki#k gka os ftI i dkj, s i 3xk i j vkpj.k djrs gk ml h i dkj vkpj.k djuk pkfg, A ; gh 'kL= dh vkkk gA ; gh x#tuka dk vi us f'k"; ka , oa i qk ds fy, minsk gA ; gh ijEijkxr f'k{k gA bl h i dkj dÜkD; , oa I nkpkj dk ikyu djuk pkfg, A 0; fDr dks vi us thou dks vuqkkfI r djuk pkfg, rFkk bu I c ckrt dks Hkyh i dkj tkudj , oa thou ea blg vkpj.k ea ykdj vklReI k{kkRdkj ds fy, mikl uk ea yx tkuk pkfg, A vkpj ds ; s gh eyell= gA budks thou ea mrkjuk gh fl f) gA oLr% f'k"; dks minsk nus ds cgkus vkpj; Z ds e[k I s ekuoek= ds fy; s vnk~ vkpj I fgrk i Lr dh x; h gA on vkj mifu"kn- dk I f{klr vkpj l kj ; gh gA

mifu"knkaekuo /keZ

mifu"knka dh vkpj kRed nf"V cM 0; ki d gA o.kz 0; oLFkk dk vkkj fodfl r : i ea ; gka fn [k; h i Mfk gA ckā.k] {kf=;] oS;] 'knz dks : i ea vkpj dk foHkk tu Li "Vr% I ekt ea LFku i k jgk Fkk foHkk u /keZ kL=ka ea o.kz ds D; k dÜkD; gk muds D; k fo'k{k vf/kdkj gk bl I Ecl/k ea Hkh fpUru fd; k x; k gA mRifük dks I Ecl/k ea dgk x; k gSfd ml fojkV- i #k ds e[k I s ckā.k] {kf=; nkska Hkotkvka dks : i ea gq] oS; nkska m#vka dks : i ea gq vkj nkska i gka I s 'knz gq A mifu"knka ea 0; kogkfjd nf"V I s Hkn dh ckr dh x; h gSfdUrq vkl/; kRed nf"V I s I ekurk dk 0; ogkj I oZ fn [k; h i Mfk gA ekuo /keZ nks i dkj ds g&1½ yksdd /keZ 1½ yksdkj /keA

yksdd /kez ea thou fuokg I s I Ecfl/kr fØ; k dyki vkr g§ rFkk
 ykdkkj /kez ea vkrLo: i dk Kku vkg ekkj dk o.ku g§ nñ js 'knka ea
 bl h dks i s vkg J§ dgrs g§ ; e updsrk I Eokn ds ek/; e I s bl dk
 cgr gh I tñj o.ku dBkj fu"kn~ea gvg g§ ekuo 'kjhj vu; k; ; ksu; ka dh
 Hkkfir døy dekk dk Qy Hkkus ds fy, gh ughafeyk g§ bl ea eu; Hkfo";
 ea I qk nsus okys I k/ku dk vuBku Hkh dj I drk g§ mi fu"knka ea I qk ds
 nks I k/ku crk; s x; s g§/½ J§ vFkk~I nk ds fy; s I c idkj ds nñka I s
 Nv dj fu; vkuñ : i cñ dh ikflr ½ i s vFkk~L=h] iñ [ku] edku]
 I Eeku] ; 'k vklfn bgyksdd dh vkg Loxlykd dh ftruh Hkh ikdr
 I qk Hkkx dh I kefx; ka g§ mudh ikflr dk mik; A bu nkska idkj ds I k/ku
 ea tks eu; J§ ea yx tkrk g§ ml dk I c idkj I s dY; k.k gks tkrk g§
 ijUrq tks I k/ku kfjd I qk ds I k/ku ea yx tkrk g§ og vi us y{; dks fl)
 ugha dj ikrkA ml s rks Hkeo'k I qk: i irhr gksus okys os vfu; Hkkx feyrs
 g§ tks okLro eanñ[k : i gh g§ J§ vkg i s nkska gh eu; ds I keus vkr g§
 cf) eku~ eu; nkska ds Lo: i dks vPNh rjg fopkj dj ds mudks
 i Fkd&i Fkd-dj ysk g§ cf) eku~ eu; i s I ~ekxZ dh viñk J§ I ~ekxZ dks
 gh J§B I e>dj rnudly vkpj.k djrk g§

cgnkj.; dks fu"kn~ea Hkh ; kKoYD; vkg eñs h] dkr; k; uh I ñkn ea
 Hkh J§ vkg i s dh ckr mifLFkr g§ h g§ xgLFk /kez NkMdj I H; kl /kez
 Lohdkj djus ds i gys ; kKoYD; us vi uh nkska Hkk; k; ka ea vi uh I Ei fluk
 ck/uh pkghA fodUrq eñs h J§ I ~ekxZ dh vuqkfeuh FkA ml us dgkj ft I I s
 eñ vej ugha gks I drh ml s yd j eñ D; k d: akhA eñs rks , k /ku nhft,
 ft I I s eñ vej gks tkÅA% J§ ekxZ gh vkrk yfc/k dk I k/ku g§ J§ ekxZ
 v} s dk ekxZ g§ i s ekxZ } s dk ekxZ g§ vfo | koLFkk ea gh } s dk Hku
 gksk g§ vkrk yfc/k gksus ij } kh. k feV tkrk g§ ; g vkrk ufr&ufr
 ds }jk xE; g§ vkrk foKkrk g§ fdI h ryuk ds }jk vkrerlo dk ckjk
 ugha dj; k tk I drkA "sinal oñotkufr radsi fotkuh; kr~I , 'k ufr
 uR; kEkk x°; k foKkrkjejs dsu fotkuh; knR; Drkuqk uñl eñs h bfr
 verÜoe-mDrk ; kKoYD; k fot gkj A* eñs h dks vkrerlo ds ckjs ea crkdj
 ; kKoyD; I H; kl xg.k dj fy; A

; kKoYD; &eñs h I ñkn ds ek/; e I s ; g Li "V crk; k x; k g§ fd
 Hkkfir d I Ei fluk; ka vLFkk; h g§ {kh; ek.k g§ bl I d kj ea døy , d gh i nkFk
 , k g§ tks dHkk {kh. k ugha gksk ft I ea dHkk fodkj mRiJu ugha gksk og
 g§&vkrkA vr% vkrk gh ikir0; g§ Kkr0; g§ ft I us bl s tku fy; k og
 vej gks x; kA ml ds fy, bl I d kj ea dN Hkh ikir0; ughajg tkrkA I Hkh
 on mi fu"kn~ml sgh ikir djs dk minñk nsrg§

I ožonk ; r~inekeusflr
rikl I ok.k p ; n-onflrA
;fnPNUrscāp; āpjflr
rūks in al xgsk colE; kēR; srAA⁹⁷

I Hkh om ftl ijEkin dk ckjEckj i friku djs ḡ v̄k̄ | Ei w̄k̄ ri
 ftl in dk y{; djkrsḡ ftl dks pkgs okys l k/kdx.k cāp; z dk ikyu
 djs ḡ og in g&i jierluoA ; g , d , k r̄lo ḡ tks dHkh u"V ugha ḡ skA
 JhenHxonxhrik ea dgk ḡ

u tk; rsfez rsok dnkpluk; aHrok Hfork ok u Hw%
vtksfuR; '%k' orks; aijk.ksu ḡU; rsgU; ekus 'kjhAA⁹⁸

; g ijerlu u rks dHkh tle yrsk ḡ v̄k̄ u dHkh ejrk ḡ ; g
 vtksfuR;] I ukru v̄k̄ ijkru ḡ 'kjhj ds u"V gks tks ds ckn Hkh ; g
 ugha u"V ḡ skr ḡ bl fy, Kkuhtu J̄s ekxZ dk gh v̄kpj.k djs ḡ

/kez vFk̄ dke v̄k̄ ek̄k thou dks pkj i "#kkFk̄ ḡ mi fu"knka ea /kez
 v̄k̄ ek̄k dks e{; rFkk vFk̄ v̄k̄ dke dks xk̄k ekuk x; k ḡ
 cgnkj.; dks fu"kn-ea pkjka o.k̄ dh mRi fūk ds I EcL/k ea dgk x; k ḡ scā I s
 gh pkjka o.k̄ dh mRi fūk ḡpA ; gka ij ckā.k dks {f=; dh ; ksu dgk x; k
 g&{k=L; ; ksu; hcā*A og cā tc foHk̄; Dr dez djsus ea I eFk̄ ugha
 ḡv̄k̄ rc ml us os; tkfr dh jpuk dhA ol] : n̄ vlfnR;] fo'ono v̄k̄
 e#r~ vlfn nox.k dh x.kuk bl h ea dh x; h ḡ fQj Hkh og cā
 foHk̄; Dr dez djsus ea I eFk̄ ugha ḡv̄k̄ ml us 'knz o.k̄ dh jpuk dhA i Wk̄
 'knz o.k̄ ḡ ; g i ffkoh gh i Wk̄ ḡS D; k̄d ; g tks dN ḡ ; gh bl dk i k̄k.k
 djrh ḡ pkjka o.k̄ dh I f"V ds i 'pk̄-vutk̄l u v̄k̄ 0; oLFkk dk ikyu
 djsus ds fy, /kez uked r̄lo dh I f"V ḡp&Y J̄s ks i eR; I 'tr /kezA /kez
 ds }kjk gh fucy i "#k cyoku- i "#k dks thrus dh bPNk djsus yxrk ḡ og
 tks/kez ḡ fu'p; I R; gh ḡ bl h I s I R; ckyus okyka dks dgrs ḡ fd ^ g
 /kez; opu ckyrk ḡ* rFkk /kez; opu ckyus okyka I s dgrs ḡ fd ^ g
 I R; ckyrk ḡ D; k̄d ; s nksuka /kez gh ḡ /kez gh , k ḡ tks fujd̄k dke
 dks e; k̄nr djs e k̄k v̄k̄ vFk̄ dke ds e/; I keatL; mRi lu djk I drk
 ḡ v̄k̄ /kez gh , k ḡ tks vPNh rjg cryk nrk ḡ fd /kez i w̄d vFk̄ v̄k̄
 dke dk mi ; k̄x djsus I s gh ek̄k I yHk gks I drk ḡ v̄k̄ /kez i w̄d ek̄k dk
 vutBku djsus I s gh vFk̄ dke ds xg.k djsus ea I fo/kk gks I drh ḡ vFk̄-
 /kez yk̄ kj thou fcrkus I s gh yk̄ v̄k̄ i jykd̄ nksuka ea I qk i k̄r gks I drk
 ḡ bl i zdjy /kez 'k̄n dk vFk̄ os fu; e ḡ ftuds vud kj 0; ogkj djsus I s
 yk̄ i jykd̄ nksuka I qk tk;] vFk̄-I k̄j I s mruk gh vFk̄ v̄k̄ dke xg.k
 fd; k tk; ftl I s vi uh v̄k; q ds fy; s Hk̄k fey tk; v̄k̄ fdI h i k.kh dh

v^k; q v^k Hkk^oka ea deh mRi^u u g^A i jykd I d^k jus d^k; gh v^fl^kki k; g^Sfd
 I f["]V ds d^kj .k^a dk Kku g^ks tk; ftI I s vFk^z v^k d^ke dk fu.k^z g^ks I ds
 v^k I f["]V ds d^kj .k^a ds H^kh d^kj .k i jekRek ds I k[{]kkrelkj I s t^Ueej .k dk
 pDdj NW tk; v^k ek^k fey tk; A ; gh d^kj .k g^Sfd mi fu"kn^a ea/ke^z d^ks
 cgr eg^U fn; k x; k g^S vFk^z d^ke v^k ek^k d^ks ml h ds v/khu j [k^x; k
 g^A bl h ckr d^ks bZkkokL; kⁱ fu"kn~ ea dgk x; k g^S fd fdI h H^kh oLrq dk
 /kek^pj .k i w^d mi Hkk^o d^kj^b fdI h ds /ku d^ks y^us dh bPNk u d^kj^A ; gh
 I ok^kke /ke^z g^A

mi fu"kn^a ea t^Ule d^ke v^kpkj ekuk x; k g^A ftI 0; fDr d^k
 t^U k v^kpkj g^kr^k g^Sml s o^g h ; kⁱfu ea t^Ule feyrk g^A de^z v^k t^Ule dh
 i jEijk v^kukfn g^SD; kⁱid de^z I s t^Ule v^k t^Ule I s de^z dk g^kuk vo'; Hkkoh
 g^A bl fy, eut; d^ks I r~ de^kukBku gh d^kuk pkfg, A I Rde^kukBku dk
 i ; bl ku I nkpkj ea gh g^kr^k g^A NkUnkX; kⁱ fu"kn~ ea dgk g^S ^tks vPNs
 v^kpkj .k okys g^krs g^Sos 'kh?kz gh m^Uke ; kⁱfu d^ks i k^lr g^krs g^A os ck^oe.k ; kⁱfu
 {k⁼; ; kⁱfu v^kkok o^g; ; kⁱfu i k^lr d^krs g^SrFkk tks v'k^lk v^kpkj .k okys g^krs
 g^Sos v'k^lk ; kⁱfu d^ks i k^lr d^krs g^A os d^kks dh ; kⁱfu] I w^dj ; kⁱfu v^kkok
 pk.Mky ; kⁱfu i k^lr d^krs g^A⁹⁹ I φ.k^z dk pkj] e| ihus okyk x#L=hxkeh]
 cāgR; ljk ; s pkj^a i frr v^kpkj .k okys g^krs g^S muds I kFk I d x^z d^kus okys
 H^kh i frr g^kr^k g^A bl fy, cká fo"k; kⁱ s fp^Uk d^ks gVkdj , d^kxz d^kus dk
 i z kⁱ d^kuk pkfg, A ftI i d^kj ydM^h ds I e^klr g^ks t^Uks i j v^klu vi us
 v^kki c^o t^Ukrh g^S ml h i d^klj of^Ulk; kⁱ dk uk'k g^kus i j fp^Uk vi us v^kki d^kj .k
 : i v^kREkk ea 'kkur cu t^Urk g^A fp^Uk gh I d k^z g^S bl fy, bl s i z Ru I s
 o'k ea d^kuk pkfg, A t^U k ftI dk fp^Uk o^g h ml dh xfrA fp^Uk 'kkur g^kus
 i j 'k^lk'k^lk de^z u"V g^ks t^Uks g^S v^k 'kkur cuk eut; tc v^kRek ea y^uu
 g^kr^k g^Src ml s v{k; v^kkuu i k^lr g^kr^k g^A

mi fu"kn~dkyhu I ekt v^kpkj ikyu dh nf"V I s v^kR; Ur mlur FkkA
 I H^kh y^k Loo.kk^Ue /ke^z dk fu"Bk I s ikyu d^krs Fk^A dd; n^ks ds jktk
 v'oifr ds i kⁱ tc _f^kx.k o^gokuj fo|k dh f'k[{]kk y^us i g^kps rks ml^gku^z
 _f^kk; kⁱ s Li "V : i I s dgk&ejs jkt; ea, d H^kh pkj] e| i] di .k^z vfo}ku^z
 v^kukgrk^kfu ¼ K g^ke u d^kus okyk^z, oa0; fl^kpkj h i #k ; k L=h ugha g^S

u esLraksttuinsu dn; kⁱu e| i % ukukfgrk^kluuKo}ku-u Lo^kh Lo^kj .k d^kq^A¹⁰⁰

jktk v^k i ztk viu&viu o.k^Ueksp^Uk d^kuk; dk i w^k fu"Bk I s
 ikyu d^krs g^S sthou d^ks i zklr cuk; sjgrs Fk^A bl fy, ogkab^kir v^k H^khfr
 dk dkbZ H^kh; ugha FkkA viu&viu ofogr v^kpkj dk vu^kkyu Lo^kPNk I s
 fd; k t^Urk FkkA egkukjk; .kⁱ fu"kn~ dk d^kuk g^S fd t^U s i f^kir o{k dh

I qU/k dk nj I sgh i rk yx tkrk g§ ml h i dkj iq; deZ dk Hkh nj I sgh
ml dh I Rdhfrz dh xU/k }jk Kku gks tkrk g§

^Fk o{L; I EifirL; nijkoxVNs oR; oa iq;L; deZks nijk-
xVNsokrA*101

vkJekuply vkpj.k dh 0; oLFk

mi fu"kn- døy vkReenyd i jykd 'kkL= gh ugha g§ iR; r bues
fufnV I nkpkjka ds i kyu I seko, gyk§dd thou] vius 0; fDrxr thou]
dlVic thou] I ekt thou ,oa jk"V thou ea egku-mRd"K i klr dj I drk
g§ mi fu"knka ea cká 'kj) ds I kfk vklrfjd 'kj) ij Hkh cy fn; k x; k g§
bl hfy, Hkst u] oL=] xg vkJ xgLFk ds vfrfjDr 0; Fk vklMEcj dh
vko'; drk ugha jgrh FkA rHkh I Hkh ylk vius vkJekuply vkpj.k dk
ikyu dj I drs FkA f'kfk vkJ I H; rk ds ipkj ds mfs; I s thou dks pkj
vkJek&cāp; I xgLFk okuitFk vkJ I H; kl vkJeka ea foHkDr dj iR; d
vkJeka dh e; khk dks fu'pr dj fn; kA pkjka vkJeka ea bl thou ; k=k I s
u fdI h ik.kh dks d"V gkrk g§ u I Urfr c<fh g§ vkJ u I f'V ea fdI h
i dkj dh vI ekurk gh mRiu gkrh g§ ukjnifjokt dks fu"kn- ea dgk
g& vkpj.k ds fy, ; g vko'; d g§ fd J§B døy ea mRiu gq i#k dk
; fn miu; u u gyk gks rks I oFke fof/kor~miu; u I ddkj djuk pkfg, A
bl ds i 'pkr~fdI h x# ds vkJc ea tkdj cāp; lor dk ikyu djrs gq
fo | k; ; u djA fo | k; ; u I eklr djds i Pphl o"K rd xgLFk /kez dk
I ou djs vkJ i Pphl o"K rd okuitFk gkdj fu; eka dk ikyu djA fQj
jkx&}sk I s Åij mBdj eu] ok.kh de] ng vkJn ds }jk I c i dkj dh
vk'kk dk R; kx djds okl ukj , "k.kk vkJn dks Hkh NkMedj I H; kl xg.k dj
I H; kl vkJc ea jgdj ekjk i klr djus dh dkeuk djA

I H; kl dk vf/kdkjh dks g§ vkJ I H; kl dh fof/k D; k g§ bl
fo"k; i j mi fu"knka ea i ; klr i ddk'k Mkyk x; k g§ ^vaghul ui d] ifrr] L=Sk] cf/kj] eW] ckyd] i k[k.Mh] oFud] v/; ki d] v; kfKd vkJn I H; kl
ds vf/kdkjh ugha g§ tksu fdI h I s Mjrk g§ vkJ u fdI h dks Mjrk g§ ml s
gh Lefr; ka i fjoktd dgrh g§ I H; kl dh bPNk rHkh djuh pkfg, tc I Hkh
i nkFk ds i fr eu ea i wkz fojfDr gks tk; A bl ds foijhr vkpj.k eut; dks
ifrr djus oky g§ ojkx; gks i j gh I H; kl xg.k djuk pkfg, vkJ eu
ea fdipr-jkx Hkh jgs rks ?kj dks u R; kxA tksf}t eu ea jkx jgrs gq Hkh
I H; kl ys ysk g§ og v/ke ujd dks i klr djrk g§ txr dks fu% kj
I e>dj I kj oLrq dks i kus dh dkeuk I s Kku i #k i wkz fojDr gkdj
I H; kl xg.k dj yss g§ mi fu"knka ea deZ dks i dfuk dk vkJ Kku dks
I H; kl dk i e{k y{k.k dgk x; k g§ ft I ea 'kfDr] 'ke] ne] 'kfp I UrkSk]

I R;] I jyrk] nEHkghurk vlg vifjxgh oflk gks ogh I H; kl dk vf/kdkjh gA eu ok.kh vlg deZ ds }jk fdI h ds i fr bZ; kZ Hkkko u j[kuk I H; kl h dk dUk; gA bl i dkj ds dek dks djrs gq , dkxz eu I s mi fu"knka dks I qus vlg cAp; l ikyu djrk gvk rFkk Lok/; k; djrk gvk _f"k __.k I s eDr gkA ; KkutBku }jk no __.k dks pdk; s vlg i f"krifuk }jk f i r __.k I s eDr gkdj I H; kl yA /kr] {kek} nej vLrs] 'klp] bfln; fuxgj ah fo | k] I R; vlg vOksk /kekpj.k ds nl y{k.k gA tks i f"k Hkurdkyhu Hkkska dk fpulu] orZku dky ea i klr Hkkska dk Lokxr rFkk Hkfo"; ea i klr gks okys Hkkska dh dkeuk ughadjuh ogh I H; kl vlg eajg I drk gA

tSikxeka ea Hkh bl h rjg Je.kka ds fy, vpkj ikyu dh 0; oLFkk gA Je.k ds y{k.k D; k gS fdu&fdi vpkj dk ikyu Je.k djrs gI bu I c ckrka dk vlxekka ea fo'kn foopu mi yC/k gA bl h rjg mi fu"knka ea Hkh I H; kl /keZ vlg vpkj dk o.ku i klr gkrk gA mi fu"knka ea of.kr vpkj 0; oLFkk dk gknz ; g gS fd ^vkrEu% ifrdiyfu ijSkau I ekpjs* vFkk~ tks dk; l vi us ifrdiy gks ml s n jka ds I kfk Hkh u djA ; gh I erk n'ku gA I erk dk n'ku vkrEn'ku gA mi fu"knka ea in&ins vkrEn'ku dk minsk fn; k x; k gA vkrEn'ku ml h dks gkrk gS ftI dks I kd kfjd fo"k; ka I s i wkz for".kk gks tk; vlg dk'pu rFkk ykSB ea I kru ci) gks tk;] vglrk eerk dk I ko=d vHkkko gks tk;] ogh 0; fDr vkreruo I k{kkRdkj dj I drk gA ; g fLFkfr fdI h iq; oku 0; fDr dks gh mi yC/k gkrh gA , s 0; fDr ds fy, gh dgk x; k gA^ ngjo fojtSikngjo iots* vFkk~ ftI fnu iwkz fojfDr gks tk; ml h fnu I H; Lr gks tk; A ifjR; T; I o oztfr bfr ifjokV~ bl i f jokV~ in dk og vf/kdkjh gks tkrk gA bl i dkj i f jokV-dh fu"i fuk ea vpkj dh I k/kdrk Li "V: i sk i f jyffkr gkrh gA

bl i dkj ds foopu I s; g ckr Li "V gkrh gS fd ekuo thou ds prfnd fodkl ds I kfk&I kfk pje i f"kkfkl ekf k dh mi yfC/k ea Hkh vpkj dk vI flunX/k eguo gA tSikxeka ea tS k fd o.ku fd; k tk pdk gS vpkj dks I ldr vlg i fo= cokus i j cgr tkj fn; k x; k gA vkn'kZ thou thus ds fy, euH; dks vpkj oku~ pfj=oku~ vlg fu"bkoku- gkuk pkf, A ofnd i jEijk ea thou dks pkj Hkkska ea foHkDr dj mukj kskj vpkj vlg pkfj= dh i fo=rk i j cy fn; k x; k gA tS i jEijk ea; | fi bu pkjka 'kCnka dk mYy{k rks ughafeyr] fdUrq ukekUrj I s vpkj vlg pkfj= dh 'kD rk i j fo'kn foopu fd; k x; k gA ofnd vlg tS i jEijk ea vuud ofHk; ds gks i j Hkh vkrEk dk vfLrRo vlg ml ds fodkl] ml ds A/oLkfr ds fy, vpkj dh i fo=rk dks , dek= dkj.k ekuk x; k gA fu"d"k : i ea dgk tk I drk gS fd vpkj dk vf/kdkjh gks ds i 'pkf~ ; koTthou vpkj dk vutBku djuk pkf, A bl ea tS vlg ofnd i jEijk ea dkBz Hkh erHkn ughagA

mifu"knkj dkyd vlpkj

ofnd I Edfr us vuðrk ea , drk LFkkfir djds thou dh foftkluu /kkjkvka dks , d gh egk.kb ea fueTtr djus dk egkure iż Ru fd; k gA mifu"knkj us ftl I Edfr dks tUe fn; k ml dh egkure ; gh gS fd ml ea I eLr ekuork ds fy; s l eku: i l s Jsj vkj fgr dh 0; oLFkk dh x; h gA nsk&dky rFkk i jEijk dh nf"V l s foftkluu jk"Vka ds vpkpj fopkj ka ea ftkluurk gksh gB fdUrq rUor% I EiwlZekuork ds fopkj ka dk ey mnxe rFkk i ; bl ku , d gh y{; ea fufgr gksh gA ftl i dkj ftklu&ftklu ekxk l s i dkfgr gksh gq h ufn; ka l egnz ea i gpdj , ded gks tkrh gB ml h i dkj I nkpkj ds Hkh vuð ekxz gA I Hkh ekuo viu&viu fo'okl vkj jkfr fjokt ds vuð kj vpkj.k dk ikyu djrs gB fdUrq I Hkh dk y{ , d gh jgrk g] og gS vkré 'kj) A dBki fu"kn~ea dgk g&

**;nk l ož ifhk| Urs ân; L; g xifk; %
vfk er; kserlsHOr; sko) ; udkl ueAA¹⁰²**

ftl l e; bl thou ea euñ; ds l EiwlZ Økskj eku] ek; k] ytk dh xfUFk; ka dk Nsu gks tkrk gB ml h l e; ; gh ej.k /kekZ vej gks tkrk gA vPNs vpkj.k dk i klr0; ; gh gA ekuo ds /keZ deZ vkj I nkpkj dk l kj ; gh gA l Hkh /kekZ vkj 'kkL=ka dk ; gh vknsk Hkh gA l nkpkj ds ikyu l s , gykšdd rFkk i k j ykšdd dY; k.k dh i kflr gksh gA fo'o ea dkbz Hkh , d k l Eink; ugha gS ftl ea l nkpkj dks vuñkns ekuk tkrk gk&pkgs og l Eink; tñ gkj gkj fl D[k gkj i kj l h gkj bñ kbz gkj ; k ejlye vklfn tks Hkh gA l nkpkj dh vkn'kz i l s i k; % l ož vf/kekU; rk gA og vpkpj ; k idfuk tks ekuo dks rel ~ l s T; kfr dh vkj er; q l s ver dh vkj vkj l k l s cñ dh vkj xeu djus ea euñ ijd gkj l nkpkj gA "Mñx on] mifu"kn-Lefr; k] i jk.k] tñkxe] f=fi Vd] ckbfcy] , oadíku vklfn fo'o ds l eLr xifk l nkpkj dh f'k{kk nrñ gS vkj rf} i jhr dnkpkj ; k njkpkj dks ifjR; kT; crykrs gA vijk , oa ijk fo | kvka }jk Hkh l nkpkj.k dk funñk gA vijk fo | k ; KkutBku vklfn fofgr fØ; k dyki ka ds }jk l xqk ijeñoj ; k Loxkñn iq; ykdk ka dh i kflr ea l gkf; dk gB vkj ijk fo | k&mifu"kn- xhrk vklfn fuxñkj fujatu] v{kjrñø ds l kfk l a ks djk nrñ gA /keZ vkj l nkpkj nkska , d nñ js ds l ekukfkh gA euq ds vuñ kj /keZ ds ikyu l s Jks&Lekrz /keZ dk ikyu Lo; eo gks tkrk gS vkj Jfr] Lefr vklfn l PNkL=ka ea fu". kkr gksu ij Hkh ; fn euñ; 0; ogkj r% l nkpkj h ugha gS rks vK gh gA Lefr; k] l xifk i jk.k] jkek; .k vkj egkHkkjr vklfn xifkka ea ftl vpkpj dk foopu fd; k x; k gB og vpkpj onka vkj mifu"knkj ea l : i l s l ekfgr gA dkykUrj ea tc on dh Hkk"kk dk l e>uk furkUr nq g gks x; k] rc

I h/kh I knh ckypky dh Hkk"kk ea on vks mi fu"knka ds jgL; ka dk ifri knu
f'k; ka us Lefr; ka rFkk ijk.k ka ea I dkj ds mi dkj ds fy, fd; kA vr%Lefr
rFkk ijk.k ifrikfnr fl) kUr onka ds gh ekuuh; fl) kUr gA

Lefr; ka dk iedk fl) kUr g&vkpkj 'kkL= dh f'k{kka vkpkj D; k g\$
bl I EcU/k ea Lefr; ka ea dgk x; k g&

**vkpkj%ijeks/ke%JH; Dr%LekrZ ,o pA
rLeinflEll nk ; DrksfuR; aL; InReokUDt%AA**

onka rFkk Lefr; ka ea dgk x; k vkpkj gh JkB /kez gA
vkRegrkflkyk"kh ekuo dks bl ea iz Ruoku~gkuk pkfg,A ; kKoYD; Lefr ea
dgk x; k g&

**Jfr%Lefr%I nkpkj%LoL; p fiz eReu%
IE; DI dYi t%dleks/ke%yfenaLereAA**

Jfr %onk Lefr %kez kkl= I nkpkj %'k"V i#kka dk vkpkj% vi us
vkREkk dk fiz dk; z rFkk mfpr I dYi I s mRiuu dke %oPNk%; g /kez dk
ey ekuk x; k g&

eul; ka dks I nk gh vkpkj dk ikyu vks njkpkj dk ifjR; kx djuk
pkfg,A vkpkjghu njkpkjh ik.kh dk u bl ykd ea dY; k.k gkuk g\$ u
ijykd ea I nkpkj: i o{k pkjka i#kFkk dks nsus okyk gA /kez ml dh tM
vFkzml dh 'kk[kk] dketkkx ml dk iji vks ekfk ml dk Qy gA

Lefr; ka ea "W-thofudk; ka dk o.ku

Lefr; ka ea "W-thofudk; ka dk o.ku ikr gkuk gA vkReKku ds fy; s
vko'; d g\$ fd eul; i Foh ty] rst] ok; j ouLifr vks =I dkf; d thoka
ds vflrRo dks Lohdkj djA Hkxoku~egkohj us fuokZk ikr ds fy; s iEke
Hkiedk vkReKku dks ekukj D; kfd vkRek gh ugha rks fQj n[k I s eDr gh
dks gkukA mlgkauz dgk&^, d vkRek dks tkukj ml vkRek dks tkuus I s gh
I c dN tkuk tk I drk gA Hkxoku~egkohj us vkReKku dks bruk vks
c<k; k fd mudks I o{ i Foh ikuh ok; j vfxu] ouLifr vksn ea tho gh
utj vks A gekjh idfuk , d gkuk pkfg, fd ftI I s n[jka thoka dks i hMk u
i gp\$ D; kfd gekjh rjg I Hkh tho I fuk pkgrs gA vfga k ds i hNs egkohj
dh vkRek E; nf"V jgh gA Hkxoku~egkohj us I qe: i I s n[k g\$ I c thoka
ds i fr I a e j [kuk vfga k gA tskxekadk vkpkj 'kkL=h; nf"Vdksk vfga k
ij voyfcr gA

Lefr; ka ea dez ds vuq kj tle vks tle ds vuq kj dez ds
vk/kkj ij LFkkj rFkk txe i kf.k; ka dh I f"V gq h gA LFkkj i kf.k; ka es os
tho vks g\$ftudh pruk v0; Dr gksh g\$ vks txe i kf.k; ka ea mu thoka

dh x.kuk gksh gsft | e&gyu&pyu dh fØ; k; a gksh gA bu thoka ea xHkz
 I s mRiUu gkss okys thoka dks tjk; t dgrs g§ v.Ms I s mRiUu gkss okys
 thoka dks v.Mt dgrs g§ t§ s i{k} l i z vlfn] i l hus I s mRiUu gkss okys
 thoka dks Lont dgrs g§ cht rFkk 'kk [kk I s yxus okys yrk rFkk o§k vlfn
 LFkoj tho mfnHkt gA i ztue ds deka dks dkj.k vr; f/kd reksqk I s ; Dr
 ; s o§k vlfn vlr' prukokys rFkk I {k&n[k I s ; Dr g&vur% Kk HoLR; ss
I {kn§kli efubrka

I elr thol egka ds tue rFkk eR; j dÜkD; kdÜkD; fu'p; rFkk
 vklpjka dk o.ku Lefr; ka ea gA bl i zdkj tskxek rFkk Lefr; ka ea
 "KV-thofudk; ka dk o.ku gA ; s l Hkh psu gA bl fy, Kku I EiUu ekuo dks
 budh fgk ughadjuh pkfg, A

pkrøZ ; ZmRi fük

Xon ds i #k I Dr ea fojkV~ i #k ds e[k] I s ckā.k] nkska Hkqkvka
 I s {kf=;] tikkvka l soS;] vks i §ka l s 'kmz dh mRi fük dk mYy[k feyrk gA
 ; tøn ea Hkh , rRI e mYy[k gyk gA bl h i zdkj Jhen~ Hkxonxhrik ea
 Hkxoku~ Jhd".k dk dFku g§ fd xqk vks deZ ds foHkk tu ds vklkkj ij ej s
 }jkj pkjka o.kk dh I f"V g§ gA bu pkjka o.kk ckā.k] {kf=;] oS; vks 'kmz
 ds Lohkko I s mRiUu xqkka ds vuq kj buds dÜkD; deka dk foHkkx fd; k x; k
 gA

euLefr ea vkl; kr g§ fd cPek us vi us e[k] ckg] tikk vks i §ka l s
 pkrøZ ; Z dh I f"V dj ds muds fy, i Fkd&i Fkd~ deZ Hkh fu/kkj jr dj fn; A
 euLefr ea Li "V: i l s ; g mYYk g§ fd ; g 0; oLFkk ykd ea l kekft d
 0; oLFkk ds vklkj ij dh x; h&

yklularqfoo) ; Flæ{ckg# i knr%

ckā.la{kf=; aoS; a'kmap fujorZ rAA

; kKoYD; Lefr ea Hkh ckā.k] {kf=;] oS; vks 'kmz ds mRi fük Øe
 dk , k gh mYy[k feyrk gA egkHkkjr 'kkfuri oZ ea Hkh pkrøZ ; Z Lo: i
 fu: fi r fd; k x; k gA JhenHkxor ea fojkV~ i #k ds e[k] ckg] m: rFkk
 i knka l s pkjka o.kk vks vklJeka dh mRi fük gkss dk mYy[k gyk gA ijk.ka ea
 Hkh mDr pkjka o.kk dk ije i #k I s mRi fük vks viu&vius onkDr del
 djds ije xfr i klr djus dk mYy[k gyk gA

o.kZ oLFkk dk ey dkj.k

Hkkjr; /keZkkL=ka ea fojkV~ i #k ds vaka l s o.kk dh mRi fük
 i fjdfyir dh x; h gA e[k Hkkstu xg.k dj ds mnj rd i gpkrk g§ efLr" d
 Hkh bl h l s tMk gyk g§ tks 'kjhj dh fØ; vks dk ijd vks fu; l=d gA
 bl egùoiwkZ Hkkx I s ckā.k oxZ dh mRi fük crkbZ x; h gA rnuply gh

muds deZ fu/kkj r fd; s x; s gA Hkqckvka l s {kf=; kah mRi fük dgh x; h gA Hkqck; a 'kjbj j{kk dk dk; Z djrh g{ {kf=; ds fy, j{kk deZ fu/kkj r fd; k x; k gA tækj 'kjbj ds e/; Hkkx mnj l s l EiDr gA mnj Hkkstu i pkdj 'kjbj dk i kkk.k djrk gA 'kjbj ds bl e/; Hkkx l s oS; dh mRi fük gþz gA oS; dk deZ dT'kj okf.kT; vkrn }jk l ekt dks vkrflid vkr/kkj inku djuk dgk x; k gA ikn 'kjbj dk vkr/kkj gA ; g 'kjbj dks xfr inku djrk gA bul s 'knz dh mRi fük dgh x; h gA 'knz vius l ok deZ }jk vU; o.kk dk l g; kx djds muds dk; Z dks xfr inku djrs gA

bl i zkj tS s 'kjbj ds mi; Dr pkj vax viuk dk; Z l Eikfnr djrs gq 'kjbj dks l pk# : i l s l pkfyr cuk; s j [krs gA ml h i zkj pkrþz; Z Hkh l ekt : i 'kjbj ds pkj vaxka dh Hkkfir viuk dk; Z djrs gq s ml s LoLFk l q afBr , oa l 0; oLFkr cuk; s j [kus ea l g; kx inku djrs gA euþefr ea 'ykdkuka rq foo); Fkler[kckgw i knr% l s; g ckr Li "V gA fdI h dks Ápk ; k uhpk fn [kkus ds fy, ; g 0; oLFkk ugha Fkha Ápk ; k uhpk euþ; vius deZ vkr fopkjka l s gkrk gA /kez kkl= , oa ijk.kkdr pkrþz; Z foHkktu eyr% l kekftd 0; oLFkk dk fo/kk; d gA pkjka o.kk viu&vius vkrp.jka l s , d nlijs dks vukgthr djrs gA bl i zkj ijLij l g; kx , oa l nhkkouk l s jgus ij l kekftd e; kkh , oa 0; oLFkk cuh jgrh gA l kekftd 0; oLFkk ds ikou mis; l s gh o.kk foHkktu fd; k x; k Fkk g Li "V gkrk gA

pkrþz ; Z vkrpjk

euq us o.k&foHkktu dk mis; ykd foLrkj crk; k gA bl ykd foof) ds mis; l s foHkkfr pkjks o.kk ea ckA.k dks e[ck bl fy, dgk x; k gfd og l ekt eafo l k vkr Kku dh 0; oLFkk djS tksfd e[ck fusgr ok.kh dk /kez gA osnd ; kx ea ckA.k dk fo l k l s fo'ksk l Ecl/k FkkA euþefr ea dgk x; k gS i <ukj i <ukj ; K djukj djukj nku nuk vkr ysk ckA.kka dk deZ gA /kez kkl=ea i kphu xlfe /kez = ea l Hkh o.kk ds dÜkD; ka , oa vkrp.jka dk fu/kkj.k fd; k x; k gA l = l kfgr; ea f}t kfr; ka ckA.kj {kf=;] oS; rhuka o.kk dks onk/; ; u] nku , oa ; K djus dk vf/kdkj fn; k x; k gA fdUrq onk/; ; u] ; K djukj nku ysk ckA.kka ds fo'ksk dÜkD; dgs x, gA euþefr ea dgk x; k gS ckA.kka ea fo }ku~JSB gþ fo }ku ea 'kkl=kdr drD; cf) j [kus okyk JSB gþ buea Hkh 'kkl=kdr drD; vkrp.jka djus okyk JSB gS vkr mues Hkh cA Kku ckA.k vf/kd JSB gA JhenHkkxonxhrik ea Hkxoku-Jhd".k us vtþl l s pkjka o.kk dk dFku fd; k gA ckA.k deZ dk ifri knu djrs gq Jhd".k dgrs gA "ke] ne] ri] 'kks] {kkfUr] vktb] Kku] foKku vkr vkrLrdrk ; ckA.k ds LokHkkfod deZ gA¹⁰³ JhenHkkxor ea Hkh ckA.kka ds ; gh deZ dgs x, gA ijk.kka ea Hkh bl h i zkj ckA.kka ds dÜkD; ka dk o.kk fd; k x; k gA gfjokijk.k ea ckA.k dks "VdeLujr% vFkk~ Ng deZ dks

djus okyk dgk x; k gA bu Ng dekk eav/; u djuk ; K djuk , oan ku nuk ckā.k ds l kfk&l kfk {kf=; , oa os; ds Hkh dez gA xgLFk ckā.k ds fy, on i<ukj ; K djuk vks nku xg.k djuk ; s rhu ofuk; ka 1thfodk iktudek fu/kkjfr fd, x, gA eulefr ea pkjks o.kka ea ckā.k dks l oJSB crk; k x; k gA eulefr ea dgk x; k g&ckā.k gh i Foh ij l oJSB ekuk tkrk gSD; kfd og /kez dh j{kk ds fy, gkrk gA i Foh ij tks dN Hkh gS og l c ckā.k dk gA ckā.k viuk gh [kkrk gB viuk gh igurk gB viuk gh nku djrk gSrFkk njs0; fDr ckā.k dh n; k l s l cdk Hkkx djrs gA

bl i djkj /kez kkl=k a ea ckā.k dks l oJSB dgdj ckā.k ds egJuo dk ifriknu fd; k x; k gB fdllrqogh ckā.k iIT; vks nku xg.k djus dk vf/kdkjh gS tks on 'kkL= dk Kkrk gA ifrxg ds i=k ckā.k ds fo"k; ea /kez kkl=k a ea cgn-foopu mi yCk gkrk gA egkrek euq us rks; gka rd dg fn; k gS fd ^nku ysus dh l keF; Z gkus ij Hkh tgka rd gks l ds nku xg.k djus l s cpj D; kfd nku ysus ij ckā.k dk rst 'kh?kz de gks tkrk gA ifrxgell=] /kez Drfotk dks fcuk tks ckā.k dks dHkh Hkh nku Lohdkj ugha djuk pkfg, A l φ.kj Hkfe] ?kkmH xks vlu] oL=] fry vks ?kh dk nku yrk gyk eliz ckā.k vfxu l s dk'B ds l eku Hkh gks tkrk gA¹⁰⁴ ri vks fo lk l s ghu tks ckā.k nku yrk pkgrk gS og ft l i djkj ikuh ea iRFkj dh uko l s rjrk gyk 0; fDr ml uko ds l kfk gh Mcc tkrk gS ml h i djkj elkhku ysus okyk rFkk nkudUk nkska ujd ea Mcc tks gA¹⁰⁵ bl i djkj Lefr, ka ea tgka ; k; vks fo}ku~ ckā.k ds fo"k lk; vks fo"k lk; vks 'kkL=Kku l s jfgr ckā.k dh fuUnk Hkh dh x; h gA ckā.k ds thou l knxh vks fuUnk dk FkKA mudks vi us fuokj ek= ds fy, gh vlu ku l p; djus dh vuefr FkKA onk/; u vks i kksgr; mudh vktfodk ds l kku FkKA ckā.k vi us pkfj= ds djkj. iIT; FkKA eulefr ea dgk x; k g&

, rískid wL; l dkk'knxtl leu%

LoaLoapfj=af'kjUi fFI0; la l oekuokMA¹⁰⁶

i Foh ij mRiUu l Hkh ekuo pfj= dh f'k{k bl ns k ea mRiUu ckā.k ds xg.k djA eulefr dk ; g mnkks vpkj l EiUu ckā.k ds fo"k; ea gA egkikkjr ds ouioz ea dgk x; k g&^tks ftrfUnz] /kej jk; .kj Lok/; k; rRij vks ifo= gS rFkk dkre vks Øksk ftuds o'k ea gB nork yks ckā.k mla ghi ekurs gA ; f/kf'Bj }kj ckā.k ds y{k.k iNs tks ij Hkh'e dgrs gB fd eu , oa bflnz ka dk l a e j [kus okyk] l ke; kx djkdj l kej l ihus okyk] l nkpkj h n; kyj fu"dkj] l jy] enj Øjirk jfgr , oa {kek'ky gS ogi ckā.k dgykus ; k; gA egkikkjr ea l nkpkj gh

ctā.kūo dk ey fu.kh̄ fd; k x; k ḡ v̄kpkj l s gh ctā.k̄o i frf"Br ḡsk
ḡ

{kf=; ka dh mRifūk fojkV-i#k dh H̄kqtkvka l s ekuh tkrh ḡ H̄kqtk, a
cy , oa 'kkz dh i rh̄d ḡ vr% {kf=; ka ea rnxr xqkka dk i k/kku; jgrk ḡ
xkse ds vuq kj v/; u v̄kfn rhu l kekU; v̄kpkj ka ds vfrfjDr {kf=; dk
fof' k"V /kez l eLr i kf.k; ka dh j{k k djuk ḡ vki rEhks v/; u] ; tu v̄k
nku bu rhuka ds l kf&l kf n.M nuk , oa ; q̄ djuk ; s dez {kf=; ds
vf/kd crk; s ḡ eulefr ea dgk x; k ḡ i zt k dh j{k k djuk nku nuk ; K
djuk i <uk fo"k; ka ea v̄k fDr u j [uk v̄kfn dez {kf=; ka ds fy, fu/kkjr
fd; s x, ḡ egkHkkjr ea {kf=; kspr v̄kpj.k dk funk djrs ḡs dgk x; k
ḡ ; q̄ ea vius 'kjhj dh v̄kgf̄r nuk] l eLr i kf.k; ka i j n; k djuk ykd
0; ogkj dk Kku i zt k dh j{k k djuk fo"knxLr , oa i h̄Mf eut; ka dks d"V
l s N̄uk {kk=/kez ḡ xhrk ea {kk=/kez ds ckj ea dgk x; k ḡ

'H̄s ãrstks/kfrnk; a; q̄ spk; i yk; ueA

nkueh'ojH̄o'p {kk=a deZLoekoteAA¹⁰⁷

'kjohjrk rst] /ks] prjrk v̄k ; q̄ l s i yk; u u djuk nku nuk
v̄k Lokfelkkko {kf=; ds LokHkkfod dez ḡ JhenHkkxor ea H̄k {kf=; kspr
v̄kpj.k dk xhrkDr opu Lohdr ḡ

o; ka dh mRifūk fojkV-i#k ds t̄ks l s ekuh tkrh ḡ ft l i dkj
t̄kk, a l kjs 'kjhj dks Fkkes jgrh ḡ v̄k muds fgyus Myus l s 'kjhj ea jDr
dk l pkj ḡsk ḡ ml h i dkj o; oxz H̄k l ekt dk l pkjd , oa thoj{k d
FkkA xkse us o; dh ofūk grq df"k 0; ki kj i 'kjkyu v̄k C; kt l s i klr
/ku gh v̄k/kkj crk; k ḡ Lefr; ka ea i 'kjka dh j{k k djuk nku nuk ; K
djuk i <uk 0; ki kj djuk C; kt ysuk v̄k [krh djuk o; dk dez dgk
x; k ḡ i kjk'kj Lefr ea dgk x; k ḡ

yH̄deZrFkk jRuaxolap ifjikyueA

df"kdeZp of.kT; aoS; ofūk; nkgrkAA¹⁰⁸

xhrk ea ^df"kj xki kyu v̄k 0; fo0; : i l R; 0; ogkj dks o; dk
LokHkkfod dez dgk x; k ḡ egkHkkjr] JhenHkkxor v̄kfn xdkka ea H̄k b l h
i dkj ds dez o; ka ds fy, dgs x, ḡ Kku foKku ds pjekd"k ds fy,
ctā.k dkj j{k , oa i kyu ds fy, {kf=; dk t̄ks egUo ḡ ogi egUo l p̄<
v̄kffid v̄k/kkj i nku djus ds dkj.k o; dk ḡ gfjoak i jk.k ea o; ka ds

fy, ^JSB* 'kCn fo'kSk.k: i e a i z Dr gA gA ^JSB* 'kCn dk viHkk 'y B*
gh ykl 0; ogkj eaos; kadsfy; svkt Hkh i z kx fd; k tkrk gA

i kphu /keZkkL=ka ea 'knnz dk dÜkD; f}tka dh 'kpuuk djuk ,oamul s
viuh thfodk i klr djuk of.kr gA xks e _f"k us dgk gSfd 'knnz vius I s
mPp o.kk dh I ok dj, oal ok dj ds mUgha I s thfodk dh bPNk j [kA rhu
o.kk ea I s eq; r%ckā.k dh I ok dj, ,k I EHko u gksus ij {kf=; dh I ok
dj, vU; Fkk oS; dh I ok dj, ; gh 'knnz dk vkpkj gA vkpk; Z euq us I ok
dk; Z dks gh 'knnz dk deZ crk; k gA¹⁰⁹ JhenHkkxor ea dgk x; k gSfd mPp
o.kk ds I keus fouez jgukj ifo=rkj Lokeh dh fu"diV I okj osnd el=ka I s
jgr ; K] pkjh u djukj I R; rFkk xks ckā.kk dh j{k dk djuk 'knnz ds deZ
gA

bl i dkj pkroZ; Z foHktu I kekftd 0; oLFkk ds fy, fd; k x; k
FkkA I Hkh o.kk ds deZ dks Hkh i Fkd&i Fkd~dj fn; k x; k FkkA I Hkh o.kk ds
yks vius dÜkD; deZ dks djarsk I ekt vks jk"V" dh mUufr fuLI vng gks
I drh gA

nkSk; Dr gksus ij Hkh I gt deZ dks ughaR; kxuk pkfg, A u rks dkbZ
deZ Nks/k gS vks u rks dkbZ o.kz Nks/k gA I Hkh dek vks o.kk dk viuk
eglo gA ifrrikouh xak Hkxoku-fo".kq ds pj.kdey I s fudydj 'kodj
th dk f'kjkkkk.k cu x; h vks ogka I s fudydj bl /kjkk/kke ij I qkk /kkjk
dh Hkkfir furfujUrj i okfgr gksjgh gA ij; | fi 'kjkk/kk gS rFkkfi fl j dh
vi{kk ml dk eglo de ugha gA intu ds vol j ij ij dh intk gksrh gSu
fd fal h ds fl j dhA ftl i dkj 'kjij ds I kjs vax 'kjij dks I q; ofLFkr
vks I rfyur cukuseami; kxh gSm h i dkj pkjka o.kz ekuo I ekt dks I p<+
vks 0; ofLFkr cukusefurkUr mi; kxh gA

o.kD; oLFkk tle I sekuh tk; ; k deZ I s bl I Ecl/k ea osnd rFkk
tsu ijEijk dk er osHku; gA o.kz 0; oLFkk dks tleuk vLohdkj djrs gq s
tSukxeka ea deZ ds vks/kk ij ml s Lohdkj fd; k x; k gA tSukxeka dk Li "V
mn?kkk gSfd ^deZ I s gh dkbZ ckā.k gkrk gS vks deZ I s gh {kf=; A deZ I s
gh eut; os; gkrk gS vks deZ I s 'kna ddy fl j eMk yus I s dkbZ Je.k
ugha gkrk vks u vks/kk dk tki djus ek= I s ckā.k gkrk gS vj.; ea
fuokl djus ek= I s gh dkbZ eju ugha gkrk vks u djkfufet phoj /kj.k
djus I s dkbZ rki I gkrk gA I eHkkko /kj.k djus I s Je.k gkrk gS cāp; Z
ikyu I s ckā.k gkrk gS Kku i klr djus I s eju gkrk gS vks ri 'pj.k djus
I s rki I gkrk gA bu dek I s tks i fji wks gkrk gS rFkk I oz fgk kRed dek
I s foefDr gkrk gS og ckā.k gkrk gA xqk I EiUu f}tks ke gh viuk vks

nū jkā dk m) kj djus ea I eFkz gkrk g^A¹¹⁰ Hkxoku~egkohj }kj k ifrikfnr
 tū /keZ fo'kj vpkpj rūo I s I effor g^A mUgkus Li "V: i I s ckā.kkā ds
 ; K; kxkfn dk fojk^k djrs gq dgk gS fd 'gs ckā.kkā vfxu dk I ekjEHk dj
 vkJ ty eTtu dj ckā 'kj) ds }kj vUr% 'kj) D; ka djrs gk^k tks ekxz
 døy ckā 'kj) dk gSml s d^kky i #"^kka us b"V ugha cryk; k g^A bl i d^kkj
 ck^o; 'kj) ,oa de^dk.M dks fujFkz crkdj mUgkus fo'kj vpkpj.k dh
 ifr"bk ij cy fn; kA YⁱL; k T; kfr g^S vkrEk T; kfrLFkku g^S; kx vFkkz~
 eu] opu vkJ dk; k dh 'kj k i pfuk; ka d^MFAN; ka g^S 'kj h vfxu i nhlr djus
 ds d.Ms g^S deZ bUku g^S I a e ds; kx 'kkfUrrhFkz g^S vkrEk dh i z lu y^s; k fue^z ?kkV g^S tgka Luku dj
 vkrEk fo'kj gkrk g^A _f^k; ka ds fy, i z kLr thoka ?kkrjfgr gkeizku ; K
 gh vpkpj.kh; g^A¹¹¹ bl vkJ; kfRed nf"V I s gh Hkxoku~egkohj us vius I e;
 ea ifl)] ckā.k ; fr] fHk{k^j tVh] eqMh] ; K] tkfr] rhFkLFkku vfkfn 'kCnka ds
 tks vFkz turk ea ipfyr Fk^j mudks cny fn; kA mUgkus mUgha 'kCnka dk
 vkJ; kfRed nf"Vdksk I s u; k vFkz fd; kA , d pk.Mky tkfr dk tū fHk{k^j
 ckā.kkā ds; K ea fHk{kFkz tkdj mudks; K dk vkJ; kfRed vFkz I e>kus ea
 I Qy gkrk g^A tc ck^oe.kkā us dgk fd ckā.k gh nku dk I jk= gS rks
 rjUlr gh pk.Mky Je.k mUkj nsrk gS fd Bhd g^S ysdv D; k tks Økshh g^S
 i fj xgh g^S >Bs g^S pkj g^S vcPepkjh g^S os ckā.k g^S; k tks bu d^dR; ka I s
 fojr g^S D; k os ckā.k g^S vlxeka ea I Pps ckā.k vkJ muds vpkpj ds ckjs
 ea dgk x; k g^S tks ykd ea vfxu ds I eku I nk iutuh; g^S tks fiz vkJ
 vfi z ea vukl Dr g^S tks jkx] }sk vkJ Hk; I sjfgr g^S tks I or vkJ 'kkUr
 fpUk g^S tks =I vkJ LFkkoj thoka dks I E; d~ i d^kkj I s tkudj eu] opu
 vkJ dk; k I s mudh fgdk ugha djrkj tks Økshh gkL] yHk&hk; I s vI R;
 Hk"k.k ugha djrkj tks I fpUk vfpUk vkJ fcuk fn; s oLrq dks xg.k ugha
 djrkj tks no] eu]; vkJ fr; I p Ecl/kh e^fpkj dk eu opu vkJ dk; k ea
 I ou ugha djrkj tks dkeHkxksa I s fylr ugha jgrk ogh I Ppk ck^oe.k g^A
 ckā.k døy on i <us, oa; K djus; k t i kfn djus ek= I s ugha gkrk g^A
 ckā.k dh i gpkj {kek} nku n; k /; ku] I R;] 'kkp] /k^j] Kku foKku vkJ
 vfkLrd; I s gkrk g^A bl h i d^kkj 'kj.kkxr j{k.k : i xqk I s {kf=; gkrk g^S
 {kf=; d^ky ea mRi lu gkus ek= I s ; k 'kL= ckdkus ek= I s ck^bZ {kf=; ugha
 dgykrk g^A os; Hk d^dk i 'kjkyu] okf.kT; vfkfn fØ; k I s dgykrk g^S u
 fd tUe I A

ofnd i jEijk ea pkjka o.kkā dh vo/kkj.kk cMs foLrkj I s ifrikfnr
 dh x; h g^A; g o.kZ 0; oLFkk tUe ds vkJ i j gh dgh x; h gSu fd deZ
 ds vkJ i jA eu^fefr ea dgk x; k gS fd ykd of) ds fy, c^fek us e^f[k]
 ckg^j m: vkJ i j I s pkjka o.kkā dh Øe'k% I f"V dhA ; g Øe I f"V ds

vkfncky I s v | kof/k fujUrj , d: i I s py jgk gA ; gka ; g 'kdk ugha dh tk I drh fd cāk ds e[ckfn vaka I s ckā. kfncky o.kl dh mRi fūk dS s I Ekkko gA D; kfd cāk dh v?kfVr?Vuki Vh; I h 'kfDr I s l c dN I Ekkko gA

bl i dkj o.kl 0; oLFkk dk ifriknu tle ds vk/kkj ij gh fd; k x; k gA deZ ds vk/kkj ij o.kl; oLFkk ekuus ij cMh fol xfr; ka gks I drh gA eu; vi us thfodk fuokg ds fy, vi uh ifjfefr thoukof/k ea vus deZ djrk gA , h fLFkfr eam dk o.kl fujUrj cnyrk gh jgsxkA og fdI h , d o.kl dk fuf'pr : i I s ugha dgk tk I drkA , d gh 0; fDr tc rd v/; ; u : ih dk; Z djxk rks ckā. k dgk tk, xk vkg ogh tc dfk deZ djxk rks og os; gks tk, xA bl i dkj deZ I s o.kl; oLFkk ekuus ij o.kl kd; Z dh vuHkh "V vki fūk gks yxsxhA tkfr ; k o.kl dk I Ecl/k tle I s gSu fd deZ rks dSoy mRd"kl d"klzkl; d gks gA cdjh rhu fdyks nuk nus I s Hkh ugha dgh tk I drh] bl h i dkj , d iko nuk nus I s Hkh cdjh ugha gks I drhA muds dek us muga mRd"V ; k vi d"V vo'; cuk; k fdUrq os o.kl ds i z kst d ugha gq A Hkh] Hkh gh jgh vkg cdjh gh jghA

tle ea deZ dkj.k vo'; gks gS fdUrq og ikDru tle dk deZ gks gS ft I s i kjo/k dgk tk rk gS vkg ml h ds vk/kkj ij eu; dk tle uhp ; k mPp dly ea gks gA ; g ckr tS vkg osnd nkska ijEijkvka ea ekU; gA mi fu"knka ea dgk x; k gS fd je.kh; vkpj.k djus okys vPNh ; kfu ea tle yrs gS vkg cjk vkpj.k djus okys uhp ; kfu ea tle yrs gA

^tueI ldkjkh; ka oLrqi f) % fdI h oLrq dh fu"i fūk u dSoy tle I s gks gS vfi rq ml ds fy; s I ldkj dh Hkh vfuok; Zk gA [kku I s fudyk gyk I uk fcuk I ldkj ds pedrk ugha bl h i dkj f} tkfr ea tle yrs okyk 0; fDr ; fn I ldkjghu gS rks og vi us tkfr mRd"kl dks i kl dh ugha dj I drkA ckā. kro ds fy, 'kkl=k/; ; u] riL; k vkg tkfr ea tle bu rhuka dk gksuk vko'; d gA tks ckā. k rikghu gS 'kkl=Kku'kl; gS og tkr; k ckā. k dgykrs gq Hkh mRd"V ckā. k ugha dgk tk I drkA bl fy, 0; fDr ds ifj"dkj ds fy, 'kkl=k/; ; u vkg vkpj dh egUkk 'kkl=k ea ifrikfnr dh x; h gA tleuk o.kl 0; oLFkk dks osnd ijEijk ea ifr"Bkfir djrs gq s muds i kLifjd Lug vkg I kgnz dh ckr Lefr; ka ea dgh x; h gA bl I UnHkh ea; kKoYD; Lefr dk ; g 'ykd /; kr0; gA

**fo | kdezo; k*W*qfo*U*k; k ; F*N*eeA
, r*%*i H*ar*%'k*nsfi* ok*k*d*sekueg*irAA¹¹²**

fo | k] de] volFkk] cl/k] rFkk /ku I s ; Drk 0; fDr&Øeku] kj vknj.kh; gksk gS vkj bu I cl s ; k , d I s Hkh ; Dr o) 'knz Hkh vknj.kh; gksk gA ; gka 'knz cslfr tks vknj dh Hkkouk 0; Dr dh x; h gSog pkrøl ; l ds i kjLi fjd I kgnZ cks gh 0; Dr dj jgh gA

vkJe0; oLFkk vkj ml dk vpkj

vkf fu"fnnd vpkj ds vlxrxt ftl i dkj o.kk ds vu] kj i Fkd&i Fkd~vpkj dk foHkktu fd; k x; k gS ml h i dkj l kekftd 0; oLFkk dks i lV djus ds fy, vkJe 0; oLFkk dk Hkh fo/kku fd; k x; k gA vkJe0; oLFkk Hkkjrh; _f'k; ka }kjk fufet og JSB l kekftd 0; oLFkk gS ftl ds }kjk ekuo thou ifji wkrk dh vkj vxl j gksk gA l ks o"kZ csl thou dks vi us izku y{; fu%j l ~dh ikflr dh vkj vxl j djus ds fy; s Hkkjrh; euf'k; ka us pkj Hkkxka ea foHkDr fd; kA bl foHkktu ea iR; d ds dÜk; ka dk bl i dkj fu/kkj.k fd; k x; k fd ekuo vH; p; oa fu%j l ~nkska dh ikflr dj l ds , oa/kez dh i fjHkk"kk dks vi us thou eamrkj l dA

ekuo viuh o\$ fDrd mlufr ds l kf&l kf jk"V" rFkk l ekt dh mlufr dh fn'kk ea vxl j gksk jgj bl gsrq l eLr ekuo thou dks pkj Hkkxka ea foHkkftr fd; k x; k g&

cāpkjh xgLfk'p okuitFk; frLrFkA

, rs xgLfk*Hok'*p*Rok%* iFlxkJekAA¹¹³

cāp; l xgLfk] okuitFk vkj ; fr ¼ H; kl ½ ; s pkj vkJe gA ; s pkj ka vkJe i kdfrd&rktjod /kek] ij vklkfjr gA eut; ds Hkkjrh tks i kdfrd 'kfDr fo|eku gS volFkkuj kj ml ea ifjorl vkj fodkl gksk jgrk gA eut; ea i dr : i I s fo|eku de] vkj Kku ds mi ; ks ds fy, Hkkjrh; _f'k; ka , oa/kekpk; kA us f'k{k] vH; kl rFkk vU; fu; e fu/kkjrh dj eut; ka dks l k kfjd fo"k; Hkkxka ij fot; iklr djus rFkk mPprj fn'kk ea ys tks ds fy, vkJe /kez dh 0; oLFkk dhA

vkJekpj dk foopu

o.kkje 0; oLFkk osnd dkyhu g\$ oska vkj mi fu"knka ea l #: i I s 0; kár ; g 0; oLFkk dkykkrj ea l ekt ea 0; ofLkr : i I s n<+gks x; hA mi fu"knka ds , d vkl[; ku I s Kkr gksk gSfd _f'k ; kKoYD; us xgLfk /kez ds i 'pkr~I H; kl kje ea i psk djus dh ell=.kk viuh Hkk; kz I s dh FkhA ; g vko'; d ugha Fkk fd dkbz Øe'k% bu vkJekpj dk ikyu djA ofl "B ds erkuj kj eut; cāp; l vkJe ds i 'pkr~ifjotd /kez xg.k dj l drk gA

vkJe0; oLFkk døy f} tkfr; kā ds fy, gh FkhA 'kā' ds fy; s , dek= xgLfkJe gh FkkA

cāp; lk

cāp; lk Je vklkj dk iEke l kku gā cā fo | k r̄st vkj b̄loj dk | krd gā vr%fo | k; u] r̄stflorl vlg b̄loj kā kl uk dsfy; s thou ds iEke pj.k eaftl or dks /kkj.k fd; k tkrk ḡs ml h dks cāp; z dgrs gā Hkkj rh; /kez kkl=kā ea eu] opu ,oa dez l } l Hkh volFkkvka e] l odky e] ^eFku* dk i fjr; kx gh ^cāp; z dgk x; k gā cāp; z vkJe miu; u l ddkj l s ikjEHk gkrk gā miu; u dk vfkz ḡs /vkpk; z d̄s l ehi /mi / ys tkuk /u; u/ vfkok og l ddkj ftl ds }jk cāpkjh dks vkpk; z ds l ehi ys tk; k tk; A ; g thou ds fuelzk vlg fo | k; ; u dh volFkk gā cāp; z dk vkpj.k djus okys cāpkjh ds vkpj.k ds cks ea JhenHkkxor ea dgk x; k ḡs fd cāpkjh x#dyokl djs b̄lñz ka dks o'k ea j [k vkpj; z ds pj.kka ea l p̄+vuñkx j [k l k; odky vlg i kr%dky] x# vfxu] l w z dh mi kl uk djs x# ds vuñkkl u ea jgdj onka dk Lok/; k; djs 'kkL= dh vkk ds vuñkj e[kyk] expe] oL= tVkj n.M] de.My] ; Kkā ohr rFkk gkFk ea d̄k /kkj.k djs vi us 'khy dh j{kk djs L=h fo"k; d ppkz l s foxy jgā bu dek ds vkpj.k l s cāpkjh cā dh vuñkfr iklr djrk gā

thou : ih Hkou dh uho gkus ds dkj.k cāp; z vkJe dk cMk egùo gā thou ; k=k i j pyus l s iñz r̄s kjh bl h vkJe l s dh tkrh gā thou Hkj dsfy; s 'kfDr dk l p;] Kku dk l p; ekuo cāp; z vkJe ea gh dj yrsk FkkA cāpkjh i zkkUrfpÜk] fuHk] eu dks o'k ea j [kus okyk vlg b̄loj ea/; u yxkus okyk gkrk gā

xgLfkJe

cāp; z vkJe ea LokLF;] pfj= , oack) d i fjiDork iklr dj yus ds ckn c̄epkjh dks xgLfk vkJe ea iñsk djuk pkfg; A eufefr ea dgk x; k ḡs fd cāpkjh dks pkfg; s fd og v [kf.Mr cāp; z dks /kkj.k djrs ḡs s onka dkj; k nks onka dkj; fn mruk Hkh u dj l ds rks , d on dks ell= ckā.k Øe l s v/; u dj xgLfkJe ea iñsk djA xkse dk dfku ḡs fd oLr% vlg , d gh ḡs og ḡs xgLfk vkJeA ; gh er ckkk; u dk Hkh gā vki LrEc us rks prjkJeka ea l oEke xgLfkJe dk gh ukekYyek fd; k gā bl vlg ea i #k vlg L=h fof/kimz i kf.kxg.k l ddkj djds Hkkfrd nf"V l s iñkfr iklr djrs gā i #k vlg L=h nkska ds l g; kx l s gh xgLfk vlg dh xMk thou iEke ij vxz j gkrk gā Hkkj rh; euh"k; kā us L=h&i #k ds

oþkfgd I EcJ/k dk fo/kku dkeokl uk dh i firz ds fy; s ugha vfirq
I Urkuk&i fük ds i fo= mís; dh i firz gsjqfd; k FkkA

xgLFk vkJe gh nku] flik{kk , oa vkfrF; I Rdkj }kj k vU;
vkJeokfI ; ka dk i ksk.k djrk g§ bl dkj.k I Hkh vkJeka dk vkJ; dgk
tkrk g§ bl h dkj.k i dfukenyd xgLFkkJe dks vf/kd egUo fn; k x; kA
ctā.k /keZ deZdk.M vkJ ; Kizkku jgk g§ bl dk; Z dks I EiUu djusea i
dh vko'; drk FkkA ijUrq i rks xgLFkkJe dh gh mRifük Fkk vU; vkJeka
ea ml dh mRifük I Hkkko ugha FkkA bl dkj.k I s Hkh xgLFkkJe dks egUoiwkz
I e>k x; kA

Hkkjrh; /keZ kkl=ka ds vuq kj euq; dks rhu __.kka dks pojkuk i Mfk
g&fir __.k] no __.k] _f"k __.kA bu __.kka dks fcuk ijk fd; s I U; kI dk
iky dju soyk ujd dks tkrk g§ euqefr ea dgk x; k g&

—.Mu =h; i kdR; eukseksfuosk; sA

vuikdR; ekstarql oekuksozR; /KA¹¹⁴

bu __.kka I s m__.k gksdj I nxfr i klr djus ds fy; s i p egk; K
dju sk funz k fn; k x; k g§ xlse us dgk g§ fd xgLFk i #k] nork] fi rj]
euq;] Hkk rFkk _f"k; ka dh fur; i t k djA ; gka ferk{kjk ofÜk ds vuq kj
_f"k i t k dks gh cā; K dgk x; k g§ ofÜkdkj us _f"k ; K dks cā; K dk
i ; kZ ekuk g§ euq us Hkh xlse dh Hkkfir ip egk; Kka dk xgLFk gsjqfo/kku
fd; k g§ on dk v/; u vkJ v/; kiu djuk cā; K* g§ rizk djuk
fir; K* g§ gou djuk nø; K* g§ cfyoøonø djuk Hkkfir; K* g§ rFkk
vfrffk; kaa dk Hkkstu vkn I s I Rdkj djuk U; K* g§¹¹⁵ JhenHkkxor ea dgk
x; k g§ fd xgLFkkJe ea jgrk gvk Hkh euq; vuq Dr Hkkko I s vkpj.k djA
tks'kjhj vkn ea vgdkj vkJ ?kj vkn ea eerk ugha djrk ml s ?kj xgLFkk
ds Qns ckjk ugha I drA xgLFki #k vuq Dr Hkkko I s /kekpj.k djrk gvk
prfpozk i #kFkk dks i klr dj I drk g§

tU vkJ ckS xHkkka ea fuoZk ds fy, xg ; kx vko'; d ekuk g§
tU vkJ ckS ipkjdk ds vkgoku ds i fj.kkeLo: i vuqkudL=h&i #k
vi us ikfjokfjd , oa I kekftd dÜk; ka dks i wkZ fd; s fcuk xg R; kx djds
flik{kj cuus yxA bl I s I ekt ds fy; s , d Hkkjh I dV mi fLFkr gks x; k FkkA
bl I dV dk fujkdj.k djus , oa I ekt dks foPN[kyrk I s cpkus ds fy; s

ckā. kka us bl i ddkj ds vuñkjk nf; Roi wkl xg R; kx dk fojk k fd; kA mlgus dgk i jekFk ds fy, xgLfk thou ck/kd ugh gA xgLfk thou ds fof/k fu"ksk dk ikyu djus l s gh euñ; dks ekk i kflr gks l drh gA bl i ddkj ds fopkjka dk ifriknu dj ds ckā. k 0; oLFkkdkjka us fuofUkekxh fopkj /kjk ds fojk dk e xgLfk Je dks l cl s vf/kd egÜkk vks i zkkurk nhA

okuiLFkJe

xgLfk Je ds l Ei wkl mUkj nkf; Rok dks i wkl djus ds i 'pkr~0; fDr okuiLFk vkJe e a i dsk djrk FkkA euq ds vuñ kj xgLfk i #k dks tc 'kjhj ij >fjz kafn [kk; h n] fl j ds cky l Qn gks tk;] i # ds Hkh i # mRiu gks tk; rc ml s okuiLFk vkJe Lohdkj dj ysk pkfg, A xgLfk dh /keñ Ruh Hkh okuiLFk Je Lohdkj djuk pkgs rks T; SBi # dks xgLfk dk Hkkj l k d j ou e tkdj fuokl dj&

I B; T; xE; ekgkjai oapb ifjPNneA

i # SqHk; kafuf{H; ouaxPNRI gB okAA¹¹⁸

okuiLFk dk ; g /keñ gS fd og cäp; br dk i wkl tu"Bk ds l kfk ikyu dj&^xkeknj.; afuñ R; fuol sru; rsunz %* ou ds i fo= dlñney vks Qy l s 'kjhj fuokj dj} oL= dh txg o{kka dh Nky i gus vFkok ?kkI i kr vks exNky l s gh dke fudky yA dsk jks} u[k] eñNnkM vlfn 'kjhj ds ey dks gVko ughA ty e a i dsk dj f=dky Luku] l d; k&olnu djs vks tehu ij gh 'k; u djA l oñk onkk; kl eayxk jg} l [k&nñ[k] eku vi eku vlfn }U}ka dks l gu dj} l cl s eñh Hkkj j [kñ nku'khy cuñ nku u ys vks l c thoka ij n; k djA

bl i ddkj okuiLFk ds fy, cäp; l , o a ri l k/kukl cäp; l vkJe ds /keñ rFkk vfxugkskfn ip egk; K] xgLfk ds /keñ dk vkpj.k djuk i Mfk gA thou ds bl rñh; l kiku ea ekuo dks l jy] l kñlod , oa l k/kuke; thou j [kuk i Mfk FkkA okuiLFk vks l B; kl nkuvaolFkk, a idT; k dh gA
I B; kl kJe

l B; kl Hkkjrh; vkJe 0; oLFkk dk prFk l kiku gA Hkkjrh; _f'k; ks us thou ds eq; y{; dh ikflr vFkk~tue&ej.k ds pØ l s eñDr i klr djus grq l B; kl vkJe dk fo/kku fd; k g&

prFk; Hks Hkkjrh; DRok l xkli fjozs¹¹⁷

I H; kl dk okLrfod vFkzD; k gS vtj ds , d k iNus ij d".k us
dgk&

dkE; kulaðeZkaU; kl a l H; kl ado; ksfonA

I oðleDyR; kxa i kgjR; kxa fop{k.kMA¹¹⁸

dkueuk I s mRiUu gq dekA ds R; kx dks gh Kkuhtu I H; kl dgrs
gA I H; kl h ds xqk crkrsgq xhrk ea dgk x; k gS fd tks i#k u fdI h I s
}sk djrk gS vkJ u fdI h dh bPNk djrk gS og I H; kl h gA eutefr ea
I H; kl kJe dk cMfoLrkj I so.ku feyrk gA I H; kl h onkA dk v/; ; u djz
'kfDr ds vuI kj ; KlA dk vuI Bku djs vkJ ekjk ea eu dks yxkoA I H; kl h
, d gh LFku ij vf/kd I e; ughajg I drk D; kfd ; fn og , d gh LFku
ij jgsck rks ml LFku fo'ksk ds ifr vkl fDr mRiUu gks I drh gA bl nksk
I s cpus ds fy, og , dkdh fopj.k djrk gA ifo= de.Myq n.M vknf I s
; Dr ekSu /kj.k fd; k gyk ?kj I s fudyk gyk vkdkskkvka ij fot; ikkr
djrk gA I H; kl h dks pkfg, fd og dHkh Hkh ?kj cukdj u jgA doy fHkfkk
ikkr djus ds fy, gh xkø ea tk; A xkø ea , d jkf= I s vf/kd foJke u
dja o"kkdky ds vfrfjDr vU; vkb eghuka ea I H; kl h vkkRerRo dk fpuru
djrk gyk I oL fopjrk jgA ejus; k thus dh pkf u dja

tSkxeka ea I k/kvka ds fy, ftI i dkj 'I fefr* dh ppkz dh x; h gS
fd I k/kvka ds I Hkh dk; Z I fefr i wdz gksu pkfg, vU; Fkk thoka dh fojk/kuk
gks I drh gS ml h i dkj Lefr; ka ea I k/kvka dks dS s vkpj.k djuk pkfg,
ftI I s thoka dh fojk/kuk u gkJ bl ckr dk Li"V : i I s mYy[k fd; k x; k
g&I H; kl h n[k dj ds i§ j [kj di M s I s Nku djds ifo= ty fi ; } I R; I s
ifo= ckr dgs vkJ eu I s ifo= deZ dk vkpj.k djA fdI h ds }kjk dgh
x; h ckr dks I gu djz fdI h dk vieku u djs vkJ fdI h ds I kfk of u
j[ka fdI h ik.kh ij Øksk u djz viuh fulnk I pus ij Hkh e/kj opu
cksA¹¹⁹

JhenHkkxor ea Hkh dgk x; k gS fd ; fn I H; kl h oL= /kj.k djs rks
doy yakk/h yxk ys rFkk vkJekspr n.M vkJ de.Myq ds vfrfjDr vkJ
dkbz Hkh oLrq vius ikl u j [ka vka[kka I s /kjrh dks n[kdj i§ j [kj di M s I s
Nkudj ty fi ; } eg I s iR; d ckr I R; i w gh fudky 'kjhj I sftrus Hkh
dke djz cf) i wdz I kp fopkj dj gh djA ok.kh ds fy, ekSu 'kjhj dks
fy, fu"psV fLFkfr vkJ eu ds fy, ik.kk; ke n.M gS ftuds ikl ; s rhuka
n.M ughajgS og doy cka ds n.M /kj.k djs I s I H; kl h ughajgks I drkA
I H; kl h dks pkfg, fd eu ,oa ikpka KkuSUnz ka dks thr y§ Hkkoka dh {kjprk
I e>dj mudh vkJ I s I oFkk e[ks ekM+ys vkJ vius vki gh ijekuUn dk
vutiko djA doy oks ifjorzu I s dkbz I H; kl h ughajgks tkrkA /keZ dk

vkpj.k djus I s I H; kl h gksk gA I H; kl h dk i e[k /keZ g&'kkfūr vks
 vfgA kA okuiLFkh dk i e[k /keZ g&riL; k vks HkxonHkoA xgLFk dk e[;
 /keZ g&ikf.k; ka dh j{kkl vks ; K Hkx rFkk cāpkjh dk e[; /keZ
 g&fo | k/; ; u ds I kfk vpkp; Z dh I skA

; kKoYD; Lefr ea dgk x; k gS fd tks vi us i frdy gS ml s nū jka
 ds I kfk ugha djuk pkfg, A /keZ ds vkpj.k ea vkJe dkj.k ugha gS vfi rq
 /keZ vkpj.k I sgsk g&

ukJeadij .ka/keZfØ; ek.HsHof) I %

vrks ; nkReuks iF; aijksau rnkpjsAA¹²⁰

bl i djkj prjkJeka ds vpkpj dk ikyu djus I s ekuo ek[k i klr
 djrk gA pkjka vkJeka dk vi uk&vi uk egJlo gA fo | k vH; kl] fo"k; I ou]
 efuofuk vks I H; kl }kjk 'kjhj dk R; kx pkjka vkJeka dk I kj gA
 I H; kl ; kads i djkj

os kkkkk i fforzu ek= I s dkbz I H; kl h ugha gks I drk] I H; kl /keZ
 dk ikyu djus I s gh 0; fDr I H; kl h gks I drk gA ikphu /keZ 'kkL=ka ea
 R; kx ,oa jgu I gu dh fikkurk ds vkkj ij pkj i djkj ds I H; kfl ; ka dk
 mYy[k i klr gksk gA egkkkjir ea pkj i djkj ds I H; kfl ; ka dk mYy[k givk
 g&dlyhpdl cgnd] gA vks i jegi A buea iR; d vksx okyk fi Nys I s JSB
 dgk tkrk gA

dlyhpdl ml I H; kl h dks dgrs gS tks fd I H; kl /kkj.k djds
 xgR; kx dj dgha ugha tkrk vfi rq vi us i fka }kjk fufet dlyh eagh fuokl
 djrk gA vi us dlyec; ka ds ?kj I s fikk{kk ekadjs mnj i firk djrk gA ; g
 f'k{kk I # 1tuÅ1 f=n.M vks de.Myq/kkj.k djrk gA

cgnd x#, oL= f=n.M , oa de.Myq/kkj.kdjrsgA ; g I kr JSB
 ckā.ka ds ?kj I s fikk{kk ekadjs [kkrk gA ; s I H; kl h ued , oa okl h Hkkstu
 xg.k ugha djrA gA uked I H; kl h i or dh [kkj ej unh rV] i M+ds uhps
 jgrs gA doy fikk{kkv ds fy, xte ea i dsk djrs gA ; s xte ea , d jkf=
 vks uxj ea i kp jkf= I s vf/kd ugha Bgjra pkunk; .k or dk ikyu djrs
 gA

i jegi I H; kl h o{k ds uhps [kkyh edku ea ; k 'e'kku ea fuokl
 djrs gA ; s doy dks hu /kkj.k djrs gA ; k uku jgrs gA i jegi /ke&v/kef
 I R; &vI R;] ifo=&vfi o= ds }U}ka I s i js rFkk I cdks , d I eku I e>us
 okys gks gA ; s i RFkj vks Lo.kl ea Hks ugha I e>r} I cdks vi uh vkrek ds
 I eku I e>rs gA vks I Hkh o.kl ds ?kj I s fikk{kk xg.k djrs gA¹²¹ gfjoakijk.k
 ea ; fr; ka dks Kkukfku I s dejkf'k tykuokyk dgk x; k gA I H; kl h 'k
 ân; okyk gksk gA budk ân; Kku dh T; ksr I s i djkf'kr jgrk gA ; s

Kkulfxu ds }kj k l eLr l spr deLdk HkLedj nrs gA ; s vi us i k. kka dks gh
 i k.k: ih vfxu ea gou djrs gA bl i dkj l H; kl h ds l spr o fØ; ek.k
 deL 'ksh ugha jgrA os døy i kjk dks Hkxrs gq thou 0; rhr djrs gA
 l H; kl /keL Lohdkj djus ds ckn Hkh ftl dh nf"V l E; d~ughagS og l dkj
 l s c/krk gA ftl dh nf"V l E; d~gS vFkkf~ l E; d~nf"V l Ei lu ekuo deL
 ds cL/ku ea ugha cdkrkA vfgd k fo;k; ka dh vukl fDr] onifrikfnr deL vks
 dfBu ri 'pj. kka l s bl yksd ea cain dks i klr dj yrsk gA

I kdkj

ekuo thou ea l kdkjka dk fo'ksh egJøo gA l kdkjka dk {k= bruk
 0; ki d gS fd os ekuo ds tle l s ej.k rd gks jgrs gA l kdkj dks
 deLdk.M u FkA ; s eu; ds l Ei wL 'kjhfjd ekuf d eukosKlfud] pkfjf=d
 , oa l kdkfrd fodkl l s l EcflU/kr FkA fgUnikeL dksk ea l kdkj dh i fjHkk"kk
 bl i dkj dh x; h g&^kjhj , oa olrvka dh 'kq) ds fy; s muds fodkl ds
 l kfk l e; & l e; ij tks deL fd; s tks gS mlgas l kdkj dgrs gA ; g
 fo'ksh i dkj dk vn"VQy mRi lu djus okyk deL gksk gA Hkkjrh;
 l kdkfrdksk ea l kdkj dks i fjHkkf"kr djrs gq dgk x; k g& l kdkj dk vFkz
 gS 'kq) fd; k tkukA os dr; ; k fo/kku l kdkj dgykrs gS tks tle l s er; q
 i ; l r vko'; d ekus x, gA*

l kdkj dh l Hkh i fjHkk"kkvka ea bl ckr ij vf/kd cy fn; k x; k gS
 fd l kdkj ekuo ds 'kjhfjd] ekuf d] pkfjf=d fodkl ea l gk; d gA
 bl l s l nxqkka dk fodkl gksk gA l kdkjka ds fcuk 0; fDr ; k oLrq dk
 Lo: i vkd"kd ugha gks l drkA ftl i dkj [knku ds i Lrj [k. Mka dks
 l kdkfjr djds l Mksy cuk; k tkrk gS oS s gh l kdkjka l s 0; fDrRo o pfj=
 dk fuelz k gksk gA l kdkjka dh l Eink mRd"V vks veW; gS l dkj ds /ku
 o oLko ml ds l keus dkBz eW; ughaj [krA l kdkj fo'ksh; k f} tkfr; ka ds
 fy, gh Fls 'knsa ds dN l kdkj vo'; gksr Flj i jUrq mudh fØ; k, a ell=ghu
 gksk FkA ckA k {kf=;] oS; vks 'kns bu pkjka o. kka ea i FkE rhu f} t gA
 buds xHkkZku l s vUU; f"V rd l Hkh fØ; k; a l kdkj ofnd ell=ka l s gks gA
 eulgef ea Hkh f} tkfr; ka ds fy, xHkkZku l s ydj ej.k i ; l r l eLr
 l kdkjka dk fo/kku ofndell=ka l s fofofr gA

I kdkjka l {; k

l kdkjka dh l {; k ds l EcflU/kr ea /keLkkL=ka ea fofoHklu er mi yC/k
 gks gA xkse us 40 l kdkjka dk myy{k fd; k g&^xHkkZku] i ou]
 l heLrku; u] tkrdet ukedj.k] vLuik'ku] pMkde] mi u; u] pkjor]
 l ekorzu] foogk] ikp egk; K] l kr i kd; K] l krgfo; K] vks l kr l ke; KA

vpk; Z euq us I ldkjka dh I q; k dk Li "V mYy[k ughaf; k g§ døy bruk
 I ds fn; k g§ fd xHkkZku I s ydj vUR; f"V i; ldr I ldkjka I s I ldkfjr
 ekuo gh /kez kkl= ds v/; u vks Jo.k dk vf/kdkjh gA xHkkZku] tkrdej
 ukedj.k fu"Øe.k] vluik'ku] pMkdej vks mi u; u I ldkjka dk o.ku euq
 usfd; k gA ; k KoYD; Lefr eadgk x; k g&

xHkkZueris iq % loua Liuhukrigka
"KBs"Vesok I heikkeli; ss tkrdej pAA
vgl; skn'ks ule prfik eli fu"Øe%
"KBsllu ik'kuaekl pMk dk; FkdyeAA
,oer% "kea ; kfr cht xHk enHoeA
rlkheskfØ; k%L=h. MafookgLrqI ell=d%A
xHkkZves"Ves ok ons ckä.k; k uk; ueA
jkkleskn'ks I sfo'kkes ; FkdyeAA¹²²

xHkkZku ldkj _rpky ej iq ou xHk I pkyu I s iø NBS ; k
 vkBos eghus ea I heikkeli; u rFkk ckyd ds mri lu gksu ij tkrdej I ldkj
 gksk gA tle ds X; kjgoa fnu uke I ldkj] prfik eghus ea fu"Øe.k] NBS ea
 vluik'ku vks dly fu; ekuj kj pMkaj.k djuk pfkg, A ; s tkrdej
 I ldkj fL=; ka ds fy; s pi pki fcuk ell= ds gks gA vks foog I ldkj
 I ell=d gksk gA xHk ds vkBos o"KZ ea ckä.k dk mi u; u I ldkj gksk g§
 {kf=; ka dk X; kjgoa vks os; dk ckjgoa o"KZ ea gksk gA on 0; kI us I ksyg
 I ldkjka dk o.ku fd; k g§&xHkkZku] iq ou I heikk] tkrdej ukedj.k
 fu"Øe.k] vluik'ku] oiuufØ; k] d. kbsk mi u; u] orknsk] onkjEHk] dskkUj]
 Luku 1/4 ekorzu mnøkg foogvks =skfxuA¹²³

"kkMI I ldkjka ea xHkkZku] iq ou vks I heikk tle ds iø
 ds I ldkj gA tkrdej I ldkj i o ds ckn I Ei lu gksk gA ukedj.k
 I ldkj tle ds X; kjgoa fnu I Ei lu gksk gA fu"Øe.k I ldkj tle I spkks
 ekl ea I Ei lu gksk gA bl I ldkj eackyd dks I wZ dk n'ku djus ds
 fy, ?kj I skgj fudkyk tkrk gA vluik'ku I ldkj eackyd dks NBS ekl
 ea e/kq vks [kj f[kyk; k tkrk gA vlu I smi ds eu vks 'kjhj dk I Eo) zu
 gksk gA pMkdej I ldkj ds }kjk ckyd dk eqMu I ldkj fd; k tkrk gA

pMkdeZ ds vuUj d.kb&k dk fo/kku gA bl I Ldkj ds I e; **Hna d.Kh%**
J.kj ke nsk% l n'k ell=ka }jk exye; h ok.kh Jo.kfUnz }jk vkrEk ea iDsk
 djk; h tkrh gA miu; u I Ldkj dks ; Kkj ohr ; k orcu/k I Ldkj Hkh dgrs
 gA ; g I Ldkj cPep; kbLFkk dh iFke I h<# g\$ ftI ds }jk ckyd dh cf)
 dk ifj"dkj gkrk gA bl I Ldkj ds ckn mi uhr ckyd f}tkfr dh Jskh ea
 i fj.kr gkrk gA 'kkL= fo/kku ds vuU kj ckoe.k ckyd dk ; Kkj ohr vkB
 o"kl dh mez ea gkrk pkfg, A miu; u ds vuUj x# ds vkJe ea cApkjh
 cAp; br dk ikyu djrs gq fo | k I ekir djrk gA xgLFFkkJe ea iDsk
 djus I s iDZ vkp; Z ml s I R;] vfgd k} cAp; Z vkn ork ds ikyu ds fy,
 vkn sk nsrk gA x# ds vkn sk ds I kfk gh og xgLFFkkJe ea iDsk djrk gA
 x# ds vkJe ea vfti kku vkj f'k{kvvk ds xgLFFkkJe ea pfjrkfkZ djuk
 gh orkn sk gA onkjEHk I Ldkj ds vuUj gh ckA.k dks Jk* I Ldkj ka ds
 I Eiknu dk vf/kdkj ikr gkrk gA bl I Ldkj ds fcuk og ; Kkfn dek dk
 vf/kdkjh ugha ekuk tkrk gA ds kkrur I Ldkj oLr% pMkdeZ I Ldkj ds gh
 vuUxk gA bl ea fo'k sk ckr ; g gSfd dsk ds I kfk&I kfk 'eJqdk Hkh oiu
 fd; k tkrk gA i gyhckj 'eJqoiu ds m'; I s gh bl I Ldkj dk iFkd
 vfLrRo Lohdkj fd; k x; k gA I ekorZu I Ldkj onkfn 'kkL=ka ds
 v/; ; ukijkkr x#dy NMfs I e; gkrk FkKA bl s 'nhskkur Ldkj* Hkh dgk
 tkrk gA bl I Ldkj }jk ; pd viuh iFekoLFkk dks ijyk dj thou dh
 mUkjkoLFkk ds u; s {k ea iDsk djrk gA Hkjrh; I ekt ea foog Hkh , d
 I Ldkj gA bl I Ldkj ds vuUj gh og ykd ifr"bk I UrkukRifuk vkj
 /kekZu dk vf/kdkjh curk gA xkfe /ke] wku kj foog vkB iZdkj ds ekus
 x; s g&ckA.k] iktkiR;] vkj n] xkj/ko] vkj j] jk{k], oa i Skkpa¹²⁴ euqus
 Hkh foog ds iDkDr vkB iZdkj dk mYy{k fd; k gA fo".kjgk.k ea Hkh foog
 ds vkB iZdkj dk mYy{k g²⁵ tks euLefr I s I KE; j [krk gA bl iZdkj
 onkj mi fu"knkj I wxFkk Lefr; k vkj ijk.kka vkn /ke&LFFkk ea tks I nkpkj
 crk; s x; s g& ml I nkpkj dk fujyl gkdj ikyu djuk pkfg; } D; k
 I nkpkj dk ikyu djus I s nh?kZ thou ikr gkrk g\$ I nkpkj I s I dy
 eukjFk I Qy gkrk g\$ I nkpkj I s gh vry I Eifuk ikr gkrk g\$ vkj I nkpkj
 dy{k.kka dks Hkh u"V djrk gA

'kkL=fosgr nñud vlpkj

ofnd 'kkL=kæea dN , s vpkpj dk fo/kku gSft l s iR; d ekuo dks fuR; i fr djus pkfg, A budk i kyu djus l s cká vkj vklrfjd nkuk i dkkj dh 'kj gkrh gA fuR; deZ ea 'kjhfjd 'kj] l U; kolu] rizkj vkj no intu i Hfr 'kkL=fufnV deZ vpkpj.kh; gA 'k; ÷ k l s mBdj i Foh ij iS j [kus l s i wZ i Foh ekrk dk vflkoknu djavkj mu ij iS j [kus dh foo'krk ds fy; s mul s ; g dj {kek ekas fd 'Y epz i hoL=k dks /kk.j dks okyH] i oR: i Lruka l s ef.Mr Hxoku~fo".kj dh i Ruh i Fohnfo! vki ejj i kn Li 'kZ dks {kek djA 'kkL=kæea 'kkpkpj ij Hkh fopkj gyk gA ck'; rFkk vklrfjd : i l s 'kkpkpj nks i dkkj dk g&

'kkparq f}fo/la i Hra ckáeH; UrjarFKA

eTtyH; laLerackáaHko 'kj LrFKAjeAA¹²⁶

feéh rFkk ty l s gks okyk 'kkpdk; z ckgjh gA bl dh vckf/kr vko'; drk gS fdUrq vKH; Urj 'kj ds fcuk ; g i frf'Br ugha gks i krkA euHkkko dks 'kj j [uk vKH; Urj 'kj ekuk tkirk gA fal h ds i fr bZ; q }skj Øskj ykkj ekjg] ?k.kk vlfn ds Hkkko u gks vkh; Urj 'kj gA

ej[k 'kj] ds fcuk intk&i kB] ell=&t i vlfn fu"Qy gks gS vr% i frfnu ej[k 'kj] ÷ Fkz nUr/kkou vfkok eatulfn vo'; d djuk pkfg, &

vrlse[ko'kj] ; Flaxg-kh; kn-nUr/koueA

vlpkjrs; 'kkpuk; edRok nUr/koueAA¹²⁷

'kjhfjd 'kj ds fy; s Luku dks vko'; d ekuk x; k gA i kr%dky Luku djus ds i 'pkr-eut; 'kj gkdj ti] intk&i kB vlfn l elr dek ds ; k; curk gS vr,o ikr%uku dks izkLr ekuk x; k g&^uo fNnkoks vR; Ur efyu 'kjhj l sfnu jkr ey fudyrk jgrk gS vr% ikr%dky Luku djus l s 'kjhj dh 'kj gkrh gA f}tkfr; k ds fy; s l U; k dk fo'ks egUo gA l U; k olnu djus l s eukok{kr Qy dh ikflr gkrh gA l U; k cká.k : ih o{k dk ey gS pkjkaon pkj 'kk[kk,a gS /keZ vkj deZ i Üka gA vr%ey dh j{kk ; Ru l s djuh pkfg, A ey ds fNlUu gks ij o{k vkj 'kk[kk dN Hkh ughajg l dr&

foi ls o{kseydkH; = l U; k osik%'kk[kk /keZdekk.i=eA

rLekleya; Rurkj{k.kh; afNlUuseysub o{kusu 'kk[kkAA¹²⁸

'kkL=ka ea vfgä k dks l oL egülo fn; k x; k gä fdülrq xgLfk ds ?kj
 ea i kp LFky , s gä tgka i frfnu u pkus ij Hkh tho fgi k gksus dh
 l Ekkouk jgrh gä pWgk 1/fku tykus eä pDdh 1/h us eä cgljh 1/cgljh us
 eä Å[ky 1/dlus eä tyj [kus ds Lfku 1/tyik= j [kus ij uhps thoka ds
 ncuL l s tks i ki gks gä mu i ki k l seDr gksus ds fy, cä; K on oskakfn
 rFkk ijk.kkfn vL"kkdrfka dk Lok;k;] fir; K Jk) rFkk rizkj no; K
 norkvka dk i tu rFkk gou] Hkr; K cfyoosono rFkk i 'pcfy] euL; ; K
 vfrffkl Rdkj bu i kp ; Kka dks i frfnu djuk pkfg, A

fu"d"z

bl i dklj tLukxeka, oamifu"knka ea vpkpj 'kj) ij fo'kk cy fn; k
 x; k gä vpkpj dh egükk nkska ijEijkvka ea vfuok; z : i l s Lohdr gä
 vpkpj ds }jk gh ekuork vLj i 'kj dk foHkkdu fd; k tk l drk gä
 bl fy; s Hkkjrh; l Ldfr ea vpkpj , d eguh; rüo ds : i ekU; gä tL
 vLj osnd ijEijk dk rks vpkpj gh ik.k gä bruk vo'; gSfd tLijEijk
 ea vpkpj dks l k/kvka vLj Jkodka ea foHkkdr djdsml dh e; kkh Lfkkfir dh
 x; h gä l k/okpj dk ikyu l oLtu l k; ughä gä Jkodkpj Hkh mu ykska
 ds fy; s e; klnr dj fn; k x; k tksml dk ikyu djrs gä bl ea l üng ughä
 dh vpkpj ds ikyu l s0; fDr dk l okkh.k fodkl gksk gä

osnd ijEijk ea vfgä k l R;] vLrs] cäp; z vLj vifjxg ds
 ikyu ds Åij cgr cy fn; k x; k gä tL ijEijk dh Hkkir ; gka Hkh
 l k/kvka ds vpkpj dk cmfoLrkj l s fu: i .k fd; k x; k gä osnd ijEijk ea
 l k/okpj dk dlfBU; vLj ml ds ikyu dh nq grk ml h i dklj gS ftI
 i dklj tL ijEijk ea gä gka bruk vo'; gSfd tL ijEijk ea vifjxg dk
 ikyu bruk l ko/kku l s gksk gSfd tL l k/kvka us ikl dN Hkh ughä j [k
 l drkA osnd ijEijk ea; g ckr ughä gä

l R; dh e; kkh vLj ml dh okLrfodrk dh vuLkfr vLj ml dh
 vuLkyuk tL vLj osnd nkska ijEijkvka ea l eku: i l s gä tL /keL n'kL
 dk eyell= vfgä k gä vlxeka ea vfgä k dk o.kL in&ins vL; k gä
 KkrkKkr: i ea; fn dLkpr~ fgä k dk Li 'kz Hkh gks tkrk gS rks ml ds
 fujkdj.k ds fy; s tL ijEijk ea ifrOe.k dk fo/kku gä bl h i dklj osnd
 ijEijk ea Hkh eul k okpj deZkk fd; s x; s l ko | deZ ds fujkdj.k ds fy; s
 l W; kikl u ea ik; f' pÜk dk fo/kku gä "KVtthofudk; k ea tho ds vflrLüo dks
 ekuuk vLj ml s fdI h i dklj dh gkf u i gpkuk nkska ijEijkvka ea
 vfgä kred nf"Vdksk dk ifjpk; d gä tL ijEijk ea dgk x; k&1 oos i k.k

.k gr̥oɔk* vFkk̥~fdl h i k.kh dh fg̥ k ugh̥ djuh pkfg, A bl h i dklj ofnd i jEijk ea Hkh dgk x; k g̥ Ȑek fg̥; kr~ l okz Hk̥rfu* vFkk̥ fdl h tho dh fg̥ k ugh̥ djuh pkfg; A vfg̥ k /kez 'k̥/ fur; vlg̥ 'kk'or g̥ vfg̥ k dks vf/kd eg̥lo n̥us ds dklj.k gh vfg̥ k t̥s /kez dk i ; k̥ cu x; k g̥ t̥skxek̥ ea vLrs dk {ks cgr̥ 0; ki d g̥ vLrs dk vFk̥ g̥ pl̥j u djuk bl ea fdl h dh fulnk u djuk] fdl h d̥ n̥sk dks u n̥skul p̥kyh u djuk vlfn ifjxf.kr g̥ bl h i dklj ikraty ; kx I w̥ ea Hkh dgk x; k g̥ fd Ny u djuk] ijn̥; vigj.k u djuk] fulnk u djuk vLrs g̥ vn̥lkknu l s foje.k dh ckr n̥skka i jEijkvka ea l eku: i l s of.k̥ g̥ c̥ap; z or dk vkpj.k vkr̥fodkl ds fy; s mi; kxh ekuk x; k g̥ vls fu"kfnd rFkk vlxfed i jEijkvka ea bl dk ikyu vifjgk; z crk; k x; k g̥ ofnd i jEijk vlfJe izkku g̥ bl ea c̥ap; z dks i Eke vlfJe ds : i ea Lohdkj fd; k x; k g̥ c̥ap; z dh l p̥c+uho ij gh vlpkj dk egy fVd l drk g̥ c̥ap; z l k/kuk dk es n.M g̥ l k/kq thou dh l eLr l k/kuk, a c̥ap; z ds l jf{kr jgus ij gh l jf{kr g̥ bl i dklj n̥skka i jEijkvka ea c̥ap; z dh eg̥lkk Lohdr g̥ bl h i dklj vifjxg dk o.ku Hkh n̥skka xbfkka ea mi yC/k g̥ ft l i dklj t̥s i jEijk ea i pegorka dk ikyu l k/kq vlg̥ Jkod n̥skka ds fy; s vko'; d g̥ ml h i dklj vls fu"kfnd i jEijk ea Hkh l k/kq rFkk xgLfk n̥skka i dklj ds ykska ds fy; s bu orka dk ikyu vko'; d ekuk x; k g̥ bruk vo'; g̥ fd Jkod vlg̥ xgLfk ds or ikyu ea mruh dBkjrk ugh̥ g̥ ftruh l k/kuk ds fy, fu"kfndr dh x; h g̥ bl hfy, Jkodka ds or dks v.kor dgk x; k g̥ orka dh l j{k ds fy, jkf= Hkkstu dk fu"ksk t̥s i jEijk ea fd; k x; k g̥ D; kfd jkf= Hkkstu djus l s = l vlg̥ LFkkoj thoka dh fg̥ k gks l drh g̥ ofnd i jEijk ea døy, d ckj vkgkj djus dk fo/kku g̥, d dksys pjn̥Hk̥; e* fdllrq; g vlpkj ofnd l k/kuk ds fy; s gh g̥ xgLfkka ds fy, ugh̥

t̥s i jEijk ea i kp l fefr; k̥ vlg̥ rhu xflr; k̥ dk fo/kku izkkr vlg̥ 0; ofLFkr thou fuelzlk ds fy; s fd; k x; k g̥ l k/kd dh ekul d] okfpd vlg̥ dkf; d f0; k a l Urlyr g̥ rFkk fdl h ds fy; s m}std u g̥; gh bl dk m̥s; g̥ eu dh , dLxrk] fo'k̥ rk] l a e dh n̥c rk , oa pkfjf=d fodkl gr̥q budk vlpkj.k vko'; d g̥ , d LFkku l s n̥js LFkku ij tkukj ckyuk] Hkkstu] oL= i k= vlfn dk xg.k vlg̥ eye w̥ ds R; kx ea l ko/kkuh djus l s thofgdk ugh̥ gksA vlg̥ fu"kfnd i jEijk ea Hkh ; s l eLr vlpkj.k ; Fkkor~ ifjxghr g̥ n̥sk dj ds pyuk pkfg, oL= l s Nku dj ds ty i huk pkfg,] l R; ok.kh ckyuh pkfg; } rFkk eu dh ifo=rk l s dkbz vlpkj.k djuk pkfg, A

I cdk s fi^z yxus okyh I R; ckr ckyuh pkfg,] vfi^z I R; ugha ckyuk pkfg; A JhenHkkor ea Hkh dgk x; k gS fd ; fn I U; kl h oL=kkj.k djs rks døy yakk/h dkkZ Hkh oLrq vius ikl u j[kA vka[kka I s /kjrh dks n[kdj i^z j[k di M^s I s Nkudj ty ih; } e[k I s iR; d ckr I R; Hkr gh fudky^s 'kjhj I s ftrus Hkh dke djs c^f) i^z l kp fopkj dj gh djA ok.kh ds fy, ek^s 'kjhj ds fy, fu"p^sV fLFkfr v^k eu ds fy, i k.kk; ke n.M g^s ftuds ikl ; s rhukan.M ugha g^s og døy ckj ds n.M /kkj.k dhus I s I U; kl h ugha g^s I drkA I U; kl h dks pkfg, fd og eu v^k bflnz ka dks thr ya Hkkoka dh Nprk I e>dj mudh rjQ I s eg ekM+ys v^k vi us vki gh ijekuln dh vukfir djA

t^s i jEijk ea of.kk vkB i^zpuekrk; a eju ds Kku] n'k^s v^k
pkfj= dh j{kk djrh g^s t^sukxeka ea I k/k^ska ds fy; s ftI i^zdkj I fefr dk
fo/kku fd; k x; k gS fd I k/k^ska ds I Hkh dk; Z fefr i^zl I EiUu gksftI I s
thoka dh fg^s k u gk^s ml h i^zdkj Lefr; ka ea Hkh I k/k^ska dks vkpj.k fdI
i^zdkj djuk pkfg, ftI I s fg^s k I s cpko g^s Li"V o.k^s g^s bl i^zdkj
I fefr; ka ds I E; d-ikyu I s vkpj 'kj^s jgrk g^s

t^sukxeka v^k mi fu"knka ea vkpj dh 'kj^s rk ds fy; s bflnz fuxg
dks vfuok; Z r^so ekuk x; k g^s bflnz ka dks viu&vius fo"k; ka dh i^zfuk I s
jk^sduk bflnz fuxg g^s ftI i^zdkj I s mlekkx^skeh ?kkMka dks yxke ds }jk^s
fuxg fd; k tkirk g^s o^s s gh r^soKku dh Hkkouk }jk^s bflnz : i h ?kkMka dks
fo"k; : i h mlekkx I s gV^s; k tkirk g^s tks I k/kd fo"k; ka I s bflnz ka dks foedk
ughajrkJ bflnz ka ml ds rst dks u"V adj nrh g^s dBk^s fu"kn-ea , d : i d
ds ek; e I s bflnz ka dh cyo^skk dk o.k^s fd; k x; k g^s bflnz ka ?kkM^s ds
I eku cyoku gk^sh g^s tks vfoodh , oa vI a r fp^suk okyk gk^sh g^s ml ds
v/khu bflnz ka ml h i^zdkj ugha gk^sh t^s s I kjffk ds v/khu n^sV ?kkM^s i jUrq
tks I ekfgr v^k d^sky fp^suk okyk gk^sh g^s ml ds v/khu bflnz ka ml i^zdkj
jgrh g^s t^s s I kjffk ds v/khu vPNs ?kkM^s /kez ds nI y{k.k^s ea Hkh bflnz
fuxg dh ckr dgh x; h g^s bl i^zdkj nk^ska i jeijkvka ea; g Lohdkj fd; k
x; k gS fd bflnz fujk^s I s vkrE vkj^s/kuk i^zV gk^sh g^s

I k/okpkj ea "kMko'; d dk fo/kku fd; k x; k g^s vkrElo: i ea
fu'py voLFkku ds fy; s I k/k^ska dks "kMko'; d f^s; k; a djuh pkfg; A Ng
vko'; d ikyus dk , dek= m^s; g^svkrE ea fu'py fLFkfrA I kekf; d]
prf^sokfrLro] olnuk^s ifrOe.k^s iR; k[; ku v^k dk; k^s xL bu Ngka dh

vko'; d l k gA fo'kSkvko'; dHkk"; e dgk x; k gS fd vo'; djus ; k; og fØ; k tks vkrEk dks nqjkk I s gVkdj l nqkka ds v/khu djs rFkk vkrEk dks Kku] n'ku rFkk plkj=kfn xqkka I s vkokfl r djs og vko'; d gA ft l fØ; k ; k fof/k dks Je.k vkJ Jkod vgfuzk vo'; dj.kh; l e>rs gS og Hkh vko'; d dgykrk gA

vkxekas of. k "kMko'; d fØ; kvk dh rjg vkJ fu"kn ijEijk eaHkh "kVdeZ dk fo/kku gA ; s bl i dkj g&eult; dks Luku] l U; k ti] nointu] cfyosono vkJ vfrfEk l Rdkj ; s Ng fØ; k; a vko'; d crk; h x; h gA fo'kSk% ; s fØ; k; a xgLFkk ds fy; s gA bu "kVdeZ ds vkpj.k l s xgLFk no l Ecl/kh] fir l Ecl/kh vkJ eult; l Ecl/kh rhuka __.kka l s eDr gks tkrk gA bl ijEijk ds l U; k l h l svutB s fu; e vfr dBkj gA l U; kfl ; ka dks l k/ku prtV; l EiUu gkuk vfr vko'; d gA bl fØ; k ea fur; kfur; oLrq food] bgkeFkQyHkkoxfojkx] 'kenemijfr frfr{kkl ek/kku vkJ J) k bu Ng l Ei fük; ka l s; Dr gkuk rFkk eepkto dh Hkkouk l s; Dr gkuk vko'; dA

t l ijEijk ea ft l i dkj l kekf; d] plkshl rhFkldjk dh Lrfr] olnukl ifrØe.k vkJ dk; k l xZ dk fo/kku gSmI h i dkj vkJ fu"kfnd ijEijk eaHkh f=dky l U; k l u] nointu] noLrfr vkJ ; kfxd fØ; k; a fofgr gA

dSkypu] vnUlr/kkou] vLuku t l ijEijk dh ekSyd fo'kSkrk gA ; g ckr mifu"kn~ ijEijk ea ugha gA ; gka ij fuf'pr vof/k ea l k/ l ds dsk dLku dk fo/kku gA 'kjhfd 'k) ds fy, bl ijEijk ea nUlr/kkou vkJ f=dky Luku vko'; d ekus x; s gA Luku ds fcuk fd l h Hkh osnd fØ; k dk fo/kku l Ekk ugha gA cká 'k) ds fcuk vkh; Urj 'k) dFkefi l Ekk ugha gS , k osnd ijEijk dh ekU; rk gA

I k/qds fy, t l ijEijk ea ft l i dkj f{kfr'k; u dk fo/kku gSoS s gh osnd ijEijk ds l k/qds fy; s Hkh f{kfr'k; u dk fo/kku gA vpydRø dk fo/kku t l ijEijk ea gS os k osnd ijEijk ea ugha gS fdUrq vYi oL= dk mi ; kx l U; kfl ; ka ds fy; s ; gka Hkh izkLr ekuk x; k gA Luku ds l Ecl/k ea t l ijEijk dk er gS fd Luku vkrE 'k) dk l k/ku ugha gA fuxFk gfjdskcy us cká.kka l s dgk ^ty l s vkrE 'k) ugha gkshA rc cká.k ds eu ea ft Kkl k mriUu gq h vkJ mlugkau gfjdskcy l s iNk vki dk un ^tyk'k; l k gS vki dk 'kkflrrhFkZ dk l k gS vki dgka Luku dj

dej t /krs gA vki crkb, A* fuxifik gfjdskcy us dgk ^vdyfkr , oa
 vkrrek dh i lu ys; k okyk /kez ejk un 1tyk'k; ½ gA cāp; z ejk
 'kkfUrrhfkz g§ tgka Luku dj es LoPN vks I qkhry gkdj dej tka dk R; kx
 djrk gA ; g Luku dky i#kka }jk n"V gA ; g egkLuku g§ vr% _f"k; ka
 ds fy, izklr gA bl /kez un ea Luku fd; s gq s egi"kl foey vks fo'k
 gkdj eDr dks iklr djrs gA

bl izkj ; g Li"V gS fd vks fu"kfnd ijEijk ea cká 'k) vks
 vklrfjd 'k) nkuka dks eglo fn; k x; k gA fdUrq tsi ijEijk ea vklrfjd
 'k) ij cgr cy fn; k x; k gA

mi fu"knka vks vlxeka nkuka ijEijkvka ea ri dk fo'k"V LFku gA
 eqMalki fu"kn~ea dgk x; k gSfd ri ds }jk gh cā I f"V dk fuelzk djrk
 gA thoka ds deklq kj ijca i#kkske ea tks I f"V ds vksn ea LOj .kk gkh
 gSogh ml dk ri gA mifu"knka Kku dks ri dgk x; k gA tskxekaeari
 deutzjk vks vkreki yfc/k dk I okd"V I kku ekuk x; k gA mukjk/; u ea
 dgk x; k gSfd tho riL; k ds }jk i#spr dekl dks {kh.k dj fo'k) dks
 iklr djrk gA nkuka xJFkka ea riL; k ds }jk dej t dks {kh.k djus dh ckr
 dgh x; h gA dej t ds {kh.k gks I svkRe ea fueyjk vkrh gA

bl izkj tskxekaeari of.kl I k/kq ds vpkpj vks vks fu"kfnd
 ijEijk ea of.kl I H; kfl ; ka ds vpkpj ea I KE; vks o\$E; nkuka fn [kk; h i M+
 gA nkuka ijEijkvka ds I k/kq vks I H; kfl ; ka ds fy; s ; g vko'; d gS fd
 muds eu es fidh oLrq ds ifr r".kk u jgA fojDr gkdj I H; kl /kez
 Lohdkj djuk pkfg,] D; kld eu ea ; fn jkx&}§ gS rks og 0; fDr ujd es
 tkrk gA I k jk dks vI kj ekudj I H; kl h o\$KK; dk vkJ; ysk gA ml ds
 idfukeiyd dekl dk uk'k gks tkrk g§ idfuk dks gh deZ dgk x; k gS vks
 Kku I H; kl dk y{k.k gA izkl k fd; s tkus ij u rks ml s [kjk gkh gS vks
 u fulnk fd; s tkus ij n\$KA nkuka voLFkkvka ea I H; kl h dks I eku jguk
 pkfg, A I EiwkZ ukjnfjokt dks fu"kn~ea I H; kfl ; ks ds of'k"V; dk o.ku gA
 bl h izkj mukjk/; u ea Hkh dgk x; k gSfd eju doy xg dks gh u R; kxs
 cfYd xgokl ds ifr tks okl uk gSml dk Hkh R; kx djA D; kfd ; fn okl uk
 vks ykyl k eu ea gS rks ?kj R; kx djus I s dkbz ykk ugh gkska I kd kfjd
 oLr yks ds ifr fojkx dk Hkko eju ds eu ea gksuk pkfg, A I a eh eju fgk k
 >B] pkjh vcāp; I ou] bPNk dke 1/ikl oLrq dh vkdqkk vks ykk bu

I cdk ifjotlu djA fu"di"kl% dgk tk I drk gS fd tukxeka ea of.kl
vkpkj vlg mifu"knka ea of.kl vkpkj ea I KE; fn[kk; h i Mfk gA 0; kogkfjd
: i Is Hkys gh dN Hkn gks fdUrq vlg; kfRed : i Is , drk gh fn[kkbz i Mfh
gA

I kl vlg Jke.;

plj vkJeka dh 0; oLFkk gksus ij Hkh /keZkkL=] dYi I #dkj vlg
Lefrdkjka us xgLFkkJe dks egUo fn; k gA of'k"B us fy[kk g&vkJe plj
g&c&p; I xgLFk okuiLFk vlg I kl A xgLFk gh ; tu djrk gS vlg ri
rirk gA bl fy, pljk vkJeka ea ogh fo'k"V gA t\$ s I c unh vlg un
I epi ea vkdj fLFkr gks g\$ os s gh I Hkh vkJeh xgLFk vkJe ea fLFkr gks
gA obnd i jEijk dh vkJe0; oLFkk I keftd 0; oLFkk dks /; ku ea j[kdj
dh x; h FkhA ; gka I Hkh vkJeka dks egUo fn; k x; k gA

Je.k ijEijk ea thou ds nks gh fodYi ekU; jgs gA xgLFk vlg
Je.k Je.k dkbbz xgLFk gh curk gA vr% thou dk ikjfEHkd : i xgLFk
gh gA of'k"B dk ; g vflker gS fd ^I Hkh vkJeh xgLFkkJe ea fLFkr gks
g* Je.k ijEijk ea Hkh ekU; gA of'k"B us fy[kk g&^t\$ s ekrk ds I gkjs
I c tho thrs g\$ os s gh xgLFk ds I gkjs I c fHk{kq thrs gA**129 fdUrq Je.k
ijEijk xgLFkkJe dh ryuk ea I kl vkJe dks JSB ekurh gA bl hf,.
dgk gS xkpjxkz ea i fo"V efu ds fy; s xgLFkk ds I keus gkFk i l kuj I jy
ugha gA vr% xgokl gh Js g\$ efu , k fpuru u djA

tukxeka dh ekU; rk ; g gS fd vor i s g\$ cl/ku gS vlg or Js
g\$ eDr gA I prh eu; LoxZ dks i klr gkrk g\$ pkgs og fHk{kq gks ; k xgLFkA
bl I s ; g Li"V /ofur gkrk gS fd I prh xgLFk o or I EiUu fHk{kq
dh JSB xfr gkrk gA fHk{kq dh JSBrk u rks tueuk gS vlg u osk ifjorzu
I sgA ml dh JSBrk dk , dek= gsrqor ; k I a e gA

^phoj] pe] uxuRo tVk /kk .k djuk] I akVh vlg fl j eMteuk ; s I c
nV vkpj.k okys I k/kq dh j{kk ugha djrA fHk{kq I s thou pykus okyk Hkh
; fn nkhv gks rks og ujd eagh fxjrk gA Je.k ijEijk ea Je.k gksus I s
i xgLFkkJe ea jguk vko'; d ugha ekuk x; k gA dkbbz 0; fDr ckY; koLFkk
ea Hkh ^je.k* gks I drk gS ; k cekis ea Hkh gks I drk gA mi fu"knka ea
Hkh dgk x; k gS fd I kl dh dkbbz mez ugha gkrhA tc gh eu ea I kl kfjd

fo"k; okl ukv^{ka} l sfojkx mRi lu gks tk;] rHkh I H; kl /kkj.k fd; k tk I drk
gA Je.k ijEijk vkJ mifu"kn~ijEijk dk bl fo"k; e^a, d er gA
bl foopu l s ; g Li "V gSfd&
11 Je.k ijEijk e^a xgLfk thou dh vi^{qk} Je.k thou J^{SB} ekuk x; k g\$
tcfld ofnd ijEijk e^a c^{ap};] xgLfk okuitfk vkJ I H; kl I Hkh dks
egUo fn; k x; k gA
12 Je.k ijEijk e^a Je.k thou l s gh ek^{ek} dh i^{kflr} ekuh x; h g\$ tcfld
ofnd ijEijk e^a fu"dk^e dez djus okykJ I Rdekpj.k djus okykJ e^{pr}
gks tkrk gA
bl i^{dkj} vlxek^a vkJ mifu"knka e^a vklkj dk fo'kn foopu g^{yk} gA

I aHk I ph

- 1- v^kp^kj^k³x^{Hkk}"; 4@1@1
- 2- m^Uk^jk/; ; u 4@3]
- 3- Jhen^Hxonxhrk 3@19
- 4- eg^{Hkkj}r] vuq^{kk} ui o] v- 115@ 23
- 5- i kr 't y; kx l # 2@30
- 6- euy^{kpkj} & i Eke 'ykd dh Vhd^k l s
- 7- euy^{kpkj} & euy^{xqkkf/kdkj}] xkFkk 2] 3
- 8- r=b] euy^{xqkkf/kdkj}] xkFkk 10
- 9- r=b&euy^{xqkkf/kdkj}] xkFkk 16
- 10- r=b&euy^{xqkkf/kdkj}] xkFkk 22
- 11- ½ l eok; kx l eok; 27@1] ½ m^Uk^jk/; ul # 31@18
- 12- cgn^ef^U i = 616]
- 13- vko'; dl # gfj^{Hkn}b; k Vhd^k
- 14- n'ko^dlkyd l # 6@8] 9] 10
- 15- fu; el kj 4@56
- 16- n'ko^dlkyd & 4@3
- 17- "V{kmkxe 1@1@33@135
- 18- it u0; kdj .kl #&vfg¹ k l oj & NBk v/; ; u] i "B 532
- 19- v^al¹ k^{kkf}.k 1] l eokv¹ 9@3
- 20- bZ kkokL; kⁱ fu"kn} ell= 15
- 21- m^Uk^jk/; ; ul # 23@23
- 22- m^Uk^jk/; ; ul # 23@26] 27
- 23- l eokvks & 8@2
- 24- m^Uk^jk/; ; ul # 24@1
- 25- l okE^kl f) & 9@2@2
- 26- cgn^ef^U; l xg] f}rh; kf/kdkj] xkFkk 35 dh Vhd^k l s
- 27- euy^{kpkj}] eV^kxqkkf/kdkj] 14
- 28- m^Uk^jk/; ; ul # 32@35
- 29- v^kp^kj^k³Hkk"; 8@6@101
- 30- fu; el kj 141
- 31- vuq kx }kj l # 29

- 32- fu; el kj 95
 33- Hkxorhvjk/kuk fot ; kn ; k Vhdkj xkFkk 118
 34- eykpkj] eyxqkkf/kdkj xkFkk 28
 35- vko' ; dfu; dr xkFkk 1548
 36- eykpkj] "Mko' ; dkf/kdkj xkFkk 654
 37- Kkrk/keDfkk 1@159
 38- mÙjkj/ ; ul # 23@29
 39- r=b] 23@30 I s 33 rd
 40- eykpkj] 1@33
 41- r=b] 1@35
 42- r=b] i"B 5
 43- ipul kj xkFkk 208] 209 dh rkri ; bñk i"B 407
 44- n̄ .ki kgqk] xkFkk 30
 45- n'kodkfyd 1@1
 46- I eok; k̄ I # 4@2
 47- I eokvls & 17@9
 48- Hkxorhvjk/kuk & xkFkk 25 dh Vhdk
 49- Jh mikl dn'kk# & Jh ?kk hyky th egkjkt i"B 22 I s 24
 50- ol pñnh Jkodkpkj & i"B 21
 51- ipk.kñob; a l ÚkfI D[kkob; anøkyl fogafxfg/kEa i fMofTtLI kfe&
 mokl xnI kvls 1@12
 52- mikl dn'kk 1@45
 53- Fkyxel kok; a l e.kki kl vks i PpD[kkb] I s ; ej kok, ipfogs i ÙuÙk ra
 tgk dÙukyh, xokyh,] Hkelyh,] .kkI kogkj} dñI fd[kTtA
 mikl dn'kk 1@6 vñk; nootñk i"B 11
 54- jRudj.MdJkodkpkj 3@55
 55- mikl dn'kk# 1@47
 56- r=b] 1@11
 57- fo'k‰ko' ; dñk"; 2690
 58- mikl dn'kk# 1@54-

- 59- mikl dn'kxVhd&vHk; nø] i "B 45
 60- mikl dn'kxVhd&efu?kkl hyky] i "B 261
 61- mikl dn'kk] 1@57
 62- tñ vpkpj fl) kñr vñj Lo: i & Jñ nññz efu 'kkL=h i "B 719
 63- I eok; kñl ñ] 11@1
 64- mikl dn'kk , d ifj'kyu & Mññ i ñkk"k dkBkjñ] i "B 176
 65- okpLiR; e-& i ñke Hkx] i "B 631
 66- Nññkñ; kñ fu"kn-6@14@2
 67- euñefr 4@156
 68- euñefr 12@94
 69- Nññkñ; kñ fu"kn- 5@3@7
 70- vFkobñ 11@3@5@17] 18
 71- euñefr 3@77] 78
 72- _xon 10@85@36
 73- vFkobñ 14@2@17
 74- vFkobñ 11@1@21
 75- _xon 10@85@23] vFkobñ 14@1@34
 76- euñefr 6@8
 77- ^ep; ksokrj'kuk%fi 'kak ol rseykAA _xon 10@136@2
 78- euñefr 2@7
 79- ; tñh 40@2
 80- vFkobñ 12@1@1
 81- ; tñh 19@30
 82- dñki fu"kn~2@5
 83- dBñi fu"kn~1@2@15
 84- r=b] 1@2@24
 85- r=b] 1@3@8
 86- egkukjk; .kñi fu"kn~1@51

- 87- 'kkf.MY; k̩i fu"kn~& i Eke v/; k;
 88- eqMalki fu"kn~3@2@6
 89- egkukjk; .k̩i fu"kn~79@1
 90- i k' k̩i r̩k̩i fu"kn} 32
 91- Nk̩Unk̩; k̩i fu"kn~3@17@4
 92- 'kkf.MY; k̩i fu"kn~1@2
 93- i kr̩ t̩y; k̩xn'k̩u 2@32
 94- egkukjk; .k̩i fu"kn~78@2
 95- I R; ðnA /k̩eɪ pjA Lok'/; k̩leki en%-----ekr̩nok̩koA fir̩nok̩koA
 vkpk; h̩oks h̩koA vfr̩fknok̩koA-----J); k̩ n̩ eA vJ); kn̩ eA
 fJ; kn̩ eA fg̩ k̩ n̩ eA f̩lk; k̩ n̩ eA I f̩onk n̩ eA r̩s̩uk̩j; k̩i fu"kn-
 1@11
 96- ; ukgaukerk L; k̩fdregaru d̩q k̩; no h̩xou-on rn̩o eac̩igA*
 c̩gnkj- 4@5@4
 97- dBk̩i fu"kn~1@2@15
 98- Jhenh̩xonxh̩rk 2@20
 99- r̩l bg je.kh; pj .kk vH; k̩l ks g ; Üks je.kh; ka ; k̩ueki | j̩Uck̩e.k; k̩ua ok
 {k̩f=; ; k̩ua ok oʃ; ; k̩ua okFk ; bg diw pj .kk vH; k̩l ks g ; Ük diw ka
 ; k̩ueki | j̩u~'o; k̩ua ok I w̩d̩j; k̩ua ok p.Mky; k̩ua okA Nk̩Unk̩; k̩i fu"kn-
 5@10@7
 100- Nk̩Unk̩; k̩i fu"kn~5@11@5
 101- egkukjk; .k̩i fu"kn~8@2
 102- dBk̩i fu"kn~2@3@15
 103- 'kekneLri% 'kkpa {kkfUrjktbed p
 KkufoKkuekfLrD; ac̩adeLoH̩koteA xh̩rk 18@42
 104- eu[efr 4@186] 187] 188
 105- r̩=b] 4@194
 106- r̩=b] 2@20
 107- Jhenh̩xonxh̩rk 18@43

- 108- i kjk'kjLefr vpkpjdk.M 1@6
- 109- , deø rø'knt; i tødeø I ekfn'krA
 , røkkes o.kkuka 'kjøkkkeul w; kAA eulefr 1@91
- 110- dEeqkk cEHk.kks gkb dEeqkk gkb [kfükvka
 obLI ks dEeqkk gkb I qks gob dEeqkkAA
 u fo ej.M, .k I e.ks u vklkjsk cEe.kka
 u eqkh j..kokl ska dø phjsk u rkol kA
 I e; k, I e.ks gkb oEHkpjisk cEHk.kka
 uk.ksk ; eqkh gkb roska gkb rkol kAA
 mÜkjkk/ ; u 25@33] 31] 32
- 111- roks tøbz thoks tøBk.ka tøsk I qk 'kjhjadkfj l æA
 dEe ,gk I atetøsk I Urh gkeagqkkeh bfl .ka i I RFkAA
 /Æes gj , ctkks I flurfrRFks v.kkfoys vÜk; I Uuyd A
 tfgfil .gkvks foeykj fol) ks I q hblkks i tgkfu nk AA
 mÜkjkk- 12@44] 46
- 112- ; kKoYD; Lefr] vpkjkk/; k;] 'ykd 116
- 113- eulefr 6@87
- 114- eulefr 6@35
- 115- v/; ki ua cã; K% fir; KLrq rizkeA
 gkeks nØks cfyHkks u; Kks frffk i tueAA eulefr 3@70
- 116- eulefr 6@3
- 117- r=b] 6@33
- 118- xhrk 18@2
- 119- nf"Vi ral; I RiknaoL=i rattyaficrA
 I R; i rka onjkpa eu%ral ekpjrsAA
 vfroknkLrfr{ks~ukoell; s-d 'puA
 u peangekJR; dphr dusprrAA
 Øð ÷ Urau ifrØd; nkØtV% dñkyao nrA
 I lr}kjodh.kk u okpeurkAA
 eulefr 6@46] 47] 48
- 120- ; kKoYD; Lefr ik; f' pÜkk/; k; 65

- 121- /ke^lkkL= dk bfrgkl] i Eke Hkkx] i "B 495
- 122- ; kKoYD; Lefr v^kpkj v/; k; 1@11] 12] 13] 14
- 123- xHkkZkua i^l oua l he^lrks tkrde^l pA
 ukefØ; k fu"^Øekslluik'kuaoiu fØ; kA
 d.^kb^kks orkn^kks onkjEHkfØ; k fof/k%
 d^kkkur% Lukue^kgks foogkflxu ifj xg%
 =skfxu l xg'p^ø l Ldkjk% i kM'k% LerkAA 0; kl Lefr 1@14&15
- 124- xl^fe/ke^l # 4@6&13
- 125- fo".kj^jk.k 3@10@24
- 126- ok/k^yLefr 19
- 127- h^klf^oud l ^hkoyh^h fuR; de&intki^zdk'k i "B 20
- 128- noHkkxor 11@16@6
- 129- ; Fkk ekrjekfJR;] l o^l thofUr tUro%
 , oa x^gLFkekfJR;] l o^l thofUr f^hk{kplkAA of' k"B/ke^lkkL= 8@16

v/; k; &4

vkpkj dk vkkkj dezf1)klr

v/; k; &4

vkpkj dk vkkj dezf1) klr

Hkkj rh; I ldkf r ea dez dk egUoiwkz Lfkku gA I d kj ea I oZ
 I [k&n[k] glfu&ykk] thou&ej.k] nfjnrk&l Ei uurk] : X.krk&LoLFkrk vks
 cf) elukk&vcf) eUkk vkn osHku; Li "V: i I s fn[kk; h i Mfk gA ; g osHku;
 n"Vdkj .kka I s gh gks vko'; d ugh dkj.k fd , I s cgr I kjs mnkjgj.k i klr
 gks gfs fd , d ekrik&fir k ds , d I kfk tles ; Ne ckyaka dh f'k[k&nh[k]
 ykyu&ikyu vkn I ku gks i j Hkh 0; fDrxr : i I s mudh i fjjLFkfr; ka
 fHku&fHku gks gfs t s dkbz #X.k dkbz LoLFk dkzb nfj nz rks dkbz I Ei Uu]
 dkbz vxghu rks dkbz I tnj vxokyka bu ckrka I s ; g Li "V gs fd
 tleklrjh; /kekZkeZ i vn"V Hkh bu Hkkska dk dkj.k gA

Hkkj rh; n'ku dh I Hkh fopkj/kkjka tks vRek vks iutle ea
 fo'okl djrh gfs os I Hkh debkn alks Lohdkj djrh gA vks fu"kfd i jEijk
 vks tskxek a dezkkl= ds I EcUk ea xgu fpuru gyk gA vkpkjka ea
 vReokn] ykdokn] debkn vks f0; kokn dk o.ku gA tho D;k gS
 1/1kReokn] tho dgka I s vkrk gS vks dgkayk tkrk gS 1/ykdokn] tho dks
 D;k djuk gB D;k ugh 1/1debkna rFkk tho i jHkk ; k foHkk n'kk I s LoHkk
 n'kk ea fd1 ds ek; e I s vkrk gS 1/0; kokn 1&bu I c ckrka dk Kku dez
 fl) klr ds }kjk gksk gA

dezdk Lo: i

tlu n'ku ea dez 'kcn dk iz kx ftl vFkz ea gyk gS ml vFkz ea
 vFkok ml I seyrs tylrs vFkz ea vbl; n'ku ea Hkh bl 'kcn dk iz kx fd; k
 x; k gA onkuk n'ku ea dez dks ek; k ; k vfo | k] I k[; n'ku ea Dysk
 U; k; &osks'kd ea vn"V] ck) n'ku ea okl uk vks ehedk k n'ku ea viDZ dgk
 x; k gA dez 'kcn vu1 vFkz ea iz dr gA [kkuk&i huk] pyuk&fOjuk
 I ksk&tkxuk vkn f0; kvka ds fy; s Hkh dez 'kcn dk iz kx gksk gA
 osks'kdka us mR{ki .k] vo{ki .k] vkdq'pu] iz kj.k] vks xeu ds fy; s dez
 'kcn dk iz kx fd; k gA egf'kd.kkn us dez dk y{k.k bl idkj fd; k
 g&^dez og gS tks , d gh n0; ds vlfJr jgs rFkk Lo; axqk I s jfgr gkdj
 I a kx foHkkx dk fuji{k dkj.k gA

U; k; 'kkl= ea dez dks vn"V dgk x; k gA vn"V vRek dk xqk gA
 vPN&cjs dek dk vRek ij I ldkj i Mfk gS og vn"V gA tc rd ml dk
 Qy ugh fey tkrk rc rd og vREKK ds I kfk jgrk gA dez vks ml ds
 Qy ds chp] cgr cmk 0; o/kku n[kk tkrk gA bl 0; o/kku ea dez vks Qy

ds chp | Ecl/k LFkkfir djus okyk dezl; vn"V ekuuk iMrk g§ ftl ds ek'; e l s dezl Qy dk dkj.k curk g§ ; fn , l k u ekuk tk; rks cgr i gys fou"V g§ dezl dks cgr ckn feyus okys Qy dk dkj.k ugh dgk tk | drkA dezl v§ Qy es | Ecl/k u ekuus ij dkj.k fl) klr gh | eklr gks tk; skA vr% dezl v§ Qy dk vk; kstu djus okyk ; k vn"V dk fu; ked bzoj g§

ehekd k n'ku es dezl ij xEhkj fpulu fd; k x; k g§ dezl dks egüo inku djus ds dkj.k gh ehek k n'ku dks onklr n'ku l s iFkd-ekuk tkrk g§ on dks nks Hkkxka ea foHkkftr fd; k x; k g&deblk.kM rFkk Kkudk.MA dezl dkl foopu i n'ku efd; k x; k g§ dny ehek k eagh ugh vfi rq | Hkh Hkkjrh; n'ku ea vpkpj ½deblk.M½ fopkj ½Kkudk.M½ dkl fo'ksk: i l s l ello; jgrk g§ bruk vo'; g§fd dN n'ku vpkpj dks egüo nrs g§ v§ dN Kku ehek k dks vf/kd egüo nrs g§ vpkpj: i dezl ehek k n'ku dk ifrik| g§ | Hkh osnd n'ku dezel ehek k dks ekurs g§ ; g§ard fd vosnd n'ku Hkh dezel ehek k dks Lohdkj djrs g§ ehek k n'ku es dezl dk rkri ; z osnd ; K l Ecl/k deblk.M dk vuBku g§ ^defr ehek dk% mfDr bl | Ecl/k es ifl) gh g§ bl h | Ecl/k es ehek dks us vi n'ku uked , d i nkfkz ekuk g§ ; g§ ; kx 'kfDr: i g§ dezl djus ds i gys i#k LoxZ vfn dks i klr djus es v; kx; g§ n'ku wkekl kfn ; K Hkh vuBku ds i gys LoxZ dk Hkkx nus es v; l efkz g§ bl i#kxr ; k Ørkr ; k; rk dks gh ehek k 'kk= es ^vi n'ku dgk tkrk g&

**deLL;%ibx;KK;L; deZK%i#k; oka
;KK; rk'KK=xE;k ;k l k ijk i nle"; rAA¹**

vi n'ku ; k ; kx ; rk ; kx dh l qe volFkk g§ tks dezl l s mRiuu gksh g§ v§ Qy dh i kflr gks rd ; teku dh vREkk es jgrh g§ ehek k dk er g§ fd eu; dks on ifrikfnr dek ij n<+vklFkk i wk fo'okl v§ vpy J) k gksh pkfg,A yk fdd 0; ogkj ds fy; s eu; dk Kku Hkys gh i kfk.kd eku fy; k tkrk g§ ij /kekZkeZ dk fu: i .k rks on gh dj l drk g§ bl fy, ml ds i fr geu rks rdz djus dk vf/kdkj g§ u l lng djus dka on gh eu; dks fof/k ij .kk okD; ds }jk dezl es i dUk djrk g§ ehek k ds vuBku kj eu; dks fujUj osnd dezl dk vuBku djrs jguk

plfg, A bl deZ dk Qy rRdky u feydj dkykUrj ea feyrk gA deZ vkJ
 Qy ds e/; ea, d viDz vFkk~deka dk 'Hk ; k v' Hk Qy ; k iq; & iki
 jgrk gA ; g viDz vdkbz vn'; 'kfDr½ gh dkykUrj ea de&Qy mRiu
 djrk gA bl hfy, eheka k ea "kfDr* vkJ viDz uked rUoka dh dYiuk
 elsyd gA?

JhenHkxonxhrik dk Hkh eq; ifrik| deZ ekxz gA ; gka euH; dks
 I rr deZ djus dh ij.k nh x; h gA {k.Hkhj ds fy; sHkh dkbz fcuk deZ fd,
 ughajg I drkA iZfr ds xqkka }kjk foo'k gkaj ekuo dks deZ djus i Mfs
 gA deZ fd; sfcuk thou j{k; k 'kjhj fuokg Hkh ughagks I drkA nH j}; fn
 I c deZ djuk Nkm+narks I f"V pØ dk pyuk cUn gks tk; xKA³ xhrik mlgha
 deka dks djus dk funjk nrh gS tks 'kL= fofgr gS vkJ JSB ylk ftI deZ
 dk vpkj.k djrs gA JSB ylkka }kjk vpkfjr deZ dk I d kj vuq j.k djrk
 gA

xhrik ea ftI deZ dks djus dh ij.k nh x; h gS og deZ kx
 dgykrk gA deZ kxh og gS tks dÜkkz u ds vHkek u I s jfgr gkdj deZ
 djA fdI h deZ ds i kp dkj.k gks g&vf/k"Bu] dÜkkz dj.k psvk vkJ nH
 ; k bLojh 'kfDrA tc bu i kp dkj.kka I s fdI h dk; Z dk I Eiknu gkrk gS rks
 doy dÜkkz dks gh dkj.k eku ysk vgdkj gA ekuo doy feF; kfHkek u ds
 dkj.k gh vi us vki dks fdI h dk; Z dk dÜkkz I e> ysk gA vr% vgdkj I s
 'Hk; gkdj deZ djuk deZ kx gA tks deDy ea vkl fDr R; kx dj dÜkkz;
 deZ djrk gSogh I H; kI h gS og h; kxh gA doy vfk u dk R; kx djus oky
 I H; kI h ughagSfkk doy fØ; kvka dk R; kx djus oky; kxh ughag&

vulkJr%deDyadk; ãdeZ djksr ; %

I I H; kI h p ; kxh p u fujfkuuz plfØ; %A⁴

bl hfy, xhrik ea deka ds R; kx dh ughaj cfYd deka ds Qy R; kx
 dh f'k{k nh x; h gA

deZ ; skf/kdkjLrs ek OySg dnkp[

ek deDy grHk rs I xksLRodet.IAA⁸

fu"dkedeZ bLojhkFkZ deZ gA fu"dkedeZ gh cl/ku dk ck/kd rFkk
 ekjk dk I k/kd gA ftI ea vkl fDr dk vHko gS og i#k deZ djrk givk
 Hkh ty ea dey ds i Üks ds I eku i ki I s fyI r ughagks&

cā.; k; dekk. k I xar; DRok djkr ;%
fyl; rs u I iki a inei=feoEhkI kaa'

vkl fDr jfgr deZ ds l kFk xhrk ea deJ vdeZ vkl fodeZ ds ckjs ea foLrkj l s o.kl feyrk gA deZ Lo: i l s , d fn[kus ij Hkh vUr%dj.k ds Hkkoka ds vuq kj rhu Hkkxka ea foHkDr gks tkrk g&deJ vdeZ vkl fodeA l dkEhkko l s dh xbz 'kkL= fofgr fØ; k deZ cu tkrk gA QyBNk] eeRo vkl vkl fDr l s jfgr gkdj døy nū jka ds fgr ds fy; s fd; k x; k deZ vdeZ cu tkrk gA 'kkL= fofgr deZ Hkh ; fn nū jka dks nkk nsjs ds fy; k fd; k tkrk gS rks og fodeZ cu tkrk gA

mi fu"knka ea deZ dk vFk fØ; k gA bZ kkokL; ki fu"kn~ea dgk x; k gS fd 'kkL=fu; r deZ djrs gq s gh l kso"kkL rd thus dh bPNk djuh pkfg; A R; kxHkko l s fd; k x; k deZ cl/ku dk dkj.k ughacurk gA deZ dks l r~vkl vI r~nks : i ka ea foHkDr fd; k x; k gA 'kkL= l Eer deZ gh l redeZ gS tS &ekrnhoks Hko] fi rnhoks Hko] vpkp; Z nhoks Hko] ; kfu vuo | kfu dekk. k rkfu l for0; kfu uks brjkf.kA bl i dkj vuo | dekk. dks dju s dk funsk nsdj deZ ds }so/; dh vkl l idr fd; k x; k gA bl l dkj ea dkbz Hkh l prk deZ fd; s fcuk {k.kHkj Hkh ugha jg l drkA tS &gq ukj jkukj [kkuk] i huk] vklfn fØ; k; a fujUlj bl tkxr~ea gks jgh gØ bl fy, fØ; k ; k deZ ogh gS tksfujUlj fd; k tkrk gA deZ vkl fØ; k nksuka, d gh gA

deZ vfo | k ; k vKku dk i ; k ugha gA ; s rks deZ ds i z kst d gks l drs gA vfo | k ds dkj.k Hksn ci)] Hksn ci) ds dkj.k jkx&}sk vkl jkx&}sk ds dkj.k deZ djus dh ijEijk vukfn gA jkx&}sk rHkh u"V gks l drk gS tc eu; Kku l Ei Uu gkdj dekk. dk vpkj.k djA bl h l Ecl/k ea mi fu"knka ea dgk x; k g&deZ vkl vdeZ dk okLrfod jgL; l e>us ea ci) eku~ i #k Hkh Hkydj cBr s gA bl h dkj.k deZ jgL; l s vuflkk Kkukflikkuh eu; deZ dks cāKku ea ck/kd l e> yss gS vkl vius o.kkUekspr dekk. dk R; kx dj nrs gA dekk. ds R; kx l s mlgs dekk. l s Nvdkjk ugha feyrk vkl os vkyL;] funk rFk i ekn ea vius nykk ekuo thou ds veW; l e; dks u"V dj nrs gA bl vuFlk l s cpus ds fy; s , dek= mik; deZ vkl Kku ds jgl; dks l e>dj mudk ; Fkk; k; vpkj.k djuk gh gA bl Hkko l s dekUlkku dju s QyLo: i ml dk vUr%dj.k l eLr nqjkk, oa fodkjka l s jfgr gks tkrk gS vkl og l dkj l kxj l s rj tkrk gA ekuo 'kjhj nks rUoka dk ; kx gS psu vkl vpsuA psu ea fdh Hkh i dkj dk ifjorl ugha gkrk vkl vpsu ifjorl'khy gA l kf; n'klu ds vuq kj vpsu rUo idfr dk ifj.kke gA idfr ml s dgrs gS ft l ea fujUlj fØ; k gks jgh g&id"kk dfr% alj. ke~ ; = l k idfr%* fujUlj fØ; k'khyrk dks idfr dgrs gA tc psu rUo vKkuo'kk~ idfr l s

rknkRE; LFkkfir dj yrsk gS rks idfr dh fØ; k i#"^k dk deZ cu tkrh gA
bl fy, vKku dks dkj.k 'kjhj Hkh dgk tkrk gA

; kxⁿ'ku eaHkh deZ dks fØ; k: i gh ekuk x; k gA egf"kl i ratfy us
ikf.k; ka }jk fd; s tkus okys dek^a dh rhu Jf.k; ka crk; h g&'kDy deZ
vFkk~iq; deZ d".k deZ vFkk~iki deZ 'kDy d".k deZ vFkk~iki iq;
deZ dk fefJr : IA 'kDy deZ ml dks dgrs gA ftudk Qy I qk Hkks gksk
gA d".k deZ ml dks dgrs gA tks ujd vKfn n[ka ds dkj.k gA fl); ks^h
ds deZ fdI h Hkh i dkj dk Hkks nsus ugha gks D; k*d* mudk fpuk deZ
I dkjka l s 'kW; gksk gA bl fy, muds dek^a dks v'kDy vks vd".k dgk
tkrk gA

mifu"knk ds vu^a kj tle dk I kfkk~I EcU/k deZ l s gA ; g dk^bz
vkdfLed ?Kuk ughacfYd tle vks deZ dk vfovukHkoh I EcU/k gA i kf.k; ka
ea fo | eku I qk&n[ka dk I EcU/k muds }jk fd; s x; s 'kHkk'kHk deZ gA
NkUnk; ki fu"kn~ea dgk x; k gS fd tks 0; fDr 'kHk deZ djrk gS og vPNh
; ksu ea tle ikrk gS vks tks 0; fDr dRl r deZ djrk gS og [qjkc ; ksu ea
tle yrsk gA⁷ cgnkj.; dkⁱ fu"kn~ea Hkh dgk x; k g&tks l k/q deZ djrk gS
og l k/q gksk gS vks tks i ki deZ djrk gS og iki gksk gA iq; deZ l s
iq; rFkk i ki deZ l s i ki gksk gA bl i dkj eut; ds mRFkku&iru] l qk&n[ka rFkk , so; z vu^a o; dk gsr deZ dks crk; k x; k gA⁸
'orsk'orjk fu"kn~ea Hkh dgk x; k gS fd tks deZ ks^h l Uo] jt vks re bu
rhu xqkka l s 0; klr vius o. kUje vks i fijfLFkfr ds vuply dÜk; deZ dk
vks Ekk dj ds mudks vks vius vgrk eer k vks vkl fDr] vKfn Hkoka dks mu
ijcP e i jekRek ea yxk nsr gS rks mu dek^a l s ml ds dÜk u dk I EcU/k
foPNn gks tkrk gS vks , s deZ Qynk; d ugha gks A Qynk; d fØ; ek.k
deks ds vHkko ea ml 0; fDr ds l spr deZ Hkh l oEkk u"V gks tks gA bl
rgj dek^a dk uk'k gks tkus ij og i#"^k i jekReUo dks i klr dj yrsk gA
bl i dkj vks fu"kfnd i jEijk ea deZ dk vFk fØ; kijd gh fd; k x; k gA
deZ cl/ku vks ejDr nkska dk dkj.k gA tks tS k deZ djrk gS ml s o^a k
Qy i klr gksk gA deZ djus ds I EcU/k ea 'kkl= gh i ek.k gA

t^a i jEijk ds xHkka ea Hkh deZ dk fo'y^a.k fd; k x; k gS ofnd
n'ku dh Hkkfir t^a n'ku ea Hkh txr~osp=; dk ej; dkj.k deZ fl) klr
dks gh ekuk x; k gA vpkpjka l w ea dgk x; k gS deZ l s mi fk/k vFkk~n[ka
dk tle gksk gA l Hkh i dkj ds osE; dk ejdkj.k deZ gh gA deZ l s gh
eut; l qk&n[ka i klr djrk gA

I kd kfjd thou vks'kk&fujk'kk) l qk&n[ka g"kk&fo"kk] i l Urk vks
vi l Urk] vKfn vu^a i fijfLFkfr; ka l s ifj0; klr gA l e; i rk dgh ugha gA
txr~dh bl fo"kerk dk dk^bz u dk^bz dkj.k gksk gh plfg; § D; k*d* vgrp

fdI h dk; Z dh fu"ifūk ugha gksH A bl ofo/; vks osKE; ds dkj.k dk
 vlošk.k djus I s ; gh fu"d"kl fudyrk gS fd deZ gh bl dk , dek= dkj.k
 gA tA 'kkL=kA eA deZ dh vuð ifjHkk"kk; a feyrh gA Jhflik{q vlxexo"k; dks k
 eA dgk g&tho dh 'kjk&v'kjk i ðfūk I s vkd"V I qk&nqk , oa vkoj.k ds
 gsrHkr i ñpxy LdU/k dks deZ dgrs gA⁹

mUkj.k/; u cgnefuk eA deZ dh ifjHkk"kk bl i dkj dh x; h
 g&feF; kRo] vfojfr] d"kk; vks bu vkl zka I s vuðr vREkk }jk k tks
 fd; k tkrk gS og deZ gA¹⁰ tUkpk; Z noðnZ I fij us deZ dk y{k.k bl i dkj
 fd; k g&tho dh viuh 'kkjhfd] ekufi d , oa okfpd 'kjk'kjk fØ; k }jk k
 ; k feF; kRo] vfojfr] iekn] d"kk; vks bu dkj.ka I s ifjr gkdj
 jkx}SKRRed i ðfūk I s pfcid dh rjg vkd"V vREkj tks djrk gS og deZ
 dgykrk gA¹¹

ia I qkyky I skoh dgrs g&^tc ik.kh vi us eu] opu vks dk; I s
 fdI h Hkh i dkj dh i ðfūk djrk gS rc pkjka vks I s deZ k; i ñpxy
 i jek.kykak vkd"kk gksk gA ogh deZ gA¹²

tA y{k.kkoyh ds vuð kj vAt.kpq.kiq.kl elxxk¹³
 I ge&Flkfn&v.kxogifj.k.fga v.krsga i ñxyfga f.kjraja f.kprs yks
 ifjPN..kk ,o i ñxyk dEifj.kk.kt kx ckek.kthofj.kk i Pp,.k c)k
 .kk.Mfnyf)?Mr.ks I gnB[kl gkl gkmukemPpk.kk; kxks rjk; i ñxyk dEfr
 oPfrA¹⁴ vatupwkl I s ifjiwk fMCcs ds I eku I se o LFkynfn vullr
 i ñpxyka I s ifjiwk yks eA deZ i I s ifj.kr gks ; k; fu; r i ñpxy tho
 ifj.kke ds vuð kj cl/k dks i ktr gkdj Kku n'ku ds ?krd i ñpxyka dks deZ
 dgrs gA U; k; dñppln eA dgk x; k gS fd nsk-nskurjimr gr¹⁵
 ifjLiUnkReifj.kelsfk; deA¹⁶ vfkkr~, d nsk I s nñjs nsk dh i kfir eA
 dkj.kkkr i nkfkZ ds ifjLiUnkRed ifj.kke dk uke deZ gA vpkjkaHkk"; ds
 dÜkZ vpkp; Uh egkiK ds vuð kj&vREkk ds }jk k vi us v/; ol k; I s vkd"V
 'kjk&v'kjk i ñpxy I spr jgrs gA os i ñpxy vkr deZ vFkkr~deZ ds }jk k
 vkd"V gks gS bl fy, os deZ uke I s vftlkfgr gks gA mudk vkl/kjkHkr
 'kjk hkh dkeZk 'kjk ds uke I s tuk tkrk gA et; r% deZ dk vFkZ i ðfūk*
 gA deZ I s vkd"V i ñpxy Hkh deZ 'kcn I s mi pfjr gA vREk vks deZ dk
 I Ecl/k fØ; k ds }jk k gks gA tc rd vREkk eA jkx}sk tfur i ðEiu
 fo | eku gS rc rd ml dk deZ i jek.kykak ds I Fk I Ecl/k gks jgrk gA
 bl fy, debkn fØ; kokn dk mi thoh gA deZ =dkfyd gA fØ; k gS
 bl fy, ml dks djus I s deZ dk gks gA deZ dk ifj.kke g&thoka dk
 fn'kkvka vks vuñn'kkvka eA vuð pj.kA fØ; k deZ i ñpxyka dk vkl o.k djrh
 gS bl fy, ml dk nñ kjk uke vkl o gA vkl o 'kcn cl/ku ; k nñk ds dkj.k
 : i ea xghr gvk gA¹⁵ deZ dks mik/k dgk x; k gA mik/k 'kcn nñk i hMk

vks cl/ku ds vfkz ea iż dr gvk gA tc dez vrek ds l kfk c/krs g& rks
 mudk Qy Hkh Hkxruk i Mfk gA bl hfy, dgk x; k gsf fd viuk fd; k gvk
 dez vi us dks Hkxruk i Mfk gA tsu ijEijk ea dez nks i zlkj dk ekuk x; k
 g&Hkkodez vks nØ; deA jkx}skRed ifj.kke vfkz~ d"kk; Hkko dez gØ
 dkczk tkfr dk ipxy&tMfUo fo'ksk tks d"kk; ds dkj.k vrek ds l kfk fey
 tkrk gØ nØ; dez dgykrk gA vpkp; z verpln us fy [kk g&vREKK ds }jk i klr
 gks I s fØ; k dks dez dgrs gA ml fØ; k ds fufeÜk I s ifj.keu fo'ksk i klr
 ipxy Hkh dez gA dez tks ipxy dk gh, d fo'ksk: i gØ vREKK I s fhuu
 d fotkrh; rüo gA tc rd vrek ds l kfk bl fotkrh; rüo dk I a kx gØ
 rkh rd l a kj gsvks ml I a kx ds uk'k gks i vrek epr gks tkrk gA¹⁶

tsu ijEijk vks fu"lfnd ijEijk ds xflks ea dez dh i fjHkk"kk ds
 l Ecl/k ea vlrj fn[kk; h i Mfk gA tsu ijEijk ea vREKK dh idfuk I s vld"V
 ipxy dks gh dez dgk x; k gA bl fy; s tsu n'ku ea dez i kxxyd gA
 ofnd ijEijk eafØ; kek= dks dez dgk tkrk gA¹⁷; gka fØ; k enk vks veukz
 nks i zlkj dh gks gA veukz fØ; k ekufl d fpulu ds }jk gks gØ tS sti]
 /; ku vlfna dk; z i ea ifj.kr l Hkh fØ; k enk fØ; k a gØ tS }; K djuk
 nku nukj xg fuekz djukj Hkstu i dkuk vlfna bu fØ; kvk dks tsu n'ku
 ds vu kj nØ; dez vks Hkko dez dg l drs gA

dez ds Hk

tho vks dez dk l Ecl/k vlfna gA fdlrqek/s rks ij dez ds nks
 Hkn fd; s x; s g&Hkko dez vks nØ; deA jkx}skRed ifj.kke vfkz~ d"kk;
 Hkkodez gA dkczk tkfr dk ipxy tMfUo fo'ksk tks d"kk; ds dkj.k vrek
 ds l kfk fey tkrk gØ nØ; dez dgykrk gA bl nØ; vks Hkko dez dh
 dk; &dkj.k ijEijk vlfna dky l s pyh vk jgh gA jkx&}sk : i Hkkodez
 dk fufeÜk i kdj nØ; dez vREKK I s cdkrk gØ vks ml ds l Ei dz l s vrek ea
 i p%jkx&}sk dk mn; gks gA tsukxek ea vkB dek dk mYsk feyrk gØ
 ftul s cdk gvk tho l a kj ea ifjorl djrk g&Kuko. kj n'kuoj. kj
 onuh;] ekuh;] vk; j uke] xks vks vlrjk; A ; s vkB dez gA¹⁸ bu vkB
 dez i zlfr; k dks Hkh nks Hkxka ea ck/k x; k g&?Mrdez vks v?MrdeA

?Mrdez

tks dez ipxy vrek l s fpi ddj vrek ds eq; ; k LokHkkfod
 xqkka dk ?kkr djrs gØ mudks ?kfrdez dgrs gA mu dek dk enyksNnu

gkus I s gh vKREkk I oK ; k I oh'kh cu I drk gA Kukoj.kh;] n'kukoj.kh;]
 eku; vkj vUjk; ; spkj deZ ?kkfrdeZ dgykrsgA
v?kkfrdeZ

ts deZ vKrek ds e[; k LokHkkfod xqkka dks ?kkfrdeZ dgykrsgA os
 v?kkfrdeZ dgykrsgA onuh;] vkJ;] uke vkj xks; spkj v?kkfrdeZ gA¹⁹
 vKREkk ds xqk vkB gA 1/2 vuUrkku] 1/2 vuUrn'ku] 1/2 vuUrl [k
 1/2 vuUroh;] 1/2 vVy voxkgu] 1/2 vefirbiu] 1/2 vx#y?kj u vkj 1/2
 yfc/kA²⁰ deZ ipxy vKrek ds bu xqkka dks ixV ugha gkus nsA bl fy,
 vKrek dk LokHkkfod : i ixV ughagks i krkA

deZ vkj mudsdk; Z

tlu n'ku ds vuq kj tc dkkZ deZ fd; k tkrik gS rks ml deZ ds
 i jek.lq vkB Hkkxka ea foHkDr gks tkrk gS vkj vKREkk ds LokHkkfod xqkka dks
 ixV ughagks nsA bu dek ds y{k.k bl izdkj gA

**1- Kukoj.kh; de&vKrek vuUrkku I Ei lu gA I k j e&ftruh vKrek, a gS
 mu I cea vuUrkku fo | eku gA²¹ ijUrq Kukoj.kh; deZ vKrek ds bl
 vuUrkku dks vKPNkfnr dj nsrk gA Kukoj.kh; deZ vkJ dh i eh ds
 I eku gA ftl izdkj vkJ ds vKxs i eh ckakus I s nskus ea #dkoV gkrh
 gS os s gh Kukoj.kh; deZ vKrek dh Kku'kfDr dk fujk dkjrk gA**

**2- n'kukoj.kh; de&ts deZ vKrek dh I kkkRdkj djus dh 'kfDr ds vkoj.k
 djus ea fufelk gS os n'kukoj.kh; deZ gA n'kukoj.kh; deZ ifrgkjh ds
 I eku gA ts i frgkjh jktk ds n'ku ea #dkoV Mkyrk gS os s gh
 n'kukoj.kh; deZ vKREkk dh n'ku 'kfDr dks vKPNkfnr dj nsrk gA**

**3- onuh; de&ftu dek ds i Hkko I s vKrek futkuUn dks Hkydj I k kfjd
 I qk&nk : i Qyk dk vutko djrk gS ml s onuh; deZ dgrs gA
 onuh; deZ nks izdkj ds g&l kr onuh; vkj vI krosuh; A onuh; deZ
 e/fyilr ryokj dh /kj ds I eku gA ftl izdkj e/kq I sfyilr ryokj dh
 /kj dks pkvus I s Lkn ekye i Mfk gS ml ds I eku I krosuh; gS vkj
 thik dV tkrh gS ml ds I eku vI krosuh; gA**

**4- eku; de&ts vKrek ds ekgHkko ds gkus ea vFkk~ jkx] }sk vkj
 feF; kRo Hkko ds gkus ea fufelk gS og eku; deZ gA eku; deZ
 e|iku djus ds I eku gA ftl izdkj e|iku djus okys dks I qk&cnk**

ugha jgrh] os s gh ekguh; dez ds mn; I s thoka dh rūo J) k foi jhr gkrh gS vks fo"k; Hkska ea vkl fDr jgrh gA

- 5- **vk; t; de&bl** dez ds }kjk vkRek pkj xfr; k e&u;f; d] fr; b] eut; vks no eakke.k djrk jgrk gA vk; t; deZ cMh ds l eku gA ftl i dkj dkB dh cMh ea i Mh gyk eut; ml dks rkMfcuk fudy ugh l drk] os s gh vk; t; deZ dks Hksfcuk tho , d Hko I s n! js Hko ea ughatk l drkA
- 6- **ukede&ftl** ds i Hko I s tho 'kk ; k v'kk 'kjhj dh jpuk i Hko vkn i ltr djrk gB ml s ukedel dgrs gA bl ds e[; nks i dkj g&'kk vks v'kkA 'kk uke ds mn; I s 0; fDr I hnj] vkn opu] ; 'kLo h vks i Hko'kkyh 0; fDrRo okyk gkrk gS vks v'kkuke ds mn; I s bl ds foi jhr gkrk gA
- 7- **xks-de&ftl** dez ds }kjk tkfr] dy vkn dh mPprk fuEurk gkrh gS ml s xks deZ dgrs gA xks deZ nks i dkj dk g&mPp xks vks fuEu xksA ; s Øe'k%mPprk&fuEurk] I Eku vks vI Eku dsfufeuk curs gA
- 8- **vUrjk; de&ftl** deZ ds dkj .k vKREkk dh nk] ykHk] Hksx] mi Hksx vks oh; Z dh 'kfDr efo?u&ck/kk, a ; k #dkoVv k, i nkFk i kI e gks gq Hk mudk Hksxki Hksx u gks l d] ml dk uke vUrjk; deZ gA²² vUrjk; deZ jktk ds dkskk; {k ds l eku gA ftl i dkj jktk dk vknk gks ij dkskk; {k ds fcuk fn; s og oLrq ugh feyrh] os s gh vUrjk; deZ nj gq fcuk bfPNr oLrq ugh feyrh]

deZvK dsdkj.k

tho ds l kfk deZ dk vkn dh mPprk gS ; | fi tho vks deZ nkska i Fkd-rūo gA xks us izu fd; k&Hksout tho deZvK dS s djrk gA

Hksoku-egkohj us mUkj fn; k&xks e! Kkukoj.kh; deZ ds rhoz mn; I s n'kukoj.kh; deZ dk rhoz mn; gkrk gA n'kukoj.kh; deZ ds rhoz mn; I s n'kukoj mn; gkrk gA n'kukoj ds rhoz mn; I s feF; kRo dk mn; gkrk gS vks feF; kRo ds mn; I s tho vkb i dkj ds deZ dks ckdkrk gA²³

Lfkukak] I eok; kax earFkk mekLokfr us deZvK ds i kpk dkj.k crk; s g&A½ feF; kRo ½½ vfojfr] ½½ i ekn] ¼½ d"kk; vks ½½ ; kxA²⁴ deZvK ds pkj Hks g&i dfr] fLFkfr] vutHko vks i nsKA²⁵ buen i dfr vks i ns dk cl/k ; kx I s gkrk gS, oafLFkfr o vutHko dk cl/k d"kk; I s gkrk gA

ftl l e; tho deZ dks ckdkrk gS rc ml dh e[; r% ; s pkj voLFkk, a gkrh gA ; s gh pkj voLFkk, a cl/k ds pkj Hks gA buen i dfr dk vFk g&LohHkoA deZ dk cl/k gks gh ml ea tks Kku vks n'kukoj dk jkdu; I f&nHk nsus vkn dk LohHko i Mrk gS og i dfrcl/k gA fLFkfr dk vFk g&dkye; kHkA i R; d deZ dk ckj gks gh ml dk I EcU/k vknRek I s dc rd

jgsk ; g fuf'pr gks tkrk gA vuLko dk vFk gS Qynku 'kfDrA iñsk dk vFk deZ i jek.kyka dh x.kuk gA tks deZ vkRek I s cl/k dks iLr gks gA os fu; r jgrs gA , d dky eaftrus deZ i jek.kycaL dks iLr gks gA mudk os k gks gh iñskcl/k gA ftrus Hkh deZ gos I c bu pkjka Hkkxka ea cl/s gq gA d"kk; gh deZ cl/k dk e[; dkj.k gA d"kk; ds pkj Hkn g&Øksk] eku] ek; k vLj yHKA mUkj/; ; ul # ejkx vLj }sk dks deZ dk cht dgk x; k g&

**jkks; nklsfo; dEech; h dEea; egliaHao; frA
dEea; tkej.kl ewy nD[la; tkej.lao; frAA²⁶**

jkx vLj }sk deZ ds cht gA deZ ekg I s mRiUu gksk gS vLj og tle&ej.k dk ewy gA tle&ej.k dks nLk dgk x; k gA ; gh cl/ku gA

tL n'kL dL rjg vL; Hkkjrh; nk'kud i jEijkvka ea deZL/ku dk dkj.k jkx&}sk ekg vfo | k dks ekuk x; k gA U; k; n'kL dk elr0; gSfd 'kjhj] bflh] eu] cf) ds vukRe gks i j Hkh buea ^eLgh gL , k Kku j[kuk feF; kKku vLj ekg gA ; gh deZL/ku dk dkj.k gA I k[; n'kL cl/k dk dkj.k foi; kL ekurk gA ; kx'n'kL ea vfo | k] vfLerk] jkx&}sk vLj vflkfuosk dks DYSk dgk x; k gS vLj ; gh cl/ku dk dkj.k gA mi fu"kn~Hkxonxhrk vLj cPel # ea Hkh vfo | k dks gh cl/k dk dkj.k ekuk x; k gA

bl izdkj tL n'kL vLj vL; n'kuka ea deZL/k ds dkj.kka ea 'kCnHkn vLj ifØ; k Hkn gks i j Hkh ewy Hkkoukvka ea [kkl Hkn ugha gA
deZ dh voLFk, a

deZ dh foHklu voLFk, a gA e[; : i I s blgax; k jg Hknka ea foHkDr fd; k x; k gS&1½ cl/k] 1½ I Ükk] 1½ m}rL] 1½ viorL] 1½ I Øe.k] 1½ mn;] 1½ mnLj.k] 1½ mi 'keu] 1½ fu/kfuk] 1½ fudkfpr vLj 1½ vLck/kdkyA

1½ clV&vkREkk ds I kfk deZ jek.kyka dk I Ecl/k gksk {kj uhjor~, deZ gks tkuk cl/k gA izfr] flfkfr] vuLkkx vLj iñsk ds Hkn I s cl/k ds pkj izdkj gA

1½ I Ük&vLc) deZ viuk Qy inku dj tc rd vREkk I s i Fkd~ugha gks tkrs rc rd os vkRek I s gh I Ec) jgrs gA bl s tLnk'kudka us I Ükk dgk gA

13½ m}rž&fLFkfr cl/k vlg vułkkxcl/k ds c<us dks m}ržuk dgrs g
14½ viorž&fLFkfrcl/k vlg vułkkxcl/k ds ?Vus dks vioržuk dgrs g
 m}ržuk vlg vioržuk ds dkj.k dkbz dez 'kh?kz Qy nrk gsvlg dkbz nj
 ej fdal h dk Qy rhoz gksk gsvlg fdal h dk ellnA
15½ I Øe.k&, d i dkj ds dez i jek. k yka dh fLFkfr vlfn dk njs i dkj ds
 dez jek. k yka dh fLFkfr vlfn ds : i ea ifjofrž gks tkus dh ifØ;k dks
 I Øe.k dgrs g
16½ mn; &dez dk Qynku mn; g ; fn dez Qynaj futkz gks rks og
 Qyln; gsvlg Qy fn; s fcuk gh mn; ea vldj u"V gks tk; rks
 i ns kln; g
17½ mnhj.k&fu; r l e; ds i ož dez dk mn; ea vukuk mnhj.kk g t s
 l e; l s i ož gh vke vlfn Qy idk; s tkrs g os s gh l kkuk l s vkc)
 dez dk fu; r l e; l s i ož Hkkx dj {k; fd; k tk l drk g l kekU; r%
 ; g fu; e gsf fd ftl dez dk mn; gksk gsm l h ds l tkrh; dez dh
 mnhj.kk gks h g
18½ mi 'keu&deki ds fo | eku jgrs gq Hkh mn; ea vkus ds fy, mlga v{ke
 cuk nsuk mi 'ke g
19½ fu/kuk&ftl ea deki dk mn; vlg l Øe.k u gks l d fdurq
 mnorž&viорž dh l Hkkouk gks og fu/kfuk g
20½ fudkfpr&ftl ea m}rž] viorž] l Øe.k ,oa mnhj.kk bu pkjk
 voLFkkvka dk vHkkko gks og fudkfpr g vFkkz~vkREkk ea ftl : i l s
 dez cikk gsm l h : i ea Hkkxsfcuk ml dh futjk ugha gks hA
21½ vlc&lkdky&dez c/kus ds i 'pk~tc rd Qy u ns , h voLFkk dks
 vlc&lkdky dgrs g
 bl i dkj tskxek a debkn dk egUoiwz Lfkku g l d kj ea
 fn [kk; h i Mysokyh fofHkkurk dk dkj.k dez gh g l wdrk a dgk gsf
 l c ik.kh vi us deki ds vuł kj i Fkd&i Fkd- ; ksu; ka i khr djrs g
 deki dh v/khurk ds dkj.k v0; Dr n l k l s m[kh i k.kh tle tjk vlg ej.k l s Hk; Hkhr
 gkdj l d kj&pØ ea HkVdrs jgrs g i kf.k; ka ds 'kikk' kikk dez gh l d kj Hke.k
 ds dkj.k g

,oa **Hol** kjs I **jb]** Igkl gfga dEefgA
thoks i ek; &cgyks l e; axls e! ek iek; ,AA²⁸

debkn dk ; g fl) kUr gSfd tks ik.kh tS k deZ djrk gSml dks ml dk Qy vo'; Hkksuk i Mfk gA dek dk Qy Hkksfcuk I k j I sefDr ughafey I drh&

v..kI nD[kav..ksu ij;k; bA
v..ksk dMav..ksuks ifMI osbAA²⁹

I k j ea vkokxeu jkdus ds fy; s deZht dks u"V djuk cgr vko'; d gA ftl us vius dek dks u"V dj fy; k gSml dk I k j ea Hke.k #d tkrk g&

tgk nM<.kach; k. k .k tk; fr i qk valjkA
dEe ch; s qnM< k .k tk; fr HoadjkAA³⁰

ftl idkj nX/kchtka ea l s i q% valj QWus dh 'kfDr ughajgrh ml h idkj deZ ih chtka ds u"V gks tkus ij mues Hko: ih valj mRi lu djas dh 'kfDr ughajgrhA tc deZ cht u"V gks tkrs g& rks vrek vius 'k) Lo: i eafLFkr gkdj ykdkxz eafLFkr gks tkrk g&

t ; k dEajofoUk.lafI f) axPNb uhjvkA
r ; k ykxerFk; RFk f) lsgob I kl vka³¹

bl idkj i kf.k; ka ds mRFku vkJ iru ea deZ dh egJlo i wlz Hkfiedk gA vpkjka dk ; g mn?kksk fd cl/k vkJ ek;k i kf.k; ka ds vius v/khu g& l R; irhr gksk gA

ftl idkj tsukxeka ea deZht ds u"V djas dh ckr dgh x; h gS ml h idkj xhrk ea Hkh dgk x; k gSfd ftl 0; fDr ds l kjs deZ dkeuk vkJ I dYi I sjfgr gks g& rFkk Kkukfxu l s l eLr l spr deZ ty tkrs g&, s 0; fDr dks Kkuhtu if.Mr dgrsgA

mifu"knka ea dek ds Lo: i vkJ muds Hks ds ckjs ea dbZ <x l s fpuru fd; k x; k gA fujkyEck fu"kr~ea bl ds nks Hks fd; s x, g&deZ vkJ vdeA deZ vkJ vdeZ ds ckjs ea ; gka dgk x; k g&deZ p fØ; ek. klnz % deZ ; ga djkeR; /; Refu"Br; k dra deB deA vdeR p drRokRok| gokjR; k cl/k: ia tlefnndkj.ka fuR; uEfukd ; korrilakuln"QyHkI Akua; ÜndeA³²

xhrk ea Hkh deZ vdeZ vkJ fodeZ ds l Ecl/k l s deZ ds rho Hks fd; s x; s gA l dkeHko l s dh x; h 'kkL=fofgr fØ; k dks deZ dgrs gA QyPNk eero vkJ vkl fDr l s jfgr gkdj doy nñ jka ds fgr ds fy; s

fd; k x; k de^zvde^zcu tkrk g^A 'kkL=fofgr de^zHkh ; fn n^Lj^Ldk vfgr
 ; k n^Lk i gipkus ds Hkko I s fd; k tk; rks og fode^zcu tkrk g^A³³ de^zrks
 I Hkh djrs g^S fdUrq og de^zk^x rc curk g^S tc n^Lj^Lds fy; s fujkl Dr
 Hkko I s de^zfd; k tk; A de^zI k^j ds fy; s gkrk g^S v^Lg^J ; k^x vi us fy; s
 gkrk g^S bl ckr dks /; ku e^Lj[kdj foodh i#k l nk de^zdks de^zk^x djus
 ds fy, ; Ruoku-gkrk g^A v^Lg^J fu"kn fl) k^Lur ds vu^Lk^j de^zds rhu Hks
 fd; s x; sg&fØ; ek.k] I spr v^Lg^J i k^LC/kA³⁴

1½ fØ; ek.k de&bl s I ph; ek.k de^zHkh dgrs g^A ; g bl thou v^Lg^J
 or^Lku dky e^Lgksusokyk de^zg^A bl dk Qy Hkfo"; e^LfeyxkA

1½ I sprde&or^Lku I s i gys bl t^Lle e^L fd; s g^Ss vFkok t^LekUrj ds
 vu^Le u^L; t^Lle e^L fd; s g^Ss de^ztks I a^Lghr g^S os I spr de^zdgykrs g^A
 bl ds Qy dk vH; p; ugh^Lg^J jgrkA ; g I d^Ldkj cudj I e; dh i rh^Lkk
 djrk g^A

1½ i k^L0/kde&I spr de^zea I s tks de^zQy nus ds fy; s mle^Lk gkr^S g^S
 vFkk~ or^Lku thou e^L ge tks Hkh Qy Hkks jgs g^S og i k^L0/k de^zdk
 i f^L.k^L g^A I spr de^zea I s gh Qy k^L de^zdk y^Loj i k^Lkh ds
 i k^L0/k dk fuelk^L gkrk g^S ml s n^L ; k HkkX; Hkh dgrs g^A i k^L0/k de^zdk Hkks
 djuk i k^L.khe^L= ds fy; s vfuok; z gkrk g^A i S^Lxyki fu"kn- e^L dgk x; k
 g&i k^L0/kde^z; brefgfuelk^L dor~0; ogjfrA³⁵ v/; kReki fu"kn-e^L dgk x; k g^Sfd
 'kjhj^Lunz kfn dh I Ükk i k^L0/k de^zdk ds v/khu g^S tc rd
 i k^L0/kde^zvof'k"V g^Src rd 'kjhj^Lkfn u"V ugh^Lgks I dr^L fdI h 'kfDreku-
 i#k }kjk Qdk x; k ck.k rc rd ugh^L#d I drk^L tc rd fd ml dk ox
 de ugh^Lgks tkrk g^S s gh ftl i k^L0/k de^zds QyLo: i ; g 'kjhj mi yC/k
 g^Jg^Sml de^zdk ox tc rd {kh.k ugh^Lgkrk rc rd 'kjhj^Lkfn fuokj .k
 I Ehko ugh^L³⁶ vFkk~ i k^L0/k de^zdk vo'; Hkksuk i M^Lk g^A bl s Hkksus ds
 fy; s i k^L.k^L d^Ldkj dh gkrh g^S&1½ LoBNk i o^Ldz] 1½ vfuPNk
 ; k no^LBNk i o^Ldz v^Lg^J 1½ i j^LPNk i o^LdzA

1½ LoBNk i o^Ldz&; fn fdI h Hkh eu^L; dks fdI h dk; Z e^Lykk gkrk g^S; k gkfu
 gkrh g^Srks ; g ykk^L ; k gkfu ml ds 'k^Lk^L ; k v'k^L de^zI scus gq i k^L0/k ds
 Qy g^A dk; l dk v^Lg^JEHk 0; fDr LoBNk I s djrk g^S fdUrq ml s tks YkkHk ; k
 gkfu gkrh g^Sog ml ds 'k^Lk^L'k^L de^zI scus gq i k^L0/k dk Qy g^A

1½ vfuPNk i o^Ldz&dHkh&dHkh eu^L; dks vdfYir oLrq dk ykk^L gks tkrk g^S
 ftl dh ml us dHkh dYi uk gh ugh^L dh FkhA bl h i dkj vdfYir gkfu Hkh
 vdLekr~gks tkrh g^A ekxz e^L tkr^L I e; fctyh fxj tkuk^L dk^L eW; oku-
 oLrq i k^Lr gks tkuk vlfna I qk: i Hkks ftl dks i k^Lr djus dh eu e^L

I EHkkouk ; k bPNk u Fkh vuk; kl gh nödik I s vius vki iklr gks x; h
vfuPNk iklj0k gA

**18½ ijBNk i w&t gka fdI h 0; fDr dks nI jka dh bPNk I s fo'ksk ykhk ; k
fo'ksk gkfu gksh gA ; g ykhk ; k gkfu ml ds 'klk v'klk dekl I s cus gq s
iklj0k ds Qy rks gA fdUrqml s tks ykhk gyk Fkk) og fdI h vU; 0; fDr dh
bPNk I s gyk FkkA bl h iklj ml s tks dN gkfu gq h Fkh) og fdI h nI js
0; fDr us viuh bPNk I s dj nh FkkA bl iklj ml s bl
iklj0k dk Hkkx ijBNk i w&t gksh gA**

/ke/ vFk dke vks eksh bu pkjka i "#"kkFk ea vFk vks dke dh
ikflr ea iklj0k dh eq; rk rFkk i "#"kkFk dh xkskrk gksh gS rFkk /ke/ vks
eksh dh ikflr ea i "#"kkFk dh eq; rk rFkk i klc/k dh xkskrk gksh gA I eLr
ikf.k; ka ea eu; ; ksu dh ; g fo'kskrk gS fd og iklc/k deZ dk Hkkx djrs
gq fØ; ek.k deZ dks djrk gA eu; ; ksu I f&n[k I s Åij mBdj eksh
ikflr ds fy; s gh ifjdYfir gA xhrk ea Hkh dgk x; k gS fd deZ djrs gq s
eu; fl f) dks iklr djrk gA

iklC/klsngkuelz fr {h; rsf[kykA

ukHra{h; rsdeZ tle dks 'krffia

bu mfDr; ka ea iklC/kdeZ ds Hkkx dks vfuok; Z ekuk x; k gS fdUrq
eu; ; ksu dh ; g fo'kskrk gS fd og bl tle ea gh I r~deklBku i w&t
vius pje y{; dks iklr dj y{ D; kld ; g deZ ; ksu ; k lku ; ksu gA
no; ksu] dhM&edkMs i 'k&i {h ; s I eLr ; ksu; ka Hkkx ; ksu; ka gA ; s døy
vius deDy Hkkx ka ds fy; s vkrk gA orzku thou ea buds }kj fd; s x; s
deZ Qynk; d ugha gksh D; kld buds }kj fd deZ I dYi i w&t ugha fd; s
tka eu; ; ksu gh deZ ksu gS tks bl tle ea I rdeklBku i w&t eksh
iklr djrk gA

mifu"kn- ijEijk ea bu rhu iklj ds dekl ds vfrfjDr vkpj.kh;
vU; dekl dk o.ku gA ; s deZ g&fuR; deZ usfukd deZ dkE; deZ
fuf"k) deZ ik; f"puk deZ vks mikl uk deA

**1- fuR; deZ ml s dgrs g&ftuds dju s I s fo'ksk iq; dk ykhk u gks i j Hkh
u dju s gkfu gksh gA Luku] I d; k] ti] nointk] osone vks
vfrfFk Rdkj ; s N%fuR; deZ ekus x; s gA xgLFk ds ?kj ea i kp LFky , I s
g& tgka i frfnu u pkus i j Hkh tho fgk gksh dh I EHkkouk jgrh gA
plgk %vfxu tykus eI pDdh %hl us eI cglkj %cgkj us eI Å[ky %dWus
eI ty j[kus ds LFku %tyik= j[kus i j uhps thoka ds ncuz I s tks i ki
gks g& mu i ki ka I s epr gks ds fy; } cñ; K&on onkak rFkk ijk.kfn
vk"kkFk dk v/; ; u] fir; K&Jk) rFkk rizk] no; K&nørkvædk i tu**

, oa gou] Hkr; K&cfyo\$ono rFkk i 'pcfy] eut; ; K&vfrfFk I Rdkj&bu i kpkka; Kka dks i frfnu vo'; djuk pkfg, A mi fu"knka ea dgk x; k g\$fd ell=n\$Vk _f"k; ka us ftu dek dks oneU=ka ea n\$[kk Fkk] os deL _d]; t% vks I ke&bu rhuka onka ea cgr i zdkj I s foLrkj i o\$ of.kr gA vr% I kd kfjd mlufr pkgs okys eut; ka dks mlga Hkyh Hkkar tkudj fu; ei o\$ mu dek dks djrs jguk pkfg; A

2- u\$efukd deL os g\$ tks fdI h fufeuk I s fd; s tkrs gA t\$ &i# ds tle gkus i j tkrfV ; K fd; s tkrs gA

3- dKE; deL os deL g\$ tks fdI h Qy dh i kflr ds fy; s fd; s tkrs gA t\$ s LoxLfn ykdka ds Hkkoka dh i kflr ds fy; s 'kkL=fofgr 'kkdeka dk vlpj.k rFkk fu; ekuj kj L=h i d x vknf Hkkoka dk mi Hkkx djrs gq s i ztk dh of) djuk vknfA

4- fuf"k) deL os deL g\$ ftudk fu"kk 'kkL=ka ea fd; k x; k gA t\$ &fgd k u djukA dKE; deL vks fuf"k) deL u djus d\$oy fur; u\$efukd deL djs jgus I s i R; ok; i fjkj gksk gA

5- ik; f'puk de& iki ka ds i{kkyu ds fy; s fd; s x; s deL ik; f'puk deL dgs tkrs gA t\$ s pkUnk; .k orA

6- mikl uk de&tc I k/kd dks 1 o\$ [kyq bnacā* bl : i ea; g fuf' pr gks tkrk g\$fd ; g pjkpj txr~cP e dk Lo: i g\$rc ml ea vknj i o\$ fpjdky rd viuh euksfuk dks j[kus ds fy; s tks deL fd; s tkrs g\$ mlga mi kl uk deL dgrs gA bu dek ea cf) dh 'kij) dh fy; s fur; u\$efukd rFkk ik; f'puk deL ,oafpuk dh ,dkxrk ds fy; s mikl uk deL fd; s tkrs gA mi ; Dr N% i zdkj ds dek dk vUrHkkb fØ; ek.k deL ea fd; k tkrk g\$D; kdk budk I Ecl/k n\$ud thou ea fd; s tkus okys dek I s jgrk gA mi fu"knka ea deQy: i fuf/k dks vfuR; crk; k x; k gA I kFk gh I kFk ; g Hkh dgk x; k g\$ fd vfuR; deL I s fuR; r\$uo dks ugha i klr fd; k tk I drkA tks eut; Kku ds r\$uo dks vks deL ds r\$uo dks ; FkkFk% tku yrk g\$og dek ds vu\$Bku I s eR; q dks i kj dj ds Kku ds vu\$Bku I s ver dks Hkkxrk gA

t\$u n'klu ds vu\$ kj Kukoj.kh;] n'kukoj.kh; vknf vkBka i zdkj ds dek dks fØ; ek.k I spr vks i kjk dk deL ea I ekfgr fd; k tk I drk gA bl tle ea tho ds }jk dk deL fd; s tkrs g\$ os deL fØ; ek.k deL dgs tkrs gA ogh deL tc bdës gks tkrs g\$rc I spr deL dgs tkrs g\$ vks tc ogh deL Qykkdeka gks g\$rc i kjk cudj or\$ku thou ds fu; ked cu tkrs gA vks fu"kfnd i jEijk ea Kukoj.kh; vknf ukedj.k ugha fd; k x; k gA vks fu"kfnd i jEijk ea 'kjk vks v'kjk : i ea dek ds nks Hkn fd; s x; s g\$

v^kj 'k^{kk}de^k ds v^kpj.k dh ckr dgh x; h g^A t^si jEijk ea Kukoj.kh;]
 n'kukoj.kh;] ekguh; v^kj v^krjk; bu pkj^ka de^k dks ?kfrde^z dgk tkrk
 g^A³⁷; s ?kfrde^z gh v^kj fu"fnnd i jEijk ds vu^d kj v'k^{kk} de^k g^A uke] xks]]
 v^kk; v^kj onuh; bu pkj^ka de^k dks v?kfrde^z dgk tkrk g^A³⁸; s pkj^ka
 de^k 'k^{kk} v^kj v'k^{kk} nks i zdkj ds gkrs g^A vPNk uke] vPNk xks] vPNh xfr
 v^kj I ^kk dh onuh; rk 'k^{kk} de^k dk Qy g^S rFkk bl ds foi jhr v'k^{kk} de^k
 dk Qy g^A

t^sukxeka ea i dR; kRed de^z nks i zdkj ds ckr; s x; s g^{&iq}; v^kj
 i ki A iq; de^z dk vFk g^S fujo | i dfUKA og v^kpj.k ds ; k^{kk}; g^A i ki de^z
 dk vFk g^S I ko | i dfUKA og v^kpj.kh; g^A³⁹ t^sukxeka ea vPNs v^kj cjs
 nkska i zdkj ds de^k dks cl/ku dk dkj.k dgk x; k g^A cl/ku rks cl/ku gh g^S
 pkgs I kus dh tathj I s ckakk tk; ; k ykgs dh tathj I A de^z cl/ku dk gh
 dkj.k g^S pkgs og vPNk gks; k cjkA vREkk dk I Ecl/k tc rd de^k I s
 jgrk g^S rc rd og e^dr ugha gks I drkA vREkk dk okLrfod Lo: i rks
 de^de^dr gh g^A de^de^dr vREkk ds fy, dk^b 0; ogkj ugha gk^kA I de^z tho
 ds fy, 0; ogkj gk^k g^A jkx&}sk I s c/kk g^kyk tho I de^z gk^k g^A I a e
 v^kj ri ds }jkj jkx v^kj }sk dks fNlu dj tho ek^k iktr djrk g^A

de^z ds Lo: i] idfr] Hkn dks tkuus ds i 'pkr-; g tkuuk vko'; d
 g^S fd vREkk v^kj de^z dk D; k I Ecl/k g^S de^z vi uk Qy Lo; a nrs g^A; k
 fdI h vU; I Ükk ds v/khu gkdj de^z vi uk Qy inku djrs g^A i fjlLFkfr; ka
 dk fdruk; kxnku Qy inku djus ea gk^k g^S bR; kfn i zu Lor% LQ^{kk} g^A
 bu izuka dk I ek/kku t^sukxeka v^kj mifu"knkads i fji sk ea vi skr g^A

vREkk v^kj de^z dk I Ecl/k

tho pru g^S v^kj i pxy vpruA bu nkska ea I h/kk I Ecl/k ugha g^A
 tho viuh idfuk; ka I s gh i pxyka dk vkd"kk djrk g^S bl fy, tc og
 'k^{kk} idfuk ea I ayku jgrk g^S rc 'k^{kk} i pxy vREhd^r gkrs g^S tks iq;
 dgykrs g^S v^kj tc og v'k^{kk} idfuk ea I ayku jgrk g^S rc v'k^{kk} i pxy
 vREhd^r gkrs g^S tks iki dgykrs g^A vREkk i e^kuk n'kk ea vi us v'k^{kk}
 mRFkkuj de^z cy] oh; } i # "kdkj rFkk ijk^k e^kuk de^z i k; k^{kk}; i pxyka dks
 xg.k dj de^k I s c) gks tkrk g^A og vi e^kuk voLFkk ea 'k^{kk} mRFkkuj de^z
 cy] oh; } i # "kdkj rFkk ijk^k e^kuk de^z i pxyka dk futj.k dj e^dr gks
 tkrk g^A vREkk gh de^k dk dÜkk g^S v^kj vREkk gh de^k dk fodÜkk g^S
 bl fy, cl/k v^kj ek^k vREkd^{kk} I Eer g^A

ofnd ijEijk ea fØ; k ek= dks de^z dgk tkrk g^A; g fØ; k nks
 i zdkj dh gk^k g^{&e^{kk}} v^kj ve^{kk}KA e^{kk} fØ; k og g^S tks nf"Vxr g^S t^s s
 fdI h oLrq dk fuel^k djuk^k pyuk^k mBuk^k cBuk vRfnA ve^{kk} fØ; k ea

ekufi d fpuru djuk] Lej.k djuk] /; ku djuk vlfn l ekfgr gA ofnd
 i jEijk ds vuq kj fØ; k eñkz gks; k veñkz tc og iwlz gks tkrh gsrks ml dk
 fgl kc&fdrkc] yq[kk&tkk l jgfkr j [kk jgrh gA deZ dc Qykked[k gksk\\
 bl ckr dks l oZkfDreku bZoj ds vfrfjDr dkBz ugha tkurkA deZ tM+
 gksus ds dkj.k u rks Lo; adks tkurs gsvkj u vius Qy dks tkurs gA fdI
 deZ dk D; k Qy gksk\\ deZ Qy mn; ea dc vki; sk bu l kjh ckrka dh
 tkudkjh bZoj dks jgrh gA dky] Lohkk] fu; fr ; nPNk ½kdfLed ?kVuk\\
 i kpkA egkHk] thokRek vlfn deka ds dkj.k ugha gA dky l s ydj
 i 'pegkHk] rd crk; s qg s tM+ i nkFk] ea l s dkBz Hkh bl dk dkj.k ugha gA
 ; s l c tM+gksus ds dkj.k pru ds v/khu gA tM+oLrnyka ds esy l s dkBz
 u; h pht mRiu gkrh gks, h ckr Hkh ugha gA vrpru l oKrUo gh
 bl dk fu; ked gA mi fu"knka ds vuq kj vREKK veñkz gA vius deka ds
 dkj.k tc ; g 'kjhj kofPNuu gkrk gS rc l lrl ko; od l qe 'kjhj dk
 voHkk] d gkdj ; g deZ djrk gA dekuj kj tle vki tle l s deZ ajus
 dh thokRek dh vlfn i jEijk gA cgnkj.; dks fu"kn~ds vuq kj euq; vius
 deka, oa vkpj.k l s viuk Hkfo"; cukrk gA tks tS k vkpj.k djrk gS og
 os k gh Qy i krk gA vPNs deka okyk vPNk tle ik; skj vki ntdeka okyk
 cjk tle ik; skA iq; deka l siq; vki ntdeka l s i ki gkrk gA deZ ajus
 ea tho i wlz LorU= gS fdUrq vYi K vki vYi 'kfDreku-gksus ds dkj.k ml s
 vius deka ds Qy dk Kku ugha 'osk'orjks fu"kn~ea dgk x; k gSfd 'kjhj
 : ih ofk ij bZoj vki tho ; s nkska l nk l fkr jgus okys nks fe= i {kh gA
 buen l s thokRek: i , d i {kh l qk&nqk dk vuñko djrk gyk deDy dks
 Hkksrk gA ntj k bZoj : i i {kh bu Qyka dk mi Hkks ugha djrk] doy
 mudk l k{kh cuk jgrk gA vFkz~ thokREKK gh 'kjhj l s l Ecfl/kr gkdj
 elgek; ko'k deZ djrk gS vki deZ Qy dk vuñko djrk gA bZoj l k{kh
 nñVk gA mi fu"knka ea tho dk dñkro vki Qy HkksRro nkska ckrka dk Li "V
 myyek gA thokRek deZ ds }jkj nñjh ; ksu i klr djrk gA deka ds vuq kj
 Qy Hkksus ds fy; s foñklu ykdk ka ea xeu djrk gyk ukuk 'kjhjka dks
 ckj&ckj /kj.k djrk gA 'kjhj ds /keka ea vgrk&eerk djds rni gks tkus
 ds dkj.k ukuk i dkj ds LFk] vki l qe : i ka dks Lohdkj djrk gA i jrq
 tle yus ea ; g LorU= ugha gS bl l s l adYi vki deka ds vuq kj vusd
 ; ksu; ka l s bl dk l Ecfl/k tkmus okyk dkBz nñjk gh gA

tñkxelæavRek vki deZ dk l EcWk

mi fu"kn~xhrik vlfn xñFkka ea fØ; k ek= dks deZ ekuk x; k gS fdUrq
 tñkxelæavRek vki deZ 'kjn fØ; k dk okpd ugha gA bl ds vuq kj deZ vRek
 i j fpi ds gq s l qe i kñxfyd i nkFkz dk okpd gA vRek dh l qe] LFk]

ekufi d] okfpd vks dkf; d i dfuk ds }jk dez dk vkd"lk gkrk g§
 rnulrj tho vks dez i jek.kyka dk , chhkkko gkrk g§ vll; n'ku tgka dez
 dks I ldkj ; k okl uk : i ekurs g§ ogka tskxeka ea dez dks i khxfyd ekuk
 x; k g§ 'kjhj Hkh i khxfyd g§ bl dk dkj.k dez g§ bl fy; s dez Hkh
 i khxfyd g§ i khxfyd dk; z dk I eokf; dkj.k i khxfyd gkrk g§⁴⁰ itu
 gkrk g§fd tc dez i khxfyd gks ds dkj.k eluz g§ rks veuz vrek ds I kf
 ml dk I Ecl/k ds k\ bl itu ds mukj ea tskxeka dk dFku g§fd tho nks
 i dkj ds g§: ih vks v: ih⁴¹ epr tho v: ih g§ vks I kjh tho : ih
 debr vrek dk dez cdk ugha gkrk I kjh vrek gh dek) gkrk g§
 dek) vrek dFkpr~ eluz g§ dez dk I Ecl/k bl dkfV dh vrek vks ds
 I kf gh gkrk g§ tks vrek, a oEkk veuz dez epr gks tkrh g§ mul s fQj
 dez I Ecl/k ugha dj i krA veuz vrek ds I kf eluz dez dk cl/ku ugha gks
 I drk ijurq I kjh vrek ds, d&, d vrek ijs i vuurkuur dez i jek.k
 fpids g§ gks g§ vr% vrek veuz gkrh g§ h Hkh dekz 'kjhj ds I Ecl/k I s
 elzbr~ gkrh g§ tc dekz 'kjhj dk uk'k gks tkrh g§ rc vrek veuz gks
 tkrh vks rc , ih vrek dks dez Hkh ugha i dM+ I drA rkri ; z ; g g§ fd
 tc rd vrek ea dekz dk dkj.k fo|eku g§ rc rd dekz 'kjhj ds
 }jk dekz vrek ds I kf I Ecl/k dj I drs g§ vll; Fkk ugha tsk
 vrek ds vuq kj vrek gh vi us dekz dk dikk g§ vks I Ekk&nuk dk Hkkdrk
 g§ i jekrek jkx&}jk jfgr g§ ml dks I kj I s eryc gh D; k\ og
 I kf jkx&}jk I s ijs g§ fdurq vks fu"kfnd i jekrek ds vuq kj eut; dk
 dez djus ea vf/kdkj g§ ml ds Qy ea ugha Qy dk fo/kku djuk bzoj ds
 v/ku g§ bzoj gh tho ds dekz ds vuq kj ml s Qy nsrk g§ ; gh nkska
 i jekrek vrek g§

deziuk Qy Lo;a inku djrs g§; k deDy bzojk/khu g§

deziuk Qy Lo;a inku djrs g§; k deDy bzojk/khu g§ bl
 fo"k; i j tskxeka vks mi fu"knka ea , der ugha g§ mi fu"knka ds vuq kj
 eut; deziuk djus ea LorU= g§ fdurq ml dk Qy Hkkdrk ds vuq kj eut; dk
 Qy bzojk/khu g§ bzoj dh I oKrk vks tho ds dekz deDy dh
 fu; kedrk dk o.ku 'orsk'orjka fu"kn~ea fd; k x; k g§ bzoj I Eiuz txr-
 dh jruk djus okykJ I oKrk vks Lo;a gh vi us dks i xV djus ds g§ g§ os
 dky ds Hkh egdky g§ os I Hkh xqkka ds vrek vks I oKrk g§ os I eLr
 thoka dks vrek vrek cPek. Mka ds Hkhj rhuka dkyka ea ?kfVr

gksus okyh Nks/h I s Nks/h vks cMh I s cMh ?kVuk dks HkyHkkfir tkurs gA os
 i dfr vks tho I epk; ds Lokeh gsrFkk deZ dkj.k : i eaflFkr I Uo jt
 vks re rhuka xqkka dk fu; U=.k djrs gA os gh tle&er; q: i I dkj pO ea
 thoka dks muds dekuj kj ckdkj j[krs gA mudk ikyu&i ksk.k djrs gsvks
 calku I s thoka dks eDr Hkh djrs gA deZ djuk tho ds vi us v/khu gS fdUrq
 Qy ikr djuk tho ds v/khu ugha gS ; g bzojk/khu gA 'orsk'orjks fu"kn-
 ea bzoj dks dekZ; {k Hkh dgk x; k gS vFkk~ bzoj gh I cds dekA ds
 vf/k"Bkrk mudks dekuj kj Qy nsus okys vks I eLr ikf.k; ka ds vkJ; gS
 rFkk os gh I cds I k{kh 'kikk'kik dekA dks nskusky} ije prukLo: i vks
 i dfr dks xqkka I s vrhr gA

thokRek vi us dekA ds vuq kj Qy Hkkus dls fy; s fofHkuu ykdkA ea
 xeu djrk gyk vusd 'kjhjka dks ckj&ckj /kj.k djrk gA thokRek dk ; g
 vkokxeu D; ka gksk gA bl I Ecl/k ea mi fu"knka ea dgk x; k gSfd thokRek
 vi us fd; s gq s dekA ds I dkjka I s eu] cf)] bfUnz] ipHkr buds I epk;
 'kjhj ds /kek I s ; Dr gksus dks dkj.k vgrkj eerk vkn xqkka dls o'kHkkir
 gkdj vukskud 'kjhj /kj.k djrk gS vFkk~vi us dekuj kj fofHkuu ; ksu; ka
 ea tle yrsk gA ijUrq tle ysus ea og LorU= ugha gA I dYi vks dekA ds
 vuq kj vusd ; ksu; ka I s ml dk I Ecl/k tkMs okyk I oZkfDreku- bzoj gA
 bl iZkj mifu"kn~ vkn xtfkka ea tho dks vYi K vks deQy HkkDrk
 Lohdkj fd; k x; k gSvks bzoj dks deQy dk fu; ked ekuk x; k gA

tukxeka dh nf"V bl I s fHkuu gA iks egjhndekj us "t u n'ku"
 uked viuh ikrd ea fy[kk g&M d kjh tho vks i qxyka dls ijLij
 iHkkfor djus okys I a kx&fo; kx I s bl I f"V dk egkpO Lo; eo py jgk
 gA bl dls fy; s fdI h fu; U=d] 0; oLFki d I q kst d vks funkd dh
 vko'; drk ugha gA psu vf/k"Bkrk dls fcuk Hkh vI ; Hkkfrd ifjorzu
 Lo; eo viuh dkj.k I kexh dls vuq kj gksrs jgrs gA bl Lohkkor% ifj.kkeh
 n; ka dls egkl epk; : i txr~dks fdI h us I oZfke fdI h I e; pyk; k gS
 , s dky dh dYi uk ugha dh tk I drhA bl fy; s bl txr~dks Lo; afI)
 vks vkn xqkka dks vFkk~ vr%u rks bl txr ; U= dks pykus dls fy; s
 fdI h pkyd dh vko'; drk gS vks u bl dls vUrxk thoka dls iq; i ki dk
 yskk tkskk j[kus okys fdI h egkykd dh vks vPNs cjs dekA dk Qy nsus
 okys vks Loxl ; k ujd Hkst us okys fdI h egki Hkq dh ghA tks 0; fDr 'kjkc
 i h; skk ml dk u'kk rhoz ; k elln : i ea0; fDr dks vi us vki vks; skk ghA , d
 bzoj I dkj ds iR; s v.k&i jek.kq dh fO; k dk I pkyd cus vks iR; s
 tho dls vPNs cjs dk; k dk Hkh Lo; a ogh ijd gks vks fQj ogh cBdj
 I dkj tho dls vPNs cjs dekA dk U; k; djds mUg I qfr vks nqfr eaHkst
 mUg I qk&nqk Hkkus dls fy; s foo'k dj; g dS h ØhMk gS njkpkj dls

fy; s i j . k k Hkh ogh n̄ v̄k̄ n . M Hkh oghA ; fn I peip dkbz , d , d k fu; Urk ḡrks txr~dh fo"ke fLFkfr ds fy; sejyr% ogh tokc n̄ ḡ vr% bl Hky Hky\$ k ds pØ I s fudydj oLrþo: i dh nf"V I s gh txr~dk foopu djuk ḡokkA ; g txr~Lo; avius ifj . kkeh Lohkkö ds dkj . k i klr I kexh ds vuq kj ifjoréku ḡ txr~rks viuh xfr I s pyk tk jgk ḡ tks djsxk ogh HkyxkA tks cks xk ogh dkVskA ; g , d Lokkkfod 0; oLFkk ḡ nØ; k̄ ds ifj . keu dgha prsu I s i kfor gks ḡ dgha vprsu I A bl dk dkbz fuf' pr fu; e ughaḡ tc t̄ h I kexh i Lrþ gks ḡ rc os k ifj . keu cu tkrk ḡ

bl i dkj , d gh itu dk mÙkj t̄n'k̄l v̄k̄ mifu"kn~n'k̄l us fHku&fHku i dkj I s i Lrþ fd; k ḡ mifu"kn~n'k̄l ea deZ v̄k̄ deZ Qy ds e/; b̄oj dk fo/kku ḡ fdLrq t̄n'k̄l ea fdL h rhl jh 'kfDr dh mi kns rk Lohdk; L ugha ḡ ; gka euþ; deZ djrk ḡ v̄k̄ deZ dk Qy Lo; a i klr djrk ḡ mÙkj /; ul # ea vRedükko dk Li "V funsk ḡ

vlik dÜkk fodÜkk ;] ngk.k ; I gk.k ; A

vlik feÜkefeÜka ;] nhj fevks I qfevks⁴²

vkRek gh dek dk dÜkk ḡ bl fy; scu/k vkRedir ḡ vkRek gh dek dk fodÜkk ḡ bl fy; sek k Hkh vkRedir ḡ vkRek dk dÜkk I oz I Eer ḡ ; fn b̄oj dÜkk I dk Lohdkj fd; k tk; rks vkRedükko dk guu gkrk ḡ bl fy; s t̄n'k̄l ds vuq kj vkREkk gh vius I [k&n̄k dk dÜkk HkkDrk ḡ vkRek gh vius dek dk cdku djrk ḡ vkRek gh mu cl/kuka dks rkMfk ḡ vr%vkRek gh I oz kfDreku-ḡ

deZ v̄k̄ iutle

deZ v̄k̄ iutle dk fl) klr mifu"knka v̄k̄ v̄kxeke }jkj ekli; fl) klr ḡ mifu"knka ea bl ckr dk ijk fooj . k fn; k x; k ḡ fd ejus ds ckn iutle d̄s s gkrk ḡ dbki fu"kn~ea dgk x; k ḡ fd vius deZ v̄k̄ Kku ds vuq kj fdrus gh tho 'kjhj /kj . k dju ds fy; s fdL h ; k̄u dks i klr gks ḡ v̄k̄ fdrus gh LFkoj Hkkö dks i klr gks tkrs ḡ bl I s ; g fl) gkrk ḡ fd deZ v̄k̄ iutle dk xgjk I Ecl/k ḡ euþ; [k̄h dh rjg i drk ḡ vfk̄ ~ th.kz gkdj ej tkrk ḡ rFkk ejdj [k̄h ds I eku i q% vfkottkk gks tkrk ḡ mifu"knka ea bl pøe . k dks dbz mnkgj . kka I s Li "V fd; k x; k ḡ ftl i dkj tkd tc ?kk dh yEch i Ükh ds vflure fl js ij i gp tkrh ḡ rks og I gkj ds fy; s dkbz LFku [k̄st ysrk ḡ v̄k̄ fQj vius dks ml dh v̄k̄ [k̄prh ḡ ml h i dkj ; g thokrek bl 'kjhj ds v̄r ij i gp dj I gkj ds fy; s dkbz Hkh LFku [k̄st ysrk ḡ v̄k̄ vius dks ml dh v̄k̄ [k̄prk ḡ ftl i dkj I qkj I kus ds , d VdMs dks ydj ml s , d uohu : i ns nsk ḡ ml h i dkj ; g thokrek bl 'kjhj dks Nkm+dj vKku

dks nj dj dkbz vls uohu vf/kd l tñj : i /kkj.k dj yrsk gA⁴³; s n"Vklr
 i utle ds fl) klr ds dbz i gyvka dks l keus j [krs gA vkrrek orzku 'kjhj
 dks NkMts l s igys vi us Hkkoh 'kjhj dks [kst yrsk gA vkrrek ds iR; s
 thou dh fLFkr ml ds ml l s igys ds thou ds Kku vls dez }jkj ifrc)
 vls fu/kkj jr gksk gA tks 0; fDRk tS s vpkj.k okyk gksk gS os k gh gks
 tkrk gA 'kdkdez djus okyk 'kdk gksk gS vls iki dekz iki h gksk gA tks
 tS k dez djrk gS os k gh Qy ikr djrk gA vKkuh vlc) er; qds ckn
 vlgka ds l vghu ykdk ka ea tkrs gA vlgka ds ifl) ukuk i dkj dh ; ksu; ka
 , oa ujd: i ykd gS os l Hkh vKku rFkk nffk Dyk : i egku-vU/kdkj l s
 vlpNkfnr gA tks dkbz Hkh vkrrek dh gr; k djus okys eu; gS os ejdj mlgka
 Hk; djj ykdk ka dks ikr gksk gA NkUnk; ksu fu"kn-dgrh gS fd er; k ds fy;
 nks ekxz gS , d i dkk dk vls nll jk vU/kdkj dkj , d nlekxz vls nll jk
 fi rekx⁴⁴ tks ri djrs gS vls J) k j [krs gS os i dkk dk ekxz ea i dsk djrs
 gS vls ekuo thou pØ ea i w% ugha yksra tks døy vpkjoku- gS
 ykdk ka ; ksh dk; Z djrs gS os /kq a ds ekxz l s tkrs gS vls tc rd muds uhps
 vkus dk l e; ugha vkrk rc rd fir ykdk ea jgrs gA ml ds ckn os vi uh
 ; k; rk ds vu; kj i w% tle yrsk gA

eu; tc rd l Ppk Kku ugha ikr dj yrsk rc rd i utle gh
 ml dh fu; fr gA l tñj pfj= okyka dks l tñj ; kuh ea tle vls dfl r
 pfj= okyka dks cjh ; ksu ea tle feyrk gA bl i dkk mi fu"knka ea dez vls
 i utle dk l Ecl/k fn[kk; k x; k gA JhenHxonxhrik ea Hkh i utle ds
 fl) klr dk ifriknu g&tS seut; i jkus ol=ka dks R; kxdj nll jsu; s ol=ka
 dks /kkj.k djrk gS os ghs thokrek i jkus 'kjhj ka dks R; kxdj nll jsu; s 'kjhj ka
 dks ikr gksk gA⁴⁵ xhrik ds vu; kj tles gq dh er; qfuf'pr gS vls ej s
 gq s dk tle fuf'pr gA i utle ea fo'okl mi fu"knka ds dky l s cjkj
 pyk vL jgk gA onka vls ckA.ka ds fopkj ka dk ; g , d LokHkkfod fodkl
 gS vls mi fu"knka ea bl s Li "V vflk0; fDr feyh gA

vlxek ea Hkh dez vls i utle dk o.ku ikr gksk gA vpkjka
 vlxek ea i utle ds fl) klr dk o.ku bl : i ea feyrk g&^vfrf k es vL; k
 vksobk,] .MRFk es vL; k vksobk,] dsvgavkl H dsok bvlspvlsbg iBpk
 HfoLI kfe⁴⁶ vkrrek dk i utle gksk gS vfkok ugha gksk ; k ejus ds ckn
 vkrrek ; gka l s dgka tkrik gS ; g l Kku l c eu; ksu gksk ftudk
 vlr%ej.k 'kj gksk gS mlgka i dZle dh Lefr gksk gA tho dk i utle
 dS s gksk gS bl dk e; vL/kj ml dk i dZir deZ gA tho vi us gh iekn
 l s flkku&flkku tlekrj djrk gA i utle del akh thoka dk gksk gA vrhr
 del dk Qy gekjk orzku thou gS vls orzku del dk Qy gekjk Hkkoh
 thou gkskA del vls i utle dk vfoPNn l Ecl/k gA

Hkxoku~ egkohj us dgk&Økk] eku] ek; k vlg ykk ; s i^{ut}le ds ey dks i kkk. k djus okys gA uotkr f'k'kq ds g"kj Hk;] 'kkd vknf gks gA mudk ey dkj.k i^{ut}le dh Lefr gA tue yrs gh cPpk eka dk Lruiku djus yxrk gS ; g i^{ut}le ea fd; s gq vkgj ds vH; kl I s gh gksk gA⁴⁷ tS s , d ; pd dk 'kjhj ckyd 'kjhj dh mukjorh volFkk gS oS s gh ckyd dk 'kjhj i^{ut}le ds ckn ea gksus okyh volFkk gA thou ds ifr ekg vlg er; q ds ifr Hk; gS og Hk i^{ut}) I dkj ka dk ifj. kke gA ; fn i^{gys} ds tle ea ml dk vutko ugha gksk rks I lsktr ik.kh ea , h ofuk; ka i klr ugha gks I drh FkhA Hkxoku~ egkohj us vudl 0; fDr; ka dks i^{ut}le dk Lej.k djk; kA e^{kd}ekj efu i^{ut}; k dks NkMs ds fy; s rS kj gks x; k rc Hkxoku~ us ml s rhl js i^{ut}le dh Lefr djk; hA e^{kd}ekj dks Hk bdkj vi kg] ekxZkk xo^{kk} djrs gq s 'kkk ifj. kke i^{ut} v/; ol k; k fo'kq gksk gpo yS ; kvka rFkk rnkoj.kh; dek dk {k; ki 'ke gksus l s tkfr Lefr Kku mRi Uu gyKA⁴⁸

foikdl # ds iR; sI v/; u ea i^{ut}le dh ppk gA bl vlxr ea Hkxoku~ egkohj Lokeh us 'kkk&v'kkk dek dk l qk&nMk : i ifj. kke dk n"Vkkur i^{ut} dFku fd; k gA i^{ut}le l s l Ecfl/kr bl ea nks Jrldu/k gA⁴⁹ fookx l qLI nks l qD[kk i^{ut} ra tgk&ngfookx l gfookx ; A*⁴⁹ foikdl # ds vuq kj v'kkk , oa 'kkk dek dk ifj. kke Hk v'kkk , oa 'kkk gksk gA v'kkk i^{ut} ; ka i k nMk : i vlg 'kkk i^{ut} ; ka iq; l krk: i l qk i^{ut} djk gA dek dk Qy dks Hkks fcuk eFDr l Etko ugha gA tks tS k deZ djrk gS ml dk Qy Hkksus ds fy; s ml s ckj&ckj tle /kkj.k djuk i Mfk gA bl h l Unhkz ea foikdl # ds exki# dk n"Vkkur i^{ut} ; gA tks vi us v'kkk dek dk djk.k nk#.k ; U=.kk dks l gdj thou ; ki u djrk gA⁵⁰ l qk foikd uked f>r; Jrldu/k ea l qk gdekJ vknf dks Hk nh?bdky rd l qk ea jguk i Mfk gA fdUrq tle&tUekUj dk vf/kdkk Hkx Loxh; l qkka ds mi Hkx ea vFkok l qk; ekuohkoka ea gh 0; rhr gksk gA xkfe Lokeh }jk ftKk l ixV djus ij Hkxoku~ egkohj us l qk gdekJ ds i^{ut}loka dk ; FkkF; o.ku fd; kA deZ dh l Ükk Lohdkj djus ij ml ds Qy: i ijjk ; k i^{ut}le dh l Ükk Hk Lohdkj djuh i Mfk gA ftu dek dk Qy oréku Hko ea i klr ugha gksk mu dek dk Hkks ds fy, i^{ut}le ekuuk vko'; d gA i^{ut}le vlg i^{ut}ko ds u ekuus ij drdeZ dk fug^{pd} fouk'k vd'r deZ dk Hkx ekuuk i MfkA , h flFkfr ea deZ 0; olFkk nFkr gks tk, xhA bu nkka ds i fjgk gq gh debkn; ka us i^{ut}le dh l Ükk Lohdkj dh gA bl i^{ut}dkj vudl ; fDr; kandj mifu"knka vlg vlxr ea i^{ut}le fl) fd; k gA

vlxfed vlg vlfu"fnnd deZ dh ryuk

vlxfeka ea vlg mifu"knka ea of.kr deZ fl) klr ds ifj. kke ea vufpuru djus ij bruk Li "V : i l s nksan'kuka dks eku; gSfd tkxfrd

fofHkkurk dk dkj.k deZ gh gA deZ fl) kUr Hkkjrh; n'kU dk , d egUoiwkZ
 fl) kUr gA deZ dk Lo: i] deZvku] defoikd] deZ I foHkkx bR; kfn dk
 I qelfrl [e] I q; ofLFkr , oa eukoKkfud fo'ySk.k vlxeka vks mi fu"knka rFkk
 rnq thoh xHkkka ea gyk gA mi fu"knka ea osnd i jEijk ea ekU; deZ fl) kUr
 dk foopu fd; k x; k gA fdUrq tskxeka ea nli js n'kU dk ds fl) kUr dk
 ifriknu djds mudh I ekykpuk djrs gq vi user dh LFkki uk dh x; h
 gA mi fu"knka vks vlxeka ds 0; k[; kdkj ka vks Hkk"; dkj ka us LFku&LFku ij
 ryukRed nf"V vi uk; h gA ryukRed nf"V I s nksus i j fuEufyf[kr I KE;
 vks osKE; fn[kk; h i Mfk gA

deZ dk vFk I EcUkh I KE; vks osKE;

osnd i jEijk ea deZ dh 0; k[; k fofHku i zdkj I s dh x; h gA
 mi fu"knka I s i oZ ds xHkkka ea deZ dk rkri ; Z ; K&; kxkfn fuR; uefukd
 fØ; kvka I s ekuk x; k gA tS n'kU Hkh deZ ds fØ; kij d vFk dks Lohalkj
 djrk gB fdUrqbI dk fØ; kij d vFk ; K&; kxkfn fØ; kvka I s I EcflUkr ugha
 gA tS n'kU ea deZ 'kCn fo'k"V vFk ea iz Dr gA ml ds vuq kj I d kjh
 tho }jkj jkx&}Sk ; Dr gkdj fØ; k djus ij ml ds vReinsk ea , d fo'kSk
 i zdkj dk Li Unu gksk gB QyLo: i og I qe ipxy i jek.kvka dks vklf"kr
 djrk gB ; s ipxy i jek.kq vRek ds I kfk fpid tks gA vks vRek ds
 LokHkkfod xqkka dk ?kr djrs gA tS n'kU ea tho ds , s 0; kikj dks deZ
 dgk x; k gA osnd i jEijk ea deZ fl) kUr dk fodkl fn[kk; h i Mfk gA
 mi fu"knka ea deZ vks Kku ds I efp; ij cy fn; k x; k gA mi fu"knka ea
 deZ dk vFk fØ; k gA ; g fØ; k eu] opu vks 'kjhj rhuka I s gksk gA bl
 I d kj ea dkBZ Hkh ik kh fcuk deZ fd; s , d {k.k Hkh ugha jg I drkA gA uk
 jkukj [kkuk] i huk] cBuk fopkj djuk vlfn fØ; k, a fujUrj bl I d kj ea
 i kf.k; ka }jkj gks jgh gA bl fy, fØ; k ; k deZ ogh gS tksfujUrj fd; k tkrk
 gA 'kL=fofgrdeZ djrs gq s ekuo dks nh?k thou dh dkeuk djuh pkfg; A
 xhrk ea Hkh tho dh I eLR fØ; kvka dks deZ dgk x; k gA rUoKkuh ns[krk
 gyk] I qrk gyk] Li 'kZ djrk gyk] I qrk gyk] Hkkstu djrk gyk] xeu
 djrk gyk] I qrk gyk] 'okl ysk gyk] cksyrk gyk] R; kxrk gyk] xg.k
 djrk gyk] vks dks [ksyrk vks emrk gyk] bflhz fo"k; ka dks Hkkxrk gyk
 oLr% bul s ijs jgrk gA tho ds I eLR i zdkj ds dlf; d] okfpd vks
 ekufi d I dYi deZ gA tS n'kU ea Hkh tho ds ekufi d] 'kkjlfjd , oa
 okfpd fØ; kvka dks deZ dgk x; k gB i jUrqe[; vlrj ; g gS fd tS deZ
 fl) kUr ea bu 0; kikj dks eiy ea tho ea iR; qiu gks okys jkx , oa }Sk : i
 Hkkoka dks I ekfo"V fd; k x; k gA mi fu"knka ea deZ vks Kku nkska dk o.kU
 fd; k x; k gB fdUrq Kku dks deZ I s JSB ekuk x; k gA vlxeka ea Hkh Kku
 n'kU vks pkfj= dh JSBk fl) gA mUkj /; ul # ejkx&}Sk dks deZ dk

cht ekuk x; k gA jkx vlg }sk I s ckk gyk tho I dekZ gk k gA Kku ds }jkj tle&eR; qds pØ dks rkMk tk I drk gA bl fo;k; ij mi fu"knk vlg vlxeka ea I ekurk gA

dečWku dsLo: i dh iklifjd ryuk

dečI I s cl/ku gk k gA bl rF; dks mi fu"kn~xhrk] U; k;] oSk"kd] I k[;] ; kx] onkUr] t& vlg cks I Hkh Lohdkj djrs gA vpkj kax vlxek ea deč I s cl/ku dk Li "V mYyks k gA vpkj kax pfl.kz ea deč I s deč vlg ml I s Hko dk cl/ku gk k gSvFkkr~deč gh Hko dk dkj.k g&

dečks tk; rsdeč rr%l tk; rsHoo

HolPNjhjn&la p] rr'pk; rjks Ho%AA⁵¹

t& n'klu ea cl/ku ds i kp dkj.k ckr; s x, g&feF; kro] vfojfr] i ekn] d"kk; vlg ; kxA⁵² t& vlxeka ea i ki deč vlg iq; deč nkska i dkj ds deč dks cl/ku dk dkj.k ekuk x; k gA iki vlg iq; nkska cl/ku kRed gks i j Hkh nkska ds Qy ea vU/kdkj vlg i dk'k t& k vlrj gA⁵³ t&thj pkgs I kus dh gks ; k ykgs dh nkska cl/ku ds dke ea vkrh gA bl h i dkj deč pkgs iq; deč gks pkgs i ki deč gks cl/ku ds dkj.k gk k gA deč vkrk I s fHku gA vkrk dk Lo: i Kku gA Kku I s deč fHku gA deč vkrk Lo: i dks <edj vkrk T; ksr dks ixV ugha gks nsrkA t& n'klu ea iq; vlg i ki nkska i dkj ds deč cl/ku ds dkj.k ekus x; s gA fdUrq mi fu"kn~ea iq; deč efdR dk vlg i ki deč cl/ku dk dkj.k ekuk x; k gA cl/ku ds eiy dkj.kk ds I Ecl/ku eanku n'kuka ea I ekurk fn[kk; h i Mfh gA t& n'klu ea deč cl/ku ds dkj.k ds : i ea feF; kro dk mYyks k mi fu"knk ea vfo] k vlg ek; k ds : i ea gyk gA JhenHxonxhrk ea Hkh I Ükk ds okLrfod Lo: i dk vKku deč cl/ku ds gh dkj.k ekuk x; k gA t& n'klu ea vfojfr I Ecl/ku cl/ku dkj d dh ryuk xhrk I s dh tk I drh g&nEhk] eku vlg en I s ; Dr eu; fdI h Hkh i dkj i wku gks okyh dk eukvka dk vlg; ydij vKku I s feF; k fl) kürk dks xg.k djds vlg HkzV vpkj.kk dks /kk.k djds I dk ea fopjrs gA t& n'klu ds cl/ku dkj d i ekn dk mYyks k mi fu"knk ea Hkh gyk gA rskjh; kfu"kn~ea dgk x; k gS onk ds vH; k] I dk; konu] xk; =ht i vlg Hkxoluuke xqkdlk vlfu; deč ea dHkh Hkh i ekn u djukA I R; I s i ekn u djuk] 'kjk deč dks djus I s dHkh Hkh u pndukA nodk; Z vlg fi rdk; k ds I Eiknu ea Hkh i ekn ugha djuk pkf; A⁵⁴ t& n'klu I Eer d"kk; dk mYyks k mi fu"knk ea nf"Vxr ugha gk k fdUrqm ds pkj Hkn Økskj eku] ek; k vlg ykjk dk mYyks k mi fu"knk vlg xhrk rFk vU; k; xUFkka ea ckgY; u gyk gA xhrk ea rks bl s vkl jh I Eink dgk x; k gA t& n'klu ea cl/ku dkj d ; kx vFkkr~tho dh dkf; d] okfpd vlg ekufi d i dfuk dks

Li "V djrs gq xhrk ea Hkh dgk x; k gS I eLr 'kikk'kk dekk dk cl/ku eu] ok.kh vkj 'kjhj I s gh grk gA

mi fu"knka vkj vxeka ds decl/ku ds Lo: i , oa muds dkj .kka ds fo'ykk.k I s nksuka ds cl/ku dkj dk ea dkQh I ekurk fn[kk; h i Mfh gA tS n'ku ea cl/ku ds tks i efk dkj .k crk; s x; s gS mi fu"knks ea Hkh i k; % mlgha dk mYqk gA nksuka ds uketka ea dN falkurk vo'; gS fdUrq vfkz ea dkbl vUrj ughgA

decl/ku I seDr I EcWkh nf'VdlsKach ryuk

cl/ku vkj efDr I ki qk 'kCh gA ; fn cl/ku gS rks efDr Hkh vo'; d gA mi fu"knka vkj vxeka ea cl/ku vkj efDr ds fo'k; ea dkQh I ekurk gA mi fu"knka ea decl/ku I s efDr ds fy; s Kku dks egUoi wkl ekuk x; k gA xhrk ea dek Kku vkj HkfDr rhuka dk I ello; fd; k x; k gA cgnkj.; dks fu"kn~ ea dgk x; k gS fd tks vkrElo: i dks tkurk gS og decl/ku I s efDr gks tkrk gA NkUnk; ks fu"kn~ ea dgk x; k gS fd ftl i dkj dey ds i Uks ij ty dh ana ugha fVdrh ml h i dkj vkrEkuh dks deZ n'kr ugha dj I drA 'ork'orj mi fu"kn~ ea Hkh dgk x; k gS fd ftl s i jerUo dk Kku gks tkrk gS og I c i ki kI seDr gks tkrk gA⁵⁵ bl i dkj mi fu"knka ea I o= deZ I s efDr ds fy; s Kku dks gh egUo fn; k x; k gA xhrk ea Hkh dgk x; k gS fd I cl s vf/kd i ki dhus okyk 0; fDr Hkh Kku: i h uk&dk }jk i ki I emz dks i kJ dj ysk gA tS s i Tofyr vfkxu bZkuka dks HkLe dj nrh gS os s gh Kku: i vfkxu I Ei wkl dekk dks HkLedj nrh gS D; kfd Kku ds I eku ifo= dhus okyk bl I kJ ea dN Hkh ughgA⁵⁶

vkpkjka ea Hkh deZ I seDr dsfy; s Kku dks J s "dj ekuk x; k gA ogka dgk x; k gS fd ejf Kku dks i kJr dj deZ 'kjhj dks i dfEir djA vkrEn'kz eR; q I s efDr gks tkrk gA tS n'ku I s deZ I s Nvdkjk i kus ds fy; s I E; xN'ku] I E; xKku vkj I E; dpkfj= rhuka dks vko'; d ekuk x; k gA⁵⁷ mUkjk/; u I # ea bu rhuka ds I kfk I E; d~ ri dks tMaj prfozk ekjk exkZ dk fo/kk fd; k x; k gA tS vxeka ea Kku ds I kfk&I kfk J) k , oa vkpj.k dks Hkh i efk dk nh x; h gA fdUrq ns[kk tk; rks Kku ea I E; xN'ku , oa I E; xpkfj= viR; {k : i I s I ekfgr gS D; kfd fcuk I E; xN'ku ds I E; xKku ugha gks I drkA I E; xKku ds gks i j gh I E; xpkfj= dh I EHkkouk gks I drh gA bl fy; s decl/ku I seDr dsfy; s I E; xKku dk gh vf/kd egUo gA

bl i dkj ge ns[krs gS fd vxeka vkj mi fu"knka nksuka ea decl/ku I seDr dsfy; s Kku dks gh egUo fn; k x; k gA tS i jEjk ds xbFka ea Kku ds I kfk&I kfk n'ku vkj pkfj= i j Hkh tkj fn; k x; k gA

deZ dh voLFkkvladh ryuk

tu ijEijk ea deZ dh nl voLFkk, a ekuh x; h gg&cik I Øe.k mRd"kkj vioru] I Ükk mn;] mnhj.kk mi'keu] fu/kfuk fudkpuA tu n'ku ea of.kk deZ dh mi ; Dr voLFkk, a : ikUrj I s ofnd ijEijk ea Hkh of.kk gg bl ea deZ dh I spr] ikjC/k vl fØ; ek.k rhu voLFkk; a ekuh x; h gg I spr deZ dh ryuk tu n'ku dh I Ükk dh voLFkk I s dh tk I drh gg ikjC/kdeZ rFkk fØ; ek.k deZ dh ryuk tu ijEijk ds Øe'k% mn; dh voLFkk rFkk cu/k ; k dekd dh voLFkk I s dh tk I drh gg tu n'ku ea of.kk mi'keukoLFkk dks Hkh I spr deZ ds vlrxz oxldr fd; k tk I drk gg D; kd I spr deke I s cgr I s dekd dks Kku ds }jkj I ekir Hkh fd; k tk I drk gg xhrk ea dgk x; k gg fd&KkuFku% I ozdek.k HkLeL kr-dq rs rFkkA⁵⁸ ts izofyr vlxu buku dks tykdj I ekir dj nsh gg os s gh Kku: i vlxu I Eiwk dekd dks HkLe dj nsh gg

nkuka/kekd dks xlFkk dh ryukRed I ehkk djus ij ; g Li "V gkr gg fd deZ dh voLFkkvu dks ukeka ea vlrj gg eyHk Lo: i ea fo'ksk vlrj ughg tu /kez ds fudkpr deZ dh ryuk ikjC/k deZ I s dh tk I drh gg fudkpr deZ os deZ ggftudk Hkks I e; I s ioZ ughfd; k tk I drkA rFkk ml ea fd I h izdkj dk ifjoru ughfd; k tk I drkA ofnd ijEijk ds ikjC/k deZ dh Hkh ; gh flFkfr gg & **u**ledra deZ risfer dF; rA ioZtu ds fd; s x; s deZ dks ikjC/k deZ dgrs gg , I s deZ I e; vlkus ij gh vi uk Qy inu djrs gg QyHkks ds }jkj gh bl deZ dh I ekir gkr gg dgk x; k gg fd **u**HHra{h; rs deZ tledkv 'krsf'A dekd dks fcuk Hkks mlgg {k; ughfd; k tk I drkA bl h izdkj tu ijEijk ds fu/kfuk deZ dks mRdV fØ; ek.k ea vlurHkks fd; k tk I drk gg deZ dh ts h& ts h mäVrk gkr ml h izdkj ml ds Qy nku dh vofk ea rkj rE; gkr jgskA vfr mRdV fØ; ek.k deZ dk Qy rhu o"kk rhu ekI] rhu i{k vl ; gkr rd fd rhu fnu ea gh ikr gkr gg⁵⁹ fu/kfuk dekd dh I e; e; Hkh vl foikd rhork dks de vlf/kd djus dh ckr vkrh gg bl izdkj mRdV fØ; ek.k vl fu/kfuk ea dkbz ikrD; ughg tu n'ku ds I Øe.k deZ dks Hkh ikjC/k deZ ea vlurHkks fd; k tk I drk gg I Øe.k deZ ea deZ dh mlgg izdr; ka vi us I tkrh; izdr ea cny tkrh gg fdlrq cnyus ds ckotm Qy inu ds fy; s ml s ikjC/k deZ gkr rks vlo'; d gh gg D; kd fcuk ikjC/k cus gg s deZ vi uk Qy ughns I drA bl izdkj I Øe.k deZ Hkh ikjC/k deZ dh I hek I s ckaj ughtk I drkA I tkrh; deZ ea ifjoru ds ckn Hkh Qy nsu ds fy; s ml s ikjC/k cuuk gh iMrk gg fupr mn; dky I s i gys fo'ksk ikkFkZ ds }jkj dekd dks mn; ea ys vluk mnhj.kk dgk tkrk gg bl mnhj.kk dh ryuk ofnd ijEijk ea deZ dh ml voLFkk I s dh tk I drh gg

tgka ti] ri vkn I k/kuka ds }jk I spr dek dks I e; I s i¹⁰²
 i kjk/c/k dez cukdj Qy¹⁰³ gk dj fn; k tkrk gA ftI dez dh ftruh fLFkfr
 cuh gq h gS vkg t¹⁰⁴ k ml dk jI gSmI sfdI h fufe¹⁰⁵ I sc< k nsuk m}r¹⁰⁶ k gS
 vkg ml s de dj nsuk vior¹⁰⁷ k gA ; s nksuka fLFkfr; ka ofnd dez ijEijk ea
 I spr dez ea I Ekkko gA I spr 'kkdez dh fLFkfr dks ?vBku ds
 }jk c< k tk I drk gS vkg v'kk dez fLFkfr dks ?vBku; k tk I drk gA

de¹⁰⁸dkj¹⁰⁹adh i¹¹⁰lifjd ryuk

ofnd ijEijk ea e[; : i I s dez ds iq; &iki vFkok 'kk&v'kk
 : i Hkn fd; s x; s gA 'kk¹¹¹jHkk'; ea ^iq; ks os 'kkL=fofgrs u iq; u deZkk*
 'kkL=fofgr dez dks iq; dez dgk x; k g¹¹² bl ds foi jhr dez dks i ki dez
 dgk x; k gA fujkyEck fu"kn~ea dez vkg vdez ds : i ea dez ds nks Hkn
 fd; s x; s gA tks dez vkrk¹¹³ fr ds fy; s fd; k tkrk gSmI s deZ dgk x; k
 gS vkg tks dez d¹¹⁴RoHkkDr¹¹⁵okfnvgolkfjd ofuk I s fd; k tkrk gS ftI dk
 i z kstu cl/k: ih tlelfn g¹¹⁶, s fur; &ufefukd orkfn deZ vdeZ gA xhrk
 ea Hkh deZ vdeZ vkg fodeZ ds : i ea deZ ds rhu Hkn fd; s x; s gA xhrk ea
 I dkettkkko I s dh x; h 'kkL=fofgr fØ; k deZ dgykrh gA Qykl fDr jfgr
 eeRo vkg vkl fDr I s jfgr gkdj fd; k x; k deZ vdeZ dgykrk gA
 'kkL=fofgr deZ Hkh; fn n¹¹⁷ jka dk vfgr; k n¹¹⁸ k igopkus ds Hkkko I s fd; k
 tk; rks og fodeZ cu tkrk gA bl ds vfrfjDr fur; deZ ufefukd deZ
 dKE; deZ fuf"k) deZ ik; f'p¹¹⁹uk deZ vkg mikl uk deZ Hkh deZ dgykrk gA
 eul¹²⁰fr eanl i¹²¹dkj ds i ki dek dk o.ku gsftI dk vkpj.k eul; dks ugha
 djuk pkfg; A os deZ bl i¹²²dkj g&vI R; cksyuk dVq Hkk"k.k djuk >B
 cksyuk fulnk djuk fu"i z kstu ckra djuk vn¹²³ olrq dk xg.k djuk
 'kkL= oftr fgi k djuk ij L=h I s u djukA t¹²⁴ i jEijk ea Hkh i ki dek
 dk mYy¹²⁵k gS ftUga vkpj.k ea ugha ykuk pkfg, A , s deZ fuEu g¹²⁶
 1/1 i k.kkfri kr¹²⁷ k¹²⁸ 1/2 e"kkokn 1/1 R; Hkk"k.k¹²⁹ 1/3 vnu¹³⁰knku] 1/4 eF¹³¹
 1/5 i fj xg] 1/6 Ø¹³² k¹³³ 1/7 eku] 1/8 ek; k¹³⁴ 1/9 y¹³⁵ k¹³⁶ 1/10 jlkx& }¹³⁷ 1/11 Dys¹³⁸
 1/12 vH; k[; ku] 1/13 fi 'k¹³⁹rk] 1/14 i j fjo¹⁴⁰kn 1/15 jfr&vjfr] 1/16 ek; k&e"kk vkg 1/17 feF; k n'ku bR; kfnA¹⁴¹ xhrk ea deZ vdeZ vkg
 fodeZ ds : i ea dek dk tks foHkktu fd; k x; k gS og foHkktu t¹⁴² n'ku
 ds iq; deZ b¹⁴³ k ffcddel vkg i ki deZ ds : i ea fd; k tk I drk gA¹⁴⁴
 fuR; ufefukd ik; f'p¹⁴⁵uk vkg mikl uk deZ dh ryuk t¹⁴⁶ /keZ ds
 "Mko"; ddeZ I s dh tk I drh gA bl rjg nksuka n'ku ds deZ i¹⁴⁷dkj
 I EcUkh fopkjka ea l KE; fn [kk; h i Mfk gA

de&i¹⁴⁸utle I EcUkh fopkj¹⁴⁹adh ryuk

Hkkj rh; I Edfr dk vkkj deZ , oa i¹⁵⁰utle gA tks 0; fDr t¹⁵¹ k deZ
 djrk gSmI deZ dk Qy Hkkus ds fy; s ml s vud tle xg.k djus i Mfs

gA D; kAfcuk deZ QYHkkx fd; s Nvdkjk ughafeyrka ; g i dfr dk fu; e
 gA tskxek vks mi fu"knka ds n"Vkrka l s; g ckr fl) gA nkuka n'kuka dh
 ; g ekU; rk gS fd ; fn eu; vius dr dek dk Qyki Hkkx oruku thou ea
 ugha dj i krk gS rks 'kks dek ds Qyki Hkkx gsrq ml s i p% tle ysk i Mfk
 gA tsi n'ku dh Hkkfr mifu"knka ea Hkh deZ vks i p tle dk l efklu djrs
 gq s dgk x; k gS fd eu; vius dek ds vuq kj foefklu ; kfu; ka ea xeu
 djrk gA xhrk eufr] ijk.k vksn xtflkka ea Hkh deZ vks i p tle dk
 l efklu fd; k x; k gA fryd egkn; xhrk jgL; * ea fy[krs gA 'deZ pkgs
 Hkyk gks ; k cjk fdUrq ml dk Qy Hkkxus ds fy; s eu; dks rS kj jguk
 pkfg; A xhrk jgL; ea l spr] ijkC/k vks vukjC/k : i Hksn dek ds crk; s
 x; s gA os deZ i p tle dh vo/kkj. kk ds Li "V ifjpk; d gA l sprdeZ i oZ
 , oa oruku thou ds dek dk l spr i gS rFkk muea i q; , oa i ki nkuka gh
 i djk ds deZ l fufgr gA i q; , oa i ki nks i jLij fojkskh dek ds Qyka dk
 Hkkx , d l kfk vks , d l e; ea dnkfi l Hko ugha tho , d l e; ea , d
 l kfk ; k rks i q; dek ds Qyka dk Hkkx dj l drk gS; k i ki dek ds Qyka
 dk Hkkx dj l drk gA vr% dek ds Qy dks Hkkxus ds fy; s i p tle xg.k
 djuk i Mfk gh gA bl i djk deZ vks i p tle l Ecl/kh vo/kkj. kk nkuka
 xtflkka ea l eku : i l sof.kr gA

bl i djk tsi vks ofnd nkuka ijEijkvka ea deZ fo"k; d xEhkjh
 vks fo'kn fpulu fd; k x; k gA deZ dh i dfr; ka vks volFkk; a vksn dks
 yaj tsi n'ku eaftruk Hksnki Hksn fd; k x; k gS mruk vU; = ughafeyrka
 etik vks veik dek dh fLFkfr vks clu/k ; s nkuka ckra nks gA bl fy; s xhrk
 ea dgk x; k gS fd xguk deZ kks xfr% deZ dks tkuuk vks ml dh fLFkfr
 vks clu/k ; s l kji ckra ekuo cf) xE; ugha gA bruk vo'; gS fd txr~dk
 eny djk.k deZ gh gA bl ckr ea tsi vks ofnd ijEijk ea i wks l eku gA

i R; d i k.kh dh mRifuk fLFkfr vks vol ku deZ ds vks/kj i j gh
 gksk gA okLro ea rks deZ ds 'kks vks v'kks bu nks Hksnka ea l kjs dek dk
 vUHkkb fd; k tk l drk gA tsi n'ku ea Hkh Kukoj.kh; kfn dek ds vkb
 Hksn dj ds pkj dks ?kkrh vks pkj dks v?kkrh ekuk x; k gA ; s ?kkrh vks
 v?kkrh deZ gh 'kks vks v'kks deZ gA xhrk debkn dk i edk xtflk gA bl ea
 vukl Dr Hko l s deZ djus dh ij.kk nh x; h gA vkl fDr clu/ku dk eny gA
 ; gh tskxek dk Hkh gknz gA bl i djk vks fu"kfnd vks tskxek nkuka
 ijEijkvka ea l eku: i l s deZ dh egUkk vks vfuok; l k crk; h x; h gA

I aHkz I ph

- 1- rll=okfrzl] i "B 394
- 2- 'kkL=nhfidk] i "B 4
- 3- u fg df'pr~{k.kefi tkraqfr"BR; dezlA
dk; l's°; o'k%dezl o% idfrt xkAA xhrk 3@5
- 4- xhrk 6@1
- 5- xhrk 2@47
- 6- xhrk 5@10
- 7- r| bg je.kh; kpj.kk vH; kl ks g ; Üks je.kh; ka ; kfueki |juA ; bg
diwkpj.kk vH; kl ks g ; Üks diwka; kfueki |juA Nklunk; ks 5@10@7
- 8- ; Fkkdkjh ; Fkkpkjh rFkk HkofrA l k/kdkjh l k/kdkjh i ki ks HkofrA
iq; % iq; u dezlkk Hkofr i ki% iki uA ; Rdezdq rsrnfhkl a | rA
cgnkj. ; dks fu"kn~4@4@5
- 9- vkrReu% l nI Ri dU; k- d"VklRrik; k; i pxyk%deA
flik{kq vlxexo"k; dks k] i "B 179
- 10- feF; krokfojfrd"kk; ; kxkuqrsukReuk fuoJ; l bfr deA
mÜlkjk/ ; u'kkUR; kpk; bgnofük 72
- 11- ½d½ ^dhjb th, .k gmfga tskarqHk..k, dEeA*
dezhfk] i Ekehkk] xkFkk 1
½[kl ifj. kefn tñk vlik l gfEE vI gfEE jkxnkl tñkA
ra ifol fn dEej; a .kk.kkoj. kfn HkofgAA
i opul kj] 2@95
- 12- n'ku vkg fpuru] i "B 225
- 13- tñl y{k.kkoyh ½}rh; Hkkx½ i "B 319] dezlfr] pñ. k 1] i "B 2
- 14- U; k; dñ q 7 i "B 281
- 15- vkrpkjkaHkk";] 1@1@6
- 16- foikdl # dh i Lrkouk Jh e/kpj eñu] i "B 22
- 17- fu; radq deRoadezT; k; ks°; dezlAA
'kjhj ; k=kfi p rsu ifl); ndez kAA xhrk 3@8
- 18- uk.kLI kojf.kTtand .kkoj.karqkA
os f.kTargk ekga vkmdeeargø ; AA
ukedEap xks ap vrjk; argø ; A
, oeş kb dEekba vVBø m l ekl vkaAA mÜlkjk/ ; u 33@2] 3

- 19- Hkxorh I # 1@4
 20- tho&vtho] vpkp; U h egki K] nl okacky] i "B 45
 21- vpkpjka Hkk"; 5@5@104
 22- nk.ks ykhs ; Hkxs ;] moHkks ohfj ; srgk ipfogerjk; A
 mÙkjlk/; ul # 33@15
 23- i Kki uk 23@1@289
 24- feF; kn'kukfoj frieknd"k; ; kkk cll/kgro%* rÙokFk# # 8@1
 25- rÙokFk# # 8@3
 26- mÙkjlk/; u 32@7
 27- nØ; I xgVhdkj xkFkk 33
 28- mÙkjlk/; u 10@15
 29- I #=drjk 2@1
 30- n'kkJ# 5@15
 31- mÙkjlk/; u 4@25
 32- fujkyEckfu"kr~mi fu"KRI xg] ekschyky cukj l hnkl] i "B 255
 33- deZkks °; kfj ckj 0; ackjk0; ap fodeZk‰
 vdeZk'p ckj 0; axguk deZkks xfr%A xhrk 4@17
 34- Hkkjr; n'kk] Mk- oh , u- fl g] i "B 15
 35- i xyk fu"kr~4@4
 36- Kkukn; KRI jk- jc/ka deZ Kkuklu u'; frA
 vnRok LoQyay{; epi'; KRI "Vok.korA
 0; k/køf; k fofuePrks ck.k% i 'pkÜkj xkerka
 u fr"Bfr flkuR; o y{; aoxu fuHkj eA v/; KRekj fu"kn} 53] 54
 37- vpkpjka Hkk"; 5@6@11
 38- tho&vtho] vpkp; Zegki K] nl okacky] i "B 47
 39- vdjf.kTta i koadeej vkJks 1@174
 40- tñn'klu euu vkJ ehekk& vpkp; U h egki K] i "B 277
 41- v: oh I Ükk& vpkpjka Hkk"; 5@6@138
 42- mÙkjlk/; u 20@37
 43- cgnkj . ; dkj fu"kn~4@4@3]4

- 44- NkUnkX; k̥ fu"kn-4@15@5
- 45- okl k̥l th.k̥fu ; Fkk fogk; uokfu xg-kkfr ujks i jkf.kA
 rFkk 'kjbjkf.k fogk; th.k̥l; U; kfu l a kfr uokfu n̥ghAA
 xhrk 2@22
- 46- v̥pkpjkaHkk"; 1@1@2
- 47- U; k; l # 3@1@12
- 48- r..ka rLI egLI v.kxkjLI l e.kLI Hkxovks egkohjLI v̥fr, , oeēa
 l k̥pk ful Ee l Hsga i fj.kefga il RFksga vT>ol k.k̥ga yd kfga
 fol T>ek.kfga r; kojf.kTtk.ka dEek.ka [kv̥kol eska b̥gki geXx.ko] .ka
 djek.kLI l f..ki nos tkbl j.ks l eti ..ks; ; eēa l Eea v̥fkl eba
 uk; k/kEedgkvls 1@190
- 49- foikdl # & 1@1@5
- 50- rLI .ka fot; LI [kfuk; LI i jks fe; k, n̥h, v̥lk, fe; ki jks ukea nkj ,
 gkRFkkA foikdl # & 1@1@8
- 51- v̥pkpjkaHkk";] i "B 500 l sm) r
- 52- feF; kn'kLkfojfrizeknd"kk; ; ksk cwk gro% rUokFk# 8@1
- 53- defoikdl #] ; φpk; Zh e/kpj eju l [kfoikd] i "B 114
- 54- l R; klu iefnr0; eA /keklu iefnr0; eA d̥kyklu iefnr0; eA HkR; s
 iefnr0; e~ Lok/; k; iopukH; ke~ u iefnr0; eA n̥fi r̥dk; k̥; ke~ u
 iefnr0; eA r̥ukjh; ks 1@11
- 55- KkRok n̥a l o k'kki gkfu% {kh.k% Dyskstleer; i gkf.kA
 'orsk'orjks 1@11
- 56- xhrk 5@36] 37] 38
- 57- rUokFk# 1@1
- 58- xhrk 4@37
- 59- f=fhkoZkL=fhkelj sL=fh% i {kL=fhfnzA vR; fdV% i ki iq; f̥g̥ Qye'u%
 fgrkj n̥k fe=ykH 'ykd l a 84
- 60- t̥l fl) k̥r cky l xg Hkx 3] i "B 182
- 61- t̥l deZfl) k̥r dk ryukRed v/; ; u & M̥- l kxjey t̥l i "B] 35

v/; k; &5
v/; Re vkg vkpkj

v/; k; &5

v/; kRe vkj vpkj

v/; kRe 'kCn vkrEfu bfr ^/; kRee* bl 0; vj fuk ds vkkj ij
 vkrEfo"k; d vpkj dk opd gA rkri; l; g gSfd ; gka os vpkj foof{kr gA
 ftul s vkrEk dk ifj"dkj gkrk gA tS n'ku ea rks vkrEk ds Aij dez
 ipxyka dk I ayjk jgrk gh gA bl fy; s deZ ipxyka ds njhdj.k ds fy; s
 ftu vpkjka dh vi{kk gSos gh v/; kRe vkj vpkj l s ifj xghr gkr gA tS
 n'ku ea vkrE 'kj) ds fy; s foftklu or] ti] ri] mi okl kfn dk fo/kku
 fd; k x; k gA buds }jkj ikhxfyd dek dk foy; gks tkrk gS vkj vkrEk
 vius 'kj) vkj ifj"dr : i ea flEkr gks tkrk gA vpkjka ea dgk x; k gS
 fd vkrEduY; k.k dk bPNd 0; fDr riL; k ds }jkj deZ 'kj hj dks {kh.kdj
 vkrEk dks fu"dk; djA tks dN fo"kerk gS og d"kk; ; Dr gA vpkjka ea
 bl ds Øe dks of.kr djrs gq s dgk x; k g&tks Øskk djrk gA og eku
 djrk gA bl h izdkj eku dk ek; k l } ek; k dk ykk l } ykk dk jkx l
 jkx dk }sk rFkk ekg l s fu; r l Eclu/k gA bl ds iHko l s gh ik.kh xHkoki
 djrk gA xHk l s tle tle l s er; l er; q l s vius dek ds vu kj ujd
 fr; l p vkn xfr; k ea tkrk gA ml dk vfr eifj.lke g&nKA l qk&nKA
 dh yEch J[kyk dks jkds ds fy; s rFkk drde dk Hknu djus ds fy; s
 d"kk; dks jkduk vko'; d gA fu"dk; 0; fDr jkx&}sk l s eDr gkrk gA
 jkx&}sk l s eDr dk vFk gS HkopØ l s eDrA bl izdkj vkkexka ea
 vkrEi Eclu/k vpkj dk folrr o.ku gA

mifu"knka ea Hkh thokrek dk deZ l s c) gkrk vkj rnul kj
 QyHkkus dh ckr foLrkj l s dgh x; h gA mifu"knka ea dgk x; k gS fd
 ^eu; dk 'kj hj , d o{k gA ml ij bzoj vkj tho ; s nks i{kh l kf&l kf
 jgrs gA bu nkuka ea , d thokrek ml o{k ds Qy: i h vius deDyk dks
 i kj o{kku kj Hkkxrk gS vkj nll jk bzoj mu deDyk l s fd l h Hkh izdkj dk
 l Eclu/k u j [krs gq s doy nVkek= jgrk gA bl izdkj tho ds }jkj deZ
 vkj ml ds QyHkk dh ckr mifu"kn~ea of.kr gA dek/ku l s eDr gks ds
 fy; s Hkh mifu"knka ea foLrkj l s crk; k x; k gA mifu"knka ea dgk x; k gS fd
 l c izdkj ds nkka l s jfgr gks i j l E; d~Kku] cäp; l vkj l R; ds }jkj
 vkrEi k{kRdkj fd; k tk l drk gA l E; d~Kku gh , d , k vpkj gS
 ft l ds }jkj fuf[ky dek dk foy; fd; k tk l drk gA bl Kku dh
 mi yfc/k ea cäp; l dk ikyu djrs gq s l R; kuBku dh egrh vko'; drk
 gkrh gA l R; dk vutBku vkj riL; k ds }jkj gh l E; dKku dh mi yfc/k
 gkrh gA l E; dKku l s deZfoy; ijl l j vkrEki yfc/k gkrh gA

v̄k̄rek dks u rks v̄ka[k]ka I s n̄[kk] tk I drk ḡs u ok.kh I s dgk tk
 I drk ḡs u rks v̄l; bfl̄n̄z ka I s m̄l s tkuk tk I drk ḡs u riL;k v̄kj del
 I s gh m̄l s tkuk tk I drk ḡs ftI ds }jkj I kjh Kkuſun̄z ka viu&vius
 fo'k; dk Kku djkrh ḡs m̄l s fdI I k/ku I s tkuk tk; A bl fy; s dgk x;k
 ḡs fd **Kluiz kn̄s rai'; r̄s v̄Fkk̄-Kku** ds }jkj gh m̄l s tkuk tk I drk
 ḡs ti] ri fuf[kydekl̄Bku ; s l̄kjs I k/ku v̄k̄Refo"k; d v̄kpkj ea i fj xf.kr
 ḡs fdUrq ; s døy fp̄lk 'kj) rd gh I hfer ḡs 'kj) fp̄lk ea Kku dk
 i kdV; ml h i zdkj ḡs t̄s LoPN dkp ea i frfcEckyfc/k ḡs bl
 i zdkj mi fu"kn̄s ea v̄k/; kfRed v̄kpkj dk xEhkj v̄kj rkfUod foopu fd;k
 x;k ḡs ofnd v̄kj t̄s nk̄s i jEijkv̄ka ea v̄k̄ReoY; k.k v̄Fkok v̄k̄Re
 I k{kRdkj ds I k/ku ckḡy; s mi yCk ḡs nk̄s i jEijkv̄ka ea v̄k̄rek dk
 fo'kn o.ku ḡs v̄k/; kfRed v̄kpkj dks tkuus ds fy; s v̄k̄rek ds Lo: i dk
 Kku v̄ko'; d ḡs

v̄k̄rek dk Lo: i

I Hkh v̄kfLrd n̄'kū fdI h u fdI h : i ea v̄k̄rek ds v̄fLrUo ea
 fo'okl djrs ḡs D; kfd v̄k̄rek ds v̄fLrUo dks ekus fcuk del v̄kj ijt̄le
 dh 0; k[; k gh ugh dh tk I drhA v̄k̄rek gh , d , k 'kk'or r̄Uo ḡsftI ds
 v̄kkj ij ekuo viu v̄fLrUo dks fl) djrk ḡs mi fu"kn̄s eafI v/; kRe
 fo | k dk o.ku ḡs m̄l dk I Ecl/k v̄k̄rek I s gh ḡs mi fu"kn̄s v̄k̄Refo | k dk gh
 foopu djrh ḡs **traRoksu"ma i [t̄la i PNkfe]** foKkrjejs da fotkuh; kr-
 bu v̄kj fu"kn̄s opuka I s v̄k̄Refo"k; d ftKkI k ds I ek/kku ds : i ea
 v̄k̄ReLo: i dk fo'yš.k mi fu"kn̄s ea I ož n̄kus dks feyrk ḡs mi fu"kn̄s
 dks Hkkjrh; n̄'kū dk eyI k̄s ekuuk tkrk ḡs mi fu"kn~Kku izkku 'kkL= ḡs
 bl ea del v̄kj mi kl uk xksk ḡs del v̄kj mi kl uk fp̄lk dh 'kj) v̄kj
 , dkxrk ds fy; s v̄ko'; d ḡs 'kj) v̄kj , dkxfp̄lk ea gh v̄k̄ReLo i zdkf'kr
 ḡs bl i zdkj mi fu"kn~v̄k̄ReLo: i ds i zdk'ku ds I ožUSB xt̄fk ḡs
 dskis fu"kn~ea 'bḡsionlmFKI R; efLr u p̄ngkoniLegrh foufV% ds ek/; e
 I s dgk x;k ḡs fd ekuo t̄le cgr nylik ḡs bl s i kdj tks eut;
 v̄k̄rek yfc/k ugha djrk og cgr cMk Hky djrk ḡs tc rd ; g nylik
 ekuo 'kjij fo | eku ḡs r̄kh rd 'kj?kz I s 'kj?kz i jerUo dks tku fy; k tk;
 rks I c i zdkj I s d̄ky ḡs ; fn ; g vol j 0; Fk gks x;k rks egku~fouk'k gks
 tk; xk clj&ckj eR; q : i I dkj ds i okg ea cguk i MxkA I dkj ds
 f-fokrki k̄s v̄kj fofo/k 'kjka I s cpus dk ; gh , d i je I k/ku ḡs fd tho
 ekuo t̄le ea n̄krk ds I kfk I k/ku ijk; .k gkdj vius thou dks I nk ds
 fy; s l kfk d̄j yA eut; t̄le ds fl ok v̄kj ftruh ; kfu; ka ḡs I Hkh døy
 dek dk Qy Hkkus ds fy; s gh feyrh ḡs bl mi fu"kn~opu ds vuq kj
 ekuo thou dk i je y{; v̄k̄rek dh i kflr gh ḡs

vkReu~'kñ foe'kñ

vkReu~'kñ dh 0; **i**fūk vud i dñkj I s dh tkrh gñ egf"ñz; kLd us Høfnx.kh; **v**r~ I krR; xeuñ ,oa Lokfnx.kh; *vkly' 0; klrñ /kkrq I s bl s fu"i lu ekuk gñ vkRek I rr xfreku~, oa I Ø; ki d gñ vnkfnx.kh; **v**u-i k.kuñ /kkrq I s Hkh bl s fu"i lu ekuk x; k gñ **v**ufr i k.kku~/kkj; rhfr vkRek* vFkñ~ tks i k.kka dks /kkj.k djs og vkRek gñ **v**klukñr 10; klukñr½ tkxfra fuf[ky i nkFkñ~ bfr vkRek* vFkñ~ tks txr~ ds fuf[ky i nkFkñ ea 0; klr gñ ogh vkRek gñ vpkp; z 'kñdj us dBkñ fu"kn~Hkñ"; eafy³xijk.k ds 'ykñ dks m) r fd; k gñ ft I ea plj i dñkj I s vkReu~'kñ dh 0; **i**fūk fn[kk; h x; h gñ **v**kRek I dks 0; klr djrk gñ xg.k djrk gñ bl ykñ ea fo"k; ka dks Hkñxrk gñ rFkñ ml dk I oñk I nñkñ gñ bl fy; s; g vkREkk dgk tkrk gñ ok; ijik.k ea Hkh ; g 'ykñ mi yC/k gñ gyk; jkdkñk ea tkxrkfn I Hkh voLFkñvka ea 0; klr gñs okys dks vkRek dgk gñ

tñkxeka ea vkRek I s I Ecñ/kr vud vk[; ku i klr gñs gñ mñkjk.; ul # ds Vhdckdñj us fy[kk gñ fd **'vrfr&Irra xPNfr 'kñ I ByshRed ifj.Keñurjk.MR; Rek*** vFkñ~ tks fofo/k Hkñoka ea ifj.kr gñsk gñ og vkRek gñ I e; I kj ds Vhdckdñj u& **n'kñKlupkj=M.k vrfr bfr vkRek* vFkñ~n'kñ]** Kku vñg pkfj= dks I nk i klr gñs og vkREkk gñ mñri knñ; **/kñ; skl eUrlnrfr oñkñs; % I vREk* vFkñ~mñri kn~ 0;**; vñg /kkñ; bu rhuka}jk tks i wñz i sfo | eku jgrk gñ og vkREkk gñ

vkReLo: i fu/kkj.k ea I Hkh Hkñjrñ; nk'kñud I Eink; ka dk viuk Lorñ= fpñru gñ I k[; vkRek dks fur;] veñkñ pru HkñDrkñ fuf"Ø;] vdñkñ fuxñk vñg I fe ekurk gñ

veñkñ pruksHñkñ fur; %I okrlsñØ; %

vdñkñ fuxñkñl fe% vkRek dfi yn'kñAA²

I k[; dkfj dñk ea i "#k ; k vkRek dks pru rñu rFkñ idfr dks vpru ; k tMññlo dgk x; k gñ i "#k ds Lo: i dks crykrs gñs ; gñ dñk x; k gñ fd i "#k fur;] I k(kñ) dñoy fuL=sq;] ek/; Lfk mnkñ hu] nñVk vñg vdñkñ gñ I k[; ds vuñ kj i "#k pru gñ pru gh fo"k; ka dk Kkrk rFkñ nñVk gñsk gñ bl s vpru ugha i klr dj I drkA U; k; vñg oskñkd ea vkRe I Ecñ/kñ fopkjñ ea I KE; gñ buds vuñ kj vkRek gh og nñ; gñ ft I ea cf)] I qk&nñ[k] jkx& }sk] bPNk iñ Ru vñfn xqk jgrs gñ ; s xqk 'kjñj ds ugha vkREkk dñs gh gñs I dñs gñ vkREkk ng bññz vñfn I s flkñu gñ fur; vñg 0; ki d gñ eu I s ml dk i R; {k gñsk gñ rFkñ es tkurk gñ es djrk gñ es

I qkh ḡl es nqkh ḡl bR; kfn I s vkRek dk vfLrUo i dV ḡsk ḡA
U; k; osks'kd es vkRek dks i es ekudj ml dh fl f) dh x; h ḡA rdz xg
ds vuq kj I eok; I EcU/k I sftl ea Kku jgrk ḡs ml s vkRek dgk x; k ḡA
og vkRek nks idkj dh ḡs , d thokRek n̄jh i jekRekA i jekRek ; k b̄oj
I oK ḡs vls , d ḡA thokRek i R; d 'kj h̄j ea fHklu&fHklu 0; ki d vls fur;
ḡA

onkUr ds vuq kj vkRek fur; 'kj c̄j ePdr ḡA og I fPpnkuUn
Lo: i ḡA vkRek Lo; fl) ḡA ml ds Lo: i dks fl) djus ds fy; s fdI h
i ek.k dh vko'; drk ugha ḡA tho vls cā dk tks Hkn fn[kkbz i Mfk ḡs og
ikjekffkd ugha cfYd 0; ogkfjd ḡA nkuka gh ; FkkFkZ ea fo'kj
foKku ḡA v} s onkUr es vkRek vls cā es vHkn ḡA vga cākfle
cgnkj.; dks fu"kn~1@4@10] rloefl 1AkUnk; 6@8@7] v; ekRek cā ¼
cgnkj.; dks fu"kn~2@5@19½ bR; kfn JfrokD; k ds }jkj nkuka ds Lo: i es
vHkn fn[kk; k x; k ḡA

ck) n'ku fdI h fur; vkRe rUo es fo'okl ugha djrka tks fur;
rFkk LFkk; h i rhr ḡsk ḡs og Hkh foifj.kke/kehz rFkk fouk'k'hy ḡA I d kj
dk i R; d inkfkl {kf.kd ḡA ck) n'ku es ipLdu/kk ds I ej dks vkRek dgk
x; k ḡA Hkxoku~c̄j dk vkRe I EcU/kh mi nsk Hkh e/; ekxz ij voyfscr ḡA
mlgkau dgk ḡs fHk{kj/kd : i vkRek ugha ḡs onuk vkRek ugha ḡs I Kk vkRek
ugha ḡs I dkj vkRek ugha ḡs foKku vkRek ugha ḡs {k.k&{k.k u"V vls
mRi Uu gksu okys foKku vls : i ds I akkr I d kj ; k=k ds fy; s i ; klr ḡA
bul s ijs ckbbz fur; vkRek ugha ḡA ck) vulReoknh gks ḡs s Hkh dej
i pte vls ekjk dks Lohdkj djrs ḡA vkRe I EcU/kh izuka ij Hkxoku~c̄j
eksu jgrs FkA bl dk dkj.k i Nus ij c̄j dgrs Fks fd ^ fn es dgw vkRek ḡs
rks yks 'kk'oroknh cu tkrs ḡs ; fn ; g dgw fd vkRek ugha ḡs rks yks
mPNsnoknh gks tkrs ḡA

bl idkj I Hkh n'ku dh vkRe I EcU/kh 0; k[; k fHklu&fHklu ḡA
u\$ kf; d tgka, d vls vkRek dks fur; vls foHkq ekurs ḡs ogha ck) vKREkk
dks vfuR; vls ipLdu/kk dk I ejk; ek= ekurs ḡA I k[; vKREkk dks fur;]
vdUkk fuf"Ø;] HkkDrk Lohdkj djrs ḡA v} s onkUr dk vkRe I EcU/kh fopkj
mi fu"knk I seyrk t̄yrk ḡA

vKREkk ds I EcU/k es t̄skxeka vls mi fu"knk dh ekU; rkvka es I kE;
vls osKE; nkuka fn[kk; h i Mfk ḡA vKREkk dk vfLrRo ḡs bl I EcU/k es nkuka

fopkj/kkjkvks ea dkbz fol økn ugh gA vkrrek ds Lo: i ds I Ecl/k ea er
oskklu vo'; fn[kk; h i Mfr gA I oñfke vks fu"kfnd ijEijk ea vkrreLo: i
dk o.ku iLrj fd; k tk jgk g&

mifu"kn- ijEijk ea vkrreKku dks I oJSB Kku cryk; k x; k gA
eqMdkis fu"kn- ea vijk 1/ks) d Kku½ vks ijk ½/vkrreKku½ ea Li "Vr% Hks
crk; k x; k gA vijkfo | k on] 0; kdj.k fu: Dr] Nm] T; kfr"k vkrn 'kkL=ka
dk Kku gS vks ijk fo | k døy v{kjcādk Kku gA NkUnkk; kis fu"kn- ea
mfYYkf[kr ukjn I uRdekj I økn I s Hkh ; g Kkr gks gS fd fo | k; a nks gS
bues I s tks ijkfo | k vFkk~vkrrefo | k dks tkurk gS og h I Ppk Kkrk gS og
I dk ijk I kxj dks ijk dj tkurk gA mifu"knks ea vkrrek vks cā dh , drk
dk ifriknu g&, deøkf}rh; e~ 1Nko 6@2@21 I oñkfYona cā 1Nko
3@14@1½ bR; kfn egkokD; ka I s vkrrek vks cā ea vHkn inf'kr fd; k x; k
gA ; gh ijel r gA ik; % I Hkh mifu"knks ea bl ijeruo ; k pje I R; dk
itu mBk; k x; k gA og D; k gS ft I dk Kku gks tkus ij 'ksk I cdN Lor%
Kkr gks tkurk gA og D; k gS tks I nk I psu jgrk gS I f"Vdk; Z ea I ayXu
jgrk gS ; | fi 'kjhj funk ea vps i Mf jgrk gA og dkS I k eyruo gS
ft I s thou dk oñk vks vøPNnd eR; q }kj ckj Eckj dkVs tkus ij Hkh
fuR; uohu mfmr gks jgrk gA bu itu dk I ek/kku mifu"knks ea fd; k
x; k gA

mifu"knks dh Hkk"kk ea ijeruo vfire ruo gS I okZkkj gS I Hkh
oLryka dk eyLFkku gA rSukjh; kis fu"kn- ds vuq kj ml h dks eyruo dgk
tk I drk gS ft I s bl txr~dh mri fük gq h gS tks I Hkh oLryka dh I Ükk
dk vkkj gS vks ft I ea vUrr%bu I Hkh oLryka dk y; gks tkurk gA rkri ; Z
; g gS fd mifu"knks ea txr~dk vkrn vks vlr cā dks ekuk x; k gA vr%
cā gh ijeruo gA bl sgh vkreruo Hkh dgrs gA

mifu"knks ea cā ds nks : i ekus x; s g&eñkz vks veñk er; Z vks
ver] fLFkr vks pj rFkk I r~vks R; rA³ cā ds fo;k; ea I fo'ksk Jfr; ka
vks fufoZksk Jfr; ka nkska mi yC/k gA cā dks I fo'ksk I xqk Hkh dgk x; k gS
vks fufoZksk fuxqk HkhA I xqk cā dks vij* cā vks fuxqk cā dks ij
cā dgk x; k gA vij : i ea cā I fo'ksk I xqk I iip] I fodYi vks
I ksf/kd gS rFkk ij : i ea cā fufoZksk fuxqk fu"i i p] fufoZYi d vks
fu: i kf/kd gA vij cā dh I Kk bZoj Hkh gS tks I eLr fo'o dk dÜkk
/kukk gùkk vks fu; Urk gA ; s gh I oK vks I oñUr; keli gA ; s gh I Ei wks
txr~ds dkj.k gA D; kfd I Hkh i kf.k; ka dh mri fük fLFkfr vks iy; ds LFkku

; s gh gA mi fu"knka ea I xqk cā ds nkska y{k.k mi yG/k gA txRdkj.krkj
I eLrdY; k.kxqkI EiUurkj fo'00; ki drkj vks I EiHkj vksn I xqk cā ds
rVLFky{k.k gA cā txr~ dh mRifuk fLFkfr vks y; dk fufeUk vks
mi knku dkj.k gA rVLFk y{k.k oLrqds vksUrp vks i fjorU'khy xqkka dk
o.ku djrk gA

Lo: i y{k.k oLrqds rkfrod Lo: i dks i xV djrk gA I xqk cā
dk Lo: i y{k.k g&Y R; a Kkueulra cā* vks foKkueulha cāA cāije
I R; g§ fo'k) Kku g§ vuUr g§ v[k.M vkuUn gA ; g cā dk Lo: i gA
cā I r-fpr-vkuUn g§ 'kkUr vks f'ko gA

mi fu"knka ea cā dk fuxjk : i Hkh i klr gksk gA fuxjk cā ds
fuopbu ea fu"kkRed i nka dk i z kx fd; k x; k gA fuxjk gks I s cā I Hkh
I k kfd /kel I s ijs gA vr% yksdd fo'kk.kka dk i z kx cā ds fy; s ugha
fd; k tk I drkA vrhflnz] fufozYi] fu#ikf/k vks vfuopbu; cā] bflnz]]
cf) fodYi vks ok.kh }jkj xkg; ugha gA cgnkj.; dks fu"kn-ea crk; k x; k
g§ fd cā u ekv/k g§ u iryk g§ u Nkv/k g§ u cmk g§ u yky g§ u no
g§ u Nk; k g§ u re g§ u ok; qg§ u vksdk'k g§ u I x g§ u jl g§ u xl/k
g§ u us g§ u dku g§ u ok.kh g§ u eu g§ u rst g§ u ik.k g§ u e[k g§
u eki g§ ml ea u vlnj g§ u ckgj g§ og dN Hkh ugha [kkrk] ml s dkkz Hkh
ugha [kkrkA⁴

cā ds fuxjk Lo: i dk , k gh o.ku ek.MD; ki fu"kn-ea Hkh feyrk
gA fuxjk fujkdkj fufozks cā dk Kku u rksckgj dh vks g§ u Hkhj dh
vks g§ vks u nkska gh vks g§ tks u Kku Lo: i g§ u tkuus oky k g§ vks
u ugha tkuuoky k g§ tks u nkska vks I drk g§ u 0; ogkj ea yk; k tk
I drk g§ u xg.k djus ea vks I drk g§ u fpUru djus e] u crykus ea vks
I drk g§ vks u ftI dk dkkz y{k.k gh g§ ftI ea l elr ii 'p dk vHko
g§ , dek= i jekrel Ukk dh irhr gh ftI ea l kj g&, k I oEkk 'kkUr]]
dY; k.ke;] vf}rh; rUo gA dBkj fu"kn- ea dgk x; k g§ fd cā v'kn]]
vLi 'k v: i] v0;] vjI] vxU/k vksn vks vuUr gA eqMdkj fu"kn- ds
vuUkj cā vy{;} vxk°;] vJkr] vo.k] vp{kld] vi kf.ki kn vksn gA
mi fu"knka ea fuxjk cā dk o.ku usr&usr : i ea fn; k x; k gA bl dk
rkri ; g g§ fd cā vy{k.k vks vfuokP; gA 'kCnka ds }jkj ml dk
fuopbu ugha fd; k tk I drkA dks fu"kn- ea cā dks ok.kh I s vuUkj;
cryk; k x; k gA tks ok.kh I s i dkk'kr ugha gksk] fdUrq ftI I s ok.kh

i dlf'kr gks h gA tks eu I s euu ugh fd; k tk l drk] fdUrq ft I l s eu euu djrk gA tks p{q vlfn bflnz ka l s l oFkk vrhr gA ml ds fo"k; ea døy bruk gh dgk tk l drk gS fd ft l dh 'kfDr vlg ij .kk l s p{q vlfn bflnz kavi u&vi us fo"k; ka dks i R; {k djus ea l eFkZ gks h gA tks budks tkuus okyk vlg blg vi us fo"k; ka dks tkuus ea i bül djus okyk gS rFkk ft l dh 'kfDr l s ; s l c dk; l djs gS og cā gA

cā dks cf) dh l Hkh dksV; ka l s ijs cryk; k x; k gA bu l k/kuka l s cā dk Kku l Hkh ugh bl h dkj.k mifu"kn-ea dgk x; k gS fd ft l ds }jkj ; g l c tkuk tkrk gS ml dks dS s tkuk tk l drk gS % sna l oñ fotukfr radsu fotkuh; kr% ^ rks okpls fuorlrs vil; eul k l g* bR; kfn Jfir; ka l s ml s vok^eul xlkj ekuk x; k gS D; kfd og ykdd bflnz tU; Kku ds ijs gA i jUrqog vijkkutfir dk fo"k; gS vr% cā vKs ugh gA fufoZ ksk vlg vfuopuh; cā dk o.ku ; fn djuk gh gS rks fu"ksk edk l s djuk pkfg; A bl hfy; s Jfir dgrh gS ; g vkrEk ufr&ufr gA ufr&ufr l s cā dh vfuopuh; rk dk ck sk gks gS ml dh 'k; rk dk ugh ; kkoYD; ; g mn?kksk djus ds ckn fd foKkrk dk fo"k; ds : i ea Kku ugh gks l drk] ; g Hkh mn?kksk fd; k fd Lor%fl) vlg Loizdk'k gks l s foKkrk ds foKku dk yki ugh gks l drk n%V dh nf"V dk yki ugh gks l drk 'ufg n%V% foifjyki ks fo | rs vfuok'kRokrA ufr&ufr dh ifj.kfr ekü ea gS vlg ekü l okp n'ki gA

tukxeka ea Hkh vkrEk dk Lo: i bl h izdkj of.kr gA vpkj kax vlx vkrElo: i dks i frikfnr djus okyk vlx gA bl vlx ea vlg i kfrd vlg dek kf/kfujik vfkkr~ epr nkuk l izdkj dh vkrEk vka dk Lo: i of.kr gA

vlg i kfrd ; k dek kf/k; pr vkrEk ukukfo/k'kjhjka dks /kkj.k djrh gS ukukfo/k ; ksu; ka ea vuq pj.k djrh gS ckj&ckj tlerh gS vlg ejrh gA bl s l a kjh vkrEk dgk tkrk gA dek kf/kl ki {k nØ; kfkdø; ds er ea ; g vkrEk 'kjhj ea vf/kf"Br gks l s dks l rdkE; cf) xkg;] i khxfyd xqkka l s ; pr] i utle /kel L=h&i#% vlfn fyak l s l fgr rFkk dFkpn~eHkh gA

tho ds izdkj

vlxeka ea tho ds nks Hkh fd; s x; s gA

1- I \ddot{a} kjh]

2- fl)A

vko'; d pñ. kñ ea Hkh dgk x; k gñfd tho ds nks i zdkj gñ: ih vñ
v: ih I \ddot{a} kjh tho : ih gñ fl) tho v: ih gñ

I \ddot{a} kjh tho

vñxekñ vñ mi fu"knka nkuka ea I \ddot{a} kjh vñ eñr vñRekvñ dk o.kñ
gñ I \ddot{a} kjh tho nks i zdkj ds gñ=I vñ LFkkojA tñs tho I ñk i kñlr ds
fy; s rFkk nñk I s fuofñk ds fy; s =&r= xeukxeu djrs gñ os =I gñ
ftu thoka ea nñkfuofñk i ñd I ñk i kñlr ds fy; s xeukxeu dh {kerk ugha
gñsh os 'LFkkoj* dgs tkrs gñ Hñxoku~egkohj }kjñ i Kñr Ng tho fudk;
gñ&

$\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ i Fohdkf; d

$\frac{1}{2}\frac{1}{2}$ vi dñkf; d

$\frac{1}{8}\frac{1}{2}$ rstLdkf; d

$\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ ok; dñkf; d

$\frac{1}{5}\frac{1}{2}$ ouLi frdkf; d

$\frac{1}{6}\frac{1}{2}$ =I dñkf; dA

LFkkoj ukedeZ ds mn; I s mñlñu gñpñ fo'kñkrk ds dkj.k i Foh
dkf; d vñfn i kñpkñ LFkkoj dgykrs gñ

1- **iFohdkf; d tho&iFoh** gh ftu thoka dk 'kjñj gñ os tho i Fohdkf; d
tho dgykrs gñ vñplkjñkñ ds vuñ kj i Fohdkf; d tho i Fkd&i Fkd-
'kjñjka ea vñfJr gñ i Foh dkf; d tho tñleuk bñlñz fody] vñlñkñ of/kj]
eñd] i axq vñ vo; oghu eut; dh Hñkñr vñ; Dr prukokys gñrs gñ 'kL=kñ l s
Nñu Hñnu djus ij tñ s tñleuk bñlñz fody i ñk dñs d"Vñkñkñr gñsh gñ
os s gh i Fohdkf; d thoka dñs Hñh gñsh gñ bl dk rkri ;z ; g gñfd tñ h
vñRek i Fohdkf; d thoka dh gñ os s gh eut; dh Hñh gñ vñRek ds Lo: i ea
dkbñHñn ughagñ Hñn gñdøy Kkukoj .kñfn deñdkA

2- **tydkf; d tho&ty** gh ftu thoka dk 'kjñj gñ os tydkf; d tho dgs
tkrs gñ ty ds vñfJr vuñ tho gñrs gñ os tydkf; d tho ughagñ fdñrñ
os ty ea mñlñu gñrs okys =I dñkf; d tho gñ I c i zdkj ds ty vñyñ

dgjkl vkl ; s l c tydkf; d thoka ds 'kjhj gA bu thoka ds 'kjhj l fe
 gkus ds dkj.k fn[kk; h ugha nsA ftl i zdkj bflnz l Ei lu eut; ds i gkfn
 dk 'kL= l s Hknu djus ij ml svikj d"VkuHfir gkrh gS os sgh tydkf; d
 thoka dks Hkh gkrh gA ty dkf; d thoka ea doy Li 'kUnz gkrh gA
 vldkf; d thoka dks fu"ik.k djus okys vusd 'kL= cryk; s x; s gA fu; Dr
 ea mudk ukekYy[ki oZd fu; i.k g&mRI pu] xkyu] mi dj.k {ke= Hk.Mdk
 /kkou] cknj vldk; ; g l fki ea 'kL=ka dk fu; i.k gA

3- vfxudkf; d tho&vfxu gh ftu thoka dk 'kjhj gS os vfxudkf; d tho
 gA tks vfxudkf; d ykd ds vflrRo dks vLohdkj djrk gS og viuh
 vlxek ds vflrRo dks vLohdkj djrk gA vfxu ea thoro dks fl) djus ds
 fy, fu; Drdkj us dN grqitrg fd; k gS tS s [k|kr ds 'kjhj dh rsl
 ifj.kr jkf= ea izdk'ke; gkdj i nhlr gkrh gS ml h izdkj vfxu ea Hkh tho
 ds iz kx fo'kx l s vkoHfir izdk'k 'kfDr dk vuEku fd; k tkrk gA tS s
 Toj dh m"ek tho ea gh ik; h tkrk gS ml h izdkj m"ekoku-gkus ds dkj.k
 vfxu Hkh tho gS , s k vuEku fd; k tkrk gA l Hkh izdkj ds vfxu] vaxkj;
 Tokyk vlfn vfxudkf; d thoka ds 'kjhj gA

4- ok; plkf; d tho&ok; q gh ftu thoka dk dk; gS mlga ok; plkf; d tho
 dgrs gA ok; plkf; d tho vfrl fe gkus ds dkj.k nf"Vxkpj ugha gksA
 l dkj ea ftrus Hkh izdkj dh ok; q gS og bl h dk; ds vllrxz gA
 ok; plkf; d tho tleuk bflnz fody eut; dh rjg v0; Dr pruk okys
 gks gA 'kL= l s Nnu Hknu djus ij tS s tleuk bflnz fody eut; dks
 d"VkuHfir gkrh gS os sgh ok; plkf; d tho dks Hkh gkrh gA

5- ouLifrdkf; d tho&LFkoj dkf; d thoka ea ouLifrdkf; d thoka dh
 pruk vr; f/kd Li "V gkrh gA i Foh vlfn ea ouLifr dh rjg psv; Li "V
 ugha gksA ouLifrdkf; d thoka dh pruk vf/kd Li "V gkrh gA eut; 'kjhj
 ds l kfk ouLifr thoka dh ryuk l oLkh.k : i l s gkrh gA

1/1 tS s eut; dk 'kjhj tle/kekZ gS os s gh ouLifr dk 'kjhj Hkh
 tle/kekZ gA

12/1 tS s ouLifr; kac<rh gS os s gh eut; dk 'kjhj Hkh c<rk gA

13/1 tS s ekuo dk 'kjhj Nnu&Hknu gkus ij Eyku gksk gS os s gh
 ouLifr; ka ds Hkh 'kk[kk Qny] i Uks vlfn vo; ofNlu gkus ij Eyku gks
 gA

14/1 eut; dh rjg ouLifr; ka Hkh vkgkj xg.k djrh gA

15/1 tS s eut; dk 'kjhj vfur; gS os s ouLifr; ka Hkh vfur; gA

16½ tS s eut; dk 'kjhj foifj.kke/kekZ gS oS s gh ouLifr dk 'kjhj Hkh
foifj.kke/kekZ gA

ftI iZkj vpkjkx vxke ea ouLifr; ka ea thoRo dh fl f) dh
x; h gSmI h iZkj cgnkj.; dks fu"kn~ea Hkh ouLifr; ka dks I tho crk; k x; k
gA o{k vkJ i#k dh ryuk djrs gS; gka dgk x; k gS fd ~ouLifr; kaftu
xqk/kekI s; Dr gkrh gA i#k dk 'kjhj Hkh mlgha xqk /kekI s I EiUu gkrk
gA o{k ds iÜks gkrk gA vkJ i#k ds 'kjhj ea iÜkka dh txg jke gkrk gA
i#k ds 'kjhj ea Ropk gkrh gS ml dh I erk ea o{k ds ckgjh Hkkx ea Nky
gkrh gA i#k dh Ropk I s jDr puk gS vkJ o{k dh Nky I s xkm fudyrh
gA i#k ds 'kjhj ea ekd] Luk; q vklfn gkrk gA o{k s gh o{kka ds vUkj dk'B
vkJ Luk; q gkrh gA bI iZkj ouLifr; ka l s tho dh ryuk gkrh gA

Lfkkoj dkf; d tho ka ds vfrfjDr =I dkf; d tho ka dk o.ku vlxeka
ea mi yC/k gA =I dkf; d tho rhu iZkj ds gkrk gA

1- I EeNNut]

2- xHkz]

3- vkJ ikrda

1½ jI t] I EoNt vkJ mnflkn~; s rhu I EeNNut gA I EeNNut dk vFk
gS xHkzku ds fcuk gh ;=&r= vkgkj xg.k dj 'kjhj dk fuelk djukA
bI fof/k I smkiUu gkrk okys ik.kh I EeNNut dgykrk gA

12½ v.Mt] ikr vkJ tjk; qt ; s xHkz gA

18½ o{O; 'kjhj I s tle xg.k djus okys vkJ ikrd dgykrk gA no vkJ
uljd vkJ ikrd dgykrk gA =I dkf; d tho gh I djk.k'hy vkJ
xfreku-gkrk gA bI fy; smul s I EcflUkr ykd dks I djk dgk tkrk gA

mÙkj k/; u ea dgk x; k gS fd =I dkf; d tho pkj iZkj ds
gA 1½ }bfUz 12½ =bfUz 18½ prfjUz 14½ ipfUz A

bI iZkj =I dkf; d tho ka e nks bfUz I s yd j i kp bfUz okys
tho dh x.kuk gkrh gA nks bfUz okys tho ds Li 'ku vkJ jI uk ; s nks
bfUz ka gkrh gA 'k[kfn tho bl ds vUrxk vkrk gA rhu bfUz okys tho
ds vUrxk phVha vklfn tho gA pkj bfUz okys tho ds vUrxk Hkkk vklfn
tho vkrk gA ujdxfr] eut; xfr vkJ noxfr eagh ipfUz tho ik; s tkrs gA

I djk tho deZ djrs gA vkJ dekI ds vuq kj Oy ikr djrs gA
tle vkJ deZ dh vulfn ijEijk gA

dek^k kf/k fuji^k n^o; kf^k d^l u; ds er ea tho i kfj. kkfed Hkk; Dr v^kRek e^or v^klok fl) dgh tkrh g^A 'kj^j e^or g^s ds dkj.k ; g v^kRek ve^uz g^sh g^A 'knka ds }jk ml dk o.ku ugha fd; k tk l drk g^s rdk^k ds }jk ml s tkuk ugha tk l drk ci) ds }jk ml s xg.k ugha fd; k tk l drkA v^kRek u nh?z g^s v^k u gl^o] u o^uk g^s u f=dk^k u pr^odk^k g^s v^k u ifje. MyA og u N".k g^s u uhy] u yky g^s u i^h v^k u 'k^oy g^A og u l^ou/k g^s v^k u n^ou/k g^A og u frDr g^s u dVqg^s u d"kk; g^s u vEy g^s v^k u e/kj g^A og u ddz k g^s u enqg^s u x# g^s u y?kg^s u 'khr g^s u m".k g^s u fLu/x/k g^s v^k u #k g^A og 'kj^joku~Hkh ugha g^s og t^ole/kek^k Hkh ugha g^s og ysi; Dr Hkh ugha g^A og u L=h g^s u i#k g^s v^k u ui^u d g^A ml ds fy; s dk^k mi ek ugha g^A og ve^uz v^klr^o g^A og vin g^s ml dk ck^k djkus okyk dk^k i^u ugha g^A og u 'kn g^s u : i g^s u x^ok g^s u j^o g^s v^k u Li 'k^og^A og l o^u?p^oU; e; g^A

mifu"knka ea cā ds Lo: i dk t^os k o.ku g^s Bhd os k gh o.ku v^kpkjx ea e^or v^kRekv^k dk fd; k x; k g^A ft^o i^odkj cā ds fy; s ufr&ufr in dk i^o kx fd; k x; k g^s ml h i^odkj ; gka Hkh ufr&ufr dk i^o kx fd; k x; k g^A og N".k v^kfn o.k^o l s; Dr ugha g^s og xl/koku-ugh^s g^s og jl oku-ughag^s og Li 'k^oku-ughag^s bR; kfn ds }jkj ufr&ufr dgdj ml dk o.ku fd; k x; k g^A bul s fu: fir l^oFkk^k o.k^o v^kfn xqk i^opxy n^o; ea ik; s tkr^k g^A bf^unz ka dk fo^ok; Hkh txr~rhu v^k; kek[&]Apkj uhpk v^k frjNk g^A v^kRek l^oHkh v^k; keka l s vrhr g^A bl fy; s i^onxfyd n^o; l s ml dh f^okkurk ifrikfnr djus ds fy; s ^ufr* in dk i^o kx fd; k x; k g^A bl l s; g fl) g^srk g^s fd ft^o ea l^oFkk^k v^kfn g^s og i^onkFk^k e^uz g^A v^kRek ea; s l c ughag^s bl fy; sog ve^uz g^A

v^kRek dk dk^kfy^x ugha g^srkA fy^x dk v^kJ; g^s 'kj^j A tks v^kRek vi us e^oy Lo: i ea fLFkr g^s og v'kj^jh v^k vdek^k g^s bl fy; s og fy^xkrhr g^srk g^A og u L=h g^s u i#k g^s v^k u ui^u d g^A

'ork'orjk^k fu"kn~ ea Hkh v^kRek dh fy^xe^or v^klFk dk o.ku g^A thokRek okLro ea u L=h g^s u i#k g^s v^k u ui^u d gh g^A; g tc ft^o 'kj^j dks xg.k djrk g^s ml l e; ml l s l aDr g^slaj os k gh cu tkrk g^A tks thokRek vkt L=h g^s ogh n^o js t^ole ea i#k g^s l drk g^s tks i#k g^s ogh L=h g^s l drk g^A Hkk; g g^s fd L=h i#k v^k ui^u d v^kfn Hkn 'kj^j dks y^odj g^s thokRek dks y^odj ugha thokRek l o^un'k^o; v^k l kjh mikf/k; l s sjgr g^A
cā i^ou R; g^s

mifu"knka ds v^krx^k cā dk o.ku i^ou R; ds : i ea Hkh feyrk g^A cgnkj.; d mifu"kn ea Li "V: i l s dgk g^s fd cā ds vfrfjDr dk^k

I ūkk ugha gA cgnkj.; d ea; g Hkh dgk x; k gS v̄kRek ds n'kū] Jo.k ,oa Kku I s I exz txr~dk Kku gks tkrk gA bl i dkj v̄kS fu"kn n'kū ea cā i wkū ūkk ds: i ea of.kr gA

bloj : i eacā dk o.kū

mifu"knka ea bloj ds: i ea Hkh cā dk o.kū i dkj gkrk gA ; gka ek; k 'kfDr fof'k"V cā dh bloj I Kk gA 'orsk'orj mifu"kn~ea iješoj dks ek; h dgk x; k gA dkskhrdh mi fu"kn~ea bloj ds I Ecl/k ea dgk x; k gS fd og u I k/kq dekā I segku~curk gS v̄kS u v̄l k/kq dekā I s ghu curk gA ogh ft I dh mlufr pkgrk gS ml s I k/kq dekā djus dh ij.kk nsrk gS v̄kS ft I dh voufr pkgrk gS ml s v̄l k/kq dekā djus dh ij.kk nsrk gA

I Zk: i eacā dk o.kū

cā dks txr~dh mRi fūk fLFkfr ,oa iy; dk dkj.k dgk x; k gA os I eLr noka rFkk ykska ds mRi fūk LFkku gA LFky] I {e} v0; Dr] nks i ūka okys v̄kS pkj i ūka okys I EiwkZ tho I eqk; mūgk dh drik i j v̄kfJr gA os gh iješoj fLFkfrdky ea I eLr cāk. Mka dh j{kk djrs gS rFkk os gh I EiwkZ txr~ ds vf/ki fr v̄kS I eLr i kf.k; ka ea v̄l; kēh : i I s fNis gq gA mifu"knka ea bloj ds fy; s fo'odekā egkRek ykska ds ân; ea fuokl djus okykl cā) v̄kS eu I s /; ku ea yk; k gyk rFkk jgL; dks tkuus okykl dgk x; k gA bl i dkj fo'ol Zk ds: i eacā dk o.kū fd; k x; k gA bl i dkj mifu"knka ea v̄kRek ; k cā ds nkska : i dk dFku gA

mifu"knka ds I eku v̄kpkjka l# ea Hkh v̄kRek dk dFku fd; k x; k gA v̄kRek ds v}§: i rk dk o.kū djrs gq s v̄kpkjka ea dgk x; k g&

rēfīl uke I Ppo ta ȏḡba fūk ellufl] rēfīl uke I Ppo ta ȏTtks ȏbā fr ellufl] rēfīl uke I Ppo ta ȏifj/kr ȏbā fr ellufl] rēfīl uke I Ppo ta ȏm̄os ȏbā fr ellufl A¹⁰ ft I s rwguu; k; ekurk gS og rwgh gA ft I s rwvKKk ea j [kus ; k; ekurk gS og rwgh gA ft I s rwifjrki nsus; k; ekurk gS og rwgh gA ft I s rwnkI cukus ; k; ekurk gS og rwgh gA ft I s rwekjus ; k; ekurk gS og rwgh gA bu okD; k ea v̄kRek dk v}§ ifri kfnr gA

v̄kRek gSey nØ;

v̄kRek nØ; gA Kku gS ml dk xqkA nØ; I s xqk fHkkUu gS ; k v̄fHkkUu bl I Ecl/k ea v̄kpkjka ea dgk x; k g&tks v̄kRek gS og Kkrk gS v̄kS tks Kkrk gS og v̄kRek gA ft I k/ku I s v̄kRek tkurh gS og Kku v̄kRek gA bl dk rkri; ZgSfd Kku v̄kRe'kH; ugha gA pñ.kl ea Hkh dgk x; k gS fd dk bZ Hkh v̄kRek Kku&foKku I s jfgr ugha gA tS s v̄fXu vuñ.k ugha gkshA m".krk v̄fXu I s fHkkUu i nkFkZ ugha gS bl fy, v̄fXu ds dFku I s m".krk dk dFku

Lo; a gks tkrk gA ml h i dkj vkRek ds dFku I s foKku dk dFku Lo; a gks tkrk gS vkJ foKku ds dFku I s vkRek dk dFku Lo; a gks tkrk gA Hkxorh eHkh vkRek vkJ pSfU; dk vHkn ifrikfnr gA

xkJe us i Nk&Hks vRek tho gS; k pSfU; tho gS

Hkxoku-cky&xkJe! vRek fu; er% tho gS vkJ pSfU; Hkh fu; er% tho gA¹¹

bl dk ifrik| gSfd vRek Hkh tho gS vkJ pSfU; Hkh tho gA ftI
I k/ku I s vRek tkurh gS og Kku Hkh vRek gA bl i dkj tS n'k/ku e
vRek mRikn] 0; ;] /k/; ; Dr gA vRek dk vflrUo /k/ gA Kku ds ifj.kke
mRiUu gks gS vkJ u"V gks gA bl i dkj vRek dk vuS : i ka ea dFku
gksk gA ijorh tS I kfgr; eHkh bl dk fodkl fn[kk; h nsrk gA

i opul kj eHkh dgk x; k gSfd vRek Kku iek.k gS vkJ Kku I o
0; ki d gA vRek Kku ds cjkCj gS D; kfd nB; viu&vius xqk i; k/ k/ ds
I eku gksk gA vr% tho Hkh vius Kkuxqk ds cjkCj gA vRek Kku I s u
rks vflk vkJ u de ifj.keu djrk gA Kku Ks dk iek.k gA tS s b/ku
eFLkr vlx b/ku ds cjkCj gS ml h rjg I c i nkFk dks tkurk gyk Kku
Ks iek.k gA¹² tS n'k/ku ds vuS kj psuk tho dk ekfyd Lo: i gA tho
ful xh% vullr Kku] vullr n'k/ku ,oa vullr plkj= fof'k"V gA dek/ ds
vkoy.k ds dkj.k tho dk 'k) : i vkJ y jgrk gA tc dek/ dk I Eiwkz
: i I s {k; gks tkrk gS rks vRek vius eyLo: i ea vofLkr gks tkrk gA
vkpkjka eHkh dgk x; k gS fd bfUz fo"k; dk ifjR; kx dj I k/kd vdekz
gkdj tkurk] n[krk gA bfUz fo"k; gh i#k dh vdkdkk I s ; Dr gkdj
jlx&}S ds gry curs gA mi fu"knka ds I eku vlxeka eHkh dgk x; k gS fd
tks I k/kd tle&ej.k ds pØ dks rkM+nsrk gS og bl I dkj I kxj I s eDr
gks tkrk gA tks I dkj Hke.k dks tkurk gS og jkx vkJ }S nksuka vUrka I s
njy jgrk gA og I eips yk/ eau fdI h ds }jk Nnk tkrk gS u Hknk tkrk
gS u tyk; k tk rk gS vkJ u eljk tkrk gA¹³ xhrk eHkh bl h Hkko dks 0; Dr
fd; k x; k gS fd vRek dks u rks dkVk tk I drk gS u tyk; k tk I drk
gS u xhyk fd; k tk I drk gS vkJ u gh I qkk; k tk I drk gA vRek fu;
I okr vkJ I ukru gA

vRek dk ifjek.k

vxeka vkJ mi fu"knka nksuka xHkka ea vRek ds ifjek.k dk o.k/ku gA
vkpkjka eHkh vRek ds ifjek.k dks bl i dkj dgk x; k gA vRek u nh?k/ku gS

u gLo g§ u oÜk g§ u f=dlsk g§ u prtdlsk g§ vlg u ifje. My gA
 I dlp vlg fodkp thoka dh Lohkkfod i fØ; k ugha gA os dkeZk 'kjhj I ki§k
 gks gA deZ pR n'kk ea tho 'kjhj dh e; khk ea cals gq s gks gA bl fy; s
 mudk ifjek.k Lorl= ugha gks gA dkeZk 'kjhj dk Nktki u vlg ekvki u xfr
 prtV; I ki§k gks gA epr n'kk ea I dlp fodkp ugh ogla vkrEk dk tks
 voxkg gks g§ ogh jg tkrk gA vkrEk ds I dlp&fodkp dh nhid ds
 idk'k I s ryuk dh tk I drh gA [kys vkd'k ea j [ks nhid dk idk'k
 vf/kd {k= ea foLrr jgrk gA ml h nhid dks; fn dkBjh ea j [k naRs ogh
 idk'k dkBjh ea I ek tkrk gA , d ?Ms ds uhps j [kus I s ogh idk'k ?Ms ea
 I ek tkrk gA ml h idk'k dkeZk 'kjhj ds vkoj.k I s vkrE inskka dk I dlp
 vlg foLrr jgrk gA

nØ; I xg ea tho ds Lo: i dk o.ku djrs gq s ml s I ng ifjek.k
 Lohdkj fd; k x; k g&

thoksmovlxevksvefuk dÜkk I ngifjek.ka

Hmkk I A kjRFKsfl)ls I lsfoLI I KMI<xbAA¹⁴

tho mi ; kse; g§ veÜkZ g§ dÜkkZ g§ fut 'kjhj ds cjkj g§ HkkDrk
 g§ I A kj ea flFkr g§ fl) g§ vlg Lohkk I s Å/okeu djus oky k gA vlxeka
 ds vuq kj vkrEk nh?k ugha g§ yksd0; ki h ugha gA og åLo ugha g§ vxtB
 ifjek.k Hkh ugha gA og 'kjhj ifjek.k gA 'kjhj ds vuq kj ml dk ifjek.k
 cnyrk jgrk gA

i pkfLrdk; I xg ea Hkh vkrEk dks prf; rkj mi ; kxyf{kr i HkZ dÜkk
 HkkDrk] ngi ek.k) veÜkZ vlg deZ a pR ekuk x; k gA

mi fu"knka ea Hkh vkrEk ds ifjek.k dh foftkklu dYi uk, a feyrh gA
 ; g euk; i #k A vkrEk vlrj ân; ea pkoy ; k ; o ds nkus ftruk gA
 ; g vkrEk v.kq I s v.kqj vlg egku- I s Hkh egÜkj tho dh ân; : ih xgk ea
 flFkr gA vkrEk gh cä I s yd j LrEc i ; Ur I EiwkZ i kf.k I epk; dh
 xgk&ân; ea fufgr gA eqMdk fu"kn~ea vkrEk dks xks= vlfm mi kf/k; ka I s
 jfgr rFkk ctä.k vlfm o.kxr Hkn , oajx vlg vldfr I s Hkh I oEkk jfgr]
 Kkuñhñ ka vlg deñññ ka I s Hkh I nk jfgr] vR; Ur I (e 0; ki d] vUrjkrek
 : i I s I c ea QSYk gyk vlg dHkh uk'k u gks oky k oEkk fuR; dgk x; k
 gA vkrEk dks vxtBek= Hkh dgk x; k gA¹⁵ bl idk'k tskxeka vlg mi fu"knka
 ea vkrEk ds ifjek.k dks Lohdkj fd; k x; k gA

vkrEk dh vejrk

vlxeka vlg mi fu"knka nkuka xtFkka ea vkrEk dks vej vlg 'kjhj dks
 fou'oj ekuk x; k gA tsu n'kk vkrEk dks 'kk'or ekurk g§ vlg I kf.k gh
 ifjorZ'khy Hkh ekuk gA vkrEk ifj.kke /kekZ gA ifj.keu vfuR; rk dk

y{k.k gA t& n'klu dh nf"V ea vkRek fuR; rFkk vfur; nksuka gA vkRek dk p&u; Lo: i dnkf i ugha Nwrk] vr% vkRek fuR; gA prsu dHkh vpsu vks vpsu dHkh psu ugha cu I drkA vkRe i ns kka ea i fforz ugha gksk bl nf"V I s vkRek vej gA vkREKK ds i ns k dHkh I adfpr jgrs gA dHkh fodfl r jgrs gA dHkh I [k e] dHkh n[ck ea vkREKK ds vud i dkj dh voLFkk, a gks jgrh gA bu dkj .kka I s rFkk i ; k2 kUj I s vkRek vfur; gA¹⁶

mi fu"knka ea vkRek dks vej] fuR; rFkk vifj.kkeh dgk x; k gA dBki fu"kn~ea dgk x; k gS fd vkRek u mRi Uu gksk gB u ejrk gB ; g u gh fdI h vU; dkj.k I s gh mRi Uu gyk gS vks u Lor%gh dN vFkkOrj: i I s cuk gA ; g vtUek fuR; 'kk'or vks ijkru gS rFkk 'kjhj ds u"V gksus ij Hkh ugha u"V gkskA xhrk ea Hkh dgk x; k gS fd ; g vkRek fdI h dky ea u rks tUerk gS vks u ejrk gS rFkk ; g u mRi Uu gksd fQj gksus okyk gh gB D; kfd ; g vtUekj fur;] 'kk'or vks ijkru gA 'kjhj ds ekjs tkus ij Hkh ; g ugha ekjk tkkrk gA ; fn ekjs okyk vkRek dks ekjs dk fopkj djrk gS vks ekjk tkus okyk ml s ekjk gyk I e>rk gS rks os nksuka gh ml s ugha tkurj D; kfd ; g u rks ekjk rk gS vks u ekjk tkkrk gA¹⁷ xhrk Hkh bl h ckr dks dgrh gS fd tks bl vkRek dks ekjuokyk I e>rk gS rFkk tks bl dks ejk ekurk gB os nksuka gh ugha tkurj D; kfd ; g vkRek okLro eau rks fdI h dks ekjk rk gS vks u fdI h ds }jkj ekjk tkkrk gA vkRek dks 'kL= dkV ugha I drj vks bl s tyk ugha I drhj ty bl s xhyk ugha dj I drkj ok; qbl s I [kk ugha I drhA ; g vkRek vPNs] vnkgs] vDys] vks v'kks; gA ; g fuR;] I o; kih vpy] fLFkj jgus okyk vks I ukru gA¹⁸

t&kxeka ea i ; k2 kAk dh nf"V I s vkRek vfur; fdUrq nB; kAk dh nf"V I s vkRek fuR; gA vkRek 'kjhj I s fHkUu Hkh gS vks vFHkUu Hkh gA Lo: i dh nf"V I s fHkUu Hkh gS vks I a kx rFkk mi dkj dh nf"V I s vFHkUu gA vkREKK dk Lo: i p&u; gS rFkk 'kjhj dk Lo: i tM+gA bl fy, nksuka fHkUu gA I a kjoLFkk ea vkRek vks 'kjhj dk nuk&ikuh dh rjg] ykg vflufi.M dh rjg ,dkRe I a kx gksk gA bl fy, 'kjhj I s fdI h oLrq dk I li 'kZ gksus ij vkRek ea I Eosu vks deZ dk foikd gksk gA tho dh I a kjoLFkk 0; koglfjd nf"V I s gA 'kq u; dh vi{kk I s tho KkuLo: i gA tc rd tho jkx&}sk] Øksk&ekg vknf fodkjka I s xLr jgrk gB rc rd og I a kj ea HkVdrk gyk deZ foikd dks Hkksrk gA deZ cl/kuka dks rkMs dskn og ykdLxz ea tk i gprk gS vks 'kq p&u; ea yhu gks tkkrk gA

vkxeka vks mi fu"knka nksuka ea vkRek ds Lo: i ij i dk'k Mkyk x; k gA vkRek Ecl/kh fpUru ea nksuka i Eijkvka ea I KE; Hkh gS vks oSE; Hkh gA I qki ea mlga bl i dkj n[ck tk I drk g& vkxeka ds vud kj &

11½ v̄k̄rek dk v̄f̄l̄r̄ūo ḡ
 12½ v̄k̄rek, a v̄ull̄r̄ ḡ
 13½ v̄ull̄r̄ v̄k̄rekv̄ka dk Lor̄l̄= v̄k̄j̄ i f̄kd&i f̄kd~v̄f̄l̄r̄ūo ḡ
 14½ v̄k̄rek, a fd l̄ h̄, d b̄loj ds v̄akt̄kar̄ ugha ḡ t̄s̄ n̄'k̄u ea v̄k̄rek dk
 v̄f̄l̄r̄ūo Lor̄l̄= ḡs̄b̄l̄ fy; s̄ml̄ dk vi uk cl̄k̄ro H̄kh̄ Lor̄l̄= ḡ
 15½ v̄k̄rek v̄k̄j̄ i p̄xy n̄ks̄ka dk l̄ Ecl̄k̄ vulfn̄ ḡ v̄k̄rek ps̄u r̄f̄kk i p̄xy
 v̄ps̄u ḡ
 16½ v̄k̄rek v̄eūk̄zḡs̄v̄k̄j̄ i p̄xy eūk̄zḡ
 17½ v̄k̄rek dk s̄n̄ks̄: i ḡ&l̄ a k̄jh̄; k̄ c) v̄k̄rekj̄ n̄l̄jk̄ ḡs̄eūr̄ v̄k̄rekA
 18½ l̄ a k̄jh̄ v̄k̄rek 'k̄jh̄oku~t̄le/kek̄l̄ v̄k̄j̄ l̄ aks̄oku-ḡ og fur̄; i fj̄.k̄keh̄ ḡ
 19½ eūrk̄rek ȳs̄; eūr̄ ughaḡ og t̄le/kek̄l̄ H̄kh̄ ughaḡ
 1/10 v̄k̄xek̄a ea v̄k̄rek dks̄ 'k̄jh̄ i fj̄ek̄.k̄ ekuk x; k̄ ḡ bl̄ s̄e/; eif̄j̄ek̄.k̄ H̄kh̄
 dgr̄s̄ ḡ v̄f̄kk̄~v̄k̄rek N̄k̄v̄s̄ 'k̄jh̄ ea N̄k̄v̄s̄ v̄k̄j̄ cMs̄ 'k̄jh̄ ea CMk̄ i fj̄ek̄.k̄
 okyk ḡks̄ t̄kr̄k ḡ t̄s̄ i j̄Eijk̄ ea v̄k̄rek dk s̄n̄ks̄ v̄ak̄ka dks̄ Lohdk̄j̄ fd; k̄
 x; k̄ ḡ, d n̄b̄; k̄k̄ dgykr̄k ḡs̄ v̄k̄j̄ n̄l̄jk̄ i; k̄ k̄k̄ dgykr̄k ḡs̄ bu
 n̄ks̄ka ea n̄b̄; k̄k̄ dk dkb̄l̄ l̄gt̄ i fj̄ek̄.k̄ ugha ḡks̄ v̄k̄j̄ i; k̄ k̄k̄ dk
 e/; e if̄j̄ek̄.k̄ ḡks̄ ḡ bl̄ h̄ v̄k̄/k̄j̄ i j̄ v̄k̄rek dk s̄e/; eif̄j̄ek̄.k̄ dgk̄
 t̄kr̄k ḡ
 v̄k̄fu"kfnd v̄k̄rek dk fofo/k̄: i dh̄ t̄s̄nf"V l̄s̄ r̄yuk djs̄ ḡs̄
 v̄k̄pk; Dh̄ egki K̄ us t̄s̄n̄'k̄u euu v̄k̄ ehel̄k̄¹⁹ ea fy[k̄k̄ ḡs̄ fd&
 v̄k̄fu"kfnd I f"VØe ea v̄k̄rek dk LFku i gyk ḡ ²⁰v̄k̄rek* 'k̄cn̄ okP; cā
 l̄s̄ v̄k̄dk̄k̄ m̄Riūu ḡykl̄ v̄k̄dk̄k̄ l̄s̄ok; j̄ok; q̄l̄s̄ v̄fxu] v̄fxu l̄s̄ ikuh̄ ikuh̄ l̄s̄
 i Foh̄ i Foh̄ l̄s̄ v̄k̄sk̄f/k̄; k̄l̄ v̄k̄sk̄f/k̄; k̄l̄ s̄v̄ll̄ v̄k̄j̄ v̄ll̄ l̄s̄ i #k̄ m̄Riūu ḡykl̄ ḡ
 og ; ḡ i #k̄ v̄ll̄&j̄l̄ e; gh̄ ḡs̄ v̄ll̄ v̄k̄j̄ j̄l̄ dk fodkj̄ ḡ²¹ bl̄ v̄ll̄
 j̄l̄ e; i #k̄ dh̄ r̄yuk v̄k̄sfjd̄ 'k̄jh̄ l̄s̄ḡkr̄k ḡ bl̄ d̄s̄fl̄ j̄ v̄k̄fn̄ v̄ak̄s̄ k̄k̄
 ekus x, ḡ k̄.k̄.ke; v̄k̄rek ¼'k̄jh̄½ v̄ll̄ue; dks̄k̄ dh̄ H̄kk̄ar̄ i #k̄dk̄j̄ ḡs̄ fd̄l̄r̄q
 ml̄ dh̄ H̄kk̄ar̄ v̄ak̄s̄ k̄k̄ ugha ḡ²² i gys dks̄k̄ dh̄ i #k̄dk̄j̄rk̄ dk̄ v̄uq̄ kj̄ gh̄
 m̄uk̄j̄orh̄ dks̄k̄ i #k̄dk̄j̄ ḡs̄ i gyk dks̄k̄ m̄uk̄j̄orh̄ dks̄k̄ l̄s̄ i w̄k̄z ḡ bl̄
 i k̄.ke; 'k̄jh̄ dh̄ r̄yuk 'ok̄ k̄BNok̄ &i; k̄l̄r̄ l̄s̄ dh̄ tk̄ l̄ dr̄h̄ ḡ
 i k̄.ke; v̄k̄rek t̄s̄ v̄ll̄ue; dks̄k̄ ds̄H̄k̄hr̄j̄ j̄gr̄k̄ ḡs̄ ōs̄ gh̄ euke;
 v̄k̄rek i k̄.ke; dks̄k̄ ds̄H̄k̄hr̄j̄ j̄gr̄k̄ ḡ²³
 bl̄ euke; 'k̄jh̄ dh̄ r̄yuk eu% i; k̄l̄r̄ l̄s̄ ḡks̄ l̄ dr̄h̄ ḡ euke;
 dks̄k̄ ds̄H̄k̄hr̄j̄ foKkue; dks̄k̄ ḡ
 fu'p; kfRedk̄ cf) gh̄ foKku ḡ og v̄ll̄%d̄j̄.k̄ dk v̄/; ol̄k̄; : i
 /k̄el̄ ḡ bl̄ fu'p; kfRedk̄ cf) l̄s̄ m̄Riūu ḡks̄s̄ okykl̄ v̄k̄rek foKkue; ḡ

bI dh ryuk Hkkoeu] pru eu I s gksh gA foKkue; vKrek ds Hkhrj
vkullne; vKrek jgrk gA²⁴ bI dh ryuk vKrek dh I qkutfir n'kk I s gks
I drh gA

mi fu"knk ds vK/kkj ij ijerUo dk I qki eao.ku bl idkj fd; k
tk I drk gA

'vfo | kdkedelof'k'Vdk; Zdj. kA k/kjRek I d kjh tho mP; rA
fuR; fujfr'k; Klu'kDr; qk/kjRekkr; kEh'oj mP; rA*25 vfo | k dke vkJ defof'k'V ng ,oa
bfUz : i mi kf/kokyk vKrek I d kjh tho dgk tkrk gA fuR; fujfr'k;
Kku'kfDr; i mi kf/kokyk vKrek vUr; kEh bLoj dgk tkrk gA ogh mi kf/k
'k'; døy vkJ 'k' gkus ij vius Lo: i I s vkJ ;k ij dgk tkrk gA
mi kf/khkn I s gh nUjs hkn gA vkJ fal h idkj dk hkn ugh gA I qki eabI s
bl idkj dgk x; k gA

1- thokRekA

2- bLoj ;k I xqk cA

3- ijeRek ;k fuxik cA

mi ;Dr fo'yk.k ds vuq kj thokRekA

1/1 ek; k dh efyul Rokikf/k I s ;Dr gksh gA

1/2 ; g 0; f"V vKku dk voHkkl d gksh gA

1/3 vgojk vKfn dk dkj.k gkus I s ;g dkj.k 'kjhj dgk tkrk gA

1/4 ; g I fe 'kjhj dk voHkkl d gS rFkk vUr%dj.kkofPNu pru dgk tkrk
gA

1/5 dUkUo vkJ HkkDrUo dh I kjh ckra bl h eagsh gA

I xqk cA ;k bLoj &

1/1 ek; k dh I Rokikf/k I s ;Dr bLoj gksh gA

1/2 ; g I ekf"V vKku dk voHkkl d gA

1/3 txr dk dkj.k gkus I s ;g dkj.k 'kjhj gA

1/4 LFky&I fe iip dk y; LFku ;gh gA

1/5 txr-dUkUo bl h eag

fuxik cA &

1/1 ijeRek dk Lo: i 'k' pFU; gA ;g I eLr 0; ogkj] I eLr Kku]

I eLr vuHko dk vf/k'Bku gks gq Hkh ml I s ijs gA ;g I fPpnkuUn
Lo: i gA

1/2 ; g fuR; vkJ vfordkj h gA

18½ tkxr Loiu I ॥fir fall h Hkh voLFkk l sog clk/kr ughagksrkA
19½ og u tle yrsk g§ vls u ejrk g§ og f=dkykck/; ,oa v}f vls
fufobkj h I Ükk g§

15½ og vkuunLo: i g§ tkxfrd vkuun ml vkuun dk yoysek= g§
16½ og Jkr dk Hkh Jkr g§ eu dk Hkh eu g§ i k.kka dk Hkh i k.k g§ p{kq dk
Hkh p{kq g§ ml ds p{U; l s izdk'kr ok.kh eu] p{kj Jkr vls i k.kfn
I fØ; gks g§ bl fy; s ; s l c ml ds tkuus ds l k/ku ugha gks l drA
cgnkj.; dki fu"kn-eidgk x; k g§foKkrkjejs dks fotkuh; krA
17½ ok.kh] eu] cf) dk fo"k; u gks ds clk.j.k usr&usr dgdj ml dk
o.ku fd; k x; k g§

cä ; k i jekrek dh bl vfuøuh; rk dks nf"Vxr dj dgk x; k g§
fd ; g i jekrek u ipu ds }kjk 0; Dr fd; k tk l drk g§ u cf) ds }kjk
bl dk o.ku fd; k tk l drk g§ u cgr v/; u djds bl dk o.ku fd; k
tk l drk g§ og rks ml h 0; fDr dks i klr gkrk g§ ft l ds fy; s og Lo; a
vius dks ixV dj nsk g§ ; g i jekrek vluue;] ik.ke;] euke;] foKkue;
vls vkuun; bu ipdkks l s vrfjDr tkxr] Lolu] I ॥fir rhuka
voLFkkvks dk n'vkl i k(kl) fufobkj fuey vls I fPpnkuun Lo: i g§ ^vgä
i R; osj vFkk~ft l ds fy; s ^vgä vfLe*, k i z kx fd; k tk rk g§ og
i k(kl) psu ; k vUr%dj.kkofPNuu psu tho dgk tk rk g§ bl tho ds
Lo: i ea fpr- vls tM+ nkuka feys gq g§ bl fy; s thokrek dks fpr- tM+
xflfk dgrs g§ bl ea tMak l =g vo; o gkrk g§ tks fpnkHkkI l s l ofyr
gkaj fØ; k'khy gkrk g§ bl h dks l e 'kjhj Hkh dgk tk rk g§
fo"kerk,a

18½ tskxeka dh nf"V ea vkrk fuR; kfur;] xqki; k'k k l s ; Dr] ifr 'kjhj
fHkk] l q; k ea vuR rFkk 'kjhj i fjek.k 0; ki h g§ fdUrq vls fu"kfnd
vkrk fuR;] foHkk] v) f] l o; ki d rFkk p{U; Lo: i g§

19½ vls fu"kfnd vkrk vifj.kkeh g§ mRifük foul'k l s jfgr ,d 'kk'or
I Ükk g§ ijUrq t& nf"V l sog /kpk/kp g§

18½ vkrk ; k cä gh txr-dk clk.j.k g§ ml h l s l Eiwz txr-mRi uu gkrk
g§ vls ml h ea foyhu gks tk rk g§ ijUrq t& n'ku ea vkrk dks clk.j.k
ds : i ea ugha Lohdkj fd; k x; k g§ t& n'ku ds vuq kj vkrk dh
rjg txr-Hkh vulfn g§

14½ mi fu"knk dks vuq kj vkrk u tle xg.k djrk g§ vls u ejrk g§ tle
vls eR; q rks 'kjhj dk gkrk g§ ft l izdkj eu; i jkus oL=ka dks R; kx
dj u; s oL=ka dks /kj.j.k djrk g§ ml h izdkj vkrk Hkh i jkus 'kjhj dks
R; kx dj u; s 'kjhj dks /kj.j.k djrk g§ vkrk vtj vls vej g§²⁶ tho

fpnkullne; v̄k̄rek ḡks ds d̄kj.k ej.k/kek̄z ugh̄ ḡs r̄fkkfi dkeukv̄ka l s i w̄k̄z dk; k̄ d̄ks d̄jus l s r̄fkk ml dk Qy H̄k̄kus ds fy; s 'kj̄hj̄k̄urj dk xg.k d̄jus l s bl ea ej.k̄ro dk v̄kj̄ki fd; k̄ t̄krk ḡ t̄ukxek̄a ds vūl kj̄ v̄k̄ i k̄frd v̄k̄rek ukukfo/k̄ 'kj̄hj̄ka d̄ks /kk̄.k̄ d̄jr̄h ḡs v̄k̄ ukukfo/k̄; k̄su; k̄ ea vūl p̄j.k̄ d̄jr̄h ḡa ck̄&ck̄ t̄uerh ḡs ej̄rh ḡa bl s l a kj̄h v̄k̄rek d̄gk̄ t̄krk ḡa dek̄l kf/k̄ l kīsk̄ n̄; k̄fkk̄du; ds er ea; ḡ v̄k̄rek 'kj̄hj̄ ea vf/k̄'Br ḡks ds d̄kj.k̄ r̄d̄lxE;] cf) xkg;] i k̄hxfyd xqk̄ka l s ; p̄r] i p̄t̄le /kek̄z L=h i #k̄ v̄k̄fn fyak̄ka l s l fgr dFk̄pr~e w̄k̄z ḡa

15½ t̄s̄ n'k̄u ds vūl kj̄ v̄k̄rek, a fd̄l h̄ , d̄ b̄loj ds v̄dk̄k̄ur ugh̄ ḡa t̄s̄ n'k̄u ea v̄k̄rek dk v̄fLr̄l̄o Lor̄l̄= ḡa bl fy, ml dk viuk d̄uk̄ro H̄k̄ Lor̄l̄= ḡa mifu"kn~v̄k̄fn ōnd x̄fkk̄ea l ēp̄z ea r̄j̄x dh H̄k̄ur v̄k̄rek dh vūlrrk d̄ks v̄k̄kf/kd̄ ekuk x; k̄ ḡs t̄s̄ ok; q̄ i mikf/k̄ ds l ekl̄r ḡks ij l ēp̄z ek̄= vof'k̄'V jgr̄h ḡs v̄k̄ r̄j̄x dh l Ükk ml ea foyhu ḡks t̄krh ḡs ml h̄ i d̄kj̄ v̄fo/k̄ : i mikf/k̄ ds u"V ḡks ij tho cā ḡks t̄krk ḡa

16½ v̄k̄rek , d̄ ḡs ; k̄ vūl ; ḡ nk̄'k̄ud n̄"V l s foockn dk fo"k̄; jgk ḡa t̄s̄ n'k̄u ds vūl kj̄ v̄k̄rek, a vūl ḡs v̄k̄ i fr̄ 'kj̄hj̄ v̄k̄rek f̄hk̄uu ḡa ; fn v̄k̄rek d̄ks, d̄ ekuk tk̄; r̄ks ūfrd n̄"V l s vūl l eL; k̄, a mRīl̄u ḡkr̄h ḡa v̄k̄rek d̄ks, d̄ ekuus ij l H̄k̄ thoka dh ēfDr̄ v̄k̄ cl̄ku , d̄ l k̄fk̄ ḡk̄A l H̄k̄ 'kj̄hj̄/k̄fj̄; k̄ ds ūfrd fodkl̄ , oa iru dh fofohk̄uu voLFkk̄, a H̄k̄ ; q̄in ḡk̄hA ȳsdu , l k̄ fn[k̄rk ugh̄A v̄k̄rek d̄ks, d̄ ekuus ij ō fDrdrk l ekl̄r ḡks t̄krh ḡa ō fDrdrk ds v̄hk̄ko ea ūfrd fodkl̄] ūfrd mūl̄jn̄k̄; Ro v̄k̄ i #k̄fkk̄z v̄k̄fn ūfrd i R̄; ; k̄ dk̄ d̄kk̄z v̄Fk̄ gh ugh̄jg t̄krkA fo'k̄k̄ko'; d̄ H̄k̄"; ea v̄k̄rek dh vūdrk d̄ks Lohdk̄j d̄jrs ḡg dgk̄ x; k̄ ḡs fd̄ l q̄k̄n̄[k̄] t̄le&ej .k̄] cl̄ku&ek̄[k̄ v̄k̄fn ds l Ürk̄sin l ekl̄ku ds fy; s vūl v̄k̄REKKv̄ka dh Lor̄l̄= l Ükk ekuuk v̄ko'; d̄ ḡa l k̄[; dkfj̄dk ea H̄k̄ t̄le&ej .k̄] b̄fün̄z k̄ dh fofohk̄uurk̄ vyx&vyx i dfūk̄ fuoFūk̄ v̄k̄ ūfrd fodkl̄ dh fofohk̄uurk̄ ds v̄k̄/k̄j̄ ij v̄k̄REKK dh vūdrk fl) dh x; h̄ ḡa mifu"kn-n'k̄u, d̄k̄Reoknh n'k̄u ḡa mifu"kn̄a ds vūl kj̄ ft l i d̄kj̄ pl̄nek̄, d̄ ḡs fd̄Ur̄q ty dh i Fk̄drk l s ogh̄ pl̄nek̄ f̄hk̄uu&f̄hk̄uu i r̄hr̄ ḡkr̄ ḡs ml h̄ i d̄kj̄ v̄k̄rek , d̄ ḡs v̄k̄ 'kj̄hj̄ dh i Fk̄drk l s ogh̄ v̄k̄rek vūl : i k̄ ea i fr̄H̄k̄f"kr̄ ḡkr̄ ḡa

v̄k̄refodkl̄ ds l k̄ku

v̄k̄xeke ea v̄k̄fRed xqk̄ka ds fodkl̄ dh pl̄ng voLFkk̄v̄ka dk o.k̄u feyrk̄ ḡa bu voLFkk̄v̄ka d̄ks ^xqk̄LFkk̄* dgrs ḡa xqk̄ ; k̄ Lohkk̄o i k̄p i d̄kj̄

ds gtrs g&vkskf; d] vks 'kfed] {kk; d] {kk; k 'kfed vks ifj.kfed] ; s thoka ds i kp Hkko gtrs gA ; s Hkko Øe'k% deZ ds mn;] mi 'ke ¼ kklur½ {k;] {k; k 'ke rFkk mn; kfn ds fcuk døy Lohkkoek= dh vi {kk I s gtrs gA pñd tho bu xqkka okyk gerk g§ bl fy, ml ds LFku dks xqkLFku dgk tkrk gA ; spkñg xqkLFku Øe'k% fuEu i dkj g&

1- feF; knf"V	2- I kLoknul E; xnf"V
3- I E; dfeF; knf"V	4- vfojrl E; xnf"V
5- fojrkfojr	6- i eÜkl ar
7- vieÜkl ar	8- fuofÜkcknj
9- vfuofÜkcknj	10- I ñel Eijk;
11- mi 'kklurekg	12- {kh.k ekg
13- I ; kx døyh	14- v; kx døyh

xqkLFku ds bl foHktu ea ekg ds p<ko vks mrkj dk vf/kd i Hkko gA xqkLFku dk ; g foHktu mRd"V efyu ifj.kkek I s ydj mRd"V fo'kj ifj.kkek rd rFkk ml I s Åij t?u; ohrjkx ifj.kke I s ydj mRd"V ohrjkx ifj.kke rd dh foHktu voLFku ds Øe ds vklkj ij fd; k x; k gA budk Lo: i I kki ea bl i dkj g&

1- feF; knf"V&ftl tho rüoka ds ; FkkFkZ Lo: i ea #fp u j [kdj vI R; #fp ; k J) k j [krk g§ ml s feF; knf"V dgrs gA bl dk eñdkj.k feF; kRo i dfr dk mn; gksuk gA vpkp; kls feF; knf"V dh mi ek fi ÜkToj ds jksch I s nh g§ D; kld fi ÜkToj ds jksch dks ftl i dkj ehBkj I Hk vPNk ugha ekyø i Mjk ml h i dkj feF; knf"V dks ; FkkFkZ /kez vPNk ughayxrk gA

2- I Loknu I E; xnf"V xqkLFku&ftl dh nf"V I E; DRo ds fdpr~ Lokn I fgr gksk g§ ml 0; fDr ds xqkLFku dks I kLoknu I E; xnf"V xqkLFku dgk tkrk gA I E; xnf"V 0; fDr mi 'ke I E; DRo I s P; gksj tc rd i gys xqkLFku dks ugha i gp i krk rc rd dh ml e/; orhZ voLFku dk uke I kLoknu I E; xnf"V xqkLFku gA Qy o{k I s fxjrk g§ ijUrq i Foh ds Nw tkus ds i gys dh voLFku dks I eku ; g f}rh; xqkLFku gA

3- I E; x-feF; knf"V xqkLFku&bl xqkLFku dks feJ xqkLFku Hk dgrs gA ; g vkrk dh I Ung I fgr nkyk; eku voLFku gA bl ea fopkj/kkj fuf' pr ugha gkskA vpkp; Z uspplnz us xkjeVI kj thodkm ea dgk gs fd ftl

i dkj ngh vks xM+dkhkyh i dkj I sfeyk nus ij ml dk Lohn u doy
 [kék gsrk gs vks u doy ehBkj cfYd [kék&ehBkj fefJr Lohn gsrk gs
 ml h i dkj rhl js xqkLFku ea I E; DRo feF; kRo : i fefJr ifj. kke gsrk
 gA

- 4- vfojr I E; xnf"V xqkLFku&ftI s I E; x- nf"V i klr gks fdUrq fdI h**
 i dkj dk orkpj.k u gks ml 0; fDr ds xqkLFku dks vfojr I E; xnf"V
 xqkLFku dgrs gA ; g or jfgr I E; xnf"V xqkLFku dgrs gA I R; ds ifr
 vklFkk gks tkrh gks fdUrqml dk vlpkj.k dhus dh fLFkfr ughacurhA
- 5- fojrkfojr xqkLFku&ikpos xqkLFku dks ns kor] I aekl ar vks**
 fojrkfojr dgrs gA usrd fodkl dk ; FkkFkZ vks Ekk bI h xqkLFku I s
 gsrk gA tks I aekl ar Hkh gks vks vI aekl ar Hkh gks ml s fojrkfojr dgrs gA
 vFkkZ~tks=I thoka dh fgdk dk R; kxh vks ; Fkk'kfDr viuh bfUuz ka ij
 Hkh fu; U=k j[krk gs ml s fojrkfojr dgrs gA xgLFk dk tks pkfj=crk;k x;k gks og fojrkfojr dk gh pkfj= gA orh xgLFk dks
 fojrkfojr dgrs gA
- 6- ieÜk I ar xqkLFku&tks i wks I ae dks ikyrs gq Hkh iekn ds dkj.k**
 dHkh&dHkh dN vI ko/ku gks tkrs gsmu Je.ka dks ieÜk I ar dgrs gA
 ieÜkI ar tho efu ; k egkorh dgrykrk gA
- 7- vieÜk I ar xqkLFku&tks iekn dsu gks I svL[ifyr I ae dk ikyu**
 djrs gsmu gvi ieÜkI ar dgrs gA I kros xqkLFku I svLxks nks Jf.k; ka
 i kjeHkk gks gA mi 'ke Jskh 1/2 {kid Jskh ftI Jskh ij tho dekl
 dks mi 'ke djrk gys pcfk gsmi 'ke Jskh dgrs gA vks ftI Jskh
 ij dekl dks u"V djrk gys pcfk gsmi 'ke Jskh dgrs gA vieknh
 I lkq ds xqkLFku dks vieÜk I ar xqkLFku dgrs gA bl voLFkk ea
 iekn dk vHko gsrk gq vr%; g NBh voLFkk I svf/kd fo'kq) gA
- 8- fuofÜkcknj xqkLFku&bl xqkLFku dk ntkj uke virodj.k Hkh gA dj.k**
 dk vFkZ gsmi 'ke ; k HkkO A tks fo'kq) ifj. kke i gys ughamri lu gq Fks
 mudk mri lu gksuk ^virodj.k* xqkLFku gA bl xqkLFku ea LFkuy d"kk;
 dh fuofÜk gks gA bl voLFkk ea vkrEk LFkuy: i I s d"kk; ka 10ksk] ekuj
 ek; k] ykkk I sepr gks tkrh gA bl voLFkk ea u rks fdI h deZ dk

mi 'ke gksk gS vks u {k; } fdUrqml ds fy; s r\$ kjh gks h gA bl voLFkk
ea tho ds Hkko mPp I smPprj gks pys tkrs gA

- 9- **vfuofÜkcknj xqkLFku&ftl ea LFky d"kk;** dh vfuofÜk gks h gS %vFkkz-
d"kk; FkkMh ek=k ea jgrk gS ml s vfuofÜkcknj dgk tkrk gA bl
voLFkk ea vkrEk d"kk; I s i k; % fuoFÜk gks tkrh gA vkBos xqkLFku ea
d"kk; dh fuoFÜk FkkMh ek=k ea gks h gS bl fy; s ml s fuoFÜkcknj dgk
x; k gA uos xqkLFku ea d"kk; FkkMh ek=k ea 'ksk jgrk gS bl fy; s bl s
vfuofÜkcknj dgk x; k gA
- 10- **I ie I Eijk; xqkLFku&I ie I Eijk;** dk vFkZ gS I ie d"kk; A vpkp; Uh
egki K ds vut kj I Eijk; dk vFkZ gS ykk d"kk; A ftl ea ykk d"kk;
I ie vkk ea fo lku gks ml ds xqkLFku dks I ie I Eijk; xqkLFku
dgk tkrk gA bl voLFkk ea Qkksk lku] ek=k ; s rhu d"kk; mi 'kkar ; k
fkh.k gks tkrs gS fl Qzykk d"kk; vYi ek=k ea jgrk gA
- 11- **mi 'kkrekg xqkLFku&g vkrEfdokl dh og voLFkk gS tgka l eLr
ekguh;** deZ dk mi 'ke gksk gA bl xqkLFkuorh l k/kd ds l eLr
d"kk; ka dk 'keu ml h izdkj gks tkrk gS t\$ s rkykc ds ty I s dhpM+
ds uhps cB tkus I s ikuh LopN gks tkrk gA l eLr ekguh; deZ ds
'keu gks tkus I s vkrEk fo'kj gks tkrk gA bl voLFkk ea vof'k"V
ykk dk mi 'ke gksk gS fdUrq l eiy foPNn ugh og jk[k I s <dh
vkx dh rjg i p%HkHkd tkrk gA
- 12- **{kh.ekg xqkLFku&{ki d Jskh ij p<us okys eju ekg dks l/hj&/hjs u"V djrs gq tc ml s l ozh fuely dj Mkyrs gS rks mlga
{kh.k ekg dgrs gA bl izdkj l kroa xqkLFku I s vksxs c<us okys /; ku
l k/q pkgs i gyh Jskh ij p< pkgs nli jh Jskh ij p< os l c vkBok
uooka vks nli oka xqkLFku i klr djrs gh gA nkska Jskh ij p<us okys
ea bruk gh vUrj gksk gS fd i Fke Jskh okys l s nli jh Jskh okys ea
vkrEfo'kj) vks vkrEcy fo'k"V izdkj dk gksk gS ftl ds dkj .k
i gyh Jskh okys eju n'kos I s X; k jgoa xqkLFku ea i gpdj ncs gq s
ekg ds mnHk gks tkus I s uhps fxj tkrs gS vks nli jh Jskh okys ekg
dks l oFkk u"V djds nloa I s ckjgoa xqkLFku ea i gpdj tkrs gA
ekguh; deZ ds i wkl {kh.k gks tkus I s ftl dk fpÜk LOfVd ds fueLy
crLs ea j[ks gq ty dh rjg fueLy gks x; k gS bl izdkj ds l k/q dks
ohrjkfx; ka us {kh.kd"kk; dgk gA**
- 13- **I ;ks doyh xqkLFku&I eLr ekguh;** deZ ds u"V gks tkus ij ; g
xqkLFku i klr gksk gA ekguh; deZ ds u"V gks tkus I s 'ksk dek dh

'kfDr {kh.k gks tkrh gA ckygoa xqkLFkku ds vUr eKukoj.k n'kukoj.k ekguh; vks vUrjk; bu pkjka ?kkfrdeka dk uk'k djds {kh.k d'kk; ejju I ; kx doyh gks tkrk gA Kukoj.k deka ds u"V gks tkus I s ml ds doyKku ixV gks tkrk gA doyh ?kkfrdeka dks u"V dj nsus ds dkj.k thou eDr gkdj vfjgr voLFkk dks ikr gks tkrs gA bl xqkLFkku dh ryuk mifu"kn-n'ku ds thoueDr voLFkk I s dh tkrh gA²⁷

- 14- v; kx doyh xqkLFkku&tc doyh /; kuLFk gkdj eu] opu vks dk; k dk I c 0; ki kj cIn dj nsus gA rks ml ds xqk LFkku dks v; kx doyh xqk LFkku dgk tkrk gA v; kx doyh v?kkfrdeka dk Hkh uk'k djds /; ku : ih vfxu ds }kjk I eLr dez HkLe djds dez vks 'kjhj ds cu/ku I s NWdj ek{k ykHk djrs gA

mi; Dr xqkLFkku ds foopu I s Li "V gSfd vkRek mUkjkkj fodkl djrh gBz plhgoa xqkLFkku eKvi us v"Vdeka dk {k; djdsfI) vks eDr dgykus yxrh gA

tukxeka eKvkREkk ds fodkl ds fy; sftu plhgoa xqkLFkku dks ekuk x; k gB ml iZdkj dk fodk'k mi fu"knka eKekj; ugha gA ; gka rks vkRek dks 'kj) c) fu"dyekj ekuk x; k gA I okbhkki d ogh gA KkuShn ka Hkh ml h ds iZdk'k I s iZdkfkr gkdj fo"k; dk iZdk'k djrh gA bl hfy; s dgk x; k gS fd 'og Jkr dk Jkr gB eu dk Hkh eu gB ik.k dk Hkh i k.k gB og ok.kh dh Hkh ok.kh gA ml dk o.ku ok.kh ds }kjk ughafd; k tk I drk ml h dh 'kfDr I s ok.kh ckyh tkrh gA

fodkl rks i kdr oLryka dk gksk gA vkRek i kdr ii 'pkhrhr gA bl hfy; s ml ds fodkl dk dkBz izu gh ugha gA vks fu"kfnd i jEijk eKtks dN fodfr gksr gSog cf) xr gksr gA cf) gh iZdkfkr dk iEke fodkj gA bl hfy, ml h dh 'kj) ds fy; s iZdkj fd; k tkrh gA xk; =hell= eK Hkh dgk x; k gS fd 'f/k; ks ; ks u% ipln; kr* rFkk Tylles eu% f'kol dYi eLr bl iZdkj osnd okD; k a ds }kjk eu vks cf) ds i f"dkj dh ckr Lohdr gA bl h ckr dks dks fu"kn-ea bl iZdkj dgk x; k gBml I fPpnkuhn ijca dks i kdr vUr%kj.k vks bfln; ka ugha tku I drhA os ogka rd i gip gh ugha i krhA ml vylsdd fn0; rUo eabudk iDsk ughagks I drkA buetks pruk vks f0; k dh iZdkfkr gksr gSog ml h rUo dh 'kfDr I s gksr gA

tgkard fodkl dk iZu gSog I k kfjd oLryka eKgksk gA gkI vks fodkl dk {k= txr~ gh gA vkRek bl I s iFkd~, d : i], d jI] 'kk'or] v[k.M vks ii 'pkhrhr gA bl hfy, vkRek ds fy, dgk x; k gS fd

þj lks os I % vFkk~ og vkuhnLo: i gA ml ea fdl h Hkh i dkkj dk fodkl]
gkI ughagkrkA

cWku vlg ekf

Hkkjrh; nk'lfud vkrEk vlg 'kjhj ds l a kx dks cU/ku rFkk vkrEk
vlg 'kjhj ds fo; kx dks ekf dgrs gA cU/ku l a kj gS rFkk ekf fuokZk gA
l a kjh vkrEk dekI l s t dMh gþz gks ds dkk.k ijru= gA l a kjh vkrEk
vl a ughagþ bl fy, og dekI l sfujurj c/krk gA og dekI l sc) gkrk gþ
bl fy, dez 'kjhj ml dk l gortZ gkrk gA og dez 'kjhj ds l kFk l a ðr
gkldj u,&u, LFky 'kjhj vFkok vkrkfjd vkrn 'kjhjka dk fuekZk djrk gA
ogh vkrEk l ero dh vutlkir l s dez 'kjhj dk fo; kstu dj eðr gks tkrk
gA vkrpkjkak ea bl h rF; ij i dkk'k Mkyk x;k gS fd ^cak vlg ekf rfigkjh
vkrEk ea gA* cak dk gsrq gS i nkFkk ds i fr jkx vlg ekf dk gsrq gS i nkFkk
ds i fr fojkxA vkrEk gh dekI dk dÜkkZ gþ bl fy; s cak vkrEdr gS vlg
vkrEkk gh dekI dk fodÜkkZ gþ bl fy; s ekf Hkh vkrEdr gA vkrEk i eðkn'kk ea
vi us v'kk] mRFkk] de] cy] oh; Z i #kkdkj rFkk ijkøe l s de] k; kX;
i pxyka dks xg.k dj dekI l sc) gks tkrk gA ; gh vkrEk dk cU/ku gA
vkrEkk gh vi eðk voLFkk ea 'kk] mRFkk] de] cy] oh; Z i #kkdkj rFkk ijkøe
l s de] i pxyka dk fut].k dj eðr gks tkrk gA ; gh ekfkoLFkk gA

vkrpk; Z mekLokfr us rðokFkk # ds vkrBos v/; k; ea cak dk Lo: i
crykrs gq dgk gS fd ^d"kk; ; ðr tho ds }jkj dez ; kX; i pxyka dk
xg.k djuk cU/ku gA* vkrpk; Uh egki K us dgk gS fd ^tho ds vI {; insk
gA feF; kRo] vfojr] i ekn] d"kk; vlg ; kx ds fufeðk l s tho ds vI {; kr
insk ea deiu i bkk gkrk gA bl dEiu ds QyLo: i ftI {k= ea
vkrEin sk gS ml {k= ea fo | eku vullkull dez ; kX; i pxy tho ds
, d&, d in sk ds l kFk fpid tkrs gA cU/ku tkrs gA tho in sk ds l kFk bu
dez i pxyka dk bl i dkkj fpid tkuk cU/ku dgykrk gA tho vlg dez dk
; g l Ecl/k Bhd os k gh gS tS k nkk vlg ikuh dk] vkrku vlg ykg fi .M
dkA²⁸

mi fu"knka ea cU/ku dk dkkj.k vfo | k dks ekuk x; k gA dBkI fu"kn-ea
dgk x; k gS^vfo | k ds Hkhj jgrs gq vlg vi us vki dks cf) eku-vlg Kkuh
ekuus okys Hkkx dh bPNk djus okys e[k ykk ukuk; kfu; k ea pkjk vlg
HkVdrs gq Bhd os s gh Bkdj [krs gA tS s vU/ks eu]; ds }jkj ys tk; s tkus
okys vU/ks eu]; HkVdrs vlg d"V Hkkxrs gA vFkk~vfo | k gh cU/ku dk eiy
dkj.k gS vlg fo | k Kku gh ekf dk dkkj.k gA vfo | k ds o'kHkkur gkldj
tho dez djrk gS vlg dez cU/ku ea c/krk gA cgnkj.; dks fu"kn-ea Hkh dgk
x; k gS tho ftI ea vR; Ur vkl Dr gkrk gS ml h Qy dks l kHkkyl"k gkldj

de^z ds I fgr i kirk djrk g^A bl yk^d ea ; g tks dN Hkh djrk g^B ml de^z
 dk Qy i klr dj ml yk^d I s de^z djus dsfy; s i p%bl yk^d ea v^k tkrk
 g^A bl i zdkj dkeuk djus okyk i #k tle v^k eR; q dks cl/ku ea c/kk jgrk
 g^A bZkkokL; kⁱ fu"kn~ ea Hkh tle v^k eR; q dks cl/ku dk d^k k crk; k x; k
 g^A bl ea dgk x; k gS fd ekuo 'kjij vU; I Hkh 'kjij ka I s J^SB g^A, s 'kjij
 dks i kaj Hkh tks eu^t; vi us de^z I e^y dks u"V ugha djrk cfYd dkeuko'k
 de^z djrk g^yk vi us dks v^k vf/kd de^z cl/ku ea tclMfk g^B bu dk^e Hksx
 i jk; .k ykska dks pkgs os dkbz Hkh D; ka u g^B m^lga pkgs I d^k jk ea fdrus gh
 fo'kky] uke] ; 'k] o^oko ; k v^f/kdkj i klr g^B ejus ds ckn de^z ds QyLo: i
 ckj&ckj d^kdj 'kwdj] dhM] i r^akfnfotklu 'k^d l^aki i w^k v^k jh ; k^u ; ka ea
 v^k H; kud ujdka ea HKVdrs g^B v^k ckj&ckj cl/ku ds tky ea
 cakrs g^A tho dsc) gksu dk e^ydkj.k de^z gh g^A tle v^k de^z dh vu^kfn
 i jEijk ea i M^k g^yk tho c) tho dgk tkrk g^A ml ds cl/ku ds e^ydkj.k
 de^z dks fun^tkr djrs g^q mi fu"kn~ea dgk x; k g^A

de^zk c/; rs tUrfp^q ; k o foel; rA

rLeRdezu do^{ll}r ; r; %ikjnf'k^uAA²⁹

de^z djus I s tho c^aku ea vkrk g^S v^k fo | k vFkk~ Kku ds }jk
 c^aku I s e^tDr g^h g^A bl fy; s Kku yks I dke de^z dk v^kpj.k ugha
 djrA

; gh ckr t^a n'k^a ea Hkh dgh x; h g^A t^a n'k^a ea dgk x; k g^S
 fd v^kl dks Hkogs% L; kr~ I o^ojs ek^k dkj.ka v^kl o vFkk~ de^z dk v^kREkk
 dh v^kj v^kuk gh v^kl o g^S v^k j de^z dk : d tkuk ek^k g^A de^z dk v^kRek
 ds I kfk I Ecl/k gksu gh cl/ku g^S v^k ; gh v^kl o g^A

v^kpj jaxl # ds Hkk"; dkj v^kpk; U^h egki K us Hkk"; djrs g^q fy[kk
 g^S fd&vflr fØ; k r^aklr de^zVk% vflr de^zVk% r^aklr fn'k^kl q
 vu^kn'k^kl qok vu^k pj.ka fØ; k de^zpxykl dfr] r^a vL; k vija uke
 v^kl dksfo | rA I , o oLrq%fn'k^kl qvu^kn'k^kl qok vu^k pj.k; gsjflrA³⁰

fØ; k g^S bl fy; s de^zl/k g^A de^zl/k g^S bl fy; s fn'kkvka ; k
 vu^kn'kkvka ea vu^k pj.k g^h g^A fØ; k de^zpxyka dk v^kl o.k djrh g^B
 bl fy; s bl dk n^l jk uke v^kl o g^A ogh okLro ea l d^k jk Hke.k dk grqg^A

v^kpj jax ea dgk x; k g^S fd ; g i #k] tks fØ; k dks ugha tkurk
 v^kj ugha R; kxrk ogh bu fn'kkvka ; k vu^kn'kkvka ea vu^k pj.k djrk g^B
 vi us dr de^z ds I kfk I c fn'kkvka v^kj I c vu^kn'kkvka ea tkrk g^A vu^k
 i zdkj dh ; k^u; ka dk I zkku djrk g^S v^kj ukuk i zdkj ds v^k?kkra dk
 ifrl o^onu djrk g^B vu^kko djrk g^A ; gh tho dk cl/ku g^A bl i zdkj
 t^alkxek v^kj mi fu"knka nkska x^uFkka ea de^z dks gh cl/ku dk d^k jk ekuk x; k

gA fdUrq dky i# "kka ds }jk k fd; k deZ cl/ku dk dkj.k ugha gkA
 dky i# "k u rksc) gk gS vks u eDr] og cl/ku vks ekf k l s l oFkk i js
 gk gA dky dk gS bl l Ecl/k e dk x; k gS fd tks cl/ku vks ekf k
 ds dkj. kka dk vlošk.k djrk gS og dky gS eskkoh gS **dlysiqk .ksc**)
.ksc mūkj k; ; ul # ea Hkh dgk x; k gS fd Hkkska ea mi yj gk gS
 vFkk~ tks mi Hkks djrk gS ogh cl/ku eac) gk gA vHkksch vFkk~ Hkks u
 djus oky k mifylr ugha gkA cl/ku vks eDr ds fy; s fof/k vks fu"ks
 nksa dks tkuuk vko'; d gA dky i# "k ft l dk vpkj.k djrk gS og fof/k
 gS ft l dk vpkj.k og ugha djrk og fu"ks gA ; s nksa cl/ku&eDr ds gS
 gA vukph.kz dk vpkj.k djuk cl/ku dk grqgA

xhrik ea Hkh dgk x; k gS ; kx; Dr l k/kd fØ; k djrk gyk Hkh fylr
 ugha gkA tks ; kx ; Dr gS fo'kq gS fo frkRek vks ftrfUn; gS tks l Hkh
 i kf.k; kdk vi us l eku l e>rk gS og fØ; k djrk gyk Hkh fylr ugha gkA
cl/ku ds Hk

I eok; kx l # ea cl/ku ds pkj Hks crk, x, gS &

$\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ idfrcl/ku

$\frac{1}{2}\frac{1}{2}$ fLFkfrcl/ku

$\frac{1}{8}\frac{1}{2}$ vutikkxcu/ku

$\frac{1}{4}\frac{1}{2}$ inskcl/ku

1- idfrcl/ku&idfr dk rkri ; gS LohkkoA de&i jek.kq dk; Hks ds vuq kj
 vkB oxk l ea cl/ku tks gA budk uke idfr cik Lohkko&0; oLFkk gA deZ
 dh ey idfr; ka vkB g&Kukoj.k] n'kukoj.k] onuh;] ekguh;] vks; q;]
 uke] xks vks vUjkj; A deZ i pxyk dk tho ds l kfk l Ecl/k gksu ij]
 Kku dks jksdus dk Lohkko] n'kku dks jksdus dk Lohkko] bl idkj
 fHklu&fHklu Lohkko dk gkuk idfr&cl/ku dgykrk gA

2- fLFkfrcl/ku&ftrus l e; rd deZ i i pxy i jek.kq vkrRek ds inskka ea
 , d gkaj Bgjrs gS ml dky dh e; kkh dks fLFkfrcl/ku dgrs gA deZ dk
 fuf'prdky rd dsfy, tho ds l kfk cik tkuk fLFkfr cl/ku gA

3- vutikkxcu/ku&vutikkx dk vFk gS Qynku 'kfDr dh 0; oLFkkA rUokFk l # ea
 Hkh dgk x; k gS fd fofo/kidkj ds Qy nsu dh 'kfDr vutikkx ; k
 vutikkcl/ku dgykrk gA dN deZ rhoj l l sc/krs gS vks dN deZ ellnj l
 l A 'kikk'kik dk; l djrs l e; tho dh ftruh ek=k e=rhoz ; k elln idfuk

jgrh g§ ml h ds vuq i deZ Hkh c/krs g§ vks mues Qy nus dh os h gh
 'kfDr gksh g§

4- inskvwk&, d ipxy i jek.kq ftruk Lfkku ?jrk g§ ml s insk dgrs g§
 mi plj l s ipxy i jek.kq Hkh insk dgykrk g§ vr% ipxy dek ds
 inskka dk tho ds inskka ds l kfk cl/k gkuk insk cl/k dgykrk g§ xg.k
 ds l e; deZ ipxy vfoHkDr gkrs g§ xg.k ds i 'pk~os vREki ns kka ds
 l kfk , dHkkur gkrs g§ ; g insk cl/k ¼ k , dHkkko dh 0; oLFkk½ g§
deZwk dsdkj.k

tukxeka ea deZwk ds ikp dkj.k ekus x; sg§

11½ feF; kn'klu

12½ vfojfr

13½ i ekn

14½ d"kk;

15½ ; kx

rUokFkz # ea Hkh blgha ikpka dks cik dk dkj.k ekuk x; k g§
 l eok; kx ea d"kk; vks ; kx dks cik dk dkj.k dgk x; k g§ enykpj ea
 oedj us cl/k ds feF; kn'klu] vfojfr] d"kk;] ; kx vks vk; qdk ifj.kke ; s
 i kp dkj.k cryk; s g§ enykpj ea i ekn ds Lfkku ij vk; qds ifj.kke dks
 cl/k dk dkj.k dgk g§

11½ feF; kn'klu&feF; kn'klu foijhr J) ku g§ feF; kn'klu ds dkj.k rUoka dk
 ; FkkFkz J) ku ugh gkshA Hkxorh vklkuk ea dgk x; k g§ fd thokfn inkFkk
 dk J) ku u djuk feF; k n'klu g§

12½ vfojfr&fojfr dk vHkk vfojfr g§ fgk vlfn ikp i kika dks ugha
 NkMuk ; k vfg1 kfn ikp orkdk ikyu u djuk vfojfr g§

13½ i ekn&iekn dk vFkz g§ mRd"V: i l s vkyL; dk gkukA Økskkfn ds
 dkj.k tho dh l Rdeka ea #fp ugha gkshA bl fy, l d"kk; voLFkk dks
 i ekn dgk x; k g§

14½ d"kk; &Økskkj eku ek; k yHkk vlfn vkrk dks dxfjr ea ys tkus ds dkj.k
 vkrk ds Lo: i dks dl rs g§ bl fy, blga d"kk; dgk tkrk g§ pkfj=ifj.kke
 ds dl us ds dkj.k Hkh ; s d"kk; dgykrk g§

15½ ; kx&eu] opu vks dk; ds }jk gkrs okys vREi ns kka ds ifjLi lnu dks
 ; kx dgrs g§ blgha ds dkj.k deZ vREkk l s c/krs g§

t^u n'k^u ea c^uk dh oKkfud i f^o; k dk mY^gk g^uk g^A
de^zU/k ds dkj. k^a ds fo["]k; ea t^u n'k^u v^l v^l; n'k^u ea erH^un vo'; g^g
fdUrqfo'ksk v^lrj ugh^gA i k; % I H^h nk'k^ud feF; kKu ; k vfo | k dks cl/k
dk dkj .k Lohdkj djrs^gA

v^l; H^hjrh; n'k^ueacUk dsd^g.k

H^hjrh; n'k^u ea vud nk'k^ud I Eink; g^g ftUgk^us cl/ku dk
foopu fd; k g^A cl/k g^gk g^g bl s I H^h H^hjrh; nk'k^ud Lohdkj djrs^gA
I k^g; nk'k^ud Lohdkj djrs^gfd cl/k i["]k; k v^lRek dk ugh^g cfYd i^zfr
dk g^gk g^A i["]k u cl/kux^lr g^gk g^g v^l u e^lr gh g^gk g^A t^leej.k
: i l^g k^g v^lkok cl/ku v^l e^lk ; s I c /kez okLrfod ea H^hks; H^hks
H^hks I k/ku] H^hks; rut^lur vud i nkfk^ud v^lJ; Lo: i k i^zfr ds gh g^A ; g
cl/ku D; k g^gk g^A bl I EcU/k ea I k^g; dkfjdk ea dgk x; k g^gfd cl/ku dk
dkj.k v^lKu g^A ; k^gn'k^u ea H^h vfo | k v^lLerk^l jkx^l }^gk v^l v^lHfu^gk ; s
i kp Dys^g dgs x; s g^A ; s i kp^g gh thoek= dks I a k^g p^o ea ?keku^gys
egkn^g[knk; d g^A ; gh cl/ku ds dkj.k g^A U; k; I w^g ea H^h feF; kKu dks I H^h
n^g[kka dk dkj.k ekuk x; k g^A feF; kKu gh ekg g^A 'kjhj] bflnz^g] eu]
onuk v^l cf) ds v^lRe g^gks i j H^h buea^g gh g^g v^l ; s e^lg^g, d k tks
Kku g^gk g^A ; gh ekg g^g ; gh de^z cl/ku dk dkj.k g^A ck^g n'k^u ea H^h
vfo | k dks cl/ku dk dkj.k ekuk x; k g^A pkj v^l; Z R; ka dk v^lKu gh
vfo | k g^A v^lur; n^g[k v^l v^lRe^lur txr ea v^lRek dks [kkstuk ; k I g^g
dks [kkstuk vfo | k g^A v^lH/ke^lks d^g H^h"; dkj v^lpk; Z ol q^gU/kq i^zl^lle dh
Dys^gkoLF^g dks gh vfo | k dgrs g^A vfo | k ds dkj.k gh t^leej.k dk p^o
pyrk g^A

v) f^onk^ur ea vfo | k dks cl/ku dk dkj.k ekuk x; k g^A vfo | k ds
I EcU/k ea dgk x; k g^A vfo | k Redk fg cht 'M^gDrj0; Dr 'konfun^g; k
i je^lojkJ; k ek; ke; h egkl Mgr%; L; la Lo: i i frck^gijgrl% 'l^grs I a k^g.k^g
thok^g³² I a k^g ds I H^h i k.kh vfo | k ds o'k^hkr jgrs g^g ft I s m^gga
v^lReLo: i dk Kku gh ugh^gks i krkA vfo | k ds dkj.k v^lRek ea v^lRek dk
v/; k^g ft I s I fPpnkuUnLo: i v^lRe^luo I her] d^gkk v^l H^hDrk
fn[kk; h i M^g k g^A 'kdjkpk; Z us cl/ku dk Lo: i bl i^zdkj fu: fir fd; k
g[&]

vrfLehrne^g)% i Hofr foent; rel k
foosH^hok^gSLQjfr H^hxsjTt^gfKk.WA
rrksuf^gok^guirfr I elnk^g/kd
Lrrk^gks I n^glg% l fg HofrcV^gJ.k^g [k^g³³

reksqk ds i^{kk}ko ds dkj.k tho dks v^krek ea v^krek dk feF; kKku g^krk g^A food u g^kus I s gh jTtq ea l iZ dk feF; kKku g^krk g^A, s h c^q) oky^k dks gh vuF^{kk} dk l e^g ?kjrk g^A vr% vI r~ dks l r~ eku y^kuk g^A cl/ku g^A

c^{kk}ku ds Lo: i dks , d: i d ds }kj 0; Dr djrs g^gs v^kpk; z 'k^oj dgrsg^g

**cht a I ^{kk}frH^{kk}etL; rq reks ng^kRe/k^ojdj^g
jkx% i YyoefcqdeZrqi^gLdU^{kk}ks I o% 'M[kdk%
vxx. H^{kk}lh; I gfr'p fo"k; k% i q^{kk} k. n^glaQye}
ukukde^g e^gHoaacgfp/kaH^{kk}drk= tho% [ox%A³⁴**

I dkj : i h o{k dk cht v^kKku g^A ng^kRecf) ml dk v^ko^g jkx i^{kk}ks g^A de^g ty g^A 'kj^{kk} ruk g^A ik.k 'kk[kk, a g^A bfln^z kami 'kk[kk, a g^A fo"k; i^gi g^S v^kg ukuk i^gdkj ds de^g l s mRi^g u^g g^A n^g[k Oy g^A tho : i h i^gh bl dk H^{kk}drk g^A; g v^kKku tfur cl/ku L^{kk}kkfod rF^{kk} v^kfn g^A; gh tho ds t^{kk} ej .k] 0; kf/k v^kg tjk v^kfn dk dkj.k g^A

mi fu"kn^{kk} ea tho ds cl/ku x^{kk}r g^kus ds dkj.k^{kk} dk mYy^{kk} i^gdk : i l s g^kuk g^A tho cl/ku x^{kk}r bl fy; s g^krk g^S fd og v^kREkLo: i dks ugha i^gpku i^grk^{kk} og v^kREk^{kk} l s vi us dks i Fkd~ l e^grk g^A dBki fu"kn~ ea dg^k x; k g^S fd tks i^gki de^g l s fuo^{kk} ugha g^kuk g^A ft l dh bfln^z ka 'kk^{kk} ugha g^A tks vI el^{kk} gr g^S v^kg ft l dk fp^{kk} 'kk^{kk} ugha g^S og v^krek dks ugha tku l drk v^kg v^kreKku ds fcuk og cl/ku ea gh jgrk g^A cl/ku x^{kk}r tho dks v^krek ds okLrfod Lo: i dk Kku g^kus gh ugha i^grkA tks i^gekn djus okys g^A v^kkk^{kk}-ftudk fp^{kk} i^g i 'k^{kk} v^kfn i^g kstuka ea v^kl Dr g^S v^kg tks /ku ds ekg ea v^ko^{kk} g^A mudks l R; dk Lo: i ughafn[kk; h i M^{kk} g^A; g n'; eku y^ko^{kk} gh l cdN g^A bl l s v^kl; v^kg dN ugha g^A tks i^g"k bl i^gdkj ekuus oky^k g^S og ckjEckj t^{kk}ley^{kk} eR; q ds i k'k l s c/krk g^A mi fu"kn^{kk} ea l dk^{kk} de^g dks cl/ku dk dkj.k ekuk x; k g^A l dk^{kk} de^g dks djrs g^g gh os vi us d^{kk}l; dh bfrJh eku y^krs g^A l k^{kk} kfjd de^g ea y^kxs g^A eut; ka dh H^{kk}kska ea v^kR; Ur v^kl fDr g^krk g^A bl dkj.k os l k^{kk} kfjd mlufr ds fl ok dY; k.k dh v^kg nf^{kk} gh ugha Mky i^gks v^kg i^gekRe i^gflr ds fy; s p^{kk}Vk u djds t^{kk} eR; q ds p^{kk} ea QI s jgrs g^A

v^kg fu"kfnd n'k^{kk} ea l o^{kk}; gh crk; k x; k g^S fd vfo | k v^kg vfo | k tfur l dkj gh cl/ku dk dkj.k g^A e^gvK g^A ea l q^{kk} g^A e^gn^{kk} g^A v^kg e^g 'kj^{kk} g^A br; kfn vu^g i^gdkj l s ml dk v^kko g^krk g^A l q^{kk} g^A dk ftruk H^{kk} v^kko g^A ml dk e^g dkj.k cl/ku gh g^A 'u g o^g 'kj^{kk} L; l r% f^{kk} k. f^{kk}; kj i gfrjfLr^{*35} v^kkk^{kk}-tc rd 'kj^{kk} dk l Ecl/k

jgsk rc rd fi_z vks vfi_z dk vigku vFk~uk'k ughags l drkA tc
 rd fi_z vks vfi_z dk uk'k ughagsk) rc rd tho cl/ku l seDr ughags
 l drkA vKreD; Lo: i Hkh del vks debyd 'kjhjkfn l Ecl/k : i ik'k
 foekpu ds fcuk nyik gA bl izlkj Jfrewyd mfDr; ka l s Li "V gs fd
 vfo | k gh cl/ku gs vks vfo | k dk u"V gkuk gh ek sk gA
 ek sk

Hkkj rh; n'ku dh l Hkh fopkj/kkjkvka ea ek sk fo"k; d xEHkhj fpuru
 mi yQ/k gkrk gA ek sk dks i je i#kkFkZ dgk x; k gs D; kfd ek sk thou dk
 i je y{; gA pkokd nk'kudka dks NkMaj 'k sk l Hkh nk'kudka dh ; gh
 ekU; rk gA pkokd vFk vks dke dks thou dk l oLo Lohdkj djrk gA
 ek sk dks i jein] fuokz] dby] viox] fuw] l ~ vknfn inka l s Hkh tkuk
 tkrk gA ek sk cl/ku dk i wkz fouk'k gs rFkk vkrk ds i jekulln dh fLFkr gA
 bl fy, ek sk dks vHkkokRed ; k vkr; flrd n[k fouk'k vks HkkokRed vkuln
 dh i kflr dgk x; k gA l d kj dk iR; d i k.kh i klr l f k dh vi sk vf/kd
 l f k dh vftkyk'k djrk gB vks i klr n[k fuofuk dh vi sk vf/kd n[k
 fuofuk pkgrk gA ek sk ; k vioxz ml h voLFkk dks dgrs gB ft l s i klr dj
 yus ij eut; ds fy; s dkbz i klr0; oLrq ugha jg tkrhA bl h voLFkk dks
 l f k ; k n[k fuofuk dh i jkdk'Bk dgrs gA Jfr; ka us foftkluu izlkj l s bl h
 voLFkk fo'k sk dk o.ku fd; k gs tS & 1 k's ugs l oku~dkelu~ 1 k sk; axrks
 Hofs] verRo 'p xPNfr*A ; g verRo ; k vHk; Ro i je ek sk dh voLFkk gs
 vks fujfr'k; n[k fuofuk l s gh eut; vHk; gkrk gA ; gka 1 oku~dkelu~
 v'ugs l s fujfr'k; l f k i kflr vks vHk; axrks Hofs] verRo 'p xPNfr*
 l s fujfr'k; n[k fuofuk gh l fpr gA³⁶

Hkkoh n[k dh vks'kdk l s fpuk ea tks fodyrk mri luu gkrh gB ml h
 dk uke gSHk; A n[k dk y'skek= jgus l s Hkh Hk; dh l EHkkouk cuh jgrh gB
 bl fy, l oEkk n[k l s jfgr gkuk vkr; flrd n[k fuofuk dh voLFkk ea gh
 l EHko gA tle&ej.k l s mri luu gkus oky k n[k l cl s Hk; dj n[k gB vks
 bl tle&ej.k ds pDdj l s NWuk gh n[k l s vkr; flrd : i l s NWuk gA
 bl hfy, Jfr; ka ek sk dk o.ku djs gq dgrh gB fd ft l l e; l Eiwkz
 dkelu, a NW tkrh gB ml l e; ; g ej.k/kekZ vej gks tkrk gs vks bl
 'kjhj l s gh cAHko dks i klr gks tkrk gB vFk~eDr gks tkrk gA ft l
 l e; i kpk KkuSUnz ka eu ds l fgr vkrk ea fLFkr gks tkrh gB vks c) Hkh
 psVk ughadjrh ml voLFkk dks i jexfr dgrs gA

tskxeka ea bl voLFkk dks 'kSys kh voLFkk dgk x; k gA tc l k/kd
 ; kx dk fujsk dj 'kSys kh fLFkr dks i klr gkrk gB rc og deka dk {k; dj
 jteDr cu fl f) dks i klr djrk gA tc eut; deka dk {k; dj jteDr

cu fl f) dks iklr djrk gsrc og ykd ds eLrd ij fLFkr 'kk'or fl)
gkrk gA ; g ije'kkfūr dh voLFkk gS tgka ijp tkus ij ldkj pOe.k
l nk dsfy; s l eklr gks tkrk gA ; gh ekf k dh voLFkk gA

tū ijEijk eae&k

vkpj.k dh ifo=rk l s ekuo thou dk mRFkku l Ekkko gA tū n'kū
ea tS k l E; x~Kku dk egUo gS os k gh l E; d~vpkj.k dk gA dks Kku
; k dks vpkj.k l s ekf k ughafeyr k fdUrq nkuk ds mfpf r l a kx l s gh ekf
iklr gkrk gA tū ijEijk ea Kku] n'kū] pkfj= vkg ri bu pkj ka dks ekf
ekxZ cryk; k x; k gA tho Kku l s i nkFkZ dks tkurk gS n'kū l s mu ij
J) k djrk gS pkfj= l s vokus okys dek dks jksdrk gS vkg ri l s caks gq
deki dks rkMaj vkrEfo kf) djrk gA

rūokFk # ea ekf ds ekxZ dk funf k fd; k x; k gA vukfndky l s
'kjhj dk dez l s tks l Ecl/k gS ml ds njy gks tkus ij tho dh LokHkkfod
vkg 'kj# voLFkk tc ixV gkrh gS rks ml s ekf dgk x; k gS vkg l E; d-
n'kū] Kku vkg pkfj= dks ekf dk ekxZ crk; k x; k gA

mÙkj k/; u l # ea Kku] n'kū] pkfj= vkg ri dks ekf ekxZ crk; k
x; k gS vkg rūokFk # ea l E; d- n'kū] Kku vkg pkfj= dks ekf ekxZ dgk
x; k gA rūokFk # ea ri dk i Fkd~o. kū ekf ekxZ es ugha gA bl dk dkj.k
; g gS fd ; | fi ri pkfj= dk gh , d vax gS rFkkfi dek; djus dk
fov'k"V l kku gks ds dkj.k ri dks vkhxka ea fov'k"V LFkku fn; k x; k gA
vr%; g døy vi{kktk gA vko'; dfu; Dr ea dgk x; k gS fd Kku idk'k
djus okyk gA ri 'kksku djus okyk gA l a e xfr fuxg djrk gA bu
rhuka ds l ek; kx dks ftu 'kkl u ea ekf dgrs gA l e; l kj ea dgk x; k
g&vkrEwk; kS}/kcdj.lae&k*37 vkrEkk vkg cl/ku dks vyx&vyx dj nsuk
ekf gA vpkj kx l # ea tle vkg er; q ds cl/ku dks rkMaj dks ekf dgk
x; k gA

eprRek dk Lo: i

dN Hkkj rh; nk'kudka dh ; g ekU; rk gS fd epr vkrEkk fujkdkj
gkrh gS ijUrq tū nk'kudka dh ekU; rk bl l s fHkku gA tū n'kudka dh
ekU; rk gS fd ; | fi eprREkk fujkdkj gkrh gS D; kfd og bflnZ xE; ugha
gkrhj yfdu 0; ogkj u; dh vi{k k og l kdkj gkrh gA vpkj kx ds l # ka dk
Hkk"; djrs gq vpk; Jh egki K us fy[kk gS fd vkg i kfrd vkrEkk ukukfo/k
'kjhj ka dks /kj.k djrh gS vkg ukukfo/k ; kfu; ka ea vuq pj.k djrh gS
ckj&ckj tlerh gS vkg ckj&ckj ejrh gA bl s l dkj h vkrEkk dgrs gA
deki kf/kl ki{k nØ; kfFkZdu; ds er ea ; g vkrEkk 'kjhj ea vf/k"Br gks ds

dkj.k rdङkE;] cf)] xt°;] i kñxfyd xqkka l s ; Dr] i ut्ते/kekJ L=h&i#"
vkfn fyak l s l fgr rFkk dFkfpn~eñkHkh gA

dekj kf/kfui i \$k nñ; kfFkldu; ds er ea tho i kfj.kkfed Hkk; Dr
vkRek eDr vFkok fl) dgh tkrh gA 'kjheDr gks ds dkj.k og vkRek
veñk gkrh gA bl fy, og u 'kCnxE; gS vks u rdङkE; A og cf) ds }jk
vxt°; gA og vkRek i pxy i jek.kyka l s jfgr gA ml ea L=h&i#"
vkfn fyakHkn ughagkrkA og døy ifjKLo: i gA

eDrkRek ds Lo: i dk o.ku 'kCnka ds }jk ugha fd; k tk l drk gS
rdz vks cf) ds }jk Hkh ml dk o.ku ugha fd; k tk l drkA eDrkRek u
nh?k gS u gLo gS u oñk gS u f=dksk gS vks u ifje. My
gA og u d".k gS u uhy gS u yky gS u i hr gS vks u 'kDy gA l Hkh
i dkj ds j l ka vks Li 'kka l s Hkh jfgr gA eDrkREkk dk vi uk dkbz 'kjh ugha
gkrk gS l Hkh i dkj ds fyakka l s Hkh og jfgr gS ml ds fy, dkbz mi ek ugha
gS og vin gS og u 'kCn gS u : i gS u xU/k gS u j l gS vks u Li 'k
gA³⁸

mñkjk/ ; ul # ea Hkh eDrkRek dks veñk dgk x; k gS ml s bflnz ka
ughanek l drhA og fuR; gA tñ n'ku ea deleyka l seDr vkRek dks fl)
dgk x; k gA dñndñkpk; Z us fu; el kj ea dgk gS fd fl)] {kkf; d
l E; DRo] vuUrKku] vuUr n'ku] vuUrroh;] l (eRo] voxkguRo] vx#y?kjo
vks vñ; kck/kRo bu v"Vxqkka l s ; Dr ije] ykdkxz ea fLFkr] fuR; gks gA
/koyk ea Hkh dgk x; k gS ftuds v"VdeZ u"V gks x; s gS tks l Hkh nñkka l s
jfgr gS l dk : ih l kxj ea fueXu gS fuR; gS vkbXqkka l s ; Dr gS funkjk
gS l oK gS l oh'kñ gS vkdkjfoghu vks vrhflnz gS os eDr gA

bl i dkj tñ n'ku ea dk ds gryka dk vHkk vks futjk ds }jk
l cdek dk vkr; flrd {k; djuk ek{k dgk x; k gA l oj ds }jk tc deZ
i jek.kyka ds vlxeu dks jkds fn; k tkrk gS rc u, dekj dk l EcU/k vkRek
l s ugha gkrkA tks deZ i gys l s vkRek ea fpi ds gS mñga futjk ds }jk u"V
dj fn; k tkrk gA dekj ds i okg ds : d tkus rFkk i gys l s bdVBk
deZ jek.kyka ds vkRek l s i Fkd~ gks tkus ij vkRek vi us 'kDy Lo: i ea
voFLFkr gks tkrk gA eDrkRek dk Lohkkko Å/oñkeh gA ft l i dkj vfxu dh
f'k[kk Lohkkkor%Åij dh vks mBrh gS ml h i dkj tho dk Lohkkko Å/oñkeu
djuk gA tc rd deZ tho ds Lohkkkfod 'kFDr dks jkds jgrk gS rc rd
og Å/oñkeu ugha dj i krkA eDr tho Å/oñkeu djrk gS fdUrqbl dk vFkz
; g ugha gS fd og geskk Å/oñkeu djrk jgrk gA eDrtho ykdkxz rd gh
tkrk gS bl ds vlxes og ugha tk l drk D; kñd ml dh xfr ea l gk; d
fufelk dkj.k : i /kekLrdk; nñ; dk vHkk gkrk gA mekLokfr us Hkh dgk
gS/kekLrdk; kñkkokrA³⁹

y_kdkxz ea i gpdj I Hkh e_þrtho , d LFku fo'k_k ea fojktek
jgrs g_þ ft l s vlx_e dh Hkk_{kk} ea f_l) f'kyk^{*} dgrs g_þ⁴⁰ y_k ds eLrd i j
i gpus ds ckn fl) vkrEk i _þ% t_le /kj.k ugh_a djrk v_k u y_k ea dHkh
vkrk g_s v_k 'kk'or fl) : i esogh jgrk g_þ

vU; Hkj rh; nk'kud ijEijkv_{le}ek_k Lo: i dh ehel_k

Hkj rh; nk'kudka us ek_k dks thou dk vflure y{; ekudj ml i j
xEHkhj rk i o_þ fpulu fd; k g_þ t_lukxek_a v_k m i fu"knka ea of. k_l ek_k fo"k; d
fpulu dju_s ds i 'pkr~vU; Hkj rh; n'k_lka ea ek_k Lo: i fo'y_k.k vko'; d
g_þ U; k; &osk_lkd ijEijk ea n_lk ds vkr; flrd mPN_n dks ek_k dgk x; k
g_þ ek_k r_luoKku l k; g_þ r_luoKku g_kus i j feF; kKku Lo; a u"V g_ks tk_{rk}
g_þ feF; kKku ds u"V g_kus i j i df_luk ds dkj.k tks jkx&}_k vlfn nk_k g_þ os
Lo; a u"V g_ks tk_{rs} g_þ nk_k ds u"V g_kus i j i df_luk Hkh u"V g_ks tk_{rh} g_s v_k
i df_luk ds u g_kus i j t_le Hkh ugh_a g_ks l drkA t_le ds u g_kus i j n_lk dk
vkr; flrd mPN_n g_ks tk_{rk} g_þ U; k; n'k_lea bl h vkr; flrd n_lk fuof_luk dks
ek_k dgk x; k g_þ

n_lkt t_le i df_lnk_lfeF; kKku k_lek_kki k; srnu_lrk_lki k; kni ox_l^{*41}

vFlk_l-n_l[k] t_le) i df_luk nk_k v_k feF; kKku buds m_lukj k_lkj ds uk'k
I s i o_þ i o_þ ds uk'k g_kus ds dkj.k vi oxz g_krk g_þ u_l kf; dks ds vu_l kj n_lk
bDdh_l i dkj ds g_þ&

1- 'kj_{hj}

2- "kMbf_lnz ka _lkp bfl_lnz ka v_k eu_l

3- "kMfo"k; _l Hkh bfl_lnz ka ds }kj_{hj} xg.k dju_s; k_l; fo"k; _l

4- "kM_lij) 1N% bfl_lnz tU; Kku_l

5- I _l k v_k n_lKA

bDdh_l i dkj ds 'kj_{hj} vlfn n_lka dh vkr; flrd fuof_luk gh
i jeeDr g_þ tholleDr ft l l e; vi us 'kj_{hj} dk i fjR; kx dj n_lss g_s m_lgha
vkrEk vka dks i jeeDr dgrs g_þ thoudk_l ea feF; kKku] feF; kokl uk], oa
feF; kO; ogkj I s i o_þ k_l; g_ksdj jguk gh tholleDr g_þ bl ds i 'pkr~'kj_{hj}
dk i fjR; kx dj nsuk gh fuok_l g_þ i kjC/kdekl ds vu_l kj I _l k v_k n_lk ds
I k/kuk_l dk 'kj_{hj} ds I kfk vflure {k.k rd I Ecl/k cuk jgrk g_þ r_luo
I k{kkrdkj g_ks tk_{us} i j I k/kd dks fd l h i dkj dk 0; kekg ugh_a jgrkA tc
ifrjk_lkd de_l ds mi Hkk_x I s i kj0/k v_k I spr~dekl dk Hkh vUr g_ks tk_{rk} g_s

rc 'kjbj ds l kfk l nk ds fy; s l EcU/k NW tkrk gA og Lo: i ifrf"Br gks tkrk gA ; gh voLFkk ijfu%js l ~; k fongeDr gA

t&nk'kud U; k; n'ku ds ek&k fl)kUr l s l ger ugha gA t&nk'kudka ds vuq kj U; k; n'ku l Eer ek&k vHkokRed gA t&uka ds vuq kj ; fn U; k; osk"kd ; g ekurs gS fd vrketU; vrhflunz xqkka dk vR; Ur mPNs gks tkrk gS rks mudk ; g ellr0; Bhd ugh D; kfd vrhflunz cf) vkrn xqkka ds mPNs gksus l s vkrk iRFkj ds l eku tM+gks tk, xhA U; k; osk"kdka ds ek&kLo: i l s f[klu gksj fopkj dka us , l h efDr ikus dh vi{kk ou ea xhnM+cudj jguk Lohdkj fd; k gA⁴³ onkurn'ku ea Hkh ek&k i jekulln dh voLFkk gS HkokRed gA

I k[; nk'kudka ds vuq kj idfr vkg i#k dk food Kku gksus ij i#k dk vius Lo: i ea fLFkr gksuk ek&k gA l eLr tM+ inkFkk dk eydkj.k idfr gA idfr f=xqkkrRed gS vkg i#k f=xqkkrhrA⁴⁴ idfr tM+ gS vkg i#k psruA bu nkuka ds HknKku l s gh efDr gksrh gA l k[; n'ku dh , d vU; re fo'k&krk ; g gS fd ; g n'ku cl/k vkg ek&k i#k dk ugha ekurk] cl/k vkg ek&k idfr ea gkrk gA i#k ea rks mudk , dek= mi plj gh gkrk gA tS s ; q) ea okLrfod : i l s t; i jkt; l sudka dh gksrh gS jktk ea rks ml dk d&y vkg ek= gh gA 'kjbj vkg vkrk ds i wkz Hkn dk Kku gh idfr vkg i#k ds i FkD; dk Kku gA ; gh 'kj food gS ; gh ek&k gA l k[; n'ku ea bl h dks food[; kfr dgk x; k gA food gh ek&k dk l kku gA deZ pkgs vPNs gka ; k cjk deZ d&y deZ gh mRillu dj l drk gA tc rd deZ gkrk jgsxk rc rd Loxk ; k ujd dh i klr gksrh jgsxhA bl l s cl/ku rFkk n[ck c<sk ghA i kC/kdeka ds Hkk ds l ekr gks tkus ij LFkay vkg l fe nkuka i dkj ds 'kjbj l ekr gks tkrs gA idfr Hkh i#k l s l oFkk ds fy, i Fkd~ gks tkrh gS vkg rc vdsyk i#k , dkfurd vkg vkr; furd: i l s tholleDr vkg fongeDr nkuka i dkj dh efDr; ka dks i klr dj ysk gA

I k[; er ea vkuUn dh vfhk0; fDr ek&k ugha gS tS k fd onkurn ekurs gS ; k vkrk ds l eLr xqkka dk mPNs gks tkuk Hkh ek&k ugha gS tS k U; k; nk'kud ekurs gS vFkok vkrEkk dk uk'k gksuk Hkh ek&k ugha gS cfYd i#k dk idfr l s i Fkd-gksj vius Lo: i ea fLFkr gksuk gh ek&k gA

t&nk'kudka us l k[; ds mi ; Dr ek&k Lo: i ij fpulu djrs gq s dgk gS fd d&y p&U; Lo: i ea fLFkr gksuk gh ek&k ugha gS D; kfd d&y p&U; gh vkrEkk dk Lo: i ugha gS cfYd vkrk l E; d~ Kku] n'ku vkg plkj= Lo: i okyk gA ; fn i#k dks vuUr Klukfn Lo: i okyk u ekuk tk; rks vkrk l oK ugha gks l dsxkA vr% d&y p&U; ea fLFkr gksuk gh vkrEkk dk ek&k ugha gA

ck) nk'kudka dh nf"V ea fuokz k ije 'kkfūr dh voLFkk gA ts s
 nhid rsy vfkok cūkh ds u jgus ij 'kkUr gks tkrk gS oS sgh bl I Üo ds
 ipLdu/kk dk fuokz k iklr gks gk mije gks tkuk vlg jkx&jk , oa ekg I s
 epr gks tkuk gh fuokz k gA ftl izkj nhid ds cpr tkus ij izkj'k dk
 vlr gks tkrk gS ml h izkj dekj ds {k; gks tkus I s fuokz k ea fpÜkl Urfr
 dk fouk'k gks tkrk gA

vpkp; Zukxl s us tefylni zu* ea fuokz k dk I ne foopu fd; k gA
 mudk dguk gS fd r".kk dk fujk dk gks tkuk gh fuokz k gA ftl izkj
 tyrh gg h vlx dh yo cpr us ij fn[kk; h ugha i Mfkh ml h izkj fuokz k
 iklr I Üo Hkh fn[kk; h ugha i MfkhA fuokz k ea n[ck dk I ejy fouk'k gks tkrk
 gA fuokz k ijk gh I jk gA fuokz kegkI ejy dh rjg vuUrl jk dk Hk.Mkj gS
 Dystka I s vfylr gS 'kkUr gS u ijk gks gk u ijkuk gks gk u ejuk vlg u
 vkokxeu dks gh iklr djuk gA⁴⁵

ck) n'ku ea fuokz k nks izkj dk ekuk x; k gS I ksf/k'kS fuokz k vlg
 fu#ikf/k'kS fuokz kA⁴⁶ iEke voLFkk ea vfo jkx vlfn dh I oFkk I ekflr gks
 tkrh gS ijUrqi p mi knku Ldu/k 'kS jgrs gA bl ea I k/kd dk 'kjhj 'kS
 jgrk gA tc ipLdu/kk dk I oFkk fujk dk 'kjhj ds jgus ij I k/kd onuk
 dk vutko djrk gS ijUrq tc 'kjhj I ekir gks tkrk gS rks onuk vlg fopkj
 Hkh I ekir gks tkrs gA iEke thouepr vlg f}rh; fong epr voLFkk gA
 bl izkj ekki kflr Hkkj rh; n'ku dk vflre y{; gA I eLr
 Hkkj rh; n'ku vpkokd dks NkMkj½ vkrk dk 'kjhj /kjhj gks cdku rFkk
 cdku dk fouk'k gh ekki ekurs gA bl ds fy; s vkrk Kku dh vko'; drk dks
 vifjgk; Zukr gA Hkxoku~egkohj vlg Hkxoku~cij us tjk vlg ej.k ij
 fot; iklr djus ds fy; s gh I d k j dk R; kx fd; k vlg vuojr I k/kuk ds
 i'pkr~ekki dk ekxz [kist fudkykA mi fu"knka ea I oE v/; kRefo jk dk o.ku
 gS ftl ds tkuus ek= I s I Hkh I d k j dk okl uk; a Lor%NW tkrh gS vlg tho
 epr gks tkrk gA bl izkj I Hkh Hkkj rh; n'ku ea 'kkdrhr voLFkk ds i k j
 tkus dk ekxz crk; k x; k gA ekxz I Hkh n'ku ds i Fkd&i Fkd- gS fdUrq
 mis; I cdk , d gh gA I Hkh Hkkj rh; nk'kudka us ekki dk Lo: i vlg
 ml dh ikflr dh ifØ; k dk I ne rdj xk vlg oKkfud foopu fd; k gA
 ekki iklr dks i'pkr~ik kh I d k j I kaj I sepr gks tkrk gA
ekki iklr dsfy; seki kexxdk I kgp; z

I E; dn'ku jfgr tho dks I E; x- Kku ugha gks kA I E; x- Kku ds
 fcuk pkfj= xqk ugha gks kA pkfj= xqk ds fcuk ekki vdekk; ½ ugha gks I drk
 vlg ekki ds fcuk fuokz k vlg fpmkulln½ ugha gks kA

Kku] n'klu pkfj= rFkk ri] bl ek&k ekxz i j vk: <+ tho ek&k dks i klr djrs gA t&u n'klu ea cU/k rFkk cU/k ds dkj .kka ds vHkkko I s rFkk i oZ) dek& ds {k; I s gkus okyk i wkl vkrEd fodkl ek&k gS vFkkz~ Kku vkj ohrjkxHkkko dh i jkdk"bk gh ek&k gA ek&k dks I e>us ds fy; s ek&k ekxz ds Lo: i ka dk Kku vfrvko'; d gA ek&k ekxz ea i gyk LFkk I E; d~ Kku dk gA I E; d~ Kku D; k gS bl I EcU/k ea mUkj/k; ; u I # ea dgk x; k gS fd u; vkj i ek.k I s gkus okyk thokfn i nkFkk dk; FkkFkz ck&k I E; XKku gA ftI xqk vFkkz~ 'kfDr ds fodkl I s rUo ¼ R; ½ dh irhfr gS ftI ea gS] Ks vkj mikns ds ; FkkFkz food dh vftlk: fp gS og I E; Xn'klu gA I E; dKku i oZ dk"klf; d Hkkko vFkkz~ jkx& }sk vkj ; kx dh fuofUk I s gkus okyk Lo: i je.k I E; d~pkfj= gA

ek&k ds fy; s rhuka I k/kuka dk gksuk vko'; d gA I E; Xn'klu vkj I E; XKku I gpkjhi gksrs gS i jUrq I E; d~ pkfj= ds I kfk mudk I kgp; z vo'; EHkkoh ugha gA I E; d~ n'klu ds fcuk Kku I E; d~ ugha gks I drk vkj I E; d~ Kku ds fcuk Hkkopkfj= ugha gksA vkrEodfkl ea pkfj= dh i kflr rc gksr gS tc I E; d~ n'klu vkj Kku gksrs gA I E; d~ n'klu vkj I E; d~ Kku ifji wkl : i ea gks rHkh I E; d~pkfj= i fji wkl i ea gks I drk gA , d Hkh I k/ku ds viwkl jgus i j ifji wkl ek&k ugha gks I drkA ek&k ds fcuk fuolzk fongeDr dh i kflr ugha gksA ri vkrE'k) dk I k/ku gA ri ds }jkj vkrEek dks 'k) fd; k tkrk gA ek&k ds fy; s pkjka ekxz dk I kgp; z vko'; d gA vkrEek Kku I s thokfn i nkFkk dks tkurk gS n'klu I s mu i j J)ku djrk gS pkfj= I s uohu dek& ds vkl D dk fuj&k djrk gS vkj ri I s i oZ fpr dek& dk {k; djrk gA bl i dkj tho ek&k i klr djrk gA

t&u n'klu ds vuq kj vuUr tho eDr gks pps gS vuUr tho eDr gksA I d kj ea vuUr tho vkj vuUr thoka ds eDr gksrs i j Hkh vuUr tho jg tk; &A I d kj dk vuUr dHkh ugha gksA , d h n'kk ea; g 'kdk djuk fd thoka ds eDr gksrs dk Øe cjkj tkjh jgus, oa eDr thoka ds i p% I d kj ea u yksus i j I kdkfjd thoka dh I {k , d fnu I eklr gks tk, xhj Bhd oS k gh gS t& s; g 'kdk djuk fd , d phw ds ty myhprsjgus I s I ePz dk ty I eklr gks tk, xkA

mifu'lnkaeak&k

Jjr; ka ea vfo | k I s fuofUk vkj cāKku dks ek&k dgk x; k gA vfo | k gh cU/ku dk ey gA vfo | kxlr tho vkrEkk ds Lo: i dks ugha tku i krk vkj 'kjbj dks vkrEek ekudj I kdkfjd I {k&n{k dk mi Hkkx djrk gA I {k&n{k dk dkj.k gS tho ds }jkj fd; k tkus okyk deA deZ ds o'kHkkur gkdj tho tle&tleklurj dks xg.k djrk gSftI I s HkkopØ pyrk jgrk gA

vfo | kxlr tho ijein ek&k dks ugha iklr dj l drk vlg ckj&ckj
tll&eR; q: i l klj pØ eagh HkVdrk jgrk gA

vfo | k l s eDr iku& dk iekl l kku gS rUoKkuA rUoKku l s
jlx& } l ekir gks tkrk gA jlx& } l s u"V gks tkus l s fpUofuk 'kkur gks
tkrk gA fpUofuk ds 'kkur jgus l su dN fiz jgrk gS vlg u dN vfi A
fi vlg vfi dk l Eclu& gh clu& gS vlg ml dk vHko gh ek&k gA bl
voLFkk ea eDrrek vlg ijkrek ea dN Hkh Hkn ughajg tkrkA ft l izdkj
'k) ty ea 'k) ty feyk nsu l s Hkn HkfI r ughagrk ml h izdkj eyrUo
ds l k{kkRdkj dj ysu l s vkrrek ijkrek l s fHkuu HkfI r ughagrkA

Jfr; ka ea bl izdkj dk ek&k vkrE l k{kkRdkj l s gh l EHko gA
l k/kukUrj dh vi gk dk fu"kk Lo; aJfr djrh g&

res fofnRokr eR; qfr uk; %iUFk fo | rs; uk; A⁴⁷

ml ijkrek dks tkudj gh eu&; ve& vFkkr~eDr gks tkrk gA
eDr ds fy; s n l jk dkbz ekxz ugha gA i &% Jfr dgrh gS ft l izdkj fryka
ea rsy] ngh ea ?k) Åij l s l vkh gbo unh ds Hkhrjh l krka ea ty rFkk
vjf.k; l s vfxu fNih jgrk gS ml h izdkj ijkrek tho ds ân; : ih xpk ea
fNik jgrk gA tks dkbz l kkd fo"k; l s fojDr gkdj l nkpkj l R; Hk"k.k rFkk
l a e: i riL; k ds }jk fujUrj /; ku djrk jgrk gSogh ml rUo dks iklr
djrk gA ijkrek rUo dks tku ysu oky tho Kku l s rlr gks tkrk gA ml s
fd l h izdkj vHko dk cks ughagrk] og iwkdk eje'kkur gks tkrk gA

bl l s ; g fl) gkrk gS fd ek&k ekxz ea vkrEku ijkeko'; d gS
vlg Hkh de& mi kl uk] ri vlfn ek&k ds tks l kku crk; s x; sg&mudk fu"kk
Hkh ugha gkrk] D; kfd fpUk'k) ds }jk Kkuitflr ea ml dh mi; kfxrk
vo'; d jgrk gA Kkuitflr ds ckn ml dh mi; kfxrk ughajg tkrkA xhrk
ea Hkh dgk x; k gS fd ^ K] nku vlg ri & ; s c) eku- i # "kka dks i fo= djus
okys gA cgnkj.; dki fu"kn~dk ; g opu Hkh bl h rF; dks i ekf.kr djrk gS
Tresa onkuopuu cka. k fofofn"kfUr ; Kku nku ri l k bl Jfrropu dk
rkri ; z ; gh gS fd doy Kku i kflr eagh ; K] nku vlg ri dk mi; kx gkrk
gS Kku i kflr ds ckn ugha Kkuitflr ds ckn vUr%dj.k fuey gks tkrk gA

mi fu"knHkk"; dki vpk; z 'kaj dser ea ek&k dk l k{kk~dkj.k Kku
gS D; kfd ek&k vkrrek dk futh Lo: i gS bl fy, og fuR; i nkflz gA fur;
i nkflz fd l h fØ; k dk dk; z ugha gkrk bl fy; se&k de& }jk l k; ugha gA
; gh dkj.k gS fd 'kaj Kkudez l epp; ckn dk ?kaj fojk& djrs gA fdUrq
bl dk ; g eryc ugha gS fd vpk; z 'kaj de& /; ku] mi kl uk vlfn dks
egUoi wkl, oa mi; kx ugha ekurA izdkj kUj l s ; s l c fpUk'k) ds l kku
gS 'k) fpUk gh Kku i kflr ds ; k; gkrk gA

I d kj dk dkj.k gS vkl fDrA ftI dk eu vR; Ur vkl Dr gk rk gS og Qy dks I kfHkyk'k gkdj deZ ds I fgr ikr djrk gA bl ykd eS og tks dN Hkh djrk gS ml deZ dk Qy ikr djrk gA bl ykd I s deZ djus ds fy; s i p% bl ykd eS vkl tkrk gA tks dkeuk u djus okyk i#k gS vFkk-fu"dkc gS ml ds fo"k; eS Jfr dgrh gS fd og vdke] fu"dkc] vkl vklReck gk rk gS ml ds i k.ka dk mRoe.k ughagk rk og cā gh jgdj cā dks ikr gk rk gA

ekk vi pikk gA bl dk foi jhr i pikk ; k i pikk gS ftI s gh tle&ej.k dk pØ ; k I d kj dgk tkrk gA mifu"kn~ I d kj dks cl/ku ekurh gS vkl bl cl/ku I s eDr gks dks ekkA

ekk vklReck dk I k{kr~ Kku gA ; g , dRo n'ku gA bl dks ikr djus ij 'kks ekg ughajg tkrs I kjs cl/ku] I kjs I ak; vkl I kjs deZ {kh.k gks tkrs gA tks tho , k n'ku ikr djrk gS ml ds fy; s dkkz oLrq vik; ughajg tkrhA

tM+psue; I Eiwk txr-e tks dN Hkh I fe vkl LFky : i I s 0; klr gS ml s i jekRek us gh cuk; k gA bl hfy, mudk uke 'l pdr* vki us vki cuk gyk gA ; g vHkkokRed ughajg cfYd HkkokRed vkuln gA jI Lo: i gS ; gh okLrfod vkuln gS D; kfd vukfndky I s tle eR; q : i ?kij nMk dk vukko djus okyk thokRek bl jI e; ijcā dks ikdj gh vkuln; Dr gk rk gA tc rd bu ijeik; vkulnLo: i i jekRek dk I a kx ughagk rk rc rd bl s fdI h Hkh fLFkr eS i wkkun] fur; kuun] v[k. Mkuun vkl vullr vkuln ughafey I drkA bl ds I keus I d kj ds I c vkuln Qhds vkl Loknghu gA

ekk ds i dkj

mi fu"knk eS tholleDr vkl fongeDr nks i dkj dh eDr crk; h x; h gA ekkolFkk Hkn I s i js dh voLFkk gA bl eS Lo vkl ij dk Hkn I ekf r gks tkrk gA I oE , dRo dk gh n'ku gk rk gA

eDr i#k i kf.kek= eS i jekRek dk n'ku djrk gS og fdI h Hkh i k.kh I s ?k.kk ; k }sk ughadjrka ml dh I oE Hkxon-nf"V gks tkrh gA I c dN djrk gyk Hkh vkrReje.k djrk gA mifu"knk eS bl h dks tholleDr voLFkk dgk gA bl voLFkk eS tc euI; Kku ikr dj ysk gS rks og tle&ej.k ds pØ I s I nk ds fy; s eDr gks tkrk gS i jUrq i oE I ddkj vHkh i wkl% u"V ugha gg jgrA vr% I ddkj dh I ekflr rd Kkuh dks 'kkjhfd voLFkk eS jguk i Mfk gA bl voLFkk eS Kkuh ds }kj fd; k x; k deZ ml s cl/ku eS ugha MkyrkA xhrk eS Hkh bl voLFkk dk o.ku fd; k x; k gS tks i#k , dHkkko eS fLFkr gkdj I Eiwk i kf.k; ka eS vklre: i I s fLFkr i jekRek

dk n'ku djrk g§ og I c iðkj I scjrrk gyk Hkh cl/ku ea ugha i MfKA
 tholleþrn'kk ea tho ds ân; dh vfo|k u"V gks tkrh g§ I Eiwkz I ák;
 I ekir gks tkrs g§ vkg I eLr 'kjk'kjk deZ Hkh NhfM+gks tkrs g§ tc I Eiwkz
 deZ {kh.k gks tkrs g§ rc i k.kh thfor voLFkk es gh vej gks tkrk g§ vkg
 i jein dks i klr dj ysk g§ cgnkj.; dks fu"kn~ea ; kKoYD; &e§s h I økn
 ds : i ea ,d vukskk mik[; ku Hkh bl I UnHkh ea foopuh; g§ e§s h dks
 minsk djrs gq ; kKoYD; dgrs g&^; g vkrEk gh ije ie dk LFkk g§
 ; g I r-Lo: i vkg vkuhn Lo: i g§ nørk ykdky vknfn ds
 vkuhn I s ; g vkuhn mukjkkj I smka xqkk mRd"V g§ ; g cñkulhn I epz ds
 I eku g§ vkrEk tho Hkh ml h dk Lo: i gkus I s vkuhn : i g§ vfo|k I s
 vUr%dj.k <el tkus I s ; g iekrkJ dÜkkj HkkDrkJ L=h&i#k vknfn : i ka ea
 ixV gkrk g§ vurd /kekk dh vius ea dYiuk djd§ Lo; a dks vi wklz ekurk
 g§ I k/kd tho] x# minsk ; k 'kkl= ds }jk viusLo: i dks tku I drk
 g§ Lo: i Kku ds fy;s gh I eLr Kkudk.M vkg I eLr dedk.M i z Þr
 gks g§ ml s tkuuk gh verðlo : i ekk g§ ml ea nkk dk I Ecl/k ugha g§
 ; g fur; I dk g§ ; g Loxl vknfn Qy ds I eku dk; Z ugha vfi rq; g Qy
 vfody g§ I k/kd tc rd bl rðlo dks ugha tku i krk rHkh rd nlljs dks
 I kkrk g§ nlljs dh ckr I puk g§ nlljs ds nkk I s nkk gkrk g§ nlljs ds
 I dk I s I dk gkrk g§ nlljs ds fy; s fpurk djrk g§ ijUrq tc tho vkrEk
 gks tkrk g§ rks dks fdI dks nkk dks fdI dks I ksk dks fdI dh ckr
 I puk dks fdI ds nkk I s nkk gkrk ml fLFkfr ea I c oLrq a vkrEk gh
 g§ , k irhr gskA vkrEk rks vxk°;] v'kh; } vI x] cl/ku jfgr vkg er; q
 jfgr gkus I s ver : i g§ egf'kz ; kKoYD; ds bl minsk I se§s h verðlo
 : i ije in dks i klr dj thforkoLFkk ea gh eþr gks x; hA onkurl kj ea
 tholleþr dk y{k.k bl iðkj crk;k x; k g&^tholleþrks uke
 Lo: ik[k.McāKku rnKluckku}jk LoLo: ik[k.Mcāf.k I kRdrksKlu
 rRdk; I f'þr deI ák; foi ; lthukefi ckf/krRokr~vf[lycUkjfgrkscafu'Bk**
 v[k.McāKku ds }jk vKku dks njdj vkg ml I s mRi lu dk; Z ea
 , df=r deI I lñng] foi ; l vknfn dks u"V dj I Eiwkz cl/ku I s ghu cñ ea
 fu"Bkoku-i#k tholleþr dgykrk g§

tholleþr tho ds tM&psu dh xfUFk I ekir gks tkrh g§ ml ds
 I kjs I ák; nj gks tkrs g§ ml ds I kjs I fpr~deI u"V gks tkrs g§ i kjk deI
 dk Hkkx I s gh {k; gkrk g§ bl fy, tholleþr tho Hkh i kjk deI ds Qy
 dk Hkkx djrk g§ vkg bl h ds vuq kj ml dh fØ; ek.k fØ; k, a Hkh gkrh g§
 fdUrq ; s fØ; k, a ml h iðkj Qynkf; dk ugha gkrh t§ k Hkjk gyk cht
 vdkjk knu ea I eFkz ugha gkrkA

vlfn 'k^odjkpk; z us tholle^r dk o.ku djrs gq s fy[kk gS fd
 ftl dh iKk fLFkj g^o tks fujUrj vkrEkuhn dk vu^hko djrk g^o ftl us
 l Eiwk^z tkxfrd i^z pka dks Hkyk fn; k g^o og tholle^r dgykrk g^A⁴⁹ bl
 i^z dkj mifu"knk^a ea l o^z; gh fn[kk; k x; k gS fd tholle^r ds }jk fd; k
 x; k de^z cU/ku dk dkj.k ugha gkrk g^o ek^z dh n^u jh voLFkk fonge^r
 g^o bl voLFkk ea; kxh ds l Eiwk^z i^z l^z dkj l ek^z gks tkrs g^o l^z dkj ka ds
 l ek^z gks tkus ij; kxh vkokxeu ds p^o l s l oEkk e^r gks tkrk g^o
 thoue^r voLFkk ea'kjhj jgrk gS vlg^o fonge^r voLFkk ea'kjhj dk l oEkk
 vHko gks tkrk g^o fonge^r voLFkk ea vkrEkk fo'okRek dk : i /kj.k dj
 yrk g^o i^u% 'kjhj l s ml dk l EcU/k ugha gkrkA fonge^r dk i friku
 djrs gq eqMdk^a fu"kn~ ea dgk x; k gS fd ftl g^o g^o mifu"knk^a ds l E; d-
 Kku}jk i jekRek ds Lo: i l s rknRE; LFkkfir dj fy; k gS rFkk deQy
 vlg^o dekl^z fDr ds R; kx : i ; kx l s ftudk vUr%dj.k l oEkk 'kj^o gks x; k
 g^o, l s l Hkh iz Ru'khy l k/kd ej.kdky ea'kjhj dk R; kx djds ijcā
 i jekRek ds i je/kke ea tkrs g^o vlg^o ogka i je verLo: i gkdj l^z kj cU/ku
 l s l nk ds fy, l oEkk e^r gks tkrs g^o e^r g^o ds ckn thokRek vlg^o
 i jekRek dk , dHkk^o gks tkrk g^o

dekk.k foKlu; 'p vkrEkk

ijs0; ;sI oZ , dHkkofurAA

: g , dHkk^o fd l i^z dkj dk gS bl s eqMdk^a fu"kn~ ea bl i^z dkj
 crk; k x; k g^o

; Fkk u | %L; lneuk%l egsLraxPNf^ur uke: isfogk; A

rFkk fo}ku-uke: ikn-foe^r% ijkRijai^z'kei^r fn0; eA⁵⁰

ftl i^z dkj l epz dh vlg^o cgus okyh ufn; ka vi us uke vlg^o : i dks
 R; kxdj l epz ea yhu gks tkrh g^o ml h i^z dkj cāKkuh uke vlg^o : i l s
 jfgr gkdj ijkRij fn0; i^z"k ijcā i jekRek dks i^z k^o gkdj l o^z k^o k^o os
 mUgha ea foyhu gks tkrk g^o ân; ea fLFkr l c i^z dkj ds l^z dk;] foi; z]]
 ngkfliketu fo"k; kl fDr vlfn xfUFk; ka l s l oEkk NWdj vej gks tkrk g^o
 tUe&eR; q l s jfgr gks tkrk g^o dBk^a fu"kn~ ea dgk x; k gS fd tks eu^z;
 de^z U/ku l s e^r gS og e^r gks tkrk g^o Hkk"; dkj 'k^odjkpk; z us bl ij
 Hkk"; djrs gq fy[kk g^o bg^o fo | k^od^z k^o de^z U/ku so^z Drk^o HofrA fo^r'p
 I flue^z; rs i^u% 'kjhja u /kj; rR; FKA⁵¹ tho bl yksd ea gh vfo | kd^z

dke vks dezlukuka l s eDr gks tkrk gA bl i dkj og eDr %tholleDr%
gwk gh eDr %fongeDr% gksk gS vFkz~i p% 'kjhj xg.k ughadjrk gA

vReKku tho dls fy; s fongeDr dk o.ku NkUnk; ki fu"kn~ea Hk
fd; k x; k gA l Ei wkl bflnZ ka dks vi us vUr%dj.k ea LFkkfir dj yus oky
tho vk; qdks l ekir dj caykd dks i klr djrk gS vks fQj ughaykVrkA

thouefDr vks fongeDr nkuka i dkj dh eDr; ka dk o.ku
mi fu"knka ea ekk dsi d ax eafd; k x; k gA

thouefDr voLFk eaeu dk uk'k gks tkrk gSdoy : i 'kk jgrk gSvks
fongeDr voLFk eaeu dk Hk uk'k gks tkrk gSvks : i dk Hk uk'k gks tkrk gA
tho ca Hko dks i klr gks tkrk gSvks l dkj Hke.k l nbs dlsfy; s l ekir gks tkrk
gA ; g 'kk'or l dk gA bl l sc<ej l dkj dk ckbzHk l dk ughagA

ryuk

tukxeka vks mi fu"knka nkuka xtJfka ea cl/ku vks ekk ds Lo: i dk
o.ku fd; k x; k gA cl/ku D; k gS] cl/ku D; ka gksk gS cl/ku l seDr dS s
gks l drh gS bu l Hk i {kka ij nkuka xtJfka ea l fe foopu fd; k x; k gA
tukxeka ea vkl b dks l dkj dk djrk.k ekuk x; k gA vkl b ds }jk thokRek
deZ i pxyka dk vkl dk djrk gA ; s deZ pxy vRek ij fpi d tkrs gA
vREk ij deZ pxyka dk fpi duk gh cl/ku gA

vRek vks deZ dk l Ecl/k vukfn gA thokRek ijkus deZ dk uk'k
djrk gwk uohu deZ dk miktlu Hk djrk jgrk gA tc rd ; g i okg
pyrk jgrk gS rc rd vRek dh c) koLFk jgrk gA deZktlu ds nks
dkj.k ekus x; s g&; kx vks d"kk; A 'kjhj] ok.kh vks eu dh i dfuk dk uke
; kx gSvks Økakkfn ekufi d vkoxxa dh l kk d"kk; gA d"kk; ; Dr i dfuk; ka
deZ cl/ku dk dkj.k ekuk x; h gA

; | fi vRek veWkZ gA ml dk eWkZ deZ ds l kfk cl/ku ugha gks
l drk l i jUrq veWkZ gks h Hk vRek dkeZk 'kjhj ds l Ecl/k l seWkbr~gks
tkrh gA ; g dkeZk 'kjhj i dkj : i l s vukfn l Ecl/k oky gA ml dkeZk
'kjhj dh fo l ekurk ea gh vRek ij deZ i jek.k fpi drs gA ; gh tukxe
l Eer cl/ku gA

vks fu"kfnd ijEijk ea vKku dks cl/ku dk dkj.k ekuk x; k gA ; g
vKku vfo | k] ek; k] v/; k] vkl 'kCnka l s dgk tkrk gA ; g vukfn dlfydr
gA vKku dh okLrfodrk ea Lokutfir gh i ek.k gS D; ksd i R; d vknhe
dgrk gS fd ^ga vK% ^ga vK% ; g vutfir l cdk gks h gA bl l s ; g
ckr Li "V gks h gS fd ; g vKku vukfn dlfydr vks 0; ki d gA bl vKku

ds dkj.k gh eu^l; vrr-dks rr~l e>us yxrk g^A l d kj dh irhr rks gkrh
 g^ß bl fy, bl dk vi yki ugha fd; k tk l drk fd^l irhr gks ek= l s
 bl s ge l r~Hkh ugha dg l dr^A vkr^l k{kkRdkj gks d^l ckn l d kj dk ck/k
 gks tkrk g^A ft l idkj JTt^l dk foor l izgkrk g^ß l fDr dk foo^l tr g^ß
 ml h idkj cā dk foo^l ; g txr~g^A tgka foo^l gkrk g^ß ogka vf/k"Bu
 dh l R; rk vlg vf/k"Bs dk feF; k^l fu^l pr gkrk g^A ft l idkj jL h
 l R; gsvlg l izfeF; k gS rFkk l fDr l R; gsvlg jtr feF; k gSml h idkj
 cā dh =alkfyd l Ükk gS ml ea vklksir txr~feF; k g^A ik.kh bl l d kj
 dks gh l r~ekudj ml ea fueXu gS vlg vkl Dr g^ß; gh ml dh c) rk g^A
 ml dh c) rk dk eiydkj.k vKku g^A Kku gks d^l ckn gh vKku dh fuo^luk
 gkrh g^A eqMdk^l fu"kn~ ea Hkh cl/ku dk dkj.k vKku dks ekuk x; k g^A
 Hkkxk l Dr eu^l; ds fy, l k kfjd Hkkx ds ftrus Hkh l k/ku crk; s x; s g^ß
 mUgha dks l oÜSB dY; k.k l k/ku ekurs g^A mul s ftklu fu"dketkk^l l s
 dÜR; ikyu djuk, oa i jekRek dks tkuus ds fy; sftrus Hkh i je dY; k.k ds
 l k/ku g^ß mUga os ugha tkuurA vr%os vi us iq; dek^l ds QyLo: i Loxyl^l
 rd ds l qkka dks Hkkx dj iq; {k; gks ij i q^l bl eu^l; ykd ea vFkok
 bl l s Hkh uhph "krdj&clndj] dhV&irax vfn; ksu; ka ea; k jkjokfn ?kj^l
 ujdkaeapys tkrk g^A

vpkp; l'kdj us dgk gS fd ^c) tho dk tuuej.kfopNny{k.k
 vuokvuk&fjly^l bl HkokVoh ea vukuk&tkuk fujl^lrj cuk jgrk g^A

iqjfi tuuaiqjfi ej.ke~

iqjfi tuuh tBjs'k; ue~

c) tho dk ; g Øe rc rd pyrk jgrk g^ß tc rd og fo"k;
 for".kk l seDr ugha gkrkA vpkp; l'kdj dgrs g^A^c) ogha gS tks fo"k; ka ea
 vujDr g^A*

bl txr~ea Hkh&Hkkfrd l elr i ip ek; k ds gh ifj.kke g^A ek; k
 ds l kfk rFkk ek; k ds ifj.kke ds l kfk psu dk tks l Ecl/k g^ß ogh cl/k g^A
 cl/k dh vfkko; fDr vgUrk vlg eerk ds }kj^l gkrh g^A tM+ 'kj^l tks ^vg^l
 in dk okP; ugha gS ml ea ^vg^l cf) gksuk rFkk ft l s vkr^l dk dkbz
 l Ecl/k ugha gS ml tM+ i nkfk^l ea eerk dh cf) gksuk gh cl/k g^A tc rd
 ^vgUrk vlg eerk* dh irhf^l gkrh gS rHkh rd l [k&n^l dk vukko Hkh
 gkrk g^A Jfr Hkh dgrh g&u g os 'kj^lL; l r%fi^l kfiz; k%vi grjflr*⁵²
 'kj^l ds jgrs gg fi^l vlg vfi^l dk uk'k ugha gkrkA fi^l l d xz dks l qk
 rFkk vfi^l l d xz dks n^l dk dgk tkrk g^A; gh fi^l kfiz l d xz gh cl/k dgk
 tkrk g^A; gh ^vrflEu-rrr~cf) % dgk tkrk g^A; gh vKku g^A

cl/k vks ek&k ea vKku dh iz kst drk vo'; gA tgka vKku dh
I ùkk I sc) rk gksr h gS ogha vKku ds feVus ij ek&koLFkk gks tkrh gA Jfir
Hkh bl h izdkj dgrh g&^vfo | k LÙke; ks ek&k% I k p cl/k mnkgr%* vfo | k
dk vLr gksuk gh ek&k gS vks ml dk I Ecl/k gh cl/k gA ftl izdkj
vU/kdkj dks njij djus ds fy, izdk'k dh vko'; drk gksr h gS ml h izdkj
vKukRed vfo | k dks u"V djus ds fy, KkukRed izdk'k dh vko'; drk
gksr h gA bl hfy, dgk x; k gS fd ^_rs Kkuklu efDr%

bl izdkj vks fu"kn i jEijk ea vKukofPNuu tho dks c) ekuk
tkrk gA tho rks vi us Lo: i l s 'k& &c) vks fu"dye"k gA ml ea dkbz
fodkj ugha gksr k fdUrq tc rd og vfo | k ds o'khkkr gS rc rd c) ekuk
tkrk gA tho dh c) rk vks efDr] ; s nksuka voLFkk; a tskxeka ea Hkh
ifrikfnr gS fdUrq ftl izdkj dh c) rk vks efDr mifu"kn~ i jEijk eS gS
ml l s Hkhlu tskxeka ea dgh x; h gS tksfuEu izdkj l sg&

1/2 mi fu"kn~ i jEijk ea thokRek veUk gS fdUrq tskxeka ea og dFkpr
eUk Hkh gA

1/2 mi fu"kn~ i jEijk ea vKukofPNuu pru dks c) ekuk tkrk gS fdUrq vksxeka ea
vkRek ds Åij de&i pxyk dk fpiduk c) rk ekuk x; h gA
x; k gA og l nk , d : i] , d jl jgrk gA bl ds foi jhr vksxeka ea
thokRek dks i fj .kkeh fuR; ekuk x; k gA

1/2 mi fu"kn~ i jEijk ea vKukofPNuu pru dks c) ekuk tkrk gS fdUrq vksxeka ea
vkRek ds Åij de&i pxyk dk fpiduk c) rk ekuk x; h gA

1/2 feF; kn'klu vfojfr] iekn] d"kk; vks ; lks dks tskxeka ea cl/ku dk
dkj .k ekuk x; k gA mi fu"kn~ i jEijk ea l EiwkZ nkSk cf) xr ekus tkrsgA

1/2 mi fu"kn~ i jEijk ea clUkRo vks HkkDrUo vksn cf) xr /keZ ekus x; s gS tcfad
vksx& i jEijk ea ; s l c thokRek ds /keZ ekus x; s gS

1/2 mi fu"kn~ i jEijk ea vKReLo: i ki yfc/k dks gh ek&k ekuk x; k gS fdUrq vksxeka ea
deZ i pxyk l s jfgr vksRek ds 'k& Lo: i dks ek&k ekuk x; k gA

1/2 vksReLo: i ki yfc/k ds fy; s mi fu"kn~ i jEijk ea Jo.k] euu] vks fufn/; kl u dks
vko'; d ekuk x; k gA vksxeka ea i pegkor k dk ikyu] ti] ri vks
Lok/; k; dks deZ i pxyk dks njij djus ds fy, vko'; d ekuk x; k gA

1/2 vksREKK dks vi us Lo: i ea fLFkr gksuk ek&k gS; g ckr nksuka i jEijkvks ea
I eku gA fdUrq vksxeka ea eDr vksREKK dh vofLFkr fl) f'kyk i j gksr
gS; g ckr mi fu"kn~ i jEijk ea ekU; ugha gA mi fu"kn~ i jEijk ea vksRek dks
I oD; ki d ekuk x; k gS bl fy; s vksRek dk dgha vksuk tks vksxeka
nill js 'kCnks ea vksRek I oZ 0; klr gA

1/2 vksRek dh vejrk ds l Ecl/k ea Hkh nksuka i jEijkvks ea l ekurk gA

I aHkz I ph

- 1- nð; I æg] xkFkk 57 i j cānədr Vħadk
- 2- tħu n'klu euu vkg̊ eħekd k] vkp; Zih egki K] i "B 272
- 3- }s oko cā.ks : i s eri pħokeri p eR; i pħera p fLFkra p ; Pp I Pp R; PpA cgnkj.; o 2@3@1
- 4- cgnkj.; d 3@8@8
- 5- NTthof.k; k uke-T>; .ka l e.ks kaħħxo; k egħoħjs ka dkl oska i ob; KA
ra tgħid & ifodk; k vkmdkb; k rmdkb; k okmdkb; k o.klI bdkb; k
rl dkb; KA
n'koðlk fyd] 4@3
- 6- mfL p.k&xkyu&/kɔ.ks; moxj. keUkħħams; A
ok; jvkmDdk, , ; a rq I ekl vks I RFKA
vkpkj kaxfu; Dr xkFkk 113
- 7- cgnkj.; dkl fu"kn~3@9@1] 2] 3] 4] 5] 6] 7] i "B 824 I s 829 rd
- 8- vkpkj kax Hkk"; 5@6@126@140
- 9- r=ð 5@6@127&131
- 10- vkpkj kax Hkk"; 5@5@101
- 11- Hkxorh 6@174
- 12- vknk .kk.ki ek.ka .kk.ka .ks i ek.kejjea
.ks yks kyks arEgk .kk.ka rq l oox; A i opul kj] 1@23
- 13- vxixfra xfra ifj..kk; nkfga fo vrfsga vfnLl ek.ka I s .k fNTtb] .k
fħkTtb .k MT>b] .k għeb dp.ka l ooyks A vkpkj kax Hkk"; 3@3@58
- 14- cgnnθ; I æg 1@2
- 15- vaxBek=% i "#"ks UrjkRek I nk tukukagħin; s l fufo"V" dBk 2@3@17
- 16- tħu n'klu euu vkg̊ eħekd k&vkp; Zih egki K] i "B 279
- 17- glurk pħell; rs glurqgr' pħell; rs greA
mħkks rkSu fotkuhrkSu; agħfir u glu; rAA dBk fu"kn~1@2@19
- 18- xħrk 2@23] 24
- 19- tħu n'klu euu vkg̊ eħekd k&vkp; Zih egki K] i "B 274
- 20- rħlkj; mi fu"kn~2@1@1
- 21- r=ð 2@2@1
- 22- r=ð 2@3@1

- 23- r=þ 2@4@1
 24- r=þ 2@5@1
 25- cgnkj. ; dkf fu"kn~3@8@12 dk 'kodjHkk";] i "B 783
 26- xhrk 2@22
 27- fHk | rs ân; xfUkf' N | Urs I oI ák; kA
 {kh; Urs pk"; dekf.k rfLeUn"Vs i jkojAA eØ mi 0 2@2@8
 28- tho&vtho&vkpk; Uh egki K] i "B 50
 29- I H; kl ki fu"kn~2@98
 30- vkpkjkæ Hkk"; &vkpk; Uh egki K] i "B 26
 31- I eok; kæ I # 4@5
 32- cã I # Hkk"; 1@4@3
 33- foosdpMkef.k&Jh 'kodjkpk; } 'ykd 140
 34- foosdpMkef.k&Jh 'kodjkpk; } cU/fu: i .k] i "B 49
 35- NklUnkX; ki fu"kn~8@12@1
 36- "kMñ'ku jgL; &if.Mr jaukf i kBd] i "B 3
 37- I e; I kj] vkrE[; kfr xkfkk 288
 38- vkpkjkæ Hkk";] I # 5@6@123 I s140
 39- rUokFkI # 10@8
 40- rRFk fl) k egkHkkxk yks xfEe i bfë; kA
 Hkol i opmEeþdk fl f) a ojxba x; kAA mÙkjlk/; u I # 36@63
 41- xlÙel # 1@1@2
 42- nÙ[klfu pðloakfr% 'kjhe] "kM~ bflUnz kf.k] "kMfo"k; kÙ "kM~ cØ ; % I qka
 nÙ[kaþfrA rd] xg] i "B 55
 43- oja olhkous okl % JxkySp I gks"kreA
 u rgoSk"kdhaefDr] xlÙeks xUrjePNfrAA
 "kMñ'ku I elpp; i "B] 287
 44- f=xqkefoosd fo"k; % I kekU; epstuai o/kfeA
 0; Dra rFkk i zkua rf}ijhrLrFkk p i ekuAA I k[; dkfjd k] 11
 45- Hkkjrh; n'ku&MKD uUnfd'kj nojkt] i "B 190
 46- rnra I Hkkoks , dfo/kfEi] I mi kfnl \$ fuçku/kkrA
 vuq kfnl \$ fuçku/kkrqþfr nfo/kgkfr dkj.ki fj; kusAA
 vfHk/keRFkI 3xgks : i i fjpNn] fuçkuHkn 6@63

- 47- 'orsk'orjki fu"kn~6@15
- 48- onkUrl kj] l w 216
- 49- ; L; fLFkrk HkoRi Kk ; L; kuUnks fujuUkj%
i ipkfoLerik; % l thollePr b"; rAA
foodpwkkef.k] 'ykd l @ 429
- 50- eqMdk@ 3@2@8
- 51- dBki fu"kn} 2@2@1 ij 'kkd jHkk";] i "B 126
- 52- NkUnkY; ki fu"kn} 8@12@1

v/; k; &6

vkpkj dh I k~~W~~edrk

v/; k; &6

vkpj dh I kolkedrk

vkpj , d I kolkedr rūo gA vpkj dk ikyu I Hkh nsk vks ifjflfkfr ea , d I eku gk rk gA vpkj dk I EcU/k ekuo I s gA ekuosj i kf.k; ka I s vpkj ikyu dh vkk ugha dh tk I drh] D; kfd ekuosj I Hkh i k.kh i dfuk; ka ds o'kHkkur gkdj dk; Z djrs gA ekuo gh , d , k i k.kh gS tks cf) I s dk; Z djrk gS vr% ml ds gh vpkj.k ij usrdrk ; k vufrdrk dh egj yx I drh gA xhrk ea I nkpkjh vks njkpkjh ds vpkj.k dks foLrkj I s crk; k x; k gA I nkpkjh i#k ds y{k.k dks crykrs gq s dgk x; k gS fd&1k; dk I oFkk vHkk] vUr%dj.k dh i wkl fueyrlj rUoKu ds fy; s /; ku; kx ea n<+ fLFkfr] bfUhz ka dk neu] x#vka dk I Rdkj] vfxugk=kfn muke dek dk vpkj.k , oa on 'kkl=ka dk iBu iBu] Lo/ke kyu ds fy, d"VI gu] 'kjhj rFkk bfUhz ka I fgr vUr%dj.k dh I jyrk] vfgd k] I R;] Øksk u djuk] dek ea dUkkj u ds vftkeku dk R; kx] fpUk dh p' pyrk dk vHkk] i kf.k; ka ij n; kHkk] ykd vkj 'kkl= ds fo#) vpkj.k u djuk] rst] {kek} /ks] i fo=rkj fdI h ea Hkh 'k=kHkk dk u gk rk vks vius ea iT; rk ds vftkeku dk vHkk] s l c I nkpkjh i#k ds y{k.k gA

ηEHk] ?ke.M] vftkeku] Øksk dBkjrk vks vKku ; s l c njkpkjh i#k ds y{k.k gA dk] Øksk rFkk ykdk&; s rhu i dkj ds }kj vkrEk dk uk'k djus okys vFkk~ml dks v/kksfr ea ys tks okys gA vr,o bu rhuks dks R; kx nsk pkfg; A tskxeka ea Hkh dk] Øksk ykdk vks ekg dks d"kk; dgadj R; kT; cryk; k x; k gA tskxeka dk I kj gh vpkj gA vpkj Kku dk I kj gA /kez ea ftI dh ?kfr ugha jgrh ml ds fy; s vpkj vks vpkj dk Hkn egUo ugha j[krka tks /kez ea /kfreku~gS og vpkj dks fuHkkrk gS vks vpkj I s cprk gA vpkj /kez ; k dUk; gS vks vpkj v/kez ; k vdUk; A tks vUkBku ekk ds fy; s gks ; k tks 0; ogkj 'kkl=fofgr gks og vpkj gS vks 'kks vpkj A bl I EcU/k ea I Hkh /kek dh eku; rk I eku gS bl fy, vpkj , d I kolkedr rūo gA

ijkru dkfyd vpkj

ijkru dkfyd vpkj 'kkl= fofgr vpkj gA ekuo ds vpkj vks fopkj dks fu; fU=r djus ea 'kkl= gh i ek.k eku x; k gA xhrk ea dgk x; k gS fd ~dUk; vks vdUk; dh 0; oLFkk ea 'kkl= gh i ek.k gA tks 'kkl=fofgr deZ gS og gh vpkj gA ofnd I kfgR; vks tsk I kfgR; ea dk; kdk; Z ij xgurk I s fopkj fd; k x; k gA vlxeka ea Je.kkpkj ds

fu: i.k ea vfgd k dh J\$Brk I o\$ofnr gA Jke.; dk vklkj gh vfgd k gS
vkj vfgd k gh vpkpj gA I Hkh thoka ds ifr I a e gh vfgd k gS

^vfgd k fum.kafnVBkj I 0o thok qI atekd²

tks tho dks ugha tkurkj vtho dks ugha tkurkj tho vkj vtho
nkska dks ugha tkurkj og I a e dks dS s tku I drk gA vI ko/kkuh i\$Zl dh
x; h ekuo dh I Eiwkz idfuk vukpj dgykrh gS bl fy, vlxeka ea
; ruki\$Zl iR; d idfuk djus dk funjk fn; k x; k gA v; ruki\$Zl
pyuokyl v; ruki\$Zl [km gkus okyk v; ruki\$Zl cBuokyl v; ruki\$Zl
I kuokyl v; ruki\$Zl Hkkstu djus okyk vkj v; ruki\$Zl ckyus okyk =I
vkj LFkoj thoka ds ifr fgd k djrk gS vkj fgd k vukpj gA dS s pyS
dS s [km gkus cBk dS s cBk dS s I k\ dS s [kk, \ dS s ckyS ftI I s iki deZ
dk cl/ku u gA bu izuka dls mukj ea dgk x; k I ko/kkuh i\$Zl pyuS [km
gkus cBuS I kuS [kkus vkj ckyus I s=I vkj LFkoj thoka dh fojk/kuk ugha
gkjh vkj iki deZ dk cl/ku Hkh ugha gkjkA tks I c thoka dks vReor~ekurk
gS tks I c thoka dks I E; d-nf"V I s n[krk gS tks vkl d dk fujk dk pdk
gS vkj tks nkur gS ml s iki deZ dk cl/ku ugha gkjk D; kif ml dk vpkpj
I E; d-gA

xhrk ea Hkh dgk x; k gS fd ftI dk eu vius o'k ea gS tks
ftr\$Unz ,oa fo'k) vUr%dj.k okyk gS vReor~ I o\$kk\$kj dh Hkkouk I s
ftI dk eu vksikr gS ,dk deZ kxh deZ dk vpkpj.k djrk gyk Hkh fyI
ugha gkjkA r\$uoKkuh n[krk gyk] I y\$rk gyk] Li'kz djrk gyk] I
y\$rk gyk] Hkkstu djrk gyk] xeu djrk gyk] I kjk gyk] 'okl yrsk gyk]
ckyjk gyk] R; kxrk gyk] xg.k djrk gyk] vka[kka dks [kkyjk vkj einrk
gyk Hkh bul svLi "V jgrk gA³

vxeka vkj mifu"knka nkska xtfkka ea of.kir vpkpj dh mnkjk ijEijk
dk ikyu djrs gg nh?kz thou dh dkeuk dh x; h gA o\$nd 'kkL=ka ea
ikr%dky tksj.k I s y\$dj jkf= 'k; u i; \$r rFkk tle I s y\$dj eR; i; \$r
I Eiwkz fØ; k dyki ka dk foopu fo/fk fu"ksk : i ea gyk gS tks eu\$; dS
dU\$; kdU\$; vks /keZkeZ dk fu.kz djrk gA bl fy; sonfn I eLr 'kkL=ka
ea fuR; vks usfukd deka dks ekuo dSfy, ije /keZvkj ije dU\$; dgk
gA vpkpj dk e\$; ifrQy ; gh gS fd bl dk ikyu djus I s ekuo dk

vür%dj.k 'kø jgrk gA 'kø vür%dj.k e gh Kku dh fuey/kjk iøkfgr
gkrh gA

vkpj dh oržku dkfyd mikns rk

vkpj dh mikns rk =dkfyd gA Hkr] oržku vkj Hkfo"; rhuka
dkyka ea l nkpj dks mikns vkj dnkpj dks gš ekuk x; k gA bruk
vo'; gSfd ;k ds vuq i 0; oLFkk ea ifjorž gkrk gS vkj tc 0; oLFkk ea
ifjorž gkrk gS rc eut; ds Åij Hkh ml dk iHko iMfk gS vkj ml ds
vkpj fopkj ea Hkh ifjorž vkr gA dN phta 'kk'or gkrh gS mues dHkh
ifjorž ugha vkrkA tS s xf.kr ds fu; e] l R; ckyukj fgk u djuk vkn
'kk'or gA dN 0; oLFkk,a l kef; d gkrh gA l e; fo'kšk ea gh mudh
l kfdrk jgrh gS fdUrq dkykdrj ea ifjofrk : i ea; k u; s : i ea mudk
l ekt ea inkižk gkrk gA vfga k] l R;] vLrs] cāp; z vkj vifjxg
'kk'ofrd eV; gA l Hkh /kel vkj l Eink; ka e budk l eku eglo gA

osnnddkyhu vpkj ijEijk ea o.kl 0; oLFkk dk egloiwk LFkku gA
; g 0; oLFkk døy Hkkjr rd gh l hfer gA Hkkjr ea osnd ijEijk vkj Je.k
ijEijk ea bl 0; oLFkk ij fHkuu fHkuu nf'Vdkkka l s opkj fd; k x; k gA bl
0; oLFkk dk vkkj ; g gS fd eut; ds pkj ?Vd g&'kjbj] eu] cf) vkj
vkrkj ftUg Øe'k%vFkj dk ej kez vkj ekk plfg, A vFkj eyr% 'kjhfjd Je
l s vftk gkrk gA Jfed oxz tks vFkktz djrk gS ikphu Hkk'kk ea ml s
'knz dgk x; kA eu dh dkeukvka dh i frz ds fy; s tks oxz i nkfk dk forj.k
djrk gS og os; dgyk; kA /kez dh LFkki uk djus dk dk; z {kf=; dk vkj
ekk exz dk ifriknu djuokyk ckā.k gA l ekt ds; s pkj o.kl l ekt
i#k ds pkj vaka ds l eku gA i§ 'knz gA ftl i dkj i§ ij ijk 'kjbj
vdk jgrk gS ml h i dkj Jfed ij l kjk l ekt vdk gA ; fn Jfed Je
u djs rks l ekt 0; oLFkk gh l ekir gks tk; A os; mnj ds l eku gS tks
dN Hkh i§ ea Mkyk tkrk gS i§ ml s vi us ikl ughaj [krk] l kjs 'kjbj ea
vko'; drkuq kj forfjr dj nsrk gA os; dk Hkh l ekt ds fy; s; gh dk; z
gA {kf=; Hkqk gA Hkqk; a 'kjbj dh j{k dkj dh gS {kf=; Hkh l ekt dh j{k
djrk gA ckā.k l ekt ea Kku dk i k j djrk gS vkj Kku gh ekk nsus
okyk cu tkrk gA

ikphudky dh ; g o.kl; oLFkk vkkjfd ;k ea tkfriEkk ea cny
x; h gA vi us ey: i ea bl 0; oLFkk ea vurd dfe; ka jgh gA l cl s cmh
deh gS ^Ap&uhp dk HksHkko ; g bl 0; oLFkk dk vax cuk jgkA fl) kurr%
pkjka o.kl , d gh l ekt i#k ds pkj vax gS vkj pkjka dk l eku eglo gS
fdUrq 'knz ds i fr vU; o.kl dk HksHkko l ofofnr gA _Xon ea dgk gS fd
'knz ijei#k ds i§ l s mriuu gyk gA bl vkkj ij 'knz dks l cl s fuEu

eku fy; k x; kA ; | fi ; g 0; k[; k ; fDrI xkr ugha FkhA ijei#''k ds I Hkh
 v² i fo= gks g³ ml I s mRi Uu gks okys dks vNir ekuuk ; fDrI xkr ugha
 FkhA ; fn i k⁰ I s mRi Uu gks ds dkj.k 'knz vi fo= gksk rks ml h dkj.k Hkfe
 dks Hkh vi fo= ekuk tkuk pkfg, Fkh fdUrq Hkfe dks ekrk ekudj i⁴; ekuk
 x; k g³ ; t⁵h ea cj Fkdkj] d⁶Hkdkj v⁷ ykgkja dks ueLdkj fd; k
 x; k g³ cgnkj.; dks fu"kn~ea dgk g⁸ fd 'knz dks I Ecl/k i⁹kk nork I s g⁹
 v¹⁰ og i¹¹kk nork gh I cdk i k¹².k djrk g¹³ ; g I c gks ij Hkh bI ckr
 I s bldkj ugha fd; k tk I drk fd bfrgkI ea 'knka ds I kFk HknHkko dh
 fLFkfr cuh jghA

v¹⁴kjud ; k ea o.kD; oLFkk v¹⁵ tkfr 0; oLFkk ea ifjor¹⁶ Li "V
 i f j yf{kr gks jgk g¹⁷ NykNir ; k HknHkko dks I o¹⁸kkfud nf"V I s n.Muh;
 ekuk x; k g¹⁹ ; k²⁰; rk dk v²¹kk tle ugha cfYd deZ g²² vi uh ; k²³; krk ds
 v²⁴kkj ij I Hkh o.k²⁵ v²⁶ tkfr; ka ds ykska dks mPpi n i²⁷lr djus dh NW
 g²⁸ vol j dh I ekurk uso.k²⁹ tkfr ds chp HknHkko dks de dj fn; k g³⁰

v³¹xeka ea o.kD; oLFkk dks eg³²lo ugha fn; k x; k g³³ v³⁴xeka ea tleuk
 o.k³⁵ dh mRi f³⁶l dks f³⁷) k³⁸r dks ekU; rk ugha nh x; hA v³⁹xeka ea dgk x; k g⁴⁰
 fd 'deZ I s eu⁴¹; ckā.k gksk g⁴² deZ I s {kf=; gksk g⁴³ deZ I s os; gksk g⁴⁴
 v⁴⁵ deZ I s 'knz gksk g⁴⁶ eu⁴⁷; dk v⁴⁸pj.k gh J⁴⁹B g⁵⁰ I ekt ea fdI h Hkh
 o.k⁵¹ ; k tkfr dk v⁵²neth gks ; fn og J⁵³B v⁵⁴pj.k djrk g⁵⁵rks ml dh i⁵⁶kd k
 gks h g⁵⁷v⁵⁸ ; fn og njkpj.k djrk g⁵⁹rks ml dh fulnk gks h g⁶⁰

i⁶¹phu I ekt ea o.k⁶²je 0; oLFkk ipfyr Fkh v⁶³ fof/kor ml dk
 ikyu fd; k tkrk FkhA fdUrq v⁶⁴kjud ; k ea ; g 0; oLFkk g⁶⁵ k⁶⁶e{k g⁶⁷ bl h
 i⁶⁸dkj I ⁶⁹dkjka dks fo"k; ea Hkh n⁷⁰kk tkrk g⁷¹ i gys I kyg I ⁷²dkjka I s I Ei Uu
 0; fDr v⁷³pkjoku~Kkuoku~v⁷⁴rstLoh gksk Fkh fdUrqvkt d⁷⁵N gh I ⁷⁶dkjka
 dk ikyu fd; k tk jgk g⁷⁷ i⁷⁸phudky ea i⁷⁹dr dks 'k⁸⁰ djus ds fy; s
 cM&cMs ; Kka dk v⁸¹; kstu fd; k tkrk Fkh ftI I s i ; kbj.k 'k⁸² jgrk Fkh
 fdUrq vkt mudk Hkh v⁸³kk fn[kk; h i M+ jgk g⁸⁴ i pegorka dks ikyu ea
 vkt 'k⁸⁵FKY; n⁸⁶kk tkrk g⁸⁷ fg⁸⁸ k c<+jgh g⁸⁹ >B] pkjh i j/kuki gj.k v⁹⁰fn
 vu⁹¹rd dk; k⁹² I sekuo thou Hkh I jf{kr ugha jgk g⁹³

I nkpkj dks ikyu ea g⁹⁴l dks dkj.k I ekt ea vud I eL; k, a mRi Uu
 gks jgh g⁹⁵ bl o⁹⁶kkfud ; k ea Hk⁹⁷rd I k/kuka dh of) vo'; gks jgh g⁹⁸
 fdUrq v⁹⁹/; k¹⁰⁰red e¹⁰¹; ka dks g¹⁰² I s Hkh bldkj ugha fd; k tk I drkA jk"V¹⁰³ dk
 fodkl d¹⁰⁴oy Hk¹⁰⁵rd I k/kuka dks fodkl I s ugha gks I drkA fodkl dks fy; s
 vko'; d g¹⁰⁶ fd Hk¹⁰⁷rd rk v¹⁰⁸ v/; k¹⁰⁹re ea I ello; g¹¹⁰ v¹¹¹kjud ; k ea ; fn
 v¹¹²pkj mi¹¹³kr jgk rks o¹¹⁴kkfud fodkl fouk'k ea i fjofr¹¹⁵ gks I drk g¹¹⁶

i ; kbj.k vlg vlpkj

i ; kbj.k vlg vlpkj dñ ?kfu"B l Ecl/k gA gekjs pkjka vlg tks dñ Hkh gS og l c i ; kbj.k dk l gk; d rUo gA thou dk vfLrRo i kdfrd rUoka ds l ryu ij fVdk gA ftl okrkoj.k l s i Foh f?kjh gS ml okrkoj.k ea i R; d rUo , d vuqkr ea gA ; fn bl vuqkr ea , d l hek l s vf/kd vUj i M+ tk; s rks thou l ekir Hkh gks l drk gA i ; kbj.k ds fuekZk ea i Foh ty] rst] ok; q vdkl'k] ouLifr] ekuo rFkk ekuorj l Hkh i kf.k; ka dk egUoiwkz; kxnu gA i ; kbj.k dh l j{kk ds fy; s døy bruk l e>uk vko'; d ugha gS fd idfr gekjs fy; s mi ; kxh gA l e>uk ; g gS fd ge idfr ds , d vo; o gA ftl idkj geea thou gS ml h idkj idfr ds iR; d d.k&d.k ea thou gA ekuo idfr dh mi{kk djds vius vfLrUo dks ugha cpk l drkA ; fn ml s vius vfLrUo dh j{kk djuk gS rks thou ds gj : i dks i 'k&i {kh} i M&i k8k i Foh ty] vfxu] ok; q vlg vdkl'k rd dks l jf{kr j [kuk gkxkA bu i kpkA rUoka dh l j{kk vlg l j{kk eu]; ij fuHkj gA idfr us ekuo dks mi Hkx ds fy; s , d v{k; l ktkuk fn; k gA ; fn bl dk l nj ; kx fd; k tk; rks ; g l ekir gks okyk ugha gS fdUrq ; fn bu rUoka dk n#i ; kx fd; k tk, xk rks l ekir Hkh gks tk; xk vlg ekuo ds vfLrUo ds fy; s l adV Hkh mifLFkr gks tk; xkA idfr ds bl dks l s ekuo ftruk xg.k djs mruk nsu dk Hkh i z kl djs rks yu&nsu ea l Uryu cuk jgsxk vlg nkuka ds vfLrRo dh Hkh j{kk gkxh jgsxhA bl fy; s l jf{kr i ; kbj.k ekuo ds vfLrUo ds fy; svko'; d gA

i kphudky ds _f"k vlg egf"kz i ; kbj.k dh l j{kk ds i fr cgf gh l p"V FkA idfr ds i fr vkl; kfRed nf"Vdksk ds dkj.k i ; kbj.k fo'kø jgrk FkkA cgnkj. ; dkf fu"kn~ ea ouLifr; ka dh i #k l s ryuk dh x; h g&^o{k vlg i #k , d l eku gks gA o{k ds i Uks gks gS vlg i #k ds 'kjhj ea i Uks dh txg jks a gks gA i #k ds 'kjhj es tks Ropk gS ml dh l erk ea o{k ds ckjrh Hkx ea Nky gkxh gA i #k dh Ropk l s jDr pirk gS vlg o{k dh Nky l s xkn fudyrk gA ftl idkj vlg?kr yxkus ij o{k l s jI fudyrk gS ml h idkj pks [kk; s gq i #k 'kjhj l s jDr i okfgr gksk gA i #k ds 'kjhj ea ekd gksk gS vlg ouLifr ds 'kdj Nky dk Hkhrj vlg A i #k ds Luk; q tky ds Hkhrj tS s gMMh gkxh gS o{k s gh o{k ea fdukV ds Hkhrj dk"B gS rFkk eTtk rks nkuka ea eTtk ds l eku gh fuf'pr dh x; h gA**6 ; fn o{k dks eyI fgr m[kkm+fn; k tk; rks og fQj mRi lu ugha gkxk bl h idkj ; fn eu]; dk eR; q Nsu dj ns rks og fdI ey l s mRi lu gkxkA

mi fu"knka ea o{kka vlg eu]; ka ea l eku tho dh dYi uk dh x; h gA _f"k; ka dk nf"Vdksk o{kka ds i fr vkl; kfRed Hkko l s l EiUu FkkA bl fy,

ouLifr; ka vlg o{kka dh iwk gksh FkhA xhrk ea Hkxoku~Jhd".k dgrs g§fd o{kka ea e§ v'ORFk o{k g§⁷; s I c mfDr; ka o{kka vlg ouLifr; ka ds i fr J) kkkko i xV djrh g§ xhrk ea i pegkHkka i Foh] ty] vfxu] ok; q vlg vdkl'k dks Hkxoku~d".k us viuh i zfr dgk g§⁸; s rUo ekuo ds fy, mrus gh i utuh; g§ftrus dh bzojA buch iwk djuk bzoj dh iwk djuk g§; gh dkj.k g§fd o{kka ea noRo dk vlgki djds gekjs n§k ea o{kka dh iwk dh tkrh g§

mi HkkDrkoknh I kdfrd ds c<rs i Hkkko ds dkj.k eut; vi us ijkus vkn'kk vlg i Eijkvka dks Hkkydj i kdfrd rUokadk vU/kk/kk/k nksu dj jgk g§ vko'; drk I s vf/kd oLryka dk mi; kx ekuo ds vufrd vkpj.k dk i fj.kke g§

mi fu"knka ea i ; kbj.k ds i fr vlg; kfRed nf"Vdksk ds dkj.k i kdfrd mi knuka dk I j§k.k fd; k tkrk FkhA ; gh vlg; kfRed nf"Vdksk t§ukxeka ea Hkh fn[kk; h i Mfk g§ vlxeka ea Hkh ouLifr dh ryuk eut; ka I s dh x; h g§ vpkpjka vlxeca ea dgk g§ ^t§ s eut; dk 'kjhj tUe/kekz g§ os s gh ouLifr dk 'kjhj Hkh tUe /kekz g§ t§ s eut; dk 'kjhj c<rk g§ os s gh ouLifr dk 'kjhj Hkh c<rk g§ t§ s eut; dk 'kjhj p§U; ; Dr g§ os s gh ouLifr Hkh p§U; ; Dr g§ t§ s eut; dk 'kjhj fNuu gks i j Eyku gksh g§ os s gh ouLifr Hkh fNuu gks i j Eyku gksh g§ eut; dk 'kjhj Hkh vkgkj djrk g§ ouLifr Hkh vkgkj djrh g§ eut; 'kjhj Hkh vfu; g§ ouLifr Hkh vfu; g§ eut; 'kjhj Hkh v'kk'or g§ ouLifr Hkh v'kk'or g§ eut; 'kjhj Hkh mifpr vlg vi fpr gksh g§ ouLifr Hkh mifpr vlg vi fpr gksh g§ eut; 'kjhj Hkh fofo/k voLFkkvka dks iklr gksh g§ ouLifr Hkh fofo/k voLFkkvka dks iklr gksh g§ bl i zdkj ekuo 'kjhj ds I kfk ouLifr thoka dh ryuk I okBxh.k : i I s gksh g§** mifu"knka vlg vlxeka dk bl I Ecl/k ea erD; g§ nksu fopkj /kkjk; a ekuo vflrUo ds I ekou ouLifr; ka ds vflrRo dks Lohatkj djrh g§

i kphu dky dh eukofuk vkt dh eukofuk I s I oEkk fHkUu FkhA i kdfrd mi knuka ea v/; kReofuk ds dkj.k i ; kbj.k fo'k) jgrk FkhA i ; kbj.k dh fo'k) i kf.kek= ds I fke; vlg 'kkfure; thou ds fy; s vi fkr g§

i ; kbj.k vlg

fodkl oknh oKkfud ; k ea ekuo dh vko'; drk; a c<# g§ vko'; drk dh i frz ds fy; s ekuo vufrd vkpj.k djus ds fy; s Hkh dfVc) g§ I a e dh I hek, a Hkh ml us rkm+nha I a e vfga k g§ vlg vlg ; a fga k g§ ftruk&ftruk I a e mruh&mruh vfga k ftruk&ftruk vlg a e

mruh&mruh fga kA vkt vl a e ds dkj.k fga k c< k gA i ; kbj.k ds l Ecl/k
 ea Hkh bl rF; dks n{kk tk l drk gA vkt i ; kbj.k vl Urifyr gks jgk gA
 bl ds vuod dkj.k gA ukflikdh; foLQkV Hkh mlgha dkj.kka ea l s gA oKkfudka
 dk dguk gS fd ; fn ukflikdh; ; q gyk rks fo'ofLFkfr ea Hkkjh ifjorlu
 vk; xkA l EiwkZ fo'o dk ifjn'; gh cny tk, xkA dgha rki eku de gks
 tk, xk vkg dgha cgr vf/kd c<+tk; xkA dgha Hkh; adj l nhz i Mxh vkg dgha
 Hkh; adj xehA bl i dkj.l EiwkZ okrpØ gh ifjofr gks tk, xkA ; g ukflikdh;
 foLQkV vkg v.kq q dh foHkhf'kak dk ifj.kke gkska

i ; kbj.k vl Uryu ea nli jk dkj.k gS ouka dh vkk/kdk dVkbA ou
 ekuo dks iR; {k vkg viR; {k : i l s l g; bx inku djrs gA ouka dh dVkbz
 l s dkcZuMkbz/kDI kbM dh ek=k c<+jgh gA bl ds c<us l s rki eku c<rk gA
 rki eku ds c<us l s j{k dop vksku Nrjh Hkh VVrh pyh tk jgh gA
 vksku Nrjh ds u"V gks l s l wZ dh i jkcsuh fdj.ka ekuo ds vfLrUo dks
 Hkh u"V dj l drh gA i ; kbj.k ds vl Uryu ea ekuo dk ; kxnu l cl s
 vf/kd gA ekuo us vuod oLryu dks vi us mi Hkks ds fy; s r\$ kj dj fy; k
 gA bl i dkj ekuo dh vfu; fU=r bPNk'kfDr gh ml ds fouk'k dk dkj.k
 fl) gkxhA i ; kbj.k dk l Uryu fcxMk vkg l dkj ds fy; s ekf dk
 fuell=k vkg x; g l Uryu D; ka fcxM+jgk gS bl dk dkj.k vpkj kax
 vksxe ea bl i dkj fn; k x; k g&ekuo orku thou dks l qk cokus ds
 fy,] izk k j l Eku vkg i vkt ds fy,] tle&ej.k vkg ekpu ds fy, vkg
 nqk ifralj ds fy, * l EiwkZ dk; z dj jgk gA¹⁰ i ; kbj.k foKku dk
 egUoiwkl l # gS inKFkZ l hfer gS bl fy; s mi Hkks de djka inKFkZ dk
 mi Hkks de gk ikuh dk 0; ; de fd; k tk; } mi Hkks dk l a e fd; k tk; A
 Hkxoku-egkohj us Hkxoki Hkks ds l a e dk tks or fn; k j og i ; kbj.k foKku
 dk egUoiwkl l # gA bu l #ka dks l e>dj gh i ; kbj.k dks l jfkr j [k tk
 l drk gA i ; kbj.k dh l j{k thou dh l j{k gA

vpkj vkg thou

vpkj dk l Ecl/k ekuo l s gA ekuo , d foos'ky i k.kh gA
 l nkpkj vkg njkpkj djus ea og LorU= gA ; fn l nkpkj ds }jk thou
 ; kiu djrk gS rks og l nxfr i klr djrk gS vkg ; fn njkpkj ds }jk
 thou ; kiu djrk gS rks og v/kkfr dks i klr djrk gA 'kkL=ka dk v/; ; u
 vkg l k/kd xfr ; snks l dkj: ih fo'k o{k ds Qy gA¹¹ 'kkL=l Eer e; khkvka
 dk ikyu gh vpkj gA thou ; kiu djuk dkbz cmk mi yfc/k ugha gA dks
 dS s thrk gS bl vkkj ij mi yfc/k; ka dk eki gkx gA dN yks vi us
 fy, thrs gS dN n jka ds fy, thrs gS vkg dN nkska ds fy, thrs gS
 vi us fy, thus okys LokFkZ dgykrs gS vi uh fpurk Nkm+nli jka ds fy, thus
 okys i jkFkZ dgykrs gS vkg tks 0; fDr vi us fy, ijk thou thrs gS vkg

n̄l̄ js dh vi qkkvka dks Hkh vun{kk ugha djr} os mHk; e[kh 0; fDrRo I s I Ei Uu
 gkrs gA vlxeka ea Hkh rhu i dkj ds 0; fDrUoka dh ppkz gS vkrEkupEih
 i jkuqEih vkj mHk; kuptEih vkrEkupEih LokFkZ dh ifjØek djrk gA
 i jkuqEih vi uh mi qkk djds Hkh n̄l̄ jka dh fgrfpUrk djrk gA mHk; kuptEih
 0; fDrRo I Uryu dk I kkh curk gA I Uryu dk cksk thou ; k=k dh
 I Qyrk dk , d fpulg gA ekuo thou ea I Uryu rHkh vk I drk gA tc
 ml dh , "k.kk I ekir gkA bl I dkj ea rhu i dkj dh , "k.kk; a g&i=qSk.kk
 foÜsk.kk vkj yksdSk.kk¹² ekuo QyLo: i iz kstu I s ifjg gkdj gh I kjs
 I kuka dks Lohdkj djrk gA tc rd ekuo dh , "k.kk I ekir ugha gkrs] rc
 rd I E; d-vkpj.k dh vkj'kk ugha dh tk I drhA

Hkkjrh; I Adfr ds 'kk'or eW; ka ea ekuo dk vkpj.k ifrfcfEcr
 gyk gA bzoj I s i kFluk dh x; h gSfd 'gsbzoj! egsvl r~I s I r-dh vkj
 ys pyk vU/kdkj I s i dk'k dh vkj ys pyk vkj er; q I s vejrUo dh vkj
 ys pyk¹³ I r} i dk'k vkj vejRo i klr gks ds ckn eu; dks pkfg, gh
 D; kL ekuo dh I Hkh i dkj dh , "k.kk vkj bPNk I ekir gks tkrh gA og
 vklrdke gks tkrh gA vlxeka ea i "#"kkFkZ ds I EcU/k ea ij.kk nh x; h gA
 i "#"kkFkZ 0; fDr vi us b"V dk I Ecy ; k vkyEcu i klr dj I drk gA vlxeka
 ea dgk x; k gS fd 'veXxa ifj; k.kkfe eXxa mol i Ttkfe] vUuk.ka ifj; k.kkfe
 uk.kamol i Ttkfe] fePNÜka ifj; k.kkfe I EeÜka mol i TtkfeA

dekxZ dk I ou ugha djuk pkfg,] I UekxZ dk vu j.k djuk
 pkfg, A vKku dks NkMoj Kku ekxZ dk vkJ; yuj pkfg, A feF; kRo dks
 NkMoj I E; DRo dk vkpj.k djuk pkfg, A

I g vfLrUo vkj vpkj

I g vfLrUo dk vFkZ gS vius vfLrUo ds I eku vU; thoka ds
 vfLrUo dks Lohdkj djukA I dkj ds I Hkh i nkFkZ vfLrRooku-gA I Hkh i nkFkZ
 ea ijerUo dh vkhk i dkf'kr gks jgh gA d.k&d.k ea bzoj dk okl gA
 mi fu"kn-ea dgk x; k gSfd 'vfky cäk.M ea tks dN Hkh tM&pru Lo: i
 txr-gS og I c bzoj I s 0; klr gA¹⁴ bl txr-dh jpuik djds os Lo; a Hkh
 ml ea ifo"V gks x; A ifo"V gks ds ckn euZ vkj vekZ : i I s vFkZ-nqkus
 ea vkus okys i Foh ty vkj rst bu Hkrka ds : i ka ea rFk ok; q vkj vdk'k
 bu u fn[kk; h i Mts okys Hkrka ds : i ea ixV gks x; A bl hfy, Kkuhtu ; g
 dgrs gS fd ^ g tks dN nqkus vkj I e>us ea vkrk gS og I c dk
 I c I R; Lo: i i jekRek gh gA ; g I Ei wZ pjkpj txr-bzoj ds vfLrUo
 I s vfLrRooku-gA¹⁵ tc I Hkh i nkFkZ ea , d gh rUo dh I Ükk dk i dk'k
 i dkf'kr gks jgk gS rks I dkj ds I Hkh i nkFkZ mrus gh vfLrUooku-gSftruk
 fd eu; A I dkj ds I Hkh i kf.k; ka dks thou fi; gS ejuk dkboz ugha pkgrKA

; g I Hkh thoka dk I eku vflkik; gA bl fy; sLo; aI s fHkU i kf.k; ka dks vi us I eku n[uk pkfg; A ; g vkreryk dk fl) k[ur gA vkreryk ds I UnHkZ ea vlxeka dk ; g vknk gS fd fdl h Hkh i k.kh Hkr] tho v[ks I Uo dk guu ugha djuk pkfg,] mu ij 'kkl u ugha djuk pkfg,] mlg[nkl ugha cukuk pkfg,] mlg[fjrki ugha nuk pkfg, v[ks mudk i k.k fo; kstu ugha djuk pkfg, A¹⁶ mi fu"knka ea i kf.k; ka ds I kf[o[Hkko dks NkMedj I kf&I kf i R; sd dk; Z djus dh ij.kk nh x; h gA bl I s I kekgdrk dh Hkkouk dk fodkl gk[gA I k.kj ea ftrus Hkh =I v[ks LFkkoj i k.k.h gS muds vflrUo dks Lohdkj djuk pkfg; s v[ks I Hkh i kf.k; ka ds I kf[o[Hkko j [uk pkfg, A I g&vflrUo ds I UnHkZ ea vfg[k dk foopu vko'; d gA olrq rUo dks tkuus okys 0; fDr i kf.ek= dks vkreryk; I e>dj ihfMr ugha djrA os I e>rs gS tS dkbz 0; fDr e[ps ekjrk gS xkyh nsrk gS cykrdkj I s nkl nkl h cuk viuh vKKk dk ikyu djkrk gS rc e[tS k n[ek vu[ko djrk gS o[H s gh n[j i k.kh Hkh ekju&i hVus xkyh nsus I s n[ek vu[ko djrs gk[bl hfy, fdl h Hkh i k.kh dks ekjuk] d"V nukj cykr~ vKKk euokuk mfpr ugha¹⁷ m[ukjk; ; u ea dgk gS 'i cdks I c i dkj I s v/; Re b"V gS I Hkh i kf.k; ka dks vi uk thou fi[gA Hk; v[ks }sk I s fuo[uk I kkd fdl h Hkh i k.kh ds i k.kka dk guu u djA

I ekt v[ks jk"V^a Hkh I g&vflrUo ds v[ks gq gA 0; fDr I tdkj ka dk i ryk gA ml ea I cl s vf/kd ?kus I tdkj viuh I qk I fo/kk ds gk[i nkFkofuk ds I tdkj LokFkZ I s de gk[i nkFkZ dh Hkh abz Hkmedk; a g&ifjokj] tkfr] I ekt] i k[ur v[ks jk"V] fQj eut; v[ks i k.kh txrA bues Ø'e'k% 0; ki drk gA 0; fDr dk Lo ftruk fo'kky curk gS mruk gh og Lo; afo'kky cu tkrk gA ; g vkreryk dk foLrkj {k= gA i gys ekuo vi us i kfjokfjd tuka dks vi us I eku I e>us yxrk gA fQj ml us Ø'e'k% vi uh tkfr] I ekt] i k[ur v[ks jk"V^a ds 0; fDr; ka dks vi us I eku ekukA v[ks tkdj ekuo&ekuo] Hkkb&HkkbZ dk Loj x[ka vflre pj.k ea 'i kf.ek= I eku gS ; g cf) ea I ek x; kA I g&vflrRo I erk dk n'k[gA

mifu"knka ea I erk] I g&vflrRo v[ks vkreryk dk o.ku in&ins feyrk gA mifu"kn~n'k[vkr[en'k[gA vkr[en'k[dk vFkZ gS fd tks eut; vi us I eku I Hkh thoka dks v[ks I Hkh thoka ea vi us dks n[krk gS og vkr[en'k[gk[gS v[ks fd l h i k.kh I s ?k.kk ugha djrka xhrk ea Hkh dgk x; k gS fd I oD; ki kh vu[ur pru ea , dHkkko I s fLFkfr: i ; kx I s ; Dr vkr[ekokyk rFk[I cdks I eHkkko I s n[ku[okyk ; kx vi us dks I EiwkZ Hkrka ea fLFkfr v[ks I EiwkZ Hkrka dks vi us ea dfYir n[krk gA¹⁸

I UnHk I ph

- 1- vHk; a l ðol ðkf) KkL; kx0; ofLFkfr%
nkuane'p ; K'p Lok/; k; Lri vktbeAA
vfgd k I R; eØksLR; kx% 'kkfUrj i SkueA
n; k HkršoyksyRoa eknba ghjpk i yeAA
rst% {kek /kfr% 'kkfpenksukfrekfurkA
Hkofur I a na nshefHktkrL; HkkjrAA xhrk & 16@1] 2] 3
- 2- n'koðlfydl 6@8
- 3- xhrk 5@7]8]9
- 4- I ub 0; HkorI 'kkfz o.kel 'tr i kk.kfe; a os i kk a ghna l oð i t; fr ; fnna
fd 'pA cgnk0 1@4@13
- 5- dEeqkk cEHk.ks gkb dEeqkk gkb [kfukvka
obLI ks dEeqkk gkb I qks gob dEeqkkAA mÙkjkl/; u 25@33
- 6- ; Fkk o{ks ouLifrLrFkb i "#"ks e"kkA
rL; ykekf u i .kkf u RoxL; kri kfVdk ofg%AA
Rod~, okL; : f/kja i L; fln Rod~ mRi V%
rLekÙknkr..kkr~ i sr jI ks o{kfnokgrkrAA
ekd kU; L; 'kdjkf.k fdukVaLuko rr~flFkjeA
vLFkHJ; Urjrknsnk: f.k eTtk eTtki ek dirkAA
cgknkj0 3@9@1]2]3
- 7- Å/oþye/k%kk[ke' oRFka i kgj0; ; eA xhrk 15@1
- 8- Hkfiejki ksuyks ok; % [kaeuks cf) jopA xhrk 7@4
- 9- vkpkjka Hkk"; 1@5@113
- 10- belL ps thfo; LI] ifjon.k&ek.k.k&i w .kk,] tkrh&ej .k&eks .kk,]
nþ[ki fM?kk; gma vkpkjkaHkk"; 1@5@103
- 11- I ð kjfo"ko{kk; }s ,o jI oRQyA
dk0; kerjI kLokn%l 3xe%l Ttu%l gA
fgrki nsk fe=ykHk] 'ykld 146
- 12- ckä.kk% i qSk.kk; k'p foÙkSk.kk; k'p ykldSk.kk; k'p 0; Rfk; kfk fHk{kkp; ð
pjfurA cgnkj0 3@5@1
- 13- vI rks ek I r~xe;] rel ks ek T; kfrxL;] eR; k% ek verxe; A osnd
I kfgr; dk bfrgkI & Mkkjktfd'kkj fl g i "B 231
- 14- bZkk okL; fena l oð ; fRd 'p txR; ka txaA bZkkol; kis fu"kn} ell= 1

- 15- rðÜkjħ; ki fu"kn~oYyh 2] vuøkd~6
- 16- I 0os i k.kk I 0os Hkark I 0os thok I 0os I Ükk .k grøokj .k vTtkoś 0okj .k
i fj /krøokj .k i fj rkoś 0okj .k míos 0okA vkpkjkač Hkk"; 4@1@1
- 17- I ॥drkx 2@1@15
- 18- I o॥krlFkekRekuA I o॥krfu pkrEfuA
bZkrs ; kx; DrkRek I o= I enf' kù% xhrk 6@29

mi l gkj

mi l gkj

t& vlxekavlj mi fu"knla dh vlpkj ehed k

I kd kfjd i kf.k; ka ea ekuo dh food I Ei llurk I oofnr gA Kku
 I Ei llu gks s Hkh ekuo vkl fDr ds o'khkun gkdj vkl d ds
 ek/; e I s deZ i pxyka dk I p; dj bl I d kj I kxj ea vUrghu ; k=k dk
 i ffkd cuk gyk gA ekuo dh ; g I d kj ; k=k dS s l ekir gk bI ds fy; s
 'kk'ofrd dY; k.k dk ekxz 'kkL=ka ea mifn"V gA vKRedY; k.k ; k
 vKReI k{kkrdkj dks gh 'kkL=ka us thou dk ije y{; crk; k gA /ku /kk;
 bR; kfn Hkkfrd oLrq a u'oj gA bul s eutl; dHkh I UrqV ugha gks I drkA
 dBki fu"kn~ ea dgk x; k gS fd /ku I s eutl; dks dHkh rlr ugha fd; k tk
 I drkA ykd ea /ku dh i kflr fdI h dks Hkh rlr djus okyh ugha nkh x; ha
 vKRedY; k.k ; k vKReI k{kkrdkj gh Jg gA bl y{; dks i klr djus ds fy; s
 I E; d~n'k] Kku vkJ pkfj= dks vI k/kkj.k dkj.k ekuk x; k gA ; | fi ; s
 rhuka feydj vKRedY; d gks gS rFkkfi mues pkfj= dh egUkk I okfj gA
 pkfj= dh i "Bkkie vlpkj gh gA bl hfy; s dgk x; k gS fd ^; Lrq fØ; koku
 i "#k% I fo}ku^ fØ; koku~ vFkk~ vlpkjoku~ i "#k gh fo}ku~ gks k gA tS
 i jEijk ea vlpkj dh vflk; atuk tgka vlxeka ea gq h gS ogha osnd i jEijk ea
 mi fu"knka ea crk; k x; k gS fd ftruk n'; i nkfkz gS og I Hkh vfuR;] vi wkz
 , oanfk: i gA bu i nkfkz ea l qk dh bPNk rFkk dYi uk Hkeek= gA ; s l kjs
 i nkfkz døy thou ; ki u ea l gk; d gA ; s gekjs l kuek= gA l k/; ugha
 bl fy; s buds i fr ePNkz dk R; kx vko'; d gA l kd kfj dfo"k; ka ea eeUocf)
 tc rd jgsxh n[k dh vkr; furd fuofuk [ki qikf; r gh jgsxhA tc rd
 cf) ekgkPílu gS rc rd vfo|k I s eDr ugha fey I drhA
 bzkkokL; ki fu"kn~ea dgk gS ^tks eutl; Hkkoka ea vkl Dr gkdj much i kflr ds
 I k/ku: i vfo|k dk fofo/k i dkj ds dek dk vutBku djrs gS os mu dek
 ds QyLo: i vKkulu/kdkj I s i fji wlz fofo/k ; ksu; ka vkJ Hkkoka dks gh i klr
 gks gA os eutl; tle ds pje vkJ ije y{; dks u i klr dj fujUrj tle
 er; q: i I d kj ds i dkj ea i Mgg fofo/k rkika l s l rlr gks jgrs gA n[j
 tks eutl; u rks vUrkj.k dh 'kf) ds fy; s dUkk u ds vflkeku I s jfgr
 dek dk vutBku djrs gS vkJ u food ojk; kfn Kku ds i kfkfed I k/ku
 dk gh I ou djrs gS i jUrq døy 'kkL=ka dks i <ej vi us ea fo|k dk Kku
 dk feF; k vkJ ki dj ds Kkukfkkuk cu cBrS gS , s feF; kKkuh eutl; vi us
 dks Kkuh ekudj] 'gekjs fy; s dUkk Hkh dUk; ugha gS bl i dkj dgrs gS
 dUk; dek dk R; kx dj ns gS vkJ bfUz; ka ds o'k ea gkdj 'kkL=fof/k I s
 foi jhr eueuk vlpkj.k djus yxrs gS , s eutl; i 'k&i {khj 'kdj&dwdj
 vlfm uhp ; ksu; ka dks i klr gks gA Kku I s gh vKku nj gks k gA 'kkL=

ifrikfnr Kku vlg rnu¹ vlpj.k gh JSB ekxz g² tks ekuo dks vi us xUr0; rd igpk l drk g³

Klu dh mi kns rk vlg vKlu dh gs rk

vkxe vlg mi fu"kn- l PNkl= g⁴ nksuka vKukul/kdkj dks nj dj Kku: ih i⁵dk'k l s ykd dks i⁶dkf'kr dj jgs g⁷ nksuka 'kkL=ka dk ck⁸k gh l E; d~ck⁹k g¹⁰, d ea; fn vfgd k ij vf/kr cy fn; k x; k g¹¹s rks nt¹² js ea Klu i jA vlxek¹³ ea; gka rd dg fn; k x; k g¹⁴s fd **tLI** .KRFbek .Nby v..lk rLI dvlsfl ; k¹⁵ vFkkr-ft l s vfgd k /kez dk Kku ugha g¹⁶ ml s vll; rUoka dk Kku dgka l s gksk¹⁷ vfgd k thou g¹⁸s vlg fgd k eR; A tle vlg eR; q thou ds nks Nlg g¹⁹ vlxek²⁰ ea tle vlg eR; q nksuka l s Åij mBus dh ckr dgh x; h g²¹ u thus dh vldk²² dks vlg u ejus dh bPNk djka thou vlg ej.k nksuka ea vkl Dr er cuKA* tle&eR; q ds i²³dkg dks r²⁴us okyk efu rh.k²⁵ eDr vlg fojr dgykrk g²⁶

t²⁷ vlg ofnd nksuka i jEijkvka ea eDr l cdks okfN²⁸ g²⁹; gh thou dk pje y{; g³⁰ vukfnky l s thou ej.k ds pØ ea ?kerk g³¹yk ; g tho eDr g³²dkj viusLo: i ea vofLFkr gks tk,] bl h ds fy; s t³³ vlg ofnd i jEijk dk mi Øe g³⁴yk g³⁵ m³⁶; dh l ekurk gks i j Hkh m³⁷; i firz ds l k/kuka ea nksuka txg Hkn n³⁸kk tkrk g³⁹ t⁴⁰ i jEijk ea tgh l E; d-n'k⁴¹ Klu vlg plkj= dks nMpØ phoj U; k; l seDr dk l k/ku ekuk x; k g⁴²sogha mi fu"knka ea d⁴³oy Kku dks gh eDr dk l k/ku ekuk x; k g⁴⁴ Kku i⁴⁵dk'k g⁴⁶ vlg txr~i⁴⁷dk'; g⁴⁸ bl dh okLrfodrk dks i⁴⁹dkf'kr d⁵⁰us ds fy; s rFkk vkrLo#i ds l k{kkrdkj ds fy; s i⁵¹dk'k Lo: i Kku dh gh vko'; drk g⁵² vU/lgs dks i⁵³dk'k l s gh nj fd; k tkrk g⁵⁴ bl fy; s vKku : ih cl/ku l s eDr gks ds fy; s Kku: ih i⁵⁵dk'k ft l s v[k.M ck⁵⁶k dgk tkrk g⁵⁷s ml h dh mi kns rk vlg fu"kn i jEijk ea eku; g⁵⁸ dgk Hkh x; k g⁵⁹s fd fcuk Kku ds eDr ugha g⁶⁰hA Kku l s tho ds Lo: i] l j{k.kk⁶¹k; vlg Qy dk ck⁶²k g⁶³ g⁶⁴ xhrk ea Hkh Li "V : i l s dgk x; k g⁶⁵s Kku ds l eku dkbz Hkh i fo= oLrq bl txr~ea ugha g⁶⁶A Kku: ih vfxu l Hkh dek dks HkhLe dj ns⁶⁷ g⁶⁸

cg⁶⁹tu fgrk; vlg cg⁷⁰tu l lk; dh dleuk

mi fu"knka vlg vlxek⁷¹ ea ekuo; vlpj.k dks fu; fu=r d⁷²us ds fy; s fn'kk fun⁷³k fn; s x; s g⁷⁴; g fun⁷⁵k fd l h , d 0; fDr ; k fd l h , d tkfr ds fy; s ugha vfi rq l eLr i⁷⁶f.k; k ea l oU⁷⁷B Kkuoku~, oa fpUrd g⁷⁸ l s ; g ckr fufobkn g⁷⁹s fd eu⁸⁰; l eLr i⁸¹f.k; k ea l oU⁸²B Kkuoku~, oa fpUrd g⁸³ ml s vi us Lo: i , oay{; nksuka dh fof/kor~t kudkj⁸⁴ g⁸⁵ i ekno'k vKku ; k feF; kRo dk vkyEcu dj eu⁸⁶; bl HkopØ ea HkVd jgk g⁸⁷ l k⁸⁸kk; l s ml dh nf"V tc feF; kRo i jk⁸⁹e⁹⁰ g⁹¹ rc og vi us y{; dh vlg

mleqk gksk gsvkj ml dh ; g Hkkouk cyorh gks tkrh gsrFkk og Jfropuka
dk vuq j.k dj ml dsfy; sfofgr vpkj.k dk vuqBku djrk gA

I kekftd I nHkkouk vpkj dk eglo

fdl h Hkh vpkj n'ku dk ekuo thou ds I UnHkZ ea D; k eW; gks
I drk gB ; g bl ij fuHkj gS fd og ekuothou ,oa ekuo I ekt dh
I eL; kvka dk I ek/kku djas ea dgka rd I eFkZ gS vkj ekuo thou rFkk
ekuo I ekt ds fy; s ml dk D; k vkj fdruk I fO; ; kxnu gA tSv vkj
mifu"kn~ vpkj n'ku dk eW; kdu djas ds fy; s ; g fopkj djuk gksk fd
og os fDrd ,oa I kekftd fodkl rFkk os fDrd ,oa I kekftd thou dh
I eL; kvka ds I ek/kku ds fy; s dkSv I s I # iLrj djrk gS vkj os I #
I eL; kvka ds I ek/kku ,oa thou dh ixfr ea fdrus I {ke gB I kekftd
thou ij mudk D; k iHkko jgk gS vkj ml us ; k dh I kekftd I eL; kvka
dk I ek/kku fdl : i ea iLrj fd; k gS

mi ; Dr rF; ka ds I Ecl/k ea mifu"kn~ vkj vlxeka ea I kE; rFkk osKE;
nkska n[us dks feyrk gA mifu"kn~ijk fo | k gA ijk fo | k ogh gksk gS tks
vkReI k{kkRdkj ds }jkj tho dks vius y{; rd igpk nrh gA tho dk
y{; ek{k gA bl fy; s mifu"kn~ dks ek{fko | k Hkh dgrs gA ; g ykdokn]
debkn] vkj fO; kokn vlfn Hkkdrdoknka I s Aij mBdj dOy vkReokn dh
0; k[; k djrh gA ykdokn vlfn izdfr I s I EcflU/kr tMokn dh 0; k[; k
djrs gA mifu"kn~bu i kdfrd ii 1pka dks NkMokn Kkuokn dks 0; k[; kf; r
djrh gA

os fDrd nf"V I s mifu"kn~ 0; fDr ds pje fodkl dk ifriknu
djas ds I Fk I kekftd nf"Vdksk I s I oHk I eHkko dk minsk nrsgA bl s
bZkkokL; kis fu"kn~ ea bl iZkj dgk x; k gS bl cAk.M ea tks dN Hkh
nf"Vxkj gksk gS og bZoj 1/4KREKKZ I s 0; klr gS bl fy; s ikf.kek= ea
vkRen'ku djuk pkfg; A , s h cf) gksas ij ijkLifjd jkx& }Sk , oa ?k.kk dk
Hkkko mRiu gh ugha gks I drk vkj I kekftd 0; oLFkk foJLkfyur ugha gks
I drhA^ xhrk tks mifu"knka dk I kijHk I xbfk gS ml ea Hkh I en'ku dk eglo
ifrikfnr gA tks ekuo vius I eku I c txg I Hkh ikf.k; ka dks n[krk gS
I qk vfkok n[dk dks Hkh I cea I e n[krk gS og I en'kh gksk gA^ I en'kh
0; fDr dFkI r deZ I s I oFkk fojr gks tkrk gA ml dk ; g I en'ku
I kekftd 0; oLFkk dks e; klnr j[kus ea I eFkZ gksk gA vkrer~ I oHk Sk dh
i fo= Hkkouk I s vks i k] I E; Xnf"V vlfn xqkka I s I EiUu I en'kh tho fgk
djrk gh ugh ml ds an; ea LokHkkfod : i I s vfgd kfu"bk gksk gS og
I oL vkrEn'ku gh djrk gA og u rkseR; qdks n[krk gS u jkx dks vkj u
n[krk dks gha og I cdks vkrE: i gh n[krk gA tc tho dk vllr%dj.k

'k^g g^krk g^g rc fu'py Lefr g^grh g^gs rFkk Lefr dh i^gflr g^gus ij | Ei^gwk^z
x^gUf^gk; k^g dh fuo^glk g^gs tkrh g^g x^gUf^gk; k^g dh fuo^glk g^gs tkus ij tho
vKuk^z/kdkj dks i^g dj tkrk g^g bl i^gdkj mif^g"kn~vkpkj ehek^g k ea
,dR^gon'k^z] I o^glk^gfgrdkeuk] vfg^g k^g | R;] vLrs] cāp; z v^g vifjxg dk
i^gkyu] jkx&{^g R; kx] Ø^gsk] eku] ek; k^g y^glk^g ekg^g R; kx] 'kkL=i^gfrifn^gr
de^gdk vkpj .k^g I o^g lk^gRen'k^z djuk] f^gi^g&i^gfjr^g lk^g x#tuka dk | Eeku]
fuR; u^gef^gkd de^gdk vu^gBku] bflnz I a e ds I kFk gh I kFk thou ds
I k/kkj.k I s I k/kkj.k fØ; k dyki k^g dk Hkh o.k^z g^g; Fkk i^gkr%dky dc mBk
tk;] mBus ds ckn I o^gEke D; k fd; k tk; bl ds fy; s 'kk^g] n^glr/kkou]
Luku] Hkkst^gu] 'k; u v^gkfn I Hkh dh fof/k crk; h x; h g^g vr% bl ds vu^g lk
thou /kkj.k djuk gh J^gs i^gFk dk voyEcu g^g

v^gxeka ea v^gkpkj ehek^g k dks d^gnh; LF^gku i^gl^g g^g og /ke^gh'k^z dk
i^g.kH^gur g^g vU; /ke^gea Hkh v^gkpkj dks de eg^glo ugha fn; k x; k g^g fd^gUrq
I Hkh /ke^gea ml s d^gnh; LF^gku ugha i^gl^g g^g Hkkjrh; n'k^z ds I Hkh I Eink;
vi uk I k^z mif^g"kn^g ea [k^zks trs g^g U; k; &osk;"kd] I k^z; &; kx] ehek^g k rFkk
osnk^z I Hkh n'k^zka ds eq; fopkj mif^g"kn^g ea fc[k^zjs qg s g^g fd^gUrq I Hkh /ke^g
n'k^zka dh osplkj d i)fr] Kkuehek^g k v^g v^gkpkj ehek^g k i^gFkd&i^gFkd-g^g
osplkj d fofHkkurk ds g^gks qg Hkh osni kek.; ea I Hkh ,d er g^g osnd
n'k^zka ea I k^z; n'k^z ; kx^gn'k^z dk gh r^gon'k^z i{k g^g U; k; eq; r% i^gek.k
'kkL= g^gs rFkk osk;"kd i^gnkFk^z 'kkL=] i^gz ehek^g k dk eq; ifrik] /ke^g vo';
g^g fd^gUrq ml /ke^g dk Hkh d^gnh v^gkpkj u g^gkdj de^gdk.M g^g ijh Je.k
ijEijk de^gdk.M ds fo:) u^grd Loj dks i^gkrk ns^gh g^g osnd de^gdk.M
ds rhu i^gek LrEHk g^g; K) n^grk rFkk LoxA t^gu v^gkpkj i^gEijk ds
ifriknd v^gkpkj^g t^gs i^gkphu v^gxeka ea bu rhuk^g dk gh mYy^glk ugha g^g
buds LF^gku ij v^gxeka ea vfg^g k] I a e v^g ri dh ppk^g g^g ehek^g k n'k^z
dk /ke^g vi k^g "ks g^g ml dk v^gkkj on g^g on ifrik] /ke^g dk Kku d^goy
on }jk^g gh I Hkk g^g iR; {k ; k vu^gku i^gek.k ds }jk^g Hkh t^gu v^gkpkj ehek^g k
I o^gEkk i#k^g ifrikfnr g^g vklr i#k^g }jk^g ifrikfnr v^gxeka ea ml dk I k^z g^g
vo';] fd^gUrq iR; {k ; k vu^gku i^gek.k ds }jk^g Hkh t^gu v^gkpkj ehek^g k ds r^go
xE; gh ekus x; s g^g Hkkxoku-egkohj t^gs r^gFlkj I R; dk I k^gkkRdkj Lo; a
djrs g^g 'kkL= ; k x#opuka }jk^g ugha t^gu /ke^g ea ekuoh; rk v^g u^grdrk
ij fo'k^g cy fn; k x; k g^g t^gu /ke^g dk ; g i^gHkk mif^g"kn^g ij Hkh fn[kk; h
ns^g g^g ^x^g; a^gā rfnnna colfe u fg eku^gPN^gBrja^g fdf^g prA* v^gkpkj
dh i^gjiw^glk dks i^gl^g eut; ea Hkkxoku dh LF^gku t^gu v^gkpkj ehek^g k dk
,d fof'k^gV ; kx^gnu g^g ft I s LokoyEcu dk ,d eg^gloiw^gz Loj eq^gkfjr
g^grk g^g

mi fu"kn-fl) kūrka dks vklkj ekudj pyus okys I Eink; ka ea onkūr
 i efk gA onkūr dk i efk fl) kūr gs vkrēk vkg i jekrek dk v} A vkrēk
 vkg i jekrek ds I kkkrdkj dk i efk I kku onkūr ea Kku gS tcf d tū
 n'ku ea vkrēk ds i jekre i n dks i klr djus dk i efk I kku pkfj= gA tū
 n'ku ea vkrēk gh i jekrek ugha gS cfYd vkrēk ea i jekrek cuus dh {kerk
 gA tū n'ku ea vpkpj dks dñh; LFku i klr gA tū xqkLFkkuka dk fodkl
 Øe pkfj= dk fodkl Øe gS Kku dk ughA ; Fkk[; kr pkfj= dh i klr ij
 Kku ifjiwkk dks i klr gks tkrk gS fdUrq ml dk Øfed fodkl vfuok; z
 ugha gA xqkLFkkuka dh ; k=k iekn I s vi ekn vkg d"kk; I s {kh.kd"kk; dh
 ; k=k gA bl i dkkj ; fn I eLr Hkkjrh; fpuru ijEijk ea ; kx dks
 /; ku'kkL=] U; k; dks iek.k 'kkL=] i wéhekd k dks deédk. M'kkL= rFkk onkūr
 dks Kkudk. M'kkL= ekuk tk; s rks tū n'ku dks I jyrik I s vpkpj 'kkL= dgk tk I drk gA tū vpkpj/kez 'kø] fur; vkg 'kk'or gA vkrēk vgkka
 us ykd dks tkudj bl dk ifriknu fd; k gA n'koélfyf d gS flik{kq
 'kjij dksR; kx nsfdUrq/kez kki u dks u NkM A

vlxeka ea ekuo thou dls ekgkRE; dk cgr o.ku feyrk gA
 I #drkax eafy[kk gSfd bl ekuoykd ea/kez dk vpkj.k djds tho I dk
 I kxj I s i k j gks tkrs gA ekuo dks NkM ej vU; xfr okys tho fl f) dks
 i klr ughagks D; kfd mues, h; k; rk ugha gA tskpkj 'kkL= ea oS fDrd
 thou dks de egUo ugha fn; k x; k gA mi uf"kn- n'ku ea tgka I oZ
 vkrēn'ku dh ckr dgh x; h gS ogha tū 'kkL=ka ea i Fkd&i Fkd- ekuoka ea
 vkrēn'ku dh ckr djds ekuo LorU=rk dk mn?kksk fd; k x; k gA vpkpj
 'kkL= ea ftu eW; ka dk ifriknu fd; k x; k gSos 'kk'or gA iR; d ; k es
 mudk eW; ; Fkkor~jgk gA vpkpj ehkdk ds I UnHkZ ea ip v.kprka dk
 vkkfud ; k ea I ok/kd egUo gA vkkfkd nfV I s ; fn budk eW; kda
 fd; k tk; rks vfgk dks vUrxz] 'kksk dk R; kx] I R; dks vUrxz 0; ol k;
 ea békunkjh] vlrss dks vUrxz dks /ku dk ifjR; kx] cāp; I dks vUrxz
 I hfer ifjokj rFkk vifjxg dks vUrxz vR; Ur vko'; d I kexh dks NkM ej
 'kksk I kexh dks i kx dk I ekt dY; k.k dks fy, R; kx ; g vFkZ fd; k tkuk
 plfg, A

tū /kez fuofuk izkku gS vkg vkt dk ; k i pfuk izkkuA I kd kfjd
 fo"k; Hkkcka I s cpuk gh fuofuk gA ; g thou dtk dh ukd i j fVds gq
 vflFkj , oa ok; q I s idfeir gkdj fxjus okys tyd.k dh Hkkfir {k.kHkkj gA
 Hkkoku-egkohj us tc ; g ver ok.kh I qk; h fd I cdk vi uk thou fiz gS
 vr% u fdI h dks ekj u fdI h i j 'kki u dj u fdI h dks nkI cuk, u
 fdI h dks ifjri na vkg u fdI h dk ik.k fo; kstu dj u ml ; k es bl
 ok.kh dk tks egUo Fkk vkt ml I s dgha vf/kd egUo gS D; kfd ml I e;

fgā k ds I k/ku mrus 0; ki d ughā Fl̄ fdūrq vkt ds ; ꝑ ea i jek.kfod
 vL=&'kL=k dk iż kx ekuo&l ḫdfr ds I kjs fodkl dks i yd >i drs gh
 u"V dj I drk gĀ ḫkxoku~egkohj bl ckr dks vPNh rjg tkurs Fks fd
 vi fjxg ds fcuk vfgā k I Ehk ughā gĀ bl hfy, mlgkus I c dN R; kx dj
 vfgā k dk ikyu fd; kA 'kk̄.k eōr I ekt ds fuekz k ds fy, vi fjxg
 fl) kur dk vko'.k vko'; d gĀ

I kekftd I ḫhHāeo.0; oLFkk dk egūo

I ekt 0; oLFkk ds I ḫhHāeo vks fu"kn eku; rk ; g ḡ fd o.0; oLFkk
 dh i fj i tV vks/kjf'kyk ij gh I ekt e; k̄nr vks I 0; ofLFkr jg I drk gĀ
 mi fu"knk̄ ea cā I s ckā.k {kf=; } os; vks 'knz dh mRi fūk fn[kykbz x; h
 gĀ cgnkj.; d dk dFku ḡ fd 'vks Ehk ea , d cā gh FkkA vdsys gks ds
 dkj.k og foH̄ir; Dr del djus ea I eFk ughā ḡkA ml us vfr'k; rk I s {k=
 bl i z kLr : i dh jpuk dhA bl h I s {kf=; I s mRd"V dkbs ughā gĀ fdūrq
 ckā.k dks {kf=; dh ; ksf crk; k x; k ḡ vr% tks {kf=; ckā.k dh fgā k
 djrk ḡog vi uh ; ksf dk gh fouk'k djrk gĀ {kf=; vks ckā.k nks o. k̄
 dh mRi fūk ds i 'pkr~Hkh I ekt I jpuk I 0; ofLFkr ughā gks I dh rks os;
 vks 'knz o. k̄ dh jpuk ḡhA bl I Ecl/k ea dgk x; k ḡog cā foH̄ir; Dr
 del djus ea I eFk ughā ḡkA ml us os; tkfr dh jpuk dhA ol] : n]
 vks e#o vks e#r~bR; kfn nox.k bl h o. k̄ ds ḡ budh jpuk ds
 ckn Hkh I kekftd 0; oLFkk I Urfyr u gks I dh rks 'knz o. k̄ dh jpuk dhA
 i k̄ 'knd.k̄ ḡ ; g i ffkoh gh i k̄ ḡ D; k̄d og I cdk i k̄.k djrh gĀ⁵ ; s
 pkj ka o. k̄ /kez I s vuqkkfl r gks ḡ bl fy; s /kez gh I oZSB dgk x; k
 ḡ& ykek̄ ja ukfLr* vFkz~/kez I s JSB dN Hkh ughā ḡ yksdd i #k̄ }jk
 fd; k tkus okyk 0; ogkj : i /kez ḡ og fu'p; gh I R; ḡ I R;
 'kkl=kuply vFkz dk uke ḡ 'kkl=kuply vFkz gh vuBku fd; s tkus ij /kez
 dgykrk ḡ Kku vks vuBku: i /kez 'kkl=K vks v'kkl=K I Hkh dk
 fu; eu djrk ḡ vks fu"knfd o.0; oLFkk fd I h dks Åp&uhp crkus okyh
 ughā ḡ og rks I ekt dks fu; fl=r vks I Uekxz ij pykus okyh ḡ I ekt
 dh fLFkjrk vks xfreUkk ds fy; s Kku] I j{k̄ i k̄.k vks I ok ; s pkj cḡ
 vko'; d r̄o ḡ mi fu"knk̄ ea ckā.k dk I Ecl/k Kku I } {kf=; dk I Ecl/k
 j{k̄ I } os; dk I Ecl/k i k̄.k I s vks I ok dk I Ecl/k 'knz I s fn[kk; k x; k
 ḡ i kphudky ea o. k̄ ds vks/kj ij jfpr I kekftd 0; oLFkk ea dkbs HksnHkko

ugħha FkkA vkt ; g o.kz 0; oLFkk tkfr iFkk eċċi cny x; h għ bl dh l cl s
cMiehi deh Āp&uhp dk HknHkko għi fl) kurr% pkjka o.kz , d ghix iekta &iġi k
ds pkj vix għi bl fy; spkjiak dk l'eku egħiżo għi

ck°; lkpj dsLFku ij vklur fjd vlpkj 'k)

vixekha eċċi kāpkj dks egħiżo ughha fn; k x; kA Je.k ijejk us u
doy onka } jkik ifrik fnr ; K& kx dh ijejk dk fojkx fd; k jkun tħu
ijejk dh ng n.Mu dh riL; kRed iż-żikkij dk Hkh fojkx fd; kA Hhxokku
egħokhx us nisku ghix i { kka eż-żejjel; LFkkfir djuż dk iż-żu fd; k vlkj ; g
crk; k fd ufrdrk dk l'Eċċu k fd lu ox ż-żikk l's ughha vfi riq l'Eiwl k
tkfr l's għi vlpkj.k d'sek i { k ds : i eafġø; k dk tħiġi LFkku għi ml l's Hkh
vf/kd LFkku vlpkj.k d's vklur fjd ijjid dk għiż-żu; k fd lu Hkkouk l's fd; k
tk jgħi għiż-żu; g cgr̾ egħiżo dh cirk għiż-żu; fn Hkkko nf'kr għariks dk; Z dks ufrdr
ugħha eku tk l'drkA nħu; vlkj Hkkko nisku : i l's vlpkj.k dk l'E; d-għiskuk
vko'; d għiż-żu Je.k ijejk eż-żeku ek-eq= dh l'ekur k dk mn? kkk għiż-żu vixekha
eż-żu mPprk ; k uħprk tħle ds dalk .k ughha cfYd deżi ds vlkj ijj fu/kkifjr
għiż-żu tħu fopkj/ kjkus us tħleuk tkfrokn dk fojkx fd; kA , d vlkj gjid skh
cy tħi s fuEu dixx kli luu dks rkis nħu jh vlkj xkse tħi s ckā .k dixx kli luu
l-kalka dks vi u l-kuk ekxuż eż-żejjel; i l's nħf{kr fd; kA doq tkfrxr
HknHkko ghix ughha cfYd vklif kbd l'ekur k Hkh l-kuk d's fy, dikk egħiżo ughha
j [krha b'l fy; s l-eLr bflunz ka dks l-ekfogr dżid vklrek dh l-rr j { k
djuh pkfieg,] D; kfd vjf{kr vklrek tħle&ej.k ijejk dks i kli għix għiż-żu
l-ġif{kr vklrek l-cu nħha l-sejjur għix tħi k għiż-żu

mħk; I-hd fir; kalk vkljeo; oLFkk l-Eċċu nf'V dls

oħni /kez-żejj l-kekfta thou 0; oLFkk ds fy; s-fogħi pkj vkljejk eż-żu
xgħLFkk Je dks l-oJU\$B crk; k x; k fd Urq tħu ijejk eż-żejjel; k l-klej dks
vk/; kRed nf'V l-s l-oJU\$B crk; k x; k għiż-żu; kx vlkj l-a eż-żu vlpkj.k } jkik
deżlu/ku vlkj tħle&ej.k dh ijejk l-s sejjur għix d's fy; s l-ōksejhe eż-żu; k
għiż-żu xgħLFkk Je l-kekfta nf'V l-s Hkys ghix egħiżo iż-żu għiż-żu fd Urq vkl/; kRed nf'V
l-s og i k; % clu/kudkji għiż-żu deżlu/ku dks iż-żu; k dkl Vussejja rFkk vklrek dh
ohrjix kxrx dks i kli djkus eż-żu eż-żu; k għiż-żu eż-żu; k għiż-żu eż-żu >B]
pli jh eż-żu vlkj eż-żu eż-żu iż-żu i f ja xgħiż-żu iż-żu i kli tħi d's fy; kli dkl l-oFkk
R; kx fd; k tkirk għiż-żu vkljejk i f ja xgħiż-żu iż-żu i kli tħi d's fy, pli vkljejk dkk
iż-żu dħol i kli d's fy, pli vkljejk dkk fo/ku għiż-żu cāp; kli fe fo ktu d's
fy, għiż-żu bl eż-żu fo | kFkha x-# i kħol lu /; eż-żu jgħid Kku i kli dżi rFkk
xgħLFkk Je eż-żu vklj vlkj dke i f ja xgħiż-żu iż-żu dħol fl f) d's fy, fo' kkk iż-żu fd; k

tkrk FkkA /kez dh I k/kuk okuiLFkkJe ea vkg ek&k dh I k/kuk I ; kl vkJe
 ea dh tkrh FkhA NkUnk; mifu"kn~ea rhu vkJeka dk foopu mi yC/k gA
 I ; kl vkg okuiLFk I keku; r; k , d gh ekus x, Fk yfdu ijorhI kfgR;
 ea pkjka vkJeka dk o.ku iklr gkrk gA osnd ijEijk ea vkJe fl) kUr
 thou dks pkj Hkkxka es foHkkftr dj muea l s i R; sd Hkkx ea , d&, d vkJe
 ds vuq kj thou 0; rhr djus dk funsk nsrk gA i Eke Hkkx ea c&p; } nlijs
 ea xgLFk rhl js ea okuiLFk vkg pkSks ea I ; kl vkJe xg.k djus dk fo/ku
 gA fdlrq bl ea dkbz ck/; rk ugha FkhA vkJe 0; oLFkk ea c&p; kUe ds
 i 'pkr~xgLFk) okuiLFk , oa I ; kl ea l s fdI h Hkh vkJe dks xg.k fd; k tk
 I drk FkkA tkckyki fu"kn~ds vuq kj tc Hkh oskX; mRiuu gks tk; rHkh
 iC; k xg.k dj ysh pkfg, A⁸ vpk; z 'kdj usHkh bl er dk I eFku fd; k
 gA mudk thou I k{kk~bl dk mnkgj.k FkkA

t& ijEijk vkg vkJe fl) kUr

t&vkxeka ea vk; q ds vkkj ij vkJeka ds foHkktu dk fl) kUr
 mi yC/k ugha gkrkA osnd fopkj/kjk dh nf"V l s ryukRed fopkj djus ij
 Kkr gkrk gS fd t& ijEijk ea I ; kl vkJe gh I okRp gS vkg 0; fDr dks
 tc Hkh oskX; mRiuu gks tk; s rHkh bl s xg.k dj ysh pkfg, A rstLoh i # "kka
 ea mRd"l ds fy, voLFkk dkj.k ugha gkrhA fdI h Hkh voLFkk ea I ; kl
 vkJe dks xg.k fd; k tk I drk gA mifu"knka ea vpk; z ds I kfuu/; ea
 c&p; bkl i&bl Kkuktlu dh ftI ijEijk dk mYy{k gS og vkxeka ea ugha
 gS fdlrq thou ds i k{jEHkd dky ea f'k{kk xg.k djus dk mYy{k vkxeka ea
 Hkh of.kr gS tks fd mifu"kn~ijEijk ds I eku gh gA yk&dd thou dh
 f'k{kk xg.k djus ds fy, I keku; r; k ck&.k f'k{kdkA ds i kl gh fo | kFkhI tks
 Fk fdlrq x#dyokl dh ijEijk dk mYy{k vkxeka ea ugha fn [kk; h nsKA
 Je.k/kez Lohdkj djus ds i 'pkr~vpk; z ds I kfuu/; ea l k/kq i pegorka dk
 ikyu djrsqg I k/kukjr jgrsg

vkJe 0; oLFkk ftI i&dkj mifu"kn~ijEijk ea ekU; Fkh os h t&
 vkxeka ea Lohdr ugha fn [kk; h nsKA ijorhI t&ukpk; k us t& elU; rkvka ds
 vuq i cukdj bl s Lohdkj fd; kA vpk; z ftul u us vknigk.k ea ; g
 Lohdkj fd; k gS fd c&p; } xgLFk) okuiLFk vkg flik{kq; s pkjka vkJe t&
 /kez ds vuq kj mUkjkkj 'k) ds i fjk; d gA⁹ c&p; Zdky dks yk&dd
 thou dh f'k{kk dky ds : i ea rFkk xgLFkkJe dks xgLFk/kez ds : i ea , oa
 okuiLFk vkJe dks c&p; z ifrek l s ydj mf"Vfojr ; k Je.kkUr ifrek
 dh I k/kuk ds : i ea vFkok I kef; d pkfj= ds : i ea Lohdkj fd; k tk
 I drk gA I ; kl vkJe rksJe.k thou ds : i ea Lohdr gSghA bl i&dkj
 pkjka vkJe t& ijEijk ea Lohdr gA¹⁰ I keku; r% vkJe ijEijk dk mfs;

; gh Fkk fd eut; ufrd vks vks; kfRed ixfr djrk gvk viuh okl ukvka
ij fot; ikr dj ekk dks ikr dj lda

I bdlj I EcUkh nf"Vdksk

vks fu"kn vpkpj ijEijk ea ldkja dk egUoiwk LFku gA ekuo
0; fDrRo ds fodkl ds fy, ldkja dks vR; f/kd vko'; d ekuk x; k gA
osnd xtFka ea dgk x; k gS fd tle ls lHkh eut; ldkjghu gksr gA
ldkjka ds dkj.k gh mudh f}tken lKk gksr gA tS ldkfr ea /kfebd
nf"Vdksk ls ldkja dk dkbl egjo Lohdkj ugha fd; k x; k gS D; ksd
ldkjka dk lEcU/k ef; r; k 'kjhj ls gS vks tS ldkfr 'kkjhfjd ldkj
dh viikk vklrfjd ldkj dks vf/kd egjo nsh gA vkxeka ea ldkja dk
l keftd egjo of.kr gS /kfebd ughA

/kez kkl=ka ea ldkja dh lq; k ds lEcU/k ea fHku&fHku er gA
ijUrq lkyg ldkja dk egjo thou ea vR; f/kd gA tS vks osnd nksuka
ea iEke ldkj xHkZku ekuk x; k gA tS xtFka ea f}rh; ldkj tkrdeZ
gS tks iekfuk ds iEke fnu fd; k tkrk FkA bl ds vfrfjDr tkxfjdk
pUnl w h'kudk 'kpdeZ bR; kfn fd; s tkrk FkA ckgj fnu fir k lhnj
oL= , oa vydj.ka ls l fttr gkdj vius xs lEcU/k; ka vks dlyEcuk
dks ?kj ij fuefl=r dj Hkkstu iku }kj l UrjV djds ief dk ukedj.k
ldkj djrk FkA¹¹ d.kz osk] dskdUku] dykxg.k ldkja dk Hkh o.ku
tukxeka ea ;=&r= feyrk gA¹²

ryukRed nf"V ls nskus ij osnd xtFka ea ldkja dk ftruh
fo'knrk vks iekfuk lso.ku ikr gksr gS mruk vkxeka ea ughA bl dk
ef; dkj.k ; gh irhr gksr gS fd 'kkL=dkjka us 'kjhj ds ifr eeRo dk
R; kx dj fn; k FkA 'kjhj dk ; g Lo: i gS fd tS k og Hkhrj ea jDr vkn
/krep; vks vifo= gS os k gh og ckgj ega tS k og ckgj ea jDr vkn
/krep; vks vifo= gS os k gh og Hkhrj ega¹³ bl fy, vkxeka ea ldkja
dk Øe c) o.ku ugha gA

vfga k I EcUkh vlpkj

mi fu"knka vks vkxeka ea vfga k l R;] vLrs] cäp; l vks vifjxg
dk ikyu lku: i ls fufnV gA vkxeka ea egkor vks v.kpr ds : i ea
budk foHktu dj Je.ka vks Jkodka ds fy; s budk i Fkd&iFkd~ fo/kku
fd; k x; k gA n'ko&dkfyd ea vpkpj ds vBkjg LFku dk o.ku gA tks vK
l kqj bu vBkjg LFku dk ls fd l h , d dk Hkh fojk/ku djrk gS og
fuxFkrk ls HkzV gks tkrk gA vBkjg LFku ; s g&Ng or 1/4 kp egkor vks
NBk jkf=Hkkstu foje.k or 1/4 Ng dk; 1/4 Foh ty] vfxu] ok; l ouLifr vks
=l] bu "KM-thofudk; ka lEcU/k l a e djuky vdyI; 1/4 xk^o; HkDr iukfn

i nkFkk dk i fjR; kx djukl xgLFk ds oÜkU eä vkgkj ikuh xg.k l ou dk R; kx djukl i ; d dk mi; kx u djukl fu"k | k xgLFk ds ?kj ; k vkl ukfn i j u cBukl Luku rFkk 'kjhj dh 'kkdkk dk R; kxA¹⁴ vkpkjLFkku dh fojk/kuk l s efu/kez u"V gksk gA bl dk dkj.k gS fd tc dkbo; fDr fdI h ekSyd vkpkj&fu; e dk mYyku djrk gS rc og vKku vkj iekn l s ; Dr gks tkrk gA vKku vkj iekn l s ; Dr gks l s og Lor% ifrr vkj HkV gks tkrk gA vfgd k tñ /kez dh ifgpku gA vfgd k /kez dk ftruh fof'k"Vrk ds l kfk tñ /kez eä vkpj.k fd; k tkrk gSmruk vñ; = ugh Hkxoku~egkohj ds mi nsk eä vfgd k dks iEke LFkk fn; k x; k gA vfgd k l a e vkj ri dks mRd"V eä y dgk x; k gA

tñ nf"Vdksk l s ekuo thou dk pje y{; fuokl ikr djuk ekuk x; k gA ekuo iwl vfgd d thou 0; rhr dj vuUr Kku vuUr n'kñ] vuUr l ñk ,oa vuUr 'kfDr: i fuokl dks ikr dj l drk gA ; | fi l a e rFkk ri vfgd k ds gh : i gA fdUrqpje y{; dh ikr dsfy; s l a e rFkk ri dh Hkh vko'; drk crkus ds fy, vfgd k ds l kfk l a e rFkk ri dk funk fd; k x; k gA

I aHk I ph

- 1- vpkpjka Hkk"; & 4@1@8
- 2- u fg Kkuu I n'ka i fo=feg fo | rA
Kukfku%I oželk.k HkLeI kr-dq rs t7AA Hxonxhrk 4@38
- 3- bZkkokL; kí fu"kn-& ell= 1
- 4- xhrk 6@29
- 5- I uñ 0; eoRI 'kkñz o.kel 'tr iñk.kfe; a oS iñks a ghma l oñ i t; fr ; fnna
fd 'pA cgnkj.; d- 1@4@13
- 6- cgnkj.; dkí fu"kn-1@4@14
- 7- vlik [kyql ; ; ajfD[k; 0oks
I fñofin, fgaI q ekfg, fga
v j fD [kvks tkbigamob]
I j fD [kvks l ñongk.k ePpbAA n'koñkfyd] f}rh; pñydk] 16
- 8- tkokyki fu"kn-3@1
- 9- vknijjk.k 39@152
- 10- tñj ck) rFkk xhrk ds vpkpj n'kuka dk ryukRed v/; ; u] Hkkx 2 &
MKW l kxjey tñj i"B 185
- 11- Kkrk/kebFkk 1@20
- 12- tñj vñ 'kkL= ds vuñ kj ekuo 0; fDrRo dk fodkl] i"B 224
- 13- tgk vñksrgk ckfg) tgk ckfgargk vñkA vpkpjka Hkk"; 2@5@129
- 14- n'koñkfyd 6@7

fo'k; kuθef.kdk

v/; k; i"B I {; k

iEke% tñkxekavlg mifu"lnlaek I keW; ifjp; 1&43

ftuok.kh vkxe] vkxe 0; Bi fük vk§ vFk] vkxe ijEijk] vlxekä dh I {; k] vlxekä dk oxhldj.k] vlxekä dk ifjp;] osnd I kfgR; ,oa mifu"kn} mifu"kn~ dk vFk] mifu"knä dh I {; k] mifu"kn~ vk§ onkUr] mifu"knä Hkh Jfir g§ Kku dh ijEijk vk§ mifu"kn} vkxe vk§ mifu"kn} I eRo dh Hkkouk o vfgä k] e[; mifu"knä vk§ mudk ifrik] fu"d"k] I UnHkZ xBfk I phA

f}rh;% vlpkj dh ifjHkk vk§ ml dh 0; ki drk 44&89

vlpkj dh ifjHkk] fofHku ijEijkvka ea vlpkj] on vk§ osnd xBfkka ea vlpkj] onka ea of.ki vlpkj] onka ea pkjka o.kä dk vlpkj] ckä.k ,oa vkj.; d xBfk vk§ vlpkj] mifu"knä ea vlpkj] I # I kfgR; dh vko'; drk] I # I kfgR; vk§ Lefr I kfgR;] Lefr I kfgR;] Lefr; ka ds rhu e[; folHkk] tñ i jEijk ea vlpkj rüo] vlpkj ds idkj] Kukpkj] n'kukpkj] pkf=kpkj] ri l kpkj] oh; kpkj] ck§ i jEijk ea vlpkj rüo] v"Vlfxd ekx] vUr%k]) de] vklqud fpuluks ds er ea vlpkj] Lokeh fooskuhn] jfooskuhk Vskj] egkrek xkdh] I oYyh jk/kkd".ku} vlpk; Jh egki K] ik'pkR; fpulu vlpkj] vlpkj vlpkj I ekt'kkL=] fu"d"k] I UnHkZ xBfk I phA

rjh;% vlxekavlg mifu"lnlaevlpkj dsfofHku : i 90&218

I k/okpkj] I k/kä ds xqk] ikp egkor] ikp I fefr] ikp bflhz fujkä] Ng vko'; d] I kr vll; ey xqk] or] ikp egkor&fgä kfojfr ;k vfgä k] vfgä k ds : i] vfgä k dk egüo] I R; egkor] I R; dk egüo] vnük ifjotü vLrs½ egkor] cäp;l egkor] vifjxg egkor] v"V iopu ekrk,] I fefr dk y{k.k] Lo: i ,oa

Hkn] bž kí fefr] Hkk"kk I fefr] , "k.kk I fefr] vknku
 fu{ki .k I fefr] mRl xz I fefr] xfr&eu&xfr] opuxfr]
 dk; xfr] i pññz fujkk "kMko'; d&l kekf; d]
 prfjolfrLro] olñuk] ifrØe.k] iR; k[; ku] dk; k&l xz
 dk; k&l xz dh fof/k] dñkypu] vpsydRo] vLuku]
 f{kfr'k; u] vnñr/kkou] fLFkfr Hkkstu] ,dHkDr] mÜkjxqkj
 mÜkjxqkj ds Hkn] ri% Lo: i] izdkj vks fo'ykk.k] ri
 D; k g§ cká ri] vkh; Urj ri] ijh"kg] ijh"kg ds Hkn]
 fHk{kq ifrek,] ej.k&vkpkj] Jkodkpkj] vkkexka ea
 Jkodkpkj] ikp v.kpr&LFky i k.kkfr i krfoje.k] LFky
 e"kkoknfoje.k] LFky vnñkknu foje.k] Lonkj I Urkškor]
 LFky ifjxg foje.k or] xqkor& fn'kki fjek.kor]
 mi Hkkx ifjHkkx ifjek.kor] vuFk.M foje.k or]
 f'k{kkor&l kekf; d or] nskkodkf'kd or] iks/kki okl
 or] vfrffk I foHkkx or] l y[kuk vFkok I Ekkj.k] Jkod
 ifrek] vks fu"kfnd i jEijk o.kz 0; oLFkk] I kekftd
 dÜk;] cäp; l vkJe] xglFkkJe] okuiLFk ,oa I H; kl]
 yHRR; kx] I R; kpj.k dk funjk] ekuo dY; k.k dh Hkkoukj
 mi fu"knka ea vkpkj] vfgd k] I R;] vLrs] cäp;]
 vi fjk] mi fu"knka ea ekuo/ke] vkJekuphy vkpj.k dh
 0; oLFkk] mi fu"knjk dkfyd vkpkj] Lefr; ka ea "kv-
 thofudk; ka dk o.ku] pkrøZ; z mRifjk o.kz 0; oLFkk dk
 eiy dkj.k] pkrøZ; z vkpkj] vkJe 0; oLFkk vks ml dk
 vkpkj] I H; kfl ; ka ds izdkj] I idkj] I idkj ka dh I f; k]
 'kkL=fofgr nsud vkpkj] fu"dk] I UnHkz I phA

prfjv/; k; %vkpkj dk vkkj dezf1)Hk 219&250

dezf dk Lo: i] dezf ds Hkn] Kkukoj.kh; dezf
 n'kukoj.kh; dezf onuh; dezf ekguh; dezf vk; l; dezf
 ukedez xks-dezf vUrjk; dezf dezf cl/ku ds dkj.k] dezf
 dh voLFkk, &cl/k] I Ükk] m}rlu] viorlu] I Øe.k] mn;]

mn̄hj.k] mi 'keu] fu/kfūk] fudkfpr] vkck/lkdङky]
 mi fu"kn̄ka ea de] fØ; ek.k de] l spr de] ikj/k de]
 vkRek vks de] dk l Ecl/k] tskxek̄a ea vkRek vks de]
 dk l Ecl/k] de] viuk Qy Lo;a inku djrs g; k
 deDy bzojk/khu g; de] vks i p̄tde] vlxfed vks
 vks fu"kn̄nd de] dh ryuk&de] dk vFk l Ecl/kh l KE;
 vks oSE;] de]ku ds Lo: i dh ikjLifjd ryuk
 de]ku l seDr l Ecl/kh nf"Vdksk̄a dh ryuk de] dh
 vofk vks dh ryuk de] idkj ka dh ikjLifjd ryuk
 de&i p̄tde] l Ecl/kh fopkj ka dh ryuk l Unhkz xdk
 l phA

ipe v/;k; & v/;k; Re vks vklpj

251&297

vkRek dk Lo: i] vkReu- 'kn̄n foe'k] tho ds
 idkj&l kjh] fl)] cāi wk l R; g; bzoj : i ea cā
 dk o.ku] l vks : i ea cā dk o.ku] vkRek gSeiy nØ;]
 vkRek dk ifjek.k] vkRek dh vejr] vlxek̄a vks
 mi fu"kn̄ka dh vkRek l Ecl/kh ryuk] vklre fodkl ds
 l kiku] cl/ku vks ek{k] cl/k ds idkj&idfr] fLFkfr]
 vutkkx] insk] de]ku ds dkj.k&feF; kn'ku] vfojfr]
 i ekn] d"kk;] ; kx] vU; Hkkjrh; n'ku ea cāk ds dkj.k]
 ek{k] tñ ijEijk ea ek{k] eDrkRek dk Lo: i] vU;
 Hkkjrh; nk'kud ijEijkvka ea ek{k] Lo: i dh ehekā k]
 ek{k] ikflr ds fy;s ek{kekxk̄a dk l kgp;] mi fu"kn̄ka ea
 ek{k] ek{k] ds idkj&thouefDr] fongefDr] ryuk] l Unhkz
 xdk l phA

'kB v/;k; & vklpj dh l kñkñedrk

298&309

ijkru dkfyd vklpj] vklpj dh orēku dkfyd
 mi kn̄s rk̄ i ; kbj.k vks vklpj] i ; kbj.k vI ryu]

vkpkj vks thou] I g&vflrÙo vks vkpkj] I Unhkz xÙfk
I phA

mi l gkj

310&321

Kku dh mi kns rk vks vKku dh gs rk cgfu fgrk;
vks cgfu I qkk; dh dkeuk] I kekftd I Unhkz ea
vkpkj dk egÙo] I kekftd I Unhkz ea o.kz 0; oLFkk dk
egÙo] ckápkj ds LFku ij vklrfjd vkpkj 'kj)]
mÙk; I kdkfr; ka dk vkJe 0; oLFkk I Ecl/kh nf"Vdkskj
tÙ ijEijk ea vkJe fl) kÙr] I kdkj I Ecl/kh nf"Vdkskj
vfgdk I Ecl/kh vkpkj] I Unhkz xÙfk I phA